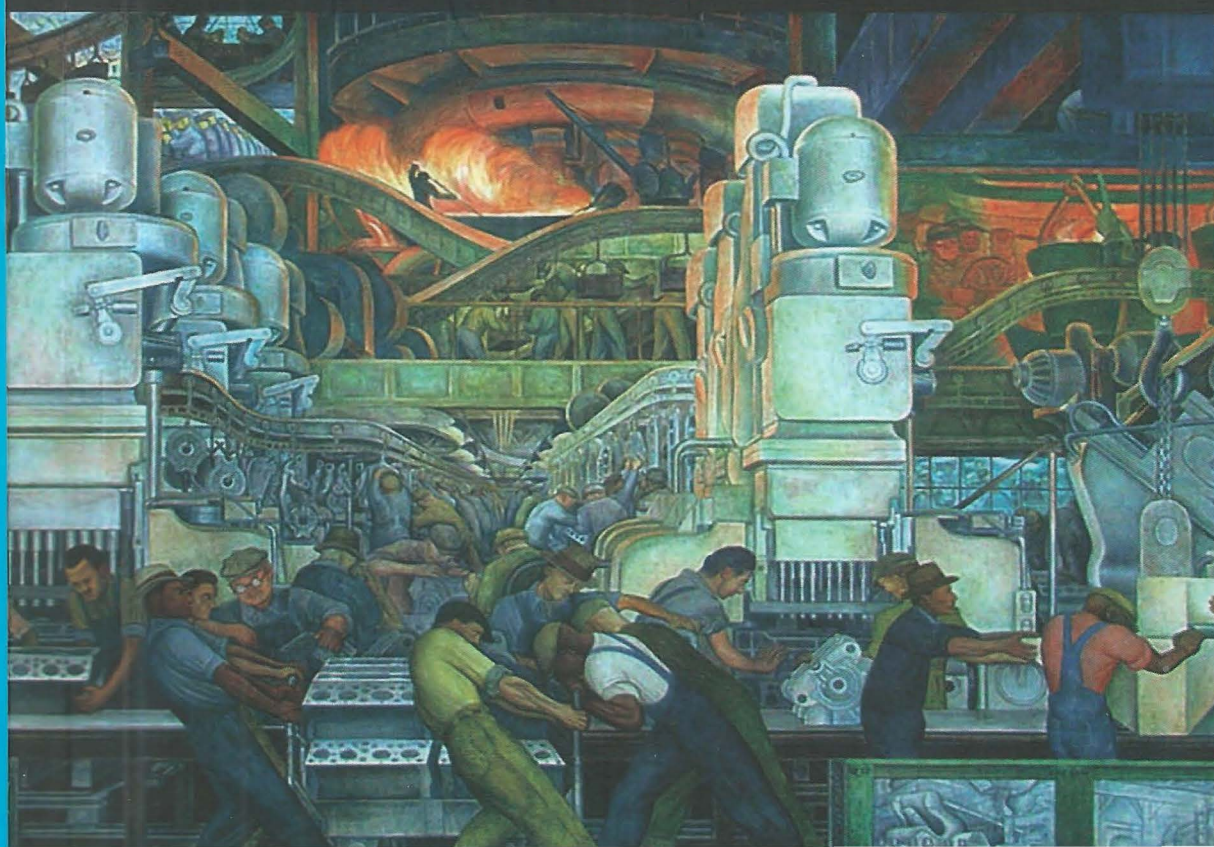

MAKİNE, İŞ, KAPİTALİZM VE İNSAN

Ahmet Alpay Dikmen

Güncellenmiş 4. Baskı

Ahmet Alpay Dikmen

MAKİNE, İŞ, KAPİTALİZM VE İNSAN

MAKİNE, İŞ, KAPİTALİZM ve İNSAN

Gözden Geçirilmiş 4. Baskı

Ahmet Alpay Dikmen

İTA YENİ

NotaBene Yayınları

MAKİNE, İŞ, KAPİTALİZM VE İNSAN

Gözden Geçirilmiş 4. Baskı

Ahmet Alpay Dikmen

Kapak Fotoğrafı: Diego Garcia - Detroit Industry (North)
Redaksiyon: Seda Belen
Kapak Tasarımı: Can Kaya
Dizgi: Ulaş Akyol

Deniz Matbaa Mücellit - Nazlı Koçak, Sertifika no: 29652
Gümüşsuyu Caddesi Odin İş Merkezi B Blok, Kat.2, No 403 Topkapı, Zeytinburnu / İstanbul 0212 613 30 06

1. Baskı, Ankara, Tan Yayınevi, 2011
2. Baskı, Ankara, Pratika Kitap, 2013
3. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları, 2015

4. Baskı
2017
İstanbul

ISBN : 978-605-9020-45-9

www.notabene.com.tr ● facebook.com/NotaBeneYayinlari ● twitter.com/NotaBeneY
© Renas Yayıncılık Matbaacılık Filmcilik Reklam Yazılım Donanım Bilişim San. ve Tic. Ltd. Şti.
Rasimpaşa mah. Duatepe sok. 59/B, Yeldeğirmeni, Kadıköy / İstanbul
Tel: (216) 33720 26 GSM: 533 680 51 59 Sertifika No: 18074

MAKİNE, İŞ, KAPİTALİZM ve İNSAN

Gözden Geçirilmiş 4. Baskı

Ahmet Alpay Dikmen

NOTA BENE

Ahmet Alpay Dikmen

1967 Ankara doğumlu. 1989 yılında A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi İşletme bölümünden mezun oldu. 1995 yılında aynı Fakültenin Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi/Yönetim Bilimi programında yüksek lisansını tamamladı; doktora derecesini ise 2000 yılında ODTÜ Sosyoloji bölümünden aldı. ODTÜ Sosyoloji bölümündeki tez danışmanı Prof. Dr. Hasan Ünal Nalbantoğlu, doktora tezini yazmak için gittiği A.B.D. Duke University'deki tez danışmanı ise Prof. Dr. Gary Gereffi'dir.

2004 yılında Fransa Lyon III Üniversitesinde, 2007-2008 yıllarında da yine A.B.D. Duke University'de akademik çalışmalar yapan Ahmet Alpay Dikmen, 2005-2006 yıllarında ODTÜ Kıbrıs Kampusunun kurucu kadrosunda da görev almıştır.

Halen Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde profesör kadrosunda çalışmakta ve Yönetim Bilimi Anabilim Dalı başkanlığı görevini yürütmektedir.

Annem ve babam, Arife ve Ahmet Sefer'in aziz hatırasına...

İçindekiler

Üçüncü Baskıya Önsöz 9

İkinci Baskıya Önsöz 11

Birinci Baskıya Önsöz 15

Giriş 21

Yönetim 23

Yönetim/Örgüt Psikolojisi 24

Disiplinlerarası Bir Çalışma Alanı 29

Yönetim Alanının Evrenselliği (ya da Yönetim Sorunu) 29

İnceleme Alanı 30

1) Modern Üretim 33

Alet, Makine, Fabrika 33

Modern Ucube 43

Modern İktidar: Yalın Güç Kullanımına Karşı Kurallara Bağlanmış Modern Otoritenin İktidarı 56

Modernlik İçinde Modernlik 62

İki Soyutlama: Weber ve Menger 66

Görünen Gerçeğin Arkası 72

Ya Göreli Özerkleşemezsek! 75

Mutluluk ve Dinginliğin Yitimi 80

2) Fordizm, Montaj Hattı ve Bilimsel Yönetim 87

Bilimsel Yönetim 87

Bir Standardizasyon Süreci Olarak Modern Yönetim 97

Montaj Hattı ve Model T 106

Ölçek Ekonomileri ve Çeşit Ekonomileri 114

Fordizmin Paradoksları ve Refah Devletleri 120

Modern Üretim: Şeytanla Kardeş Olmak 126

3) 1930'lu Yıllarda Yeni Sesler: Davranışçı Okul 131

Dünyanın 'Amerikanlaşması' 165

Kime Göre Doğru? 178

Modernlik İçinden Modernliği Eleştirmek 189

Yurttaşın Yitimi 193

4) 1970'ler Sonrası: Sürekli Kriz 203

Küçük Güzeldir 211

Post-Fordizm 216

Postmodernite ve Postmodern Örgüt Kuramı 225

Küresel Meta Zincirleri 235

Moda Ekonomileri:
Fordizmin Paradokslarını Küresel Üretim İle Aşmak 245

Marka Standardizasyonu Dönemi 252

Küresel Üretim, Üçlü Dünya Hiyerarşisi ve
Aynı Mal İçin İkili Rekabet 261

Satın Alma Gücü ve Döviz Kuru Rejimi Üzerinden Kurulan Yeni
Uluslararası Kaynak Transferi Mekanizması 264

Küçük Meta Üreticileri Teknolojiye Yenik Düşerken 272

Keşke Bizim de ÇÜŞ'lerimiz Olsa! 283

Taş Gibi Sağlam Üründen Müşteri Tatminine: Toplam Kalite Yönetimi 290

Çağdaş Kamu Yönetimi Kuramlarına Doğru 301

Kaynaklar 329

Üçüncü Baskıya Önsöz

Üç yılda kitabın ilk iki baskısı tükendi. Üstelik kitapla ilgili en çok yakınılan şey hiçbir yerde bulunamıyor olmasıydı.

Öğrencim ve dostum Çağdaş Sümer başka öğrencilerimle birlikte Tan Yayınevini kurunca kitabı basması için ona vermiştim. Sevgili öğrencilerim yayınevini batırdılar. Sonra Çağdaş, kitabın 2. baskısını Pratika Yayınevinden yapalım dedi; kıramadım, "olur" dedim. Her iki yayınevinde de kitabın dağıtımında sorun yaşadık. Özellikle Ankara ve İstanbul dışında kitabın bulunması çok zor oluyordu. Sanırım benim gibi öğrencilerim de ticaret işinde kötüler! Ama hepsinin çok iyi birer akademisyen olacağından hiç kuşku duymuyorum.

Bu kez yine dostlarım basıyor kitabı ama daha profesyonel yayıncılık yaptıklarını düşünüyorum. Bu kez kitap tüm kitapçılarda kolaylıkla bulunabilecek diye umuyorum.

Kitap 12 farklı üniversitede ders kitabı olarak okutuluyor. Hatta Mülkiye'de dostum ve yoldaşım Prof. Dr. Ahmet Haşim Köse uluslararası iktisat dersi için bile benim kitabı kullanıyor. Bu sonuçla gururlanmanın ötesinde yönetim psikolojisinin tartışma alanına yaptığım müdahalenin kabul görmesinden dolayı mutluluk duyuyorum.

Elinizdeki kitabın üçüncü baskısına çok fazla şey eklemedim. Bir ara bölüm olarak sadece "Satın Alma Gücü ve Döviz Kuru Rejimi Üzerinden Kurulan Yeni Uluslararası Kaynak Transferi Mekanizması" başlığı altındaki tartışmaları ekledim. Elbette bir de genel olarak kitabın Türkçesini elden geçirip daha anlaşılır cümleler kurmaya ve yazım hatalarını düzeltmeye çalıştım. Ne yazık ki yazım hataları bitmiyor. Her okuyuşumda kitapta yeni yazım hataları buluyorum; bu konuda bir kez daha okuyucunun affına sığınıyorum.

Ahmet Alpay Dikmen
15 Ocak 2015
Ankara-İstanbul Yolu, Bolu civarı!

İkinci Baskıya Önsöz

Yerelleşme süreci ülkemizde büyük bir hızla devam ediyor. Yerelleşme ile demokratikleşme bir arada sloganlaştırılıyor ancak uygulama hiç de öyle göstermiyor. Belediyelerin güçlendirilmesi üzerinden yürütülen yerelleşme süreci, inanılmaz yetkilere sahip 'Başkan'lar ortaya çıkartıyor. Kentler günümüzde belediye başkanlarının legolarına dönüşmüş durumdadır. Önlerine kentin maketini alırlar, oradaki binaları yerinden söküp başka bir yere koyarlar, ertesi gün gerçekten öyle olur ve Başkan da buna bakıp 'iyi oldu' der.

> Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. / Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın ruhu suların üzerinde dalgalanıyordu. / Tanrı, "Işık olsun" diye buyurdu ve ışık oldu. / Tanrı ışığın iyi olduğunu gördü ve onu karanlıktan ayırdı./ Işığa "Gündüz", karanlığa "Gece" adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ilk gün oluştu./ Tanrı, "Suların ortasında bir kubbe olsun, suları birbirinden ayırsın" diye buyurdu. / Ve öyle oldu. Tanrı gök kubbeyi yarattı. Kubbenin altındaki suları üstündeki sulardan ayırdı. / Kubbeye "Gök" adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ikinci gün oluştu. / Tanrı, "Göğün altındaki sular bir yerde toplansın, kuru toprak görünsün" diye buyurdu ve öyle oldu. / Kuru alana "Kara", toplanan sulara " Deniz" adını verdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü. / Tanrı, "Yeryüzü

> bitkiler, tohum veren otlar, türüne göre tohumu meyvesinde bulunan meyve ağaçları üretsin" diye buyurdu ve öyle oldu. / Yeryüzü bitkiler, türüne göre tohum veren otlar, tohumu meyvesinde bulunan meyve ağaçları yetiştirdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü. / Akşam oldu, sabah oldu ve üçüncü gün oluştu. /Tanrı şöyle buyurdu: "Gök kubbede gündüzü geceden ayıracak, yeryüzünü aydınlatacak ışıklar olsun. Belirtileri, mevsimleri, günleri, yılları göstersin." Ve öyle oldu. / Tanrı büyüğü gündüze, küçüğü geceye egemen olacak iki büyük ışığı ve yıldızları yarattı. / Yeryüzünü aydınlatmak, gündüze ve geceye egemen olmak, ışığı karanlıktan ayırmak için onları gök kubbeye yerleştirdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü. / Akşam oldu, sabah oldu ve dördüncü gün oluştu. / Tanrı, "Sular canlı yaratıklarla dolup taşsın, yeryüzünün üzerinde gökte kuşlar uçsun" diye buyurdu. Tanrı büyük deniz canavarlarını, sularda kaynaşan canlıları ve uçan çeşitli varlıkları yarattı. Bunun iyi olduğunu gördü. / ... (Tevrat, Yaratılış Kitabı, Yar. 1.1-Yar. 1.21)

Ne yazık ki kamu örgütlenmesine demokrasi-açıklık-şeffaflık-katılım naralarıyla yerleşen yeni sistem, yeni tanrılar yaratıyor ve onlara inanılmaz güçler veriyor. Bu da Weber'in nefesini kesiyor. Bürokraside, ne yazık ki, klasik bürokrasi örgütlenmesini ve Weber'in nefesini her geçen gün daha fazla özlüyoruz; daha da çok özleyeceğiz gibi görünüyor. Yaşam alanlarımız birer otobana ve inşaat alanına çevrilirken nefes almak için 'Başkan'lara muhtacız.

Bu kitabın birinci baskısı gibi ikinci baskısı da yönetim olgusunu yeni türedi tanrılara, büyük akılların her türlüsüne ve politik misyon sahibi dostlara belli bir mesafede durmaya çalışarak ve okuyucuyu bu konuda uyarmayı kendisine görev edinerek kaleme alınmaya çalışılmıştır. Gelecek bu büyük insanların daha da güçleneceği, küçüklerin ise daha güçsüzleşip bağımlı hale getirileceği günlere gebedir. İnsanlık 1930-1945 arası dönemde benzer eğilimlere sahip iktidarlar ve tanrılardan çok büyük zarar görmüştür; umarım bir kez daha aynı cinneti yaşamak zorunda kalmaz.

Kitabın birinci baskısını, sahipleri önce öğrencim sonra da dostum olmuş bir yayınevine yaptırmıştım. Bu baskısında birçok yazım hatası vardı. Ayrıca görseller öylece orta yerde duruyordu. Yani arkadaşlarım kitabı ben nasıl bir word dosyası verdiysem öyle basmışlardı. Tabi biraz da aceleye geldi kitap, dönem başlamıştı ve öğrencilere kitabı yetiştirelim kaygısı taşıyorduk. Ama yine de ne yazık ki hiç editörlük yapılmamış, sayfa düzenlenmesiyle uğraşılmamıştı. Hatta değerli dostum ve ağabeyim Serdar Şahinkaya ve kuzenim Ece Abana'nın kitap üzerinde yaptığı düzeltmeleri bile kitaba işleyememişlerdi. İkinci baskıda bir parça bunları düzeltmeye çalıştım. Elimden geldiğince ve dostlarımdan yardım alarak yazım hatalarını ortadan kaldırdım. Yine birinci baskıyı yapan arkadaşlarım basacak kitabı

ama bu defa daha az yanlışla kendilerine teslim edeceğimi düşünüyorum. Umarım bu kez okuyucular bu hatalardan daha az rahatsız olarak kitabı okuma olanağına kavuşurlar.

Bu baskıya, birinci baskıda yer verme fırsatı bulamadığım yeni tartışmaları da eklemeye çalıştım. 1929 Krizi sonrası ortaya çıkan Faşist Devletler ve Refah Devletleri arasındaki farkın doğasını "Ya Görece Özerkleşemezsek!" başlığı altında anlatmaya çalıştım. Ayrıca 1970 ve 1980 sonrası yılları genişletme olanağı buldum; kitaba 1945 ve 1970 sonrası dönemlere ilişkin ekonomi-politik tartışmalarını ve çağdaş yönetim kuramları üzerine değerlendirmelerimi ekledim. Bu haliyle kitap, birinci baskı ile karşılaştırıldığında 70-80 sayfa artmış durumdadır. Görselleri metin içerisine çekerek kazandığımız sayfaları da hesaplamaya katarsak belki kitaptaki hacim artışı daha da fazla olmuştur.

Kitabı okuyarak düzeltmelerini yapan kardeşlerim Recep Aydın ve Burcu Bayrak'a çok teşekkür ediyorum. Benim hatalarımı düzeltenlere ayrı bir minnet duygusu besliyorum. Bunun dışında tartışmaları ile beni zenginleştiren değerli hocam Yılmaz Üstüner ve arkadaşım Örsan Akbulut'a da ayrıca teşekkür ederim.

Levent Demirelli, Recep Aydın ve kürsü arkadaşlarım İpek Özkal Sayan, Can Umut Çiner, Barış Övgün ve Ozan Zengin ne zaman yardıma ihtiyaç duyduysam yardımıma koştular ve işlerimi hiç gocunmadan kolaylaştırdılar. Onlar olmasa zorlu geçen iki yılda aksattığımdan çok daha fazla işi aksatırdım, eminim.

Çetin Altan'ın "Ya yazarsın ya yaşarsın." diye bir sözü vardır. Bu kitabı yazarken en çok çocuklarıma ayıracağım zamandan çaldım. Kulağımda hep çocuklarımın sesi var. Ne zaman odaya çalışmak için girsem kapıya gelip "Baba, baba yok" diye bağırıp ağlamaları aklıma geliyor; sanırım bu gerilimi hayatımın sonuna kadar yaşayacağım. "Ya yazarsın ya yaşarsın".

Ahmet Alpay Dikmen
Şubat 2013
Cebeci

Birinci Baskıya Önsöz

"Makine, iş, kapitalizm ve insan" başlıklı bir kitap yazmaya teşebbüs etmeme, Mekteb-i Mülkiye'de Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ikinci sınıf öğrencileri ile birlikte 10 yıldır yürütmekte olduğum 'Yönetim Psikolojisi' dersi sebep oldu. 10 yıldır klasik 'yönetim psikolojisi' derslerinin içeriğinden epeyce farklı bir biçimde bu dersi yürütmekteyim. Bu kitabı inceleyen meslektaşlarımın da bu farkı açıkça gözleyecekleri kanısındayım.

Yönetim psikolojisi denilince işyerine 'hapsedilmiş' çalışanların işe ve işyerine ilişkin algı, tutum ve davranışlarının olumlu bir yönde geliştirilmesine yönelik olarak yürütülen bir dizi çalışma anlaşılmaktadır. Bu sayede çalışanlarda performans gelişimi hedeflenmektedir. Bu gelişmelerin tümünün ise bir tür 'güdülenme' artışından kaynaklandığı sonucuna varılmaktadır. Çalışanlarda güdülenme artışı yaratabilmek için ise genel olarak 'grup dinamikleri'nden ve 'örgüt içi iletişim kanalları'ndan yararlanılmaktadır. Kanımca yönetim psikoloji çalışmalarının temel derdi bu şekilde açıklanabilir.

Ne yürüttüğüm derste ne de şahsi düşünsel serüvenim içerisinde yukarıda açıklanmaya çalışılan türden bir yönetim incelemesine karşı en ufak bir yakınlık duymadım. Her zaman yönetimin 'esansını' ve 'aklını' anlamaya

çalışmayı tercih ettim. Bunun daha 'sahici' bir bakış olduğuna inandım. Üstelik çalışanların işyerine hapsedilerek, burada onlar için örgütlenmeye çalışılan yapay aidiyet ortamlarını her zaman biraz şizofrenik ve ikiyüzlü buldum. Hayatın dinamikleri içerisinde iş ve işyeri olgusu, toplumsal gerçekliğin katı iktidarını yansıtan birçok yüzünden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak insanlardan bu gerçekliği parçalayarak ve bu parçaların hiçbirini birbirine karıştırmayarak algılamaları beklenmektedir. Bu talebin deklarasyonunda yönetim bilimi disiplininin de açık cürümü bulunmaktadır.

Modern yönetim olgusu bir yandan sınırları belirlenmiş ve çalışanın inisiyatifinden kopartılmış bir iş yapma tarzını ve verimlilik arayışını insanlara dayatırken, diğer yandan da çalışanları işyeri için 'fedakârlığa' çağırmaktadır. Elbette bu da salt bir çağrı olarak kalmamakta, çalışanlara yönelik işyerinden yönetsel ve duygusal bir tür şiddet olarak kurumsallaştırılmaktadır. Yöneticiler, çalışanlardan 'fedakarlık' nosyonunu kişiliklerinin merkezine alarak, yaşamlarının başka alanlarındaki her türlü başarıyı anlamsızlaştırıp, tüm yaşamlarını işyerinde elde edecekleri başarıya endekslemelerini beklemektedir. 'Biz bir aileyiz' sloganları, 'ayın işçisi-haftanın işçisi' payelerine karışmakta, çalışanlar yirmi dört saat işini düşünen firma vatandaşlarına dönüştürülmektedir.

Hannah Arendt, "İnsanlık Durumu" kitabında yaşam etkinliklerinin (vita activa) arasında iş ve çalışma etkinliğinin antik çağdaki en aşağılık konumundan günümüzdeki en üst konumuna nasıl çıktığını anlamaya çalışadursun, bizler bir tür gönüllük kulluk ülküsünü çoktan en şık giysimiz olarak üzerimize giymiş bulunuyoruz. Bu giysiyi üzerimize geçirirken en büyük yardımcılarımızdan birisi de yönetim psikolojisi çalışmaları olarak karşımızda durmaktadır.

'Bir insana en sıkıcı ve en berbat işleri mümkünse en ucuza yaptıralım ama aynı zamanda da bu kişi bu işi berbat ve sıkıcı olarak algılamasın; hatta bu durumda kendisiyle ve işyeriyle gurur duysun; yöneticilerine ve işyerine minnettar olsun' şeklindeki bir akademik sorunsalı anlamakta her zaman zorlandım. Ama ne yazık ki yönetim psikolojisinin nihai sorunsalı bu şekilde kurulmuş gibi görünmektedir ve bu da bence inanılmaz 'ideolojik'tir. Bu ideolojik sorunsalın kurumsallaştırılmasında 1920'li yılların sonu, 1930'lu yılların başından beri özellikle sanayi devi şirketlerden elde ettiği fonlar sayesinde araştırma yapan ve disiplini bu araştırmalar üzerine kuran bir akademik yaklaşımın da etkisi büyüktür. Dolayısıyla yönetim psikolojisi çalışmaları 'parayı verenin düdüğünü çalmakla' maluldür.

Farklı ve daha sahici bir yönetim psikolojisi tartışması da bu bakımdan gereklidir. Üstelik böylesi bir tartışma alana hiç de olumsuz bir etki yapmaz; tam tersine tartışmaları olumu yönde etkileyerek ileri götürücü yönde etki sağlar.

'Yönetim guruları' ne derse desin, akademisyenin toplumsal görevi eleştirel olmaktır ve bence eğer herkes görevini yapacaksa akademisyen de kendi görevini yapmalıdır. Aksi takdirde akademisyen, yönetim gurularının işini üstlenerek hem kendisine, hem akademiye hem de yönetim gurularına ihanet eder. Bu kitap da böylesi bir eleştirel bakışın ürünüdür.

Bu kitabı okuyan birileri beni 'postmodern' olarak yaftalama yolunu tutabilir. Derslerimde de bu nedenle hep kendimi 'iğrenç, modern birisiyim' şeklinde ifşa ediyorum. Ama modernlik içerisinden Modernizmin bir türünü eleştiriyorum. Görünmez ellerin insan aklını ve hayatını köleleştirmesinden pek hoşlanmıyorum. Bu nedenle modern iktidarın bir tarzını eleştiriyorum. Hayatı ve aklı kim vurduya getiren, her şeyi sloganlar bazında algılayıp zavallı akılları peşinden sürükleyen bir soyutlama tarzından hoşlanmıyorum. Bu, postmodern olmak demek değildir.

Yukarıda yazmaya çalıştığım tüm bu nedenlerden dolayı mevcut yönetim psikolojisi kaynakları arasında yürütmekte olduğum dersin 'kitap' ihtiyacını karşılayacak derli toplu bir materyal mevcut değildir. Öğrenciler ise düzenli bir kitaba gereksinim duyduklarını hemen her yıl dile getirmekteydiler.

Bununla birlikte, ders kitabı yazma fikrinin doğru olup olmadığına hiçbir zaman karar veremedim. Bu, bir yandan hoşuma giderken diğer yandan da beni korkutan bir düşünceydi. Öğrencinin aklına format atma çabası şeklinde de bir sonuca yol açabileceğini düşünmekteyim. Bu nedenle yıllardır bu dersi yürütürken öğrencilere, çeşitli kitap bölümleri ve makaleleri okuma materyali şeklinde derleyerek, filmler seyrettirerek, ya da çeşitli sergilerden edindiğim katalogları ve resimleri göstererek dersi yürütmeyi tercih ettim. Hatta hemen her yıl derse mekanik bir saat getirmekte ve öğrencilerden bunun mekanizmasını incelemesini talep etmekteyim. Böylesi bir yöntemin beni ve öğrenciyi daha çok özgürleştirdiği görüşündeyim; aslında bakacak olursanız bu görüşümün de zaman içerisinde güç kaybettiğini ne yazık ki iddia edemeyeceğim.

Üstelik derste Kurthan hocanın 'das Yönetim' kitabı gibi bir kitabı da en önemli ders malzemesi olarak okutuyordum. Bu kitabın üstüne bir şeyler koymak çok mümkün değildi. Şu an elinizde tuttuğunuz kitabın da 'das

Yönetim'in üstüne konulmuş bir metin olduğunu asla iddia edemem. Ancak yanında, destekleyici nitelikte bir deneme olabilir. O nedenle dersimin okuma materyali arasında Kurthan Fişek'in "Yönetim" kitabı hala en baş sırada yer almaya devam etmektedir.

Yine de, ikinci sınıftaki bir öğrenci için dağınık bir içerik ve farklı makalelerden oluşan bir kaynakça kimi zaman zorlayıcı olabilmektedir. Esasında bu zorluk salt sınava yönelik olarak kurgulanan bir eğitim sistemi için söz konusudur, kanısındayım. Dersi dönem sonunda aldığı nota ve geçip geçmemeye endeksleyen öğrenci modeli ile çalışmayı performansa endeksleyen yönetim algısı ne kadar da uyumlu bir bütün ortaya koyuyor! Ne yazık ki öğrenciler sınav için başı sonu belli, tartışmaların net bir biçimde ve düzenli olarak yürütüldüğü, kimi zaman da ezberleyerek öğrenmelerine olanak sağlayacak bir materyal talep etmekteler. Elinizdeki materyalin böylesi bir ihtiyacı ne oranda karşılayacağından da açıkçası pek emin değilim. Yine de büyük bir gönül rahatlığıyla söyleyebilirim ki, bu kitabı yazmaya beni mecbur bırakan biraz da öğrencilerimdir.

Bu, 'hikâyesi' olan bir kitaptır. Bu hikâyenin kendi tarihi vardır ve yürütmekte olduğum dersin hikâyesi de bu tarihi izlemektedir. Kitabın adı biraz da bu nedenle; "makine, iş, kapitalizm ve insan" olarak belirlenmiştir. Bu dörtlü iç içe geçerek birbirinin anlamını yeniden kurgulamakta; kapitalizmin hikâyesi işin-makinenin ve insanın hikâyesine; makine, iş ve insanın hikâyesi de kapitalizmin hikâyesine karışmaktadır. 10 yıldır öğrencilerimle paylaşmaya çalıştığım bu hikâyeyi eksiğiyle-fazlasıyla yazılı hale getirme çabası bu kitaba can veren saiktir.

Yazım üslubu olarak olabildiğince basit bir dil kullanılması yoluna gidilecektir. Böylesi bir üslubun, çalışmayı kimi yerlerde basitleştireceği, kimi yerlerde de kaba bir görüntü arz edebileceğinin farkındayım. Dolayısıyla bu satırlarda sizlerle paylaşacağım gerçek, bu kitabın kesinlikle lisans öğrencileri için yazılmış olduğudur. Yüksek lisans ve doktora düzeyinde ise bu kitap, belki dersin ilk haftası içerisinde hızla okunulup tartışılacak bir materyal olarak kullanılabilir.

Yönetim psikolojisi, Mülkiye'de benden önceki hocalar tarafından da yürütülmüş ve adı da benden önce konulmuş bir ders. Mülkiye'nin müfredatında bu isimle yer aldığı için ben de derslerimi aynı isimle yürütmekle yükümlü kılındım. Bugün dersin ismini değiştirmek isteyip istemediğim sorulsa, değiştirmek istemediğimi beyan ederim. İsim doğrudur, ancak

genel olarak akademik alanda bu dersin işleniş yöntemi ve içeriği yanlıştır. Dolayısıyla kanımca, bu kitabın yönetim psikolojisi alanından bir uzaklaşmayı ifade ettiği de büyük oranda yanlış bir savdır. Aksine bu kitapla iddia etmeye çalıştığımız şey: Mevcut yönetim psikolojisi derslerinin, kendisini inanılmaz biçimde kendi içine hapsettiği, yönetim olgusunu bu içe kapanmışlıkla algıladığı, üstelik bir de psikoloji biliminin cari örgütlenişinin tutuculuğu ile malul kılındığı, şeklindedir. Bu kitap aracılığıyla yönetim alanının çalışma alanı ve konusu genişletilmeye çalışılacak; yönetim tartışmalarının 'hikâyesi' kapitalizmin yeniden ve yeniden örgütleniş hikâyesi ile bağlantılandırılacaktır.

Derslerde öğrencilere söylediğim ilk cümlelerden birisi 'yönetim yazını inanılmaz ideolojik bir alanda at koşturmaktadır; yönetim kuramları ise, ortaya çıktığı dönemdeki baskın ideolojiye sıkı sıkıya bağlı kalarak üretilmektedir' şeklindedir. 'Hikâye'nin seyrini bu cümle oluşturmaktadır, denilebilir. Kapitalist iş örgütlenmesinin serüveni, kanımca, yönetim yazınının serüvenini de belirlemektedir.

Kitabı yazma serüvenim de oldukça çetrefilli bir yaşam dönemime denk geldi. Aslında çok daha fazla konuya yer vermeyi düşünüyordum. Özellikle çağdaş yönetim kuramlarından daha çok okulu tartışmayı planlıyordum. Post-modern yönetim anlayışı, network kuramı, matris örgütler, post-fordistler vd. bu kitapta tartışmayı planlayıp da tartışamadığım okullardan bazıları. İki şey beni engelledi. Birincisi yola düşmüş ve yaşama adım atmak için acele eden kızım ve oğlum. Çok şükür, umduğumdan daha az aceleci çıktılar ve bu kadarıyla kitabı bitirebilmeme izin verdiler. İkincisi de dönemin başlamış olması ve öğrencilerimin kitap bekliyor olması. Eksiklikleri daha sonra gidermek üzere kitabı bu haliyle basmaya karar verdim.

Bu süreçte bana şefkatiyle destek olan eşime öncelikle bir teşekkür borçluyum. Hem çocuklarımı yiğitçe taşıdı hem de bana yepyeni bir yaşam olanağı sağladı. İki yıl önce bir başımaydım. Şimdi dört kişi olmayı bekliyorum. Bundan büyük bahtiyarlık olur mu? Sonra elbette doğmamış kızım ve oğluma...

Kitabı yazmak konusunda cesaretlendirmenin ötesinden en büyük 'zorlamayı' ise yakın zamanda kaybettiğim hocam, dostum, abim H. Ünal Nalbantoğlu'ndan gördüm. Akademik anlamda belki de en büyük şansım sevgili Hocam olmuştur. Yıllar ve yıllar boyunca onunla olmak dünyamı zenginleştirdi, güzelleştirdi. Toprağın bol olsun sevgili Hocam.

Asistan arkadaşım, yakın dostum Ozan Zengin de tartışmalarıyla kitabın zenginleşmesine yardımcı oldu. Birgül Ayman Güler hoca ise bana kitabı bitirmem için bir dönem izin verdi. Sanırım akademide böyle bir izni başka hiçbir ana bilim dalı başkanı vermez. Hoşgörüsüyle ve destekleyici tavrıyla her zaman yanımda oldu. Elbette en büyük teşekkürlerden birisi de Yılmaz Üstüner hocama; doktora aşamasından beri hocam ve dostum olarak ufkumu açtı.

Ahmet Alpay Dikmen
Mart 2011
Kavaklıdere.

Giriş

Yönetim olgusunu tartışmaya başlamak demek, politik toplumla yüz yüze gelmek demektir. Yönetim olgusunun kendisi, başlı başına politik ve ideolojik bir örgütlenmenin eylem düzeyine yansımış etkinliklerini ifade eder. Yönetmek edimi, hükmetmek ve iktidar olmak ise yönetilmek de boyun eğmek, hükme rıza göstermek anlamına gelir. Ancak elbette ki hiçbir gerçeklik bu denli basit olmasa gerekir. Yönetmek ve yönetilmek kimi zaman iç içe geçen, birbirinin anlamını farklılaştıran ve birbirine anlam veren bir düzey, iki farklı kavramın anlam bütünlüğüdür.

İtaat eden ve başka akıllara boyun eğen aklın serüveni yüzyıllar boyunca karmaşıklaşarak günümüze kadar gelmiştir. Antik çağın, en azından Aristo'nun derdi 'özgür konuşma ve özgür seçim' idi. İnsan bu sayede diğer hayvanlardan farklılaşıyor, politik hayvan olabiliyordu. Elbette günümüzdeki özgürlük düşüncesi antik çağ düşünürlerinin özgürlük anlayışından çok farklıdır. Özgürleşme macerası, marketten alışveriş yapmak ve daha çok tüketmekle sınırlı olan günümüz insanını Aristo görse, sanırım anlamakta biraz zorlanırdı. Ya cep telefonunun dağ başından çekiyor olmasını 'özgürleşme' olarak savunan ve bundan çok mutlu olan 'özgür kız'lı reklâmlarımıza ne demeli! Marka tutkusu ve sahip olma istenci üzerinden

kurgulanan günümüz özgürlük anlayışının sınırları çoğu zaman insanlara inanılmaz şeyler de yaptırabiliyor. Bir şeyi tükenmeden satın almak için bir başkasını kuyrukta ittiren ya da önüne geçmeye çalışan açıkgözlerden bahsetmiyoruz. Daha kötüleri; mesela, arkadaşının Nike marka ayakkabısına sahip olmak için çılgına dönüp onu öldüren ABD'li ortaokul öğrencilerini kastediyoruz. Buradaki çocuğa cinayeti kim işletiyor? Toplum diyemeyiz herhalde; çünkü bu durumda toplum topluca maluldür. Öyleyse kim?

Peki ya, 2003 Mart ayında Irak'a asker gönderip göndermeme konusuna etki etmek için gazetelerde boy gösteren 'piyasalar savaş istiyor' başlıklarına ne demeli? Nike ya da cep telefonu operatörleri kadar, piyasa da günümüzde özgürlüğe giden yolun temel bir öncülü olarak çıkıyor karşımıza. Ama nasıl bir özgürlük? Bizim yerimize düşünen, bizim yerimize karar veren, gözle görülmez elle tutulmaz bir var oluş biçimidir Piyasa! Eflatun, pagan dinlerin büyücüleri gibi yeni Tanrılarla iletişim kurarak bize onların savaş isteyip istemediğini bildiren bu saygın gazetelerimizi görse büyük ihtimalle bunu *simulacrum* olarak adlandırır; gerçeğin deformasyonu, sahte gerçeğin gerçeği anlamsızlaştırması, insan taleplerinin yerine insan gibi davranan ve istekleri olan elle tutulmaz, gözle görülmez bir varlığın geçmesi ve insanların özgür kararlarının yerini almaya, onların yerine düşünmeye meyletmesi olarak algılardı...

Modern Akıl, modernleşme serüveninde bir tür 'akıl tutulması' süreci olarak karşımızda durur. Buradaki Akıl, ister demokrasi, ister teknoloji, ister bilgi toplumu, ister küreselleşme, ister Atom Çağı olsun; her defasında gerçeğin bir soyutlaması olarak karşımıza çıkar, bizim yerimize düşünür, karar verir. Bizlere ise çoğu zaman bu kararları 'doğru' bulmaktan başka bir seçenek bırakmaz.

Burada dikkate değer bir soru, "Daha sahici bir modernleşme sürecini ortaya çıkarmak mümkün müdür?" şeklinde olsa gerektir. Çağ kendisini kurarken bizler de bu kuruluşun bir parçası olarak Çağa ayak uyduruyoruz. Mümkün olan ve olmayanın hikâyesi bu şekilde kuruluyor. O nedenle, daha sahici bir akıl arayışı da çoğu zaman bizi hiç ummadığımız maceralara sürükleyebilir. Bu nedenle bence en doğrusu, bize neyi, ne zaman ve nasıl düşünmemiz gerektiğini söyleyenlerin bunu nasıl yaptığını anlamaya çalışmaktır. Burada anlamaya çalıştığımız İktidarın kendisidir. İşyerinde, evde, oy verme davranışlarımızda ve yaşama tutunma biçimlerimizde bu İktidarın izleri vardır. Mutluluğu getireceğini vaat eden, vaadinin gerçekleşmesini ise bizim mutlu olmamıza bağlayan; yani vaadi de, edimi de bizim üzerimizden

kurulan İktidar, aslında bizim kabulümüzün ötesinde neredediir? Bu soruya yanıt vermenin yöntemi, gerçekliğin bir katman altına inerek, onun bize gösterdiği gerçeğin altında ne saklandığını anlamaya çalışmaktan geçmektedir.

Günümüz, bireyin körleştirilerek görmesi çağıdır. Gördüğümüzde aydınlık, gerçeği bizden saklar. Gözümüze neon ışıkları verilir, geçici bir körleşme yaratılır; bu körleşme sayesinde iktidarın araçları hayatımızın en kritik noktalarına yerleştirilir. Dolayısıyla yönetimi ve iktidarı birbirinden ayırmadan tartışmak gereklidir. Yönetimin teknik olarak sunulan gerçekliği bizim körleşme noktalarımızdan birisidir ve teknik olanın soğukluğunda baskın ideoloji ve iktidarın araçları gizlenir. Çağdaş yönetim yazını da kendisini tam bu noktada meşrulaştırır. Teknik doğrular, verimlilik ve etkinlik arayışları, şeffaflık, hesap verebilirlik vb. kavramlar teknik doğrular olarak bizlere sunulurken, daha sahici bir hikâyenin bin bir surat militanları olduklarını görmemizi engellemeye çalışırlar. Elbette bir de cari olana tutunma alışkanlığı! Hafıza kaybı toplumun Akıl bütünlüğünü kopartır. Yerine geçmişi unutup, köklerini yitirip, anlam dünyasını sürekli ve sürekli 'yeni' olanda arayan bir insan sürüsü bırakır. 'Yeni' hiç bu kadar tehlikeli olmamıştır!

Yönetim

Yönetim yazınında yönetmek edimini tanımlamanın en basit yolu olarak, genellikle, iki kişinin bir araya gelerek büyücek bir taşı yuvarlaması anlatılır. Bu iki kişiden birisi 'haydi' diye komut verdiği anda, o iki kişi arasında yönetme edimi başlamıştır denilir. Komut veren emir ve kumanda sistemini ele geçirmiş ve bu eylemi sevk ve idare eder konuma geçmiştir. Elbette, yönetme edimi de bu kadar basit değildir. Ancak başlangıç noktası olarak bu iki kişiyi alacak olursak karşımıza çıkan örgütlenme şu şekildedir. Burada her iki kişi de aynı işi yapmaktadır. Yani taşı yuvarlamak için çaba sarf etmektedir. İkisinin vasıf düzeyleri de en azından taş yuvarlama işi bakımından birbirinden farklı değildir. Her iki kişi de en yoğun biçimde kas güçlerini kullanarak taşı hareket ettirmeye çalışmaktadır. Farklılaşan tek unsur, ikisinden birisinin, eylemi başlatıcı komutu vermesidir.

İnsanlık tarihi boyunca karşılaştığımız yönetim olgusu, yukarıda verilen örnekle karşılaştırılamayacak kadar karmaşık ilişkiler üzerinde yükselmektedir. Yönetim olgusunun güçlenmesi, yönetim edimi sürecinde kullanılan iktidar tarzlarının karmaşıklaşması ile doğru orantılıdır. Yani günümüzde kullanılan iktidar araçları karmaşıklaştıkça, iktidarlar genel olarak güçlenmektedir, denilebilir. İnsanlık tarihi aynı zamanda da açık ve güce dayalı

iktidar tarzlarının, modern iktidar biçimleriyle birlikte karmaşıklaşması ve bu sayede kendisini görünmez kılması ve gizlemesinin tarihidir. Modern çağda her iktidar kendi hükmünü en etkin cümlelerle ve başkalarının ağzından vermek ister.

Bu çalışma boyunca, bir yandan da, modern dönemle birlikte karmaşıklaşması inanılmaz boyutlara ulaşan iktidar biçimlerinin kendisini gizlemesi ve açması üzerine bir tartışma yürütülmeye çalışılacaktır. Benzer biçimde yönetim yazını da, iktidarın kendini gizlemesinin bir aracı olarak anlatılmaya çalışılacaktır.

Yönetim/Örgüt Psikolojisi

Yönetim Psikolojisi kavramının kendisi, her şeyden önce, belirli akademik-ideolojik tercihlere sıkı sıkıya bağlı bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer biçimde, çalışma psikolojisi, örgüt sosyolojisi, örgüt psikolojisi kavramları da... Yönetim psikolojisi (ya da örgüt psikolojisi) alanı, genel olarak 1930'lardan sonra ortaya çıkmış, refah devleti-davranışçı okul temelli, işyerinde çalışanların güdülenmesini (motivasyonunu) ve grup dinamiğini ön plana çıkartan bir yaklaşımı temel almaktadır. Bu çerçevede araştırma konusu 'grup' ya da 'örgüt içerisindeki birey' olarak beliren ve bu alanı araştırmak için psikoloji, belirli oranlarda sosyoloji, ama temel olarak sosyal psikolojinin kavramlarından ve yönteminden yararlanan bir disiplin olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tercih, bu alanda çalışan akademisyenlere ve bu akademisyenler eliyle üretilen bilgi birikimine dayalı bir çalışma düsturunu benimseyen yöneticilere salt belirli kavramlar seti ve çalışma yöntemi sunmakla kalmaz; tüm bunların üzerine kurulan bir dünya algısının da çatısını oluşturur.

Bu kitabın ilerleyen sayfalarında da sık sık tartışılacağı gibi yönetim yazınında 'öncekini eleştirme' mekanizması gerçekten ilginçtir. Bu alanda fikir üreten herkes çığır açmaya pek bir gönüllüdür. Yönetimde İnsan Davranışları Okulunu savunanlar da, kendilerini böyle lanse etmeyi yeğlemişlerdir. Belki de bu tip bir davranış daha çok hoşlarına gitmiştir! Ya da yönetim yazınını tartışırken hep rastlayacağımız bir tarzın ilk örneklerini sergileyerek, 'devrimci', her derde deva, dünyayı kökten değiştirecek, müthiş, olağanüstü bir yaklaşımı ortaya çıkardıklarını iddia etmişler; önceden 'insan körü' olan yönetim yazınında 'insani bir boyut' açarak, otomasyonun işyerinde yarattığı tahribatı onardıklarına inanmışlardır. İnanmakla kalmayıp bağıra çağıra bunları savunmuşlardır. İş hayatı denilen ve yüz

yüze iktidarların en yoğun yaşandığı bir alanda tüm derdi, çalışanlara montaj hattında 'insani' bir biçimde vida sıktırmak olan bir yaklaşım ne kadar 'insani' ise davranışçı okul da o kadar insanidir!

Bu yaklaşımın insaniliği, işyerinde insan davranışlarını kendisine inceleme nesnesi olarak seçmiş olmasından gelmektedir. Üstelik literatürde yönetim psikolojisi, çalışma psikolojisi ya da örgüt psikolojisi gibi isimler altında çalışmalarını yürüten bu alt disiplin, psikoloji disiplininin tutuculuğu içerisine de sıkışıp kalmıştır.

Üniversiteyi bitirip Mülkiye'de yüksek lisans programına başladığımın ertesi yılı, Örgüt Psikolojisi Bilim Dalına asistan olmuş genç ve heyecanlı bir akademisyen olarak koştura koştura sosyal psikoloji yüksek lisans programına gitmiştim. Şans bu ya; ilk kez o yıl lisansı psikoloji olmayan öğrenciler de bilimsel hazırlık programından sekiz adet ders almak kaydıyla programa kabul ediliyordu. Yüksek lisans giriş sınavını geçerek hemen kaydımı yaptırdım. Derslerin büyük çoğunluğunu araştırma yöntemleri, istatistik, deney tasarımı vb. oluşturuyordu. Sosyal psikoloji dersinin *text book*'u da belirli kavram ve konular çerçevesinde yürütülen araştırmaların sonuçlarının harmanlanması yoluyla oluşturulmuş, olgunun toplumsallığına ve politikliğine hemen hemen hiç yer vermeyen bir biçimde hazırlanmıştı. Pozitif bilim ve deneysellik kaygısı o kadar yoğundu ki alan yazını neredeyse tümüyle bu alanda yapılan araştırmaların toplamından ibaretti. Ampirizm ve amprisizm arasındaki farkı tam anlamıyla yaşayarak kavradım. Daha çok politik psikoloji okumak maksadıyla gitmiştim ama psikolojiden politika o denli kovulmuştu, gerçekliğin siyasi yanı o kadar gizlenmişti ki birey tümüyle refleksif ve/veya sosyal öğrenme yoluyla davranan bir varlığa dönüştürülmüştü. 'Sosyal' kavramının ağırlığı altında koskoca bir apolitikleşme literatürü kuruluyordu.

Bilimi bir tür ölçüp-biçme sorunu olarak algılayan 'çağdaş' psikoloji disiplini, ölçemediği olgular üzerine kafa yormaya da tümüyle kapalıdır, denilebilir. Psikoloji disiplininin ölçme merakını tatmin etmek için öncelikle çalışma yaşamında ölçülebilir konu ve kavramlar ortaya koymak gerekmektedir. İnceleme nesnesi işyerinde insandır. İnsan işyerine hapsedilmekte; algı, tutum ve davranışları yoluyla işyerinde çalışanların güdülenme seviyeleri ölçülmeye çalışılmaktadır. Amaç, işyerinde grup dinamikleri sayesinde kendisini işyerine daha fazla ait hisseden, bu sayede de daha çok güdülenen bir çalışan tipini yaratmaktır. Algı, tutum, davranış, grup dinamiği, stres, yılgınlık vb. başlıklar, yönetim psikolojisi disiplininin temel konuları olarak

karşımıza çıkmakta; öğrencilerin de pozitivist bir anlayış çerçevesinde bu alanda ortaya konulan en son bulgularla tanışması hedeflenmektedir.

Bu yaklaşım, kanımca üç bakımdan maluldür.

Birincisi bireyin davranışları işyerine hapsedilmektedir; birey davranışları ve bu davranışların kökeni işyerine hapsedilmeyecek oranda zengindir. 1997 yılında Denizli'de hazır giyim üretimi yapan fabrikalarda çalışanlarla yürüttüğüm mülakatlarda, üç-dört aydır ücretlerini almayan çalışanların patronları, fabrikaları hatta ustabaşları hakkında en ufak kötü bir söz söylemediklerini gözlemledim. Bu fabrikalarda toplam kalite yönetimi ve kalite çemberleri sistemleri uygulanmaktaydı.

Denizli'de olan şuydu: Kriz dolayısıyla on bin civarında işçi işten çıkartılmıştı. Aileleriyle birlikte fakirlikle yüz yüze kalan kişi sayısı ortalama kırk bin demektir. Denizli'nin ilçelerinde ve köylerinde, evlerinin altındaki ilkel tezgâhlarda üretim yaparak geçimini sağlamaya çalışan küçük meta üreticileri de bu sistemin bir parçasıydı ve onlar da çoktan iflas bayrağını çekmiş durumdaydılar. Bunlar da herhangi bir fabrikada asgari ücretin yarısına hatta yarısından da azına çalışmaya razı konumdaydılar. Küçük meta üreticilerini de iş arayanlar listesine eklersek bu rakam on beş bini hatta aileleriyle birlikte otuz bini bulmaktaydı. Üstelik Denizli'de yaşanan krizin nedeni de çok ülkeli şirketlerin (ÇÜŞ'lerin) siparişlerini Denizli'den çekerek daha ucuz işgücü merkezi Romanya, Bulgaristan, Çin, Mısır vb. ülkelere kaydırmasından kaynaklanıyordu. Hali hazırda Denizli'de herhangi bir fabrikada çalışan işçiler, işten çıkartılmış olanlarla karşılaştırıldığında şanslı durumdaydılar. Ücret almasalar bile böyleydi. Ücret almadıkları için işten ayrılsalar, işsizler ordusuna katılacaklardı. Belki işler biraz düzelir ve ileriki aylarda ücret alabilirlerdi; böyle bir umut söz konusuydu. Ama en önemlisi kendilerine verilen ücretsiz öğle yemeği idi. Öğlenleri işçilere sınırsız miktarda yemek veriliyordu. İşçiler yiyebildikleri kadarını yiyorlar, kalan yemekleri de yanlarında getirdikleri poşetlere doldurarak evlerine götürüyorlardı. Dolayısıyla işyerinde kaldıkları süre içerisinde en azından kendilerinin ve ailelerinin karnı doyuyordu. O nedenle patronlarıyla, işyerleriyle ilgili en ufak kötü bir söz etmiyorlar, mevcut işlerinde kalabilmek için ne gerekiyorsa yapıyorlardı.

Dikkat edeceğiniz gibi yukarıdaki açıklamamız dolayısıyla ortaya birçok farklı boyut çıkmaktadır. Denizli'de işsizliğin boyutları ve işsizlik nedeniyle ortaya çıkan dramlar birinci boyuttur. Gelir dağılımı sorunu, Denizli'de işsizliğin önlenmesi çabaları, devlet politikaları, ihracata yönelik sanayileşme

modeli ve bunun iflası vb. konularını tartışarak ve sosyoloji, politik sosyoloji, politik ekonomi disiplinlerinden yararlanarak Denizli'de yaşanan sorunlar üzerine geniş bir inceleme yapılabilir. Ya da Denizli'de kriz ve bunun yerel ve küresel ekonomideki örgütlenişi ikinci bir boyuttur. Burada da küresel üretim sistemi tartışmaları, küreselleşme ve küresel bölüşüm ilişkileri, azgelişmişlik, küresel artığa el koyma yöntemleri, emperyalizm tartışmaları yürütülebilir; bu durumda da büyük oranda ekonomi politik alanından destek alınabilir. Başlı başına bir üçüncü konu Denizli'nin içerisinde ve çevre ilçe ve köylerde örgütlenmiş küçük meta üreticileri konu yapılabilir. Bunların işçileşme çabaları, teknolojik gelişme ile kurdukları ilişkiler, bunlara yönelik devlet politikaları, bir ilkel birikim nesnesi olarak küçük meta üreticileri üzerinden yaşanan cari deneyimler vb. ayrı bir incelemenin konusu yapılabilir. Bu genel konulara birçok başka inceleme sorunsalı eklenebilir ya da çıkartılabilir!

Sonuç olarak çalışanların davranışları ve bu davranışları örgütleyen dinamikler işyerine sıkıştırılamayacak oranda zengindir. Psikoloji disiplinine egemen olmuş yöntem aracılığıyla yürütülecek tartışmalar, bu zenginliği büyük oranda dışlamaktadır. Bu edim de safiyane bir edim değil, psikoloji biliminin Amerikan ampirisizmi ile harmanlanması sonucunda ulaşılan bir sonuç; üstelik hem kendisi politik olan ve bunu gizleyen hem de politik sonuçlar ortaya koyan bir konumlanıştır.

Dolayısıyla yönetim psikolojisi tartışmalarını psikoloji disiplininin tutuculuğundan bir miktar arındırarak tanımlamaya çalışmakta büyük fayda vardır.

Örgüt sosyolojisi kavramı ise daha çok sendikalı işçi mücadelesinin bir ürünü olarak çıkmış, katılımcı yönetim ve katılımcı örgüt anlayışı etrafında şekillenen, yine örgüt psikolojisinin kavram ve bulgularından yoğun biçimde yararlanan, ancak bu bulguları, daha çok işyerinde demokrasi ve katılım çerçevesinde yorumlayan, 'çalışanların güdülenmesinin yolu, çalışanların yönetime ve karar süreçlerine katılımından geçmektedir' şeklindeki bir akademik ve ideolojik ilgi alanının çerçevesine oturmaktadır.

Elbette hem örgüt sosyolojisi hem de yönetim (örgüt) psikolojisi alanları birbirlerinin kavramlarını çok sık kullanmakta ve bu iki temel yaklaşımın ortaya çıkardığı melez çalışma ve yaklaşımlar da bol miktarda söz konusu olabilmektedir. Ancak böyle bir durumun varlığı yukarıda yapılan temel saptamayı geçersiz kılmayacağı gibi başka bir şeye daha dikkatlerimizi yönlendirmemize yol açmaktadır. Gerek örgüt sosyolojisi gerekse yönetim

psikolojisi alanları refah devleti dönemine ait yönetim yaklaşımlarını oluşturmakta; örgüt sosyolojisi refah devletinin son dönemlerine, örgütlü işçi mücadelesinin yoğunlaştığı ve emekçilerin toplumda söz sahibi olmak için haklarını genişletme çabasına girdiği bir döneme denk düşmektedir. Yönetim psikolojisi ise, refah devletinin başından sonuna kadar etkili olmuş, üstelik katılımcı yönetim ve örgüt sosyolojisi alanının da temelini oluşturan daha genel bir akademik ilgiye denk düşmekte, bu çerçevede, ampirik çalışmalarla da kendisini geliştiren bir alan olarak ortaya çıkmaktadır.

Bunun dışında gerek yönetim psikolojisi disiplini gerekse de örgüt sosyolojisi, adeta çalışma ilişkilerini işyerine hapsetmekte, çalışanlara işyerinde farklı bir kimlik ve anlayış kazandırmak yoluyla onların daha üretken olmasının yollarını araştırmaktadır. Her iki disiplinin nesnesi de 'işyerinde insandır'. Oysa ne işyeri evrensel bir olgudur ne de işyerindeki insan davranışı. Her ikisi de piyasa koşullarına ve politik örgütlenmelerin seyrine göre, hatta ülkeler arasında değişiklikler gösteren gerçeklik düzeyleridir. İşyerindeki kâr maksimizasyonu arayışının tarzı ile kapitalizmin üretim örgütlenmesi arasında bir ilişki kurmak mümkün olduğu gibi, kapitalizmin farklı ülke gruplarında örgütlenme biçimleri ile fabrika, bürokrasi ve iş yapma tarzları arasında da bağlantılar kurulabilir. Bunun dışında makineleşme düzeyi, makinelerin niteliği ve çalışanların ne oranda makineye bağımlı çalıştığı, kapitalizmin uluslararası örgütlenmesi, uluslararası değer transfer mekanizmaları, buna bağlı olarak devlet örgütlenmeleri ve ulusların toplumsal refah projeleri yönetim olgusunu ve yönetim psikolojisini anlamamıza yardımcı olacak unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüm bunları daha kapsamlı kavrayabilmek için, yönetim psikolojisinin klasik tanımını değiştirmemiz, yani iş ortamında karşımıza çıkan ilişki biçimleri ve grup dinamiklerinin dışında bir yönetim psikolojisi algısı geliştirmemiz gerekmektedir. Yönetim olgusunu işyerine hapsetmekten kurtarmamız, yönetimin evrensellik kavrayışını gevşetmemiz ve dönemsellik kavrayışına oturtmamız, dönemselliği de kapitalizmin değer üretme ve paylaşma süreçleriyle bağlantılandırmamız gerekmektedir. Bu çalışmanın çerçevesi de bu şekilde tanımlanmalıdır. Yönetim psikolojisi olarak anlamamız gereken şey: Makine-iş-kapitalizm ve insan ilişkisi olmalıdır.

Buraya kadar yaptığımız tartışmalardan da anlaşılacağı gibi bu çalışmada yürütülecek tartışma, gerek yönetim psikolojisi, gerekse de örgüt sosyolojisi disiplininin çalışma alanını epeyce zorlayacak, hatta kimi zaman başka alanlardan taşınacak bilgiler yardımıyla bu iki disiplini tartışma dışı

bırakacak bir çalışma olacaktır. Bu anlamda politik iktisattan, politik psikolojiden, felsefeden ve politika biliminin kendisinden de yoğun biçimde yararlanmak zorunda kalacağımız açıktır.

Disiplinler Arası Bir Çalışma Alanı

Gerek yönetim psikolojisi ve gerekse örgüt sosyolojisi alanları beşeri bilimler temelli, bu anlamda sınırlı bir disiplinlerarasılığı benimseyen, daha çok psikoloji, sosyal psikoloji ve sosyolojisi disiplinleri etrafında dolaşan bir araştırma alanı sunmaktadır. Her iki yaklaşım da yönetim alanının dar tanımlamasını yapmakta, yönetim olgusunun 'örgüt-içi' bir etkinlik olduğu anlayışına yaslanmaktadır. Üstelik her iki alan da kimi zaman olabildiğince netleşmeye, kendine özgü bir disiplin, kavramlar seti, inceleme alanı vb. kurmaya meyletmektedir. 'Yönetim Bilimi' şeklinde bir kavramın kullanılmaya başlanması ve bu alanda yüzlerce kitap kaleme alınması bile bu netleşme çabasını açığa verir niteliktedir. Yönetim psikolojisi alanı da sosyal psikolojisinin bir alt dalı olarak görülmüş ve bu çerçevede bir uzmanlık alanı olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. 1800'lerin sonu ve 1900'lü yılların son çeyreği arasında genel olarak hemen her bilim dalı böylesi bir eğilim içerisine girmiş, uzmanlaşmaya yönelmiştir. Bu cümleden yola çıkarak yönetim alanında da bu eğilimin gözlenmesi şaşırtıcı olamasa gerektir.

Ancak bu çalışma boyunca, bu alanın disiplinlerarasılığına daha çok vurgu yapılacak, bu anlamda 1900'lü yılların son çeyreğinde başlayan ve günümüze dek süren bilimsel uzmanlaşma karşıtı hareketlere bir miktar prim verilecektir. Bu kitapta, klasik yönetim psikolojisi/örgüt sosyolojisi kavrayışının kullandığı sosyoloji, psikoloji, sosyal psikoloji gibi yardımcı disiplinlerin yanı sıra siyaset, ekonomi ve belli oranlarda teknoloji ve mühendislik bilgilerinden de yararlanmaya çalışılacaktır. Bu anlamda yönetim alanının geniş tanımını benimsediğimiz, yönetim alanını toplumsal etkinliklerin ve toplumsal ideolojilerin bir türevi olarak gördüğümüz söylenebilir.

Yönetim Alanının Evrenselliği (ya da Yönetim Sorunu)

Yönetim alanı her bilimsel çalışma alanı gibi evrensellik iddiası çerçevesinde örgütlenmektedir. Ancak son zamanlarda ortaya çıkan ve genellikle 'post' ön ekiyle adlar alan yaklaşımlar da yine klasik yönetim paradigması içerisinde kalmak koşuluyla bu evrensellik iddiasını tartışmaya açan birtakım yaklaşımlar sergileyebilmektedir.

Genel olarak sosyal bilimler araştırma alanı çerçevesinde tanımlanabilecek olan yönetim alanı, bütün sosyal bilim alanları gibi 'sembolik bir gerçeklik' alanını ifade etmektedir. Bu anlamda hem bu alanı kavrarken kullandığımız araçları hem de bilim insanlarını semboller dünyasından çok fazla arındıramadığımız, dolayısıyla burada 'sınırlı bir nesnellik'le hareket ettiğimiz için; ayrıca toplumsal semboller değiştikçe bu alanın çerçevesi de büyük ölçüde dönüştüğünden dolayı evrensel bir bilgi birikiminden ve evrensel doğrulara ulaşıldığından sınırlı olarak bahsedebilmekteyiz. Üstelik bahsedilen bu gerçeği en canlı biçimde görebileceğimiz sosyal bilim alanlarından birisi de yönetim alanıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi yönetim bilimi alanı ideolojik bir alan olarak evrensel ideolojilerin genel tarihsel dönüm noktalarından etkilenmekte, baskın ideolojinin dönüşümüne koşut olarak kendisi de dönüşmekte, yönetim biliminin kavramlar seti, araştırma nesnesi ve araçları bu dönüşüme duyarlı bir biçimde çabucak yeniden tanımlanmaktadır. Bu alanda üreteceğimiz bilginin sınırlı nesnelliği ve sınırlı evrenselliğinden bahsediyor olsak bile yine de bu durum pozitif bilimlerin bize sunduğu araçlardan yararlanmamızı engellememelidir. Pozitif bilimler, bizlere düşünmemizi ve analiz etmemizi kolaylaştıran çok güçlü araçlar sunmaktadır. Pozitif bilimlerin bizlere sunduğu olanakları tartışırken dikkatli olmamız gerekmektedir. Pozitif bilimlerin zaafları onu toptan reddetmemizi gerektirmemektedir. Aksine bu zaafların farkında olmamız çoğu pozitif bilimlerin bize sunduğu araçlardan daha iyi yararlanmamızın olanaklarını hazırlayarak bizleri daha sağlam bilgiye yöneltebilir. Bu konuda J. Habermas, post-modern aklı eleştirirken "Bebeği yıkayıp kirli suyu dökerken bebeği de beraberinde atıyorlar" demektedir. Oysa bebeği yıkadıktan sonra kirli suyu atıp elimizde kalan daha 'temiz' bebeğe sahip çıkmamız gerekir. Benzer biçimde pozitif bilimlerin zaaflarını biliyorsak bu zaafları bertaraf edecek araçları üretmemiz de daha kolay olacaktır. Dolayısıyla, pozitif bilimlerin bize sunduğu olanakları da elimizin tersiyle itmemiz doğru değildir. Düşünmemiz ve çözümleme yapabilmemiz için her türlü olanaktan sonsuz ölçüde yararlanmamız, bu anlamda pozitif bilimlerin gözlem, deney, yarı deney vb çalışma tarzlarını kullanmamız, bunu yaparken de çalıştığımız alanın zaaflarını ve kendi zaaflarımızı gözden kaçırmamamız, 'eleştirel aklımızı' hep canlı tutmamız gerekmektedir.

İnceleme Alanı

Yönetim (psikolojisi/sosyolojisi) alanının inceleme nesnesi genel olarak 'iş' ve 'iş ortamıdır'. Modern anlamda iş ve iş örgütlenmesi, özellikle kapitalizmin gelişim sürecinde toplumsal bir olgu olarak karşımıza çıkmakta ve

toplumsal düzenlemelerin, toplumsal hiyerarşi ve toplumsal prestijin merkezine yerleşmektedir. Bu anlamda yönetim alanı, toplumsal (örgütlü) iş yapma süreçlerini ve bu süreçlerde bireysel ve grup dinamiği çerçevesinde ortaya çıkan sosyal olgu ve oluşumları inceleyen bir alandır.

Modern anlamda iş ya da meslek, modern öncesi dönemde ortaya çıkan örneklerinden büyük oranda farklılıklar göstermektedir. Bu farklılığın temeli de işbölümü ve uzmanlaşma mekanizmalarında yatmaktadır.

Feodal dönemden kalan iş ya da meslek anlayışı, kast niteliği arz eden, meslek loncaları aracılığıyla idare edilen, toplumsal işbölümünün de merkezine oturan, bu anlamda iş ve meslek arasındaki farklılaşmanın çok sınırlı olduğu bir dönemi ifade etmektedir. Örneğin kunduracılık, çiftçilik ya da nalbantlık hem bir işin adı hem bir mesleğin adı hem de toplumsal işbölümünün bir parçasını ifade etmektedir. Bu işler/meslekler toplumsal hiyerarşide de bir değeri ifade etmekte ve bu değeri korumak ve geliştirmek için de kendi aralarında kast yapılanmaları benzeri belirli meslek/lonca/ahilik örgütlenmelerine gidilmesine yol açmaktadır. Bu meslekler genellikle babadan oğla geçmekte yani çiftçinin çocuğu genellikle bir çiftçi, kunduracının çocuğu da kunduracı olmaktadır.

Oysa günümüzde modern anlamda işbölümü, bu klasik işbölümünü büyük oranda parçalamış; toplumsal işbölümünü işletme örgütlerinin içerisine taşımıştır. Artık ayakkabı fabrikasında çalışan işçiler ayakkabıcı değildir. Bu işçilerin bir ayakkabıyı baştan sona yapma becerileri bulunmamaktadır. Bu kişiler basitleştirilmiş iş süreçlerinde, sürekli kendini yineleyen bir işi yapan vasıfsız elemanlar niteliğindedirler ve yaptıkları işi öğrenmeleri, kunduracı çırağının öğrenme süresinden yüzlerce kat daha kısadır. Ya da bu fabrikanın finansmanı ile ilgilenen finans uzmanları, nakliye işlerinde çalışan taşıyıcı ve şoförler, fabrika doktorları, elektrik mühendisleri, bilgisayar teknisyenleri... Bunların her biri ayakkabı üretmek için çalışan fabrikada aslında ayakkabı üretimi ile uzaktan yakından ilgisi olmayan birtakım destek görevlerini yerine getirmektedirler.

Modern iş örgütlenmesi iş ve mesleği birbirinden ayırmış, toplumsal işbölümünü de fabrikanın içerisine taşımıştır.

Benzer biçimde insanların toplumsal prestijlerinin kaynakları ve otoritenin merkezi de büyük oranda değişmiştir. Dahil olduğu meslek loncasının gücü oranında mesleki prestij sahibi olan insanların yerini 'piyasanın' ve piyasa koşullarının biçtiği oranda prestij sahibi olan emek katmanları almıştır. Örneğin

1960'lı ve hatta 1970'li yılların Türkiyesinde mühendis olmanın prestiji çok yüksekken, bugün pazarlamacı, finans uzmanı olmak daha prestijli ve kazanç sağlayıcı meslekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla meslek örgütlenmelerinin gücünün yerini piyasanın gücü ve piyasa örgütlenmesi almıştır.

İlerleyen bölümlerde daha detaylı tartışacağımız gibi, piyasa olgusunun bu şekilde güçlenmesi ve hemen her ilişkiyi yatay olarak kesen bir güce erişmesinin ardında da fabrika olgusu ve montaj hattı yatmaktadır. Eski üretim tarzında siparişe dayalı ve önceden belirlenmiş kişiler için üretim yapan meslek erbabı yerini yeni fabrikalı üretime bırakmış, buna bağlı olarak da üretildiğinde müşterisi belli olmayan ürünler üretilmeye başlanmıştır. Bu ürünler stoklarda biriktirilmekte, sonra da pazarlanmaya çalışılmaktadır. Piyasanın aklı, üretimden soyutlanmış, tüketime endekslenmiştir.

Modern Üretim

Alet, Makine, Fabrika

İnceleme konumuz, 'modern yönetim' olgusudur. Modern yönetim ile kastettiğimiz fabrikalı üretim ile ortaya çıkan, hiyerarşi ve uzmanlaşmanın en üst seviyelere ulaştığı, otoritenin ise olabildiğince parçalanarak anonimleştiği bir iş yapma tarzıdır. 1908 yılında Ford'un kurduğu fabrika ile doruk noktasına ulaşan bu yönetim tarzı, 1913 yılında montaj hattının icadı ve Ford otomobil fabrikasında uygulanmasıyla gelişmesi engellenemez yeni bir üretim tarzının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Montaj hattı ve aşırı uzmanlaşmaya dayanan bu üretim biçimi küçük makyajlarla serüvenine günümüzde de devam etmektedir. Modern fabrika ve modern bürokrasi örgütlenmeleri bu sayfalarda tartışacağımız 'modern yönetim' olgusunun iki farklı uygulama biçimini ortaya koymaktadır. İdeolojik olarak kapitalist olan bu yönetim olgusu, renkli örneklerini reel sosyalist deneyimlerde de ortaya koymuş, reel sosyalizmin dünya çapında zayıflaması ile varlığını başka 'görünmez' iktidar odakları eliyle ve uluslararası düzeyde güçlendirmiştir.

Bugün kullandığımız mal ve hizmetlerin yaratılmasına olanak tanıyan üretim örgütlenmesi üzerine bir miktar düşünelim. Diyelim ki bir arabanız var. Herhangi bir parçası bozuldu. Yapmanız gereken şey oto yedek parçası satan en yakın yere gidip yenisi ile değiştirmektir. Ya da bilgisayarınızın

hafızasını yükseltmek istiyorsunuz. Yine en yakın bilgisayarcıya gider, istediğiniz güçte hafıza kartını satın alır ve bilgisayarınıza bağlarsınız.

Bugün bizlere çok normal gelen bu sürecin aslında insanlık tarihi içerisinde çok yakın bir geçmişi vardır. Bu süreç, 16. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve 19. yüzyılın başında tamamlanan bir standardizasyon sürecidir, sadece mal ve hizmetlerin üretimini değil yönetim sürecinin kendisini de standartlaştırmıştır ve bugün yönetim yazını çerçevesinde tartıştığımız hemen her konu ya bu süreci güçlendirmeye ya da bu sürecin ortaya çıkardığı sorunları gidererek yine standardizasyon sürecini dolaylı yoldan güçlendirmeye yöneliktir.

Bugün içerisinde bulunduğumuz tüketim kalıpları dahil hemen her yaşam alanını kendisine tabi kılan bu üretim ve yönetim tarzı, gündelik hayatımızda bunun çok ötesinde belirleyici bir güce sahiptir. Toplumsal yaşamımızın temel çerçevesini belirler. Modern demokrasiler olarak adlandırdığımız günümüz devlet biçimleri de, devlet yönetimi ve devlet yönetimine toplumsal katılımı standartlaştırdığı oranda güç kazanır. Modern demokrasiler bir çeşit 'standart kurallar bütünü'dür ve gücünü bu kuralların herkese aynı uzaklıkta olmasından alır. Böylece herkesi bu standart kurallar dizgesine göre, demokratik hayatın 'yasal' kurallarına göre hareket etmek zorunda bırakır. Bu sayede 'genel çıkar'a hizmet ettiğini iddia edebilir.

Buradan da anlaşılacağı gibi, yönetim süreci, aynı zamanda da insan aklının üzerine, yeni, insansız bir Akıl, yeni kurallar bütünü kurup bunu savunabildiği oranda başarılı olmaktadır. 17. yüzyıl devrimci liberallerinin, yasalar yoluyla yapmaya çalıştığı da tam olarak budur. İnsanı özgürleştirme çabası, kral, sultan ya da kilise eliyle kimi zaman keyfi olarak alınan kararlardan insanın kurtarılması olarak algılanmış, insanlar eliyle yaratılan ama yaratıldığı anda tüm insanları bağlayan, değiştirilmesi zor kurallar bütününün toplumsal yaşamın merkezine oturtulması olarak algılanmıştır. Fransız devrimcilerinin kamusallık ve kamusal insan anlayışı bu bakış açısında gizlidir.

İster makineli üretime (maşinofaktür) geçiş süreci sayesinde ortaya çıkan standardizasyon süreci olsun, isterse de modern iktidarların yasalar yoluyla üretmeye çalıştığı standardizasyon süreci olsun; modern yönetim, iktidarın standartlaştırılması ve kurallara bağlanması üzerinden yükselir.

Modern kapitalizmin örgütlenmesi (ki bunun içine devlet eliyle yapılan her türlü 'iş'i ve bunun için yaratılan örgütlenmeyi de katmak gerekmektedir) başlı başına tek tek insan akıllarının bu büyük Akıl içerisinde eritileceği ve tabi kılınacağı bir üst Akıl sürecini yönetime hâkim kılmak ana fikri üzerine

oturtulmuştur. Burjuva demokrasileri, toplumsal yaşamı kişisel, bireysel iktidar alanlarından kurtarıp 'kurallı gerçeklik' alanı şekline dönüştürdüğü oranda başarılı olur. Bu konuya daha sonra dönmek üzere, modern iş örgütlenmesi öncesi örgütlenmeleri anlamaya çalışmamızda, bu çalışmada yürüteceğimiz tartışmaların tümünü daha iyi kavramak için fayda olduğu kanısındayım.

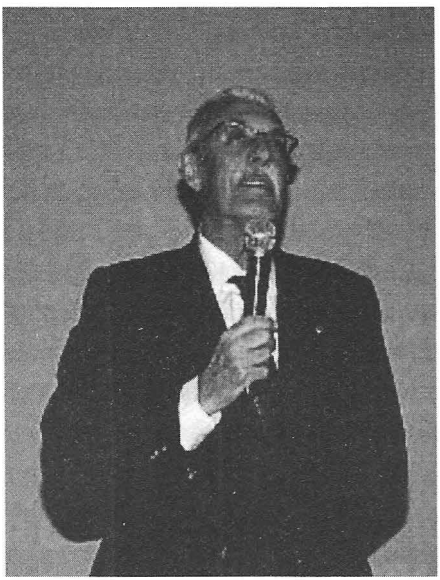
Fabrika denildiğinde ilk aklımıza gelmesi gereken şey makineli üretimdir. Aletle üretimden vazgeçerek makineli üretime yönelen ve bu sayede üretim ile üretkenliği makinenin hızına ve üretim sürecine bağlayan örgütlenme tarzı modern yönetimin özünü oluşturmaktadır.

Alet, görece esnek bir kullanım alanına sahip, kullanıcısının becerisi ile doğru orantılı olarak yönlendirilebilen bir üretim aracıdır. Bu anlamda bir çekici ele alınız. Kullanım alanı çok çeşitlidir. Ayakkabıdan ev yapımına, nalbantlığa, ev içi gündelik kullanımdan, oto tamirine kadar birçok alanda kullanılabilir. O kadar geniş bir kullanım aralığına sahipsinizdir ki bir çekiç ile bir insanın kafasını ezip canını da alabilirsiniz. Bir gümüş imalatçısının elindeki küçücük bir çekiç, harika takılar yaratma işine yarayabilir. Kaportacı, eğrilmiş bir oto kaportasını çekici yardımıyla neredeyse orijinalinden ayırt edilemeyecek oranda, sadece uzman gözlerin fark edeceği kadar düzgün bir biçimde düzletebilir. Bakırcıların çekici ritmik bir biçimde çalışırken ışıl ışıl bakır tencerelere şekil verebilir. Çekiç, kullanımı konusunda deneyim sahibi olmayan birisi için ise hiçbir şey ifade etmez. Eğilmiş bir çiviyi düzeltirken ya da bir tahtaya çivi çakarken yanlış bir hareketle parmağını ezebilir. Ya da örneğin bir bıçağı ele alalım. Bıçak yardımıyla, meyve kesebilir, birisini öldürebilir, ya da çok güzel ahşap bir kayık yapabiliriz. Hatta yaptığımız kayıkların hiçbirisi de bir öncekinin bire bir aynısı olmaz, her biri farklı olur. Bu noktada alete ilişkin vurgulanması gereken temel bir nokta, aletle yapılan üretim benzersizdir; alet kullanarak üretilen ürünlerin hiçbirisi bir diğerinin aynısı olmaz.

Çocukluk yıllarım büyücek bahçeli bir evde geçti. Babam ahşap işlerinden çok hoşlanır, boş zamanlarında bir merdiven, sandalye ya da bir masa yapar ya da eskileri tamir ederek zamanını geçirirdi. Bu işlere benim yardım etmem ise onun için ayrı bir zevkti; bu zevk benim için de karşılıklı olduğundan mümkün olduğu oranda onunla çalışmak isterdim. Yıllarca birlikte testere kullandık. Ağaçları hep benden daha az zahmetle ve daha hızlı kesiyordu. Üniversitede öğrenciyken bile, babamdan daha güçlü kuvvetli olmama rağmen bu devam edip gitti. Bir gün dayanamayıp sordum "nasıl oluyor da daha az güç harcayarak benden daha hızlı kesebiliyorsunuz" dedim. "Sen testereyi çok sıkıyorsun oğlum, bırak testere kendi işini yapsın, sen ona sadece yön ver.

Testereyi sıkarak bu kadar çok bunaltırsan sana sırtını döner, sana saygı duymaz. Hem yorulursun hem de testereyi yorarsın. İleride çocukların olacak, aynı kuralı onlara da uygula" demişti. Yıllardır beni izlemiş ve karışmamış; bu soruyu benim sormamı beklemişti.

Alet kullanımı özel bir eğitim ister. Uzmanlık ancak bu eğitimin sonunda gerçekleşebilir. Bu eğitime ülkemizde verilen isim 'çıraklık' daha sonra da 'kalfalık'tır. Buradan da anlayabileceğiniz gibi aletle yapılan üretim zanaatkârlık ya da atölye tipi üretim olarak karşımıza çıkar. Terzilik, bakırcılık, marangozluk, nalburluk, berberlik, semercilik vb. bu üretim tarzına verilebilecek örneklerin arasında yer almaktadır. Nadir de olsa günümüzde de örneklerini görebildiğimiz bu üretim tarzının eğitimi atölyede ve usta tarafından verilir. Küçük yaşlarında çırak olarak mesleğe giren bir çocuk yıllar sonra kalfa, ergenlikten sonra da usta olabilir. Kendine has ritüelleri ve ağır bir ritmi olan bu üretimde sanki ritüeller ve mesleğe saygı her şeyin üzerinde gibidir. Elbette ustanın yanında çalışanlara karşı kullandığı otoritenin biçimi de bu konuda özel bir önem taşır. Usta eğer sevecen birisi ise yanında çalışanlara sevecen; zorba ve hırçın ise zor kullanarak ve hırçınca yaklaşır.

Prof. Dr. Ergun Türkcan

Aletin çalışması için gereken güç kaynağı insanın kendisidir. Makine ise, kısaca, "dışsal bir güçle yapımcısının tasarladığı iş(ler)i yapan mekanik bir düzenek"tir (Türkcan, 2009: 142). Dikkat edileceği gibi bu tanımda üç unsur öne çıkmaktadır:

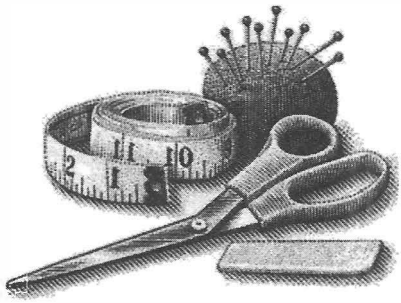
- Makine, dışsal bir güç kaynağı, yani insan gücü dışında enerji sağlayan bir güçten faydalanır. Bu özellik çerçevesinde örneğin hayvan gücü ile dönen bir su dolabını ya da yel değirmeni gücüne bağlanmış bir çekiç ya da su değirmenine bağlanmış bir hızarı da makine saymak gerekir (Türkcan, 2009: 142). Bunlar günümüzde kullandığımız makinelerin ilkel biçimleri olsalar bile makine kategorisine sokulabilir. Kullandıkları enerji insan enerjisinden çok, dışsal yani hayvan, rüzgâr ya da su enerjisidir. Günümüz makineleri çok daha kompleks süreçlerde daha

fazla güç üreten kaynaklardan faydalanırlar; bunlar, elektrik, petrokimya ya da atom enerjisi olabilir. Hangi kaynağı kullanırsa kullansın bir aleti makineden ayıran en temel fark, insan gücünden ziyade başka güç kaynaklarından yararlanıyor olmasıdır. Bu durum, makineye emek sakıngan bir nitelik kazandırır. İnsanlık tarihinde makinenin temel varlık ve gelişme nedeni de zaten budur, denilebilir. Örneğin dokuma makinesi, birçok dokumacının yaptığı işi tek başına yaparak, dokumacılık işinin tarihe karışmasına, sadece fantezi işler için el dokuması yapılmasına yol açmıştır (Türkcan, 2009: 141).

- Makine, bir tasarım sürecinin eseridir ve her işi değil, yapımcısı tarafından tasarlanan belirli işleri yapar. Dolayısıyla makine, insanlık tarihi boyunca birikmiş iş yapma deneyiminin otomatiğe ve dışsal bir güç kaynağına bağlanmış bir taklididir. Bu bakımdan gökten zembille inmemiş, insanlık deneyiminin belli bir döneminde ve bir bilgi birikiminin üzerinden yükselmiştir. Dokuma bilgisi olmadan dokuma makinesi yapmanın olanağı yoktur. Dokumacı belli aletleri kullanarak kumaş dokur. Üstelik kullandığı "Hiçbir el aleti kendi başına iş yapamayacağı gibi, iş bilmeyen kimsenin elinde işe yaramaz" (Türkcan, 2009: 142). Dolayısıyla dokuma makinesinin işlevi dokumacıyı taklit etmek, onun beceri ve deneyimlerini kullanmak üzerinden kurgulanır. Yani makine, alet kullanan birisinin yaptığı işi taklit eder. Bu bakımdan makine de tasarımcısı tarafından belirlenmiş bir işi yapar.
- Makine, mekanik bir düzenektir. Mekanizasyon sürecinin eseridir. Dışsal bir güç, harekete dönüştürülür; çarklar dişliler yardımıyla bu hareketin yönü değiştirilir ve tasarlanan işe aktarılır. Büyük presleri düşününüz. Elektrik enerjisi, bir mekanizmayı harekete geçirir ve dev presler sac bir tabakanın üzerine inip kalkarak araba şasesini üretir. Makinenin yaptığı iş süreklilik arz eder. Aynı hareketi binlerce, on binlerce, hatta milyonlarca kez yineleyerek oto şasesi üretir. Ya da dokuma tezgâhı, uçan mekik yardımıyla kumaşın atkı ve çözgülerini birleştirmek için tasarlanmış mekanik bir düzenektir. Bu mekanik düzenek on binlerce metre kumaş dokumak için tasarlanmıştır. Böylece makine belli bir mekanizasyon sürecinin ürünü olarak tasarımcısı tarafından belirli bir işi yapmaya kodlanmıştır, denilebilir.

Fabrikalı üretime geçmeden önce yürütülen üretimin temelinde küçük meta üretimi, zanaatkârlık ve atölye tipi üretim söz konusudur. Bunu daha iyi anlayabilmek için hâlâ kalıntılarını mahalle arasında gördüğümüz küçük

üreticilere, zanaatkârlara bakmakta fayda var; örneğin terzilere, kalaycılara, bakırcılara, berberlere...

Atölye tipi üretim tarzı (manifaktür) ile fabrika (maşinofaktür) arasındaki temel fark, alet ile makine arasındaki farka dayanır. Atölye tipi üretimde üretim aracı büyük çoğunlukla alettir. (Yukarıdaki satırlarda kısaca tartıştığımız gibi) Alet aracılığıyla birçok farklı işi yapabiliriz ve yaptığımız işin niteliği de bizim aleti kullanmadaki becerimize bağlı olarak değişir.

Oysa makine böyle değildir. Makine ile her zaman birbirinin tıpatıp aynısı olan ürünler üretmek mümkündür. Örneğin otomotiv sanayiinde kullanılan büyük presler, bir metal plakanın üzerine her defasında aynı şiddette vurarak aynı araba kasasını binlerce kez üretir. Ya da bisküvi fabrikasındaki makineler, her zaman aynı şekilde milyonlarca bisküvi üretir. Buradan anlaşılabileceği gibi makine yardımı ile standart parça üretimini ve bu sayede de standart üretim biçimini kurmak olanaklı olmuştur.

Atölye tipi üretimin iş ilişkisi, usta ve çırak ilişkisi temelinde yükselir. Örneğin terzi, aynı zamanda işyerindeki usta, işyerinin sahibi ve terzilik mesleğinin gerektirdiği her türlü vasfa sahip bir zanaatkârdır. Kendi hızında çalışır. Yani işi ne zaman yapacağını kendisi belirler. Zanaatkârın iş zamanı ve yaşam zamanı birbirinden kopartılmamıştır. Genellikle mahalle arasında olan işyeri, ustanın evine yakın, çoğu zaman evinin alt katındadır. Oysa bilindiği gibi, modern fabrika örgütlenmesinde iş zamanı ve yaşam zamanı birbirinden tamamen kopartılmıştır. Vardiya sistemine göre, kentteki yaşam alanlarının çok dışında, genellikle bir veya birkaç araçla ulaşılan işyerinde, belirli bir süre ile sadece iş yapılır. İşçiler ancak vardiya bittikten sonra evlerine, mahallelerine, yaşam alanına dönebilirler. Oysa terzi için durum böyle değildir. İstediği zaman evine gidebilir, ya da yan komşusu bakkal ile gündüz saatinde kapının önüne çıkardıkları iki tahta sandalye ve bir küçük masa üzerinde tavla oynayıp, kahvesini yudumlar

ve politik sohbetler yapabilir. Terzi için iş zamanı ve yaşam zamanı tamamen iç içe geçmiş iki zaman dilimidir. Birbirinden kopartmak imkânsızdır.

Terzi ve çırağı arasındaki ilişkinin doğası da kurallardan çok gündelik yaşamın ritmine bağlıdır. Usta biraz baba, biraz ağabey, biraz arkadaş gibi davranır; ilişkinin doğasında duygusallığa yer vardır. Kimi zaman çırağına sinirlenip ensesine bir şaplak patlatır, kimi zaman da 'evde yengesine götürülmek üzere' bir şeyler verir. Çırak biraz da 'evin oğlu' gibidir.

Oysa fabrikadaki ast üst ilişkisi tamamen kurallara bağlanmıştır; ilişkinin doğasında duygusallığa yer yoktur, kurallar geçerlidir, duygusal davranıldığı durumlar hem ilişkilerin hem de işyerindeki atmosferin zarar görmesine yol açar.

Siparişe göre çalışan terzi, aldığı siparişi kimi zaman dükkândaki radyosunda güzel bir şarkı dinleyerek ya da yandaki bakkal komşusu ile sohbet ederek yapabilir. Ya da çamaşır yıkamak için birlikte dere kenarına giden kadınları düşününüz! Amaç çamaşır yıkamak mıdır, komşusuyla dedikodu yapıp kocalarını çekiştirerek sosyalleşmek midir, ya da evlenme çağına gelmiş oğluna komşusunun kızını ayarlamak mıdır; tam olarak belli değildir. Buradan da anlaşılacağı gibi, fabrikalı üretim öncesi gerçekleştirilen işlerin tümü yaşamın, gündelik hayatın içerisinde eritilmiştir.

Oysa fabrikalarda bu söz konusu değildir. Bir işçi, örneğin günde 8 saat, montaj hattında durup, yürüyen bantlar aracılığıyla önüne gelen arabanın belirli bir vidasını binlerce kez sıkmakla yükümlüdür. Bundan başka da bir şey yapamaz. Yanında çalışan arkadaşıyla sohbet etmeye bile zaman bulamaz.

Makineye ve makinenin hızına göre çalışmak zorundadır. İşçi de makineli üretimle birlikte adeta 'makineleşmiştir'. Hatta elinde vida sıkmak için kullanılan bir anahtar, yani bir alet bile varsa, fabrikada bu alet de aletlik vasfını yitirmiş, sadece belirli bir işi yapmakla yükümlü, esnekliğini yitirmiş, makinenin bir parçası haline dönüşmüştür.

Atölye tipi üretimin tüm toplum yaşamına hâkim olduğu dönemleri düşünecek olursak, bugünkünden oldukça farklı bir toplumsal yaşam örüntüsü ile karşı karşıya olduğumuzu görürüz. Lonca sistemi aracılığıyla korunan zanaatkârın işi, yine lonca sisteminin gücüne bağlı olarak bu işin toplumsal prestijini arttırabilir. Lonca sistemi sadece bir mesleki örgütlenme olmanın ötesinde, çıraklıktan başlayarak, o loncaya üye olacak müstakbel meslektaşlarına bir kimlik ve davranış kalıbı da kazandırır. Örneğin mahalle aralarındaki eski berberlerin hemen hepsi birbirine benzer. Rahat, aydınlık bir ortam, cam kenarına konulmuş bol yapraklı birkaç çiçek, bir soba, sobanın üzerinde kaynayan bir çaydanlık, radyoda sanat müziği...

Atölye tipi üretimin hâkim olduğu dönemlerde 'iş' ve 'meslek' birbirine eşittir. Yani terzilik mesleğine sahip olan kişi aynı zamanda da terzilik işini yapar. Toplumsal işbölümü meslek ya da işlerin toplamından ibarettir. Mesleklerin toplumsal prestiji de loncalar eliyle garanti altına alınır.

Fabrikalı üretimde durum çok farklıdır. Fabrikalı üretim öncelikle iş ve meslek eşitliğini kopartarak başlar işe. Örneğin bir konfeksiyon fabrikasında çalışan işçilerin hiçbirisi artık terzi değildir. Bir ceketi baştan sona dikemezler. Her biri belirli bir makineyi kullanmayı bilen ve örneğin, bir ceket dikimi işinin sadece küçük bir parçasını yapan vasıfsız elemanlar konumundadır. Kimisi sadece ceketin sol kolunu dikerken, kimisi ceketin yakasını telalamakta, kimisi de sadece tek bir düğmeyi dikmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, 1997 yılında araştırma yaptığımız Altınyıldız fabrikasında, o anda montaj hattında üretilen bir pantolon 196 farklı basit iş parçasına bölünmüştü ve bu parçaların her biri başka bir işçi tarafından yapılmaktaydı. Yani tek bir terzinin yaptığı iş 196 farklı işçi ve 196 farklı iş sürecinde gerçekleştirilmektedir.

Montaj hattında çalışanların bu basit işi öğrenmeleri birkaç haftayı, en çok birkaç ayı almaktadır. Oysa çıraklıktan başlayıp bir terzinin yetişmesi yıllar alır.

Fabrikada işbölümü bu kadar yoğun olunca bununla orantılı bir otorite ve hiyerarşi ortaya çıkar, işyerindeki otorite ve iktidar kalıpları da bu hiyerarşik kademelerin artması oranında artar.

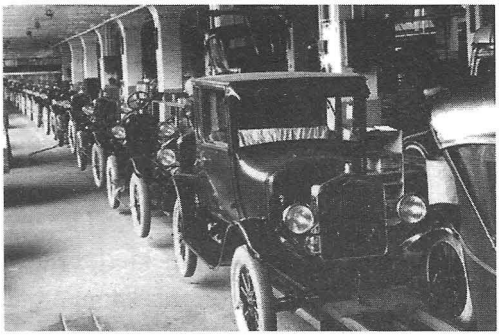
Montaj hattında üretilen ürünlerin alıcısı belli değildir. Üretildikten sonra satışa sunulur. Müstakbel alıcısı ürünü fabrikadan değil de bir mağazadan, bir satıcı firmadan ya da bir bayiden alır. Oysa atölye tipi üretim siparişe göre yapılır. Hiçbir terzi bir gömlek yapıp vitrinime koyayım, bir gün bir alıcı çıkar ve bu gömleği satın alır diyerek üretim yapmaz. Müşteri gelir ve gömlek siparişi verir. Terzi müşterinin ölçülerini alır. Birkaç kez müşteri üzerinde gömleğin provasını yapar. Müşterinin talepleri çerçevesinde son şeklini vererek gömleğin dikim işlemini bitirir. Dolayısıyla ürünün alıcısı ürün tamamlanmadan önce hazırdır ve üretim bu müşterinin istekleri doğrultusunda gerçekleştirilir. Atölye tipi üretimde ortaya çıkan ürünlerin her biri bir diğerinden farklıdır. Fabrikalı üretimde ise birbirinin tıpa tıp aynısı binlerce, hatta milyonlarca ürün üretilir.

Çırağın üstünde kendisine emir veren sadece ustası vardır. Çırak fabrikadaki işçiler gibi bütün bir vardiya boyunca sadece basit tek bir işi değil birçok işi yapar. Bunların birçoğu da terzilik işi ile doğrudan ilgili işler değildir. Örneğin sabah erken gelip dükkânı ve dükkânın önündeki yolu süpürüp, tozlanmayı engellemek için yolu sular; sonra çayı demler; sonra eğer ustasının kendisine verdiği bir teyelleme işi veya başka bir şey varsa onu yapmaya koyulur; kimi zaman ustası gelene kadar yandaki bakkalın çırağı ile mahalledeki güzel kızları konuşur; ustası yokken dükkâna gelen müşterilerle ilgilenir; öğle yemeğini hazırlar; çarşıdan alınacak bir şey varsa onları alır; ustanın karısının, 'yengesinin' çarşı-pazar ihtiyaçlarını görür; bu arada hem ustasına hem de başka ustalara 'saygılı' davranır.

Fabrikalı üretimde, iş ve meslek birbirine eşit değildir. Toplumsal işbölümü de iş ya da mesleklerin toplamından ibaret değildir. Gerçekte yaptıkları işler birbirinden çok farklı olan iş grupları, sektörel dağılımına ve işyerinde kullandıkları vasıf düzeyine göre gruplandırılır. Toplumsal işbölümü örüntüsü de bu şekilde ortaya çıkar ancak bu örüntü hiçbir zaman atölye tipi üretimde olduğu gibi net olmayacaktır, yapaydır, sınıflandırmaya dayanır. Örneğin 'işçi' denildiğinde ya da serbest meslek erbabı denildiğinde tam olarak ne iş yaptığı anlaşılamaz. Oysa terzi ya da nalbur denildiğinde yapılan işin içeriği de çok net bir biçimde bu mesleğe bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Fabrikalı üretimde toplumsal prestij de herhangi bir örgütlenmeye ya da mesleğin toplumdaki önemine bağlı olmaktan çok 'piyasa' ilişkileri çerçevesindeki değerine bağlıdır.

Fabrika, makinelerin bir araya getirilmesi yoluyla mekanizasyon sürecini otomasyona taşıyan bir organizasyondur. Otomasyon tümüyle mekanik ve insansız bir süreç olarak tasarlanabileceği gibi, insan emeği kullanılarak örgütlenen bir yapı da olabilir. Günümüzün insansız fabrikaları, hatta ilk montaj hattı denemesi olan Ford fabrikası otomasyonun mekanik ve makineli bir süreçte tasarlanmasının örnekleri olarak görülebilir. Montaj hattı ve taşıma kayışları yardımıyla örgütlenen Ford fabrikası da aslında bir bütün olarak, makineleri ve insan emeğini mekanize eden bir büyük makine gibidir. Hem insan emeği hem de makineler bir araya gelerek, bu yapılanmada adeta bir fabrikanın dişlilerini ve çarklarını oluşturmakta; hem makineler hem de insanlar bu büyük mekanik sürecin bir parçası olarak hareket etmektedirler. Ford'un fabrikasındaki otomasyon da, aynen makinelerde olduğu gibi dışsal bir güce bağlanmakta ve hem makineler hem de insan bu büyük makinenin hızına ve hareketlerine uygun olarak çalışmaktadır. Günümüzün robot teknolojileriyle taçlandırılmış insansız fabrikaları ise makineleri organize eden büyük bir otomasyon süreci, makinelerin oluşturduğu insansız büyük bir makine gibi hareket etmektedir.

Elbette ilk fabrika örnekleri böyle yapılar değildi! Fabrikaların ilk örneği 17. yüzyılda Manchester ve Nothinghamshire'da ortaya çıkmıştır. Lombe kardeşler ile Wyatt ve Paul, kendileri de birer mucit olmalarına rağmen, diğerlerinin icatlarını kullanarak, birleştirerek ve örgütleyerek ilk fabrika örneklerini ortaya çıkardılar. Bu deneme tarihe başarısız bir deneme olarak geçmiştir. Bu nedenle ilk modern fabrikayı yaratan kişi Richard Arkwright (1732-1792) olarak bilinir. (Türkcan, 2009: 134-136) Fabrika, bir icat olmaktan çok bir örgütlenme ve girişimcilik örneği olarak görülmelidir. Bu nedenle de modern yönetim olgusunun temelidir.

Ford Model T Montaj Hattında

Elbette, fabrika ve fabrikalı üretim olgusunun birikim sürecine damgasını vurması için 300 yıla yakın bir sürenin geçmesi gerekmektedir. Dünyanın çehresini tümüyle değiştirecek olan bu süreç, bizim inceleme konumuzdur. İnceleme konumuza damgasını vuran ilk örgütlenme denemesi 1908 yılında üretime başlayan, Henry Ford'un 11 yatırımcı ile birlikte Detroit'te kurduğu Ford Motor Company'nin ürettiği Model T otomobilleridir. 1913 yılında üretim ve tüketim kalıplarını tümüyle değiştirerek yeni bir birikim rejiminin kapılarını aralayan bu fabrika ile birlikte 17. yüzyılda başlamış olan süreç tamamlanmış olmaktadır. Bundan sonra dünyada bu yeni birikim rejimi hâkim olacak ve yönetim bilimi diye adlandırılan disiplin de bu yeni birikim rejiminin örgütlenme deneyimleri ile sorunlarını tartışmaya başlayacaktır.

Devlet örgütlenmesinde de bu birikim rejimini destekleyecek nitelikte benzer yönetsel yapılanmalar ortaya çıkmıştır. Max Weber'in bürokrasi üzerine yazdıkları ve Prusya deneyimi Ford'un fabrikasından önce olmasına rağmen, bürokraside yaşanan deneyimleri ve yazılanları da bu birikim rejiminin bir parçası ve bu sürecin tamamlayıcısı olarak görmek yerinde olacaktır. Bizim çalışmamız açısından, modern yönetim olgusunun tüm organlarıyla ortaya çıkmasını yeni bir birikim rejiminin örgütlenerek dünya çapında yaygınlaştırılması süreci olan 1900'lü yılların başlarına yerleştirmek daha doğru olacaktır kanısındayız. Devlette ve üretim sürecinde 1900'lü yılların başlarına kadar gerçekleştirilen deneyimler, kanımca, yeni birikim rejiminin taşlarını döşemeye yarayan çabalardır.

Modern Ucube

Fordist üretim örgütlenmesi ya da modern bürokratik devlet örgütlenmeleri gibi modern iş örgütlenmelerini hep Frankenstein benzeri bir icada benzetmişimdir. Bu örgütlenmeler aynı ışığın iki farklı yansıması gibidirler: *Victor Frankenstein'in ışığı.* Modern adamın bir yandan inanılmaz önemli bir buluş yaparken, diğer taraftan da bir ucube yaratmasının hikayesi. Tanrıyla şeytanın birliği! Ya da şeytansız bir tanrının hiçbir işe yaramaması. Ya da öldürelim gitsin her ikisini birden; hem şeytan hem de tanrı olan İnsan'ın doğuşunu kutsayalım. Her yaratan yarattığını kendi benzerinden yapar.

Öyleyse vay haline modern yaratımların! Ya da vay haline tanrı ve şeytan olan İnsanın! Ucube yaratıyorsa kendisi de bir tür ucubeye dönüşmüş demektir. Mesela Fordist montaj hattı: Bir yandan toplumsal üretim seviyesini inanılmaz ölçülerde artırmış, tüketim toplumunu olanaklı kılmış, ama diğer taraftan da montaj hattında çalışanların iş zamanını büyük oranda rutinleştirmiş, anlamsızlaştırmıştır. İnsanları ne ürettiklerini tam olarak bilmeden çalıştıkları bir iş ortamında emeklerini satmaya mahkûm etmiştir. Ya da bürokrasi: Bir yandan inanılmaz bir kamu örgütlenmesi deneyimi gerçekleştirmiş, kamu hizmetini ve refahı insan olmanın merkezine koymuş, diğer yandan da dev bir örgütlenme yaratarak, açık veya gizli totaliter rejimleri, günümüz panoptikon devletlerini, faşist devletleri, devlet terörünü gündeme getirmiştir.

Yönetim yazını da, montaj hattının insanın gündelik yaşamında yarattığı sosyal ve psikolojik tahribatı düzeltmek veya bürokratik örgütlenmenin daha 'demokratik' çalışmasını sağlamak için yıllardır uğraşır durur. Önce Ucube'yi, Canavar'ı yaratır, sonra da yarattığının ucube görüntüsünü ortadan kaldırmak için ona makyaj yapmaya çalışır. Yaratmak tanrıya mahsussa, uğraşmak insana mahsustur. Bu, ne olduğunu kendisinin de bilmediği yeni *ucube insan*, yarattığına âşık olur, çünkü narsistir. Bir yandan burnunun eğriliğine, kaşının kalınlığına, bacaklarının çarpıklığına tahammül edemez, ama diğer yandan da kendinden yarattığına âşık olur. Bu yüzden Ucube'yi öldüremez. Makyaj yapar. Burada, modern ucubelere makyaj yapma serüveni ve bu makyajın sonunda ortaya çıkan yeni ucubeler tartışılmaya çalışılacaktır. Umalım ucubeyle yatan yamuk kalkmasın... Umalım burada biz de yeni bir ucube yaratmayalım...

Modern olanın temel kaygısı bir tür rasyonalitedir. Ancak bu rasyonalite öznel olana olabildiğince uzak, otoriteyi bir yandan güçlendirirken diğer yandan da anonimleştiren, tabiri caizse, sıradan insanı otorite karşısında kim vurduya getirip sersemleten, her bireye eşit uzaklıkta ve güç-otorite-yetki dengesine bağlanmış nesnel bir rasyonalite olmalıdır! İnsan türünün özlemi bir kez böyle tanımlanınca, insani olandan vazgeçme eğilimi de ağır basmakta, her aklı kendi aklına bağlayan büyük bir Aklın egemenliği söz konusu olmaktadır.

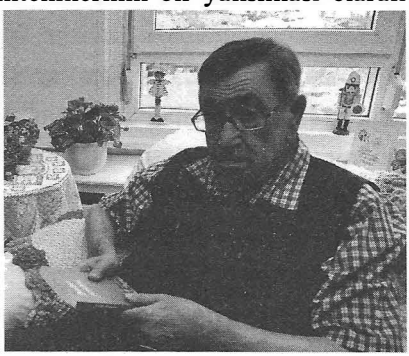
1900'lü yılların başında Ford'un montaj hattı ve montaj hattının üretim sürecine ilişkin rasyonel kuralları iş örgütlenmesinde böylesi büyük bir akıl haline gelmiş ve diğer iş örgütlenmesi biçimlerini anlamsızlaştırmıştır. Öznel aklın bir tür soyutlaması olarak nesnel akıl karşımıza çıkmakta ve her tür öznel akıl serüvenini anlamsızlaştırmaktadır. Bürokratik[1] devlet örgütlenmesinde de, fabrika örgütlenmelerindekine benzer bir gelişme gözlenmiştir.

[1] Weber'in bürokrasi sözcüğü ile sadece devlet örgütlenmesini değil, büyük ölçekli ve derin bir hiyerarşiye bağlı olarak çalışan devlet ya da özel sektör, tüm iş örgütlenmelerini kastettiği hatırlanmalıdır.

Bir yandan 'bilimsel yönetim'in öğrettiği objektif/bilimsel doğrular, diğer yandan da idarenin yasallığı ilkesi gereği, devlet örgütlenmesinin yasal bir zemine oturtulması sayesinde benzer bir rasyonalite yakalanmıştır. Bu otorite kişiye değil yasal süreçlere ve hiyerarşik örgüt modellerine bağlanarak anonim bir güç odağı haline getirilmiş; bürokratik hiyerarşinin derinliği, yetki ve sorumlulukla desteklenen derin işbölümü modelleriyle de iş süreçlerindeki otorite rasyonelleştirilmiştir.

İşbölümü olgusu elbette modern iş örgütlenmelerinden çok önce de bilinmekte ve uygulanmaktadır. Denilebilir ki tarihteki ilk işbölümü örneği kadın ve erkek arasında gerçekleşmiştir (Fişek, 2005:89). Cinsellik bu anlamda ilk temel işbölümü olarak ortaya çıkarken, çocukların bakımı ve ilkel toplulukların hayatta kalması için gerçekleştirilen basit toplumsal işbölümü bir yandan zorunluluk ama diğer yandan da işbölümünün ilk örnekleridir. İnsanlık tarihinde gördüğümüz ilk işbölümü örnekleri, doğal, doğal olduğu kadar da kişilerin doğuştan getirdikleri niteliklerinin bir yansıması olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Oysa işbölümü insanlık tarihi içerisinde bu kadar saf bir varoluşu ifade etmez. Sevgili hocam Kurthan Fişek'in bu konuyu anlatmak için neredeyse slogan olmuş sözleriyle konuyu açıklamaya çalışacak olursak "...dinbilim için 'ilk günah' neyse, toplumlar ve yönetim için de işbölümü odur" (Fişek, 2005: 89).[2]

Prof. Dr. Kurthan Fişek

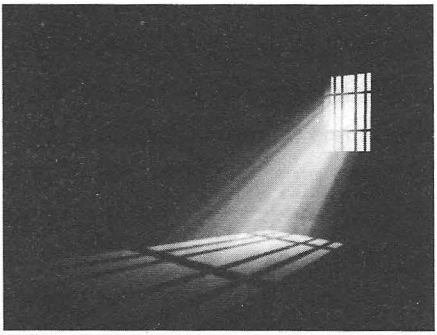
İktidarın temeli bir tür ikilik üzerinden kurulur: Yöneten ve yönetilen. Bu basit ikilik, salt kavrayış düzeyinde oluşan bir yapılanma değil toplumsal örgütlenmenin de temelidir. İnsani üretim ilişkisi ortaya çıktığı andan itibaren bu ikilik de toplumsal örgütlenmenin temeline yerleşmiş; kimi zaman basit veya karmaşık bir zor aygıtı yardımıyla kimi zaman da günümüzde olduğu gibi, zor aygıtını da gizlemeye yarayan, karmaşıklaşmış toplumsal ilişkiler yoluyla güvence altına alınır. Ne bu ikilik doğaldır ne de iktidarlar! Yöneten ve yönetilen ikiliği kadar iktidarın kendisi de tarihsel süreç içerisinde kavranması gereken yapılanmalardır. Ne elzemdir, ne de insan doğasının bir ürünü! İktidar ve yöneten-yönetilen ilişkisinin yolu, insanlık tarihinde acının, işkencenin, katliamların, hoşgörüsüzlük ve irrasyonelitenin yoludur. İrrasyonel

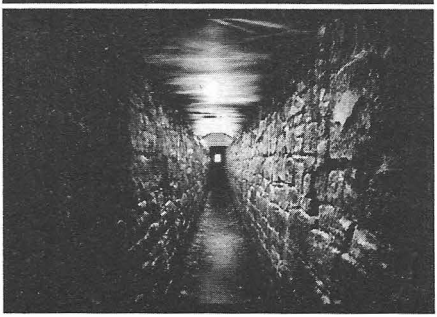
[2] Yakınlarda kaybettiğimiz sevgili Hocam yönetim bilimi yazınında uluslararası literatürde eşi ve benzerine az rastlanır bir yol açmıştır. Bizler onun açtığı yoldan yürümeye ve onun ulaştığı noktalara ulaşmaya çalışıyoruz.

olanın insanlığın rasyonalitesine yerleştirilmesinin; doğal olmayanın doğal olarak kabul edilmesinin; insan aklının da sadece ve sadece başka insanlara hükmetmek üzere kurgulanan bir iktidar algısına teslim edilmesinin yoludur.

Tarihsel olarak insanlar arasındaki iş bölümünün, üretim araçlarının sahipliği temelinde şekillendiğini biliyoruz. Üretim araçlarının sahipliğini önceleyen farklılaşmanın temelinde ise öncelikle avcılık için gerekli olan av aletlerinin ve silahların sahipliği söz konusudur. Av, unutulmamalıdır ki, insanlık tarihinde hiçbir zaman sadece insan ırkı dışındaki canlıların avlanması olarak görülmemiştir. Hemcinsini avlayan, en azından bunu sistematik ve örgütlü bir biçimde yapan tek canlı türü de insandır. Bu nedenle insanlar, *Hannibalizm* olarak bilinen, diğer canlıların yanı sıra, insanları da öldürüp yiyen bir gelenekten gelmektedirler (Türkcan, 2009). Üretim sürecini başta gıda üretimi olmak üzere bir tür üretim ama asıl olarak bir sermaye birikimi süreci, dolayısıyla, başkalarının sahip olduğu toprak ve sermaye mallarına sahip olmak için yayılmak olarak tanımlarsak, silahın da bir tür üretim aracına dönüşebileceğini görürüz. Günümüzde petrol ve doğal kaynaklara sahip olmak arzusuyla verilen savaşları da bu kavramsallaştırma çerçevesinde daha kolay bir biçimde açıklayabiliriz. Hatta biraz ileri giderek, ilkel Hannibalizmin modern versiyonları, her ne kadar doğrudan insan eti yemek söz konusu olmasa bile, savaşlar ve savaş teknolojileridir diyebiliriz. Düşmanını öldüren, sonra onun etini yiyen insan ile düşmanını öldürdükten sonra kulağını kesip, anı olarak saklayan çağımızın modern teçhizat ve modern bilgisi ile donatılmış askerleri arasında bu bakımdan bir fark görmek oldukça zorlaşabilmektedir. Sermaye birikimi temeline oturtulmuş bir üretim tarzı için, bu bakış açısıyla, pulluk ile tabanca arasında üretim araçlığı bakımından bir fark kalmamaktadır. Her ikisinin de sahipliği ve kullanım hakkı insanlar arasında işlevsel farklar ortaya çıkartmakta, her ikisi de çalışan ve çalıştıran arasındaki farkı görmemiz için bize kılavuz niteliğinde bir ışık sunmaktadır. Elbette bu ışık günümüzde çok daha karmaşık bir hal almıştır.

Modern toplumsal örgütlemenin doğası karmaşıklık ve gizlenme üzerinden yürür. Buradaki gizlenme, bir tür açarak gizlenme; aydınlıkta körleşme durumdur. Nasıl ki karanlıktan birden yoğun bir ışığa çıkınca bir anlık bir körleşme yaşarsınız ya da yoğun aydınlık altındayken karanlıkta kalan yerleri göremezsiniz, iktidarın kendisini örgütleme tarzı da bu tür bir gizlenme faaliyetine konu olur. İktidarın kendisinin ve üretildiği süreçlerin karmaşıklığı da bu süreci besler. Toplumsal örgütlenmenin karmaşıklaşması, temel olarak güce dayanan iktidarların 'süreç' ve 'örgütlenme' zemininde gözden

kaybedilmesine hizmet etmektedir. Günümüzde iktidarlar o kadar güçlü ışıklarla o denli güçlü ideolojiler yaratmaktadır ki bu ışıklar gözümüzü kör etmekte, gerçek iktidarlar bu güçlü ışığın arkasında görünmez kılınmaktadır. Modern iktidar ve modern öncesi iktidar arasındaki en temel fark da buradan kaynaklanmaktadır. Süreç, süreç bilgisi, teknik ve teknolojik olanın hayatımıza getirdiği karmaşıklık ve edilgenlik hali iktidarın gizlenmesi için uygun ortamlar sağlamaya birebirdir.

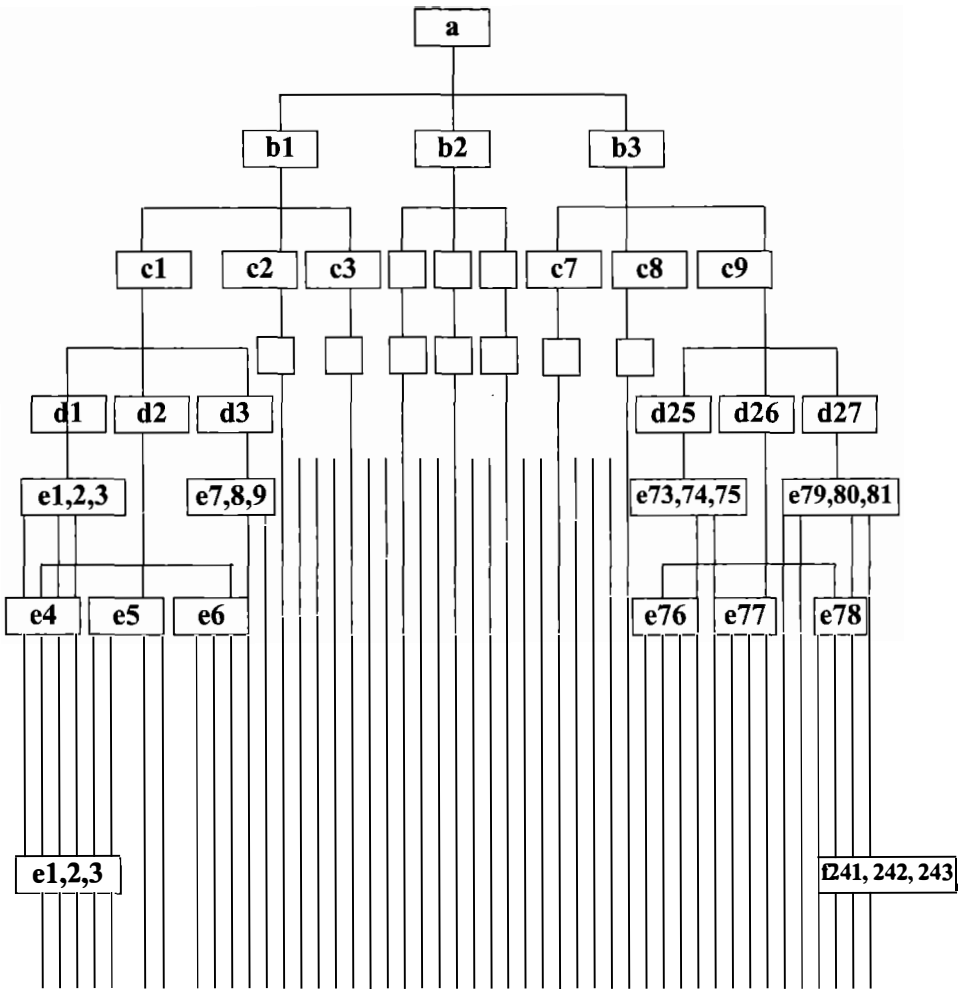
Modern iktidarın gücü kendini toplumsal süreçlerde gizleyebilme kapasitesine bağlı olarak artmaktadır. Bu gücün üretildiği alan ise toplumsal işbölümünün kendisidir. Toplumsal işbölümü ve hiyerarşideki derinleşme ve gelişme eğilimi, yeni bir rasyonalite yaratarak sermaye birikim süreçlerini, emek sömürüsünü ve bunlar için örgütlenmiş toplumsal ilişkileri gizleyecek nitelikte yeni rasyonaliteler ve yeni kavramlar seti yaratmaktadır

Tüm bunlardan yola çıkarak işbölümü sermaye birikiminin temelidir, denilebilir. İnsanlık tarihinde 'ilk günah' olarak görebileceğimiz işbölümü olgusu toplumsal örgütlenmelerin karmaşıklaşmasına bağlı olarak karmaşıklaşmıştır. Karmaşıklaştığı oranda da günahın bir tür sevap olarak sunulmasının olanakları ortaya çıkmıştır. Kulaktan kulağa oyunu oynayan bir grup insan gibi, oyuna katılanların sayısı ne kadar artarsa başlangıçtaki mesajın değişmesi olasılığı o oranda artmaktadır.

İşbölümünün doğal sonucu elbette ki hiyerarşidir. Sermaye birikimine yönelen toplumlarda işbölümü hiçbir zaman basit bir görev ve sorumluluk ayrışması olarak ortaya çıkmamıştır. En basit işbölümü bile yöneten ve yönetilen ikiliğini yaratma eğiliminde oluşur. Bu, modern örgütler için işbölümünün birinci özelliğidir. İkinci özelliği ise modern örgütlerde işbölümünün insan temelli değil işlev (ya da görev) temelli gerçekleşmesidir. İşin kendisi olabildiğince çok parçaya bölünür. Her bir parça için farklı kişiler istihdam edilir. Bu nedenle kapitalist iş örgütlenmelerinde bu ayrışma yığınların ayrışması olarak ortaya çıkar. Hiyerarşi, hiyerarşi basamakları sayesinde insanları

birbirinden farklılaştırdığı oranda, aynı basamağa yığdığı kitleler dolayısıyla da sıradanlaştırır. Hiyerarşi basamakları kalabalıklaştığı oranda birey özelliğini yitirir. Modern örgütlerde hiyerarşiyi 'üzüm salkımı'na benzer bir şekil yardımıyla tanımlayabiliriz:

Aşağıdaki şekil hiyerarşik bir örgütlenme modelini anlatmak için organize edilmiştir. Bu şekli, örneğin bir banka örgütlenmesi açısından değerlendirecek olursak bu örgütün tepe yönetiminde 'a' kişisi yani genel müdür mevcuttur. Bizim hiyerarşik modelimizde her üste 3 ast bağlanmıştır. Genellikle bu rakamın çok daha yüksek olabileceği unutulmamalıdır. 'b1, b2 ve b3' kişileri 2. kademe yöneticilerini, yani genel müdür yardımcılarını gösteriyor olsun. Bankamızda 3 adet genel müdür yardımcısı bulunmaktadır.

Örgütte genel müdür ve genel müdür yardımcıları genellikle üst düzey politika kararlarını belirlerler. 'd' düzeyi ise artık uygulama düzeyi yönetim sürecinin başladığı noktadır; bu düzeyde grup yöneticileri bulunur. 'e' düzeyi ise birim yöneticilerini göstermektedir. Yine her bir üste 3 astın bağlandığı örneğimizde aynı şekilde örgütlenmeye devam edersek 27 tane grup yöneticimiz ('d' düzey) 81 tane de birim yöneticimiz ('e' düzey) olacaktır. (Artık bu aşamadan sonra banka örgütlenmesindeki herkesi çizimimizde birer kutu aracılığıyla gösterebilme olanağımız kalmamaktadır. Sadece örnek olarak birkaç kişi gösterilmiş, diğerleri siluet gibi çizime dâhil edilmiştir.) Grup yöneticisi ve birim yöneticisinin esas görevi, banka üst yönetiminin belirlediği genel politika hedeflerine ulaşacak şekilde etkin ve verimli bir biçimde çalışmayı organize etmek ve altlarındaki kişilerin performans denetimini gerçekleştirmek; bu performans denetimine göre çalışanların terfilerini önermek vb.dir.

Dikkat edilecek olursa üst düzey yöneticiler (yani genel müdür ve genel müdür yardımcıları) ile uygulama düzeyi yöneticilerinin (yani grup yöneticileri ve birim yöneticilerinin) kararları ve yönetsel etkinlikleri arasında nitel bir fark mevcuttur. Genel müdür ve genel müdür yardımcıları genellikle örgütün gelişme rotasını, faaliyet alanlarındaki çeşitlenmeleri, yatırım alanlarını, bankanın ulusal ve uluslararası düzeydeki imajını ve yerini belirlemeye çalışırken; grup yöneticileri ile başlayan uygulama yöneticileri ise bu politikaları gerçekleştirebilmek için örgütü harekete geçiren kişilerdir. Bu tip örgütlerde genel politikayı belirleyen tepe yönetim ile uygulama birimleri arasında 'koordinasyon' sağlayacak bir ara yönetim kademesi genellikle gerekli olmaktadır. Koordinatör yöneticiler, genel politika kararlarının örgüt içerisinde nasıl gerçeklik kazanacağı üzerine kafa yoran kişilerdir. Aslında tepe yönetim ile uygulama yöneticileri, yani 'a' ve 'b' düzeyleri ile 'd' ve 'e' düzeyleri arasında bir tür aktarma kayışı görevi görmektedirler. Yani tepe yönetimin sözcüklerinin uygulama yöneticilerinin diline çevrilmesi konusunda bir tür çevirmenlik görevi üstlenmektedirler. Tepe yönetimden aldıkları genel politika bilgilerini, grup yöneticileri ve birim yöneticileri ile bir araya gelerek örgüttę nasıl hayata geçirebileceklerinin plan ve programını yapmaktadırlar. Bu bakımdan bankalarda genel müdür yardımcıları ve grup yöneticileri arasında bir de 'koordinatörler' grubu bulunmaktadır. Bu grubu şeklimizde 'c' düzeyi ile göstermeye çalıştık. Yine her üste üç astın bağlanması mantığı çerçevesinde, bankamızda 9 tane koordinatör olmaktadır.

Böylece 'e' düzeyine kadar bankanın örgütlenmesini açıklamış olduk. 'e' düzeyine kadar bankadaki herkes yöneticilik görevi görmektedir. Yani

doğrudan müşteriye hizmet vermemekte, bu hizmetlerin neler olacağının ve nasıl verileceğinin kararlarını almakta, hizmetin kimler eliyle verileceğini, her hizmetin ne kadar sürede verileceğini, bunun için hangi evrakların doldurulacağını, müşteriden ne tür evraklar talep edileceğini belirlemekte, daha sonra da bu kriterler çerçevesinde hizmet veren elemanlarının performansını denetlemektedir.

Bankada 'f' düzeyinden itibaren hizmet birimleri başlamaktadır. 'f' düzeyi hiyerarşik yapılanmada 'yönetmen'lerin bulunduğu düzeydir. Üçer kişilik ast kapasitesini bu noktaya kadar sürdürürsek toplamda 243 tane yönetmenimiz olmaktadır. Artık bu seviyenin altını şeklimizde göstermemiz mümkün değildir, ancak bankada hiyerarşik örgütlenmeyi anlatacak olursak, 'yönetmen'lerin altında 'yetkililer', yetkililerin altında 'yetkili yardımcıları', yetkili yardımcılarının altında da 'görevliler' bulunmaktadır.

Örneğimizdeki banka örgütlenmesi her biri hiyerarşik bir biçimde birbirlerine sıkı sıkıya bağlanmıştır. Her çalışan hiyerarşideki yerine uygun yetki ve sorumlulukla donatılmış; sistemin işleyişi ise emir ve komuta zincirleri yardımıyla sağlanmaktadır. Yukarıdan aşağıya emirlerin, aşağıdan yukarıya ise bilgilerin aktarıldığı bu süreç içerisinde örgütlenmiş binlerce kişi bankanın hedefleri çerçevesinde kâr elde etmeye yönelik olarak verimli bir biçimde çalış(tırıl)maktadır. Modern örgütlenmelerin doğası diye anlatılmaya çalışılan şey temel olarak bu tip bir örgütlenmenin ruhunda yatmaktadır. İşbölümü ve uzmanlaşmaya dayalı olarak dev hiyerarşik modellerin yaratılması ve bu modellerin 'kurallar' çerçevesinde ve rasyonel kriterler kullanılarak idare edilmesi ve denetlenmesi sürecidir.

Örgüt genelinde yukarıdaki şekil aracılığıyla anlatmaya çalıştığımız gerçeklik toplumsal örgütlenmenin doğasını da etkilemektedir. Daha sonraki bölümlerde tartışacağımız gibi modern toplumlarda toplumsal hiyerarşinin doğası piyasada, kişinin yaptığı işe ve/veya elde ettiği gelire göre belirlenmektedir. Toplumsal hiyerarşide alt kademelere inildikçe yığılma eğilimi artmaktadır; bu kademelerde aynı işi yapabilecek nitelikte binlerce işçinin bulunduğu gözlenmektedir. İşler en düşük düzeyde vasıf gerektiren niteliktedir. Kısa bir eğitim süreci sonrası hemen herkes bu işleri yapabilir. Örneğin büyük bir hazır giyim fabrikasında yüzlerce overlokçu bulunur. Ülke çapında bu sayı binlere ulaşır. Montaj hattında çalışan ve aynı hiyerarşi basamağında fakat farklı işler yapan yine on binlerce insan bulunabilir. Üstelik modern fabrikaların en önemli niteliklerinden birisi emeğin vasıfsızlaşması olduğu için, alt kademelerdeki bir işi yapacak yeni birisi hızla yetiştirilip işgücü

piyasasında değerlendirilebilir. Toplumsal hiyerarşide yukarılara doğru çıktıkça ise birbiri yerine ikâme edilebilecek kişilerin sayısı önce binlerle, sonra yüzlerle sonra da onlarla ifade edilmeye başlar. Bu durum, yukarıda şekil yardımıyla anlatmaya çalıştığımız banka örneğiyle büyük oranda benzerlik gösterir. Toplumsal hiyerarşi hemen hemen benzer bir görüntü arz eder, bir farkla, alt ve üst düzey arasındaki bu yığılma farkları bu kademelerde çalışmak isteyen kişiler için de geçerlidir. Yani (örneğimizden devam edecek olursak) toplumda görevli ve yetkili yardımcısı pozisyonu bekleyenlerin sayısı çok fazla iken, genel müdürlük ve genel müdür yardımcılığı görevi bekleyenlerin sayısı çok daha azdır. Tüm bu nedenlerden dolayı yukarıda anlatmaya çalıştığımız '(ters) üzüm salkımı benzeri hiyerarşi modeli' toplumsal hiyerarşi bakımından da benzerlikler arz eden bir yapıya sahiptir.

Modern toplumsal örgütlenmede bireylerin farklılaşmasından ziyade işin farklılaşması söz konusudur. İşler aşırı uzmanlaşmaya dayalı bir işbölümü temelinde olabildiğince çok küçük parçaya bölünür ve her bir iş farklı bir kişiye yaptırılır. Emek süreçlerinde, özellikle alt kademelere inildikçe emeğin vasıfsızlaşmasının nedeni de budur. Farklılığı yaratan bireyler değil işlerdir. Kapitalizmin işlev temelli işbölümü ile anlatılmaya çalışılan da budur. Modern kapitalist iş örgütlenmesinin doğası bu şekil oraya çıkmaktadır. Derin bir toplumsal hiyerarşi ile iş hiyerarşisi modern otoritenin en temel özelliğidir; aynı zamanda da emir ve komuta zincirini işlevsel tanımlamanın yarattığı gücün adıdır. Uzmanlık temelinde farklılaşan modern toplumsal örgütler, uzmanlık olgusunu hiyerarşi, otorite ve gücün merkezine yerleştirirler.

Modern iş örgütlenmelerinin ortaya koyduğu işbölümü, işbölümünün ilkel örnekleriyle karşılaştırıldığında, derinlik ve yatay boyutluluk bakımından salt bir nicel farklılığa değil, nitel bir farklılığa da işaret eder. Bu nitel farklılığın temelinde iktidarların niteliğindeki farklılaşma yatmaktadır. Modern iktidar bir tür soyutlamadır. İktidarı soyutlar ve kim vurduya getirir! Modern iktidarın temelinde otoritenin hiyerarşi ve işbölümünün derinleştirilmesi sayesinde soyutlanması ve otoritenin anonimleştirilmesi yatar. Modern işbölümünü daha önceki örneklerinden ayıran, iktidarın böylesi bir anonimleşmeye yaslanmasıdır. Anonimleşen iktidar, öznesini görünmez kılmaya çalışır.

İktidar, birey için dışsal bir güç olmaktan çıkar, içsel bir güç haline dönüşür. Otoriteye itaat eden birey için önemli olan şey de dışsal bir tehdit nedeniyle otoriteye itaatten çok içselleştirilmiş iktidar araçları yoluyla gönüllü bir itaat biçimine dönüşür. Bu iktidar araçları kimi zaman kendi kurduğumuz bir çalar saat, kimi zaman üzerimize yapıştırılacak bir 'tembellik' imgesinden

korkma, kimi zaman da 'haftanın/ayın/ yılın işçisi' olma ideali olabilir; çoğu zaman da bizi çalışmaya sevk eden şey ortalamaların altına düşme kaygısıdır. Anonimleşen iktidar, bireyleri sıradanlaştırdığı oranda güç kazanır. İktidar kişileri ortalamaya hapsedebildiği oranda etkisini daha güçlü hissettirir.

Modernlik öncesi iktidar tarzları bundan farklıdır. Eski köleci bir üretim sistemini düşünelim. Bir kölenin örneğin bir tarlada ya da bir inşaatta çalıştırılabilmesinin olanaklılığı, ona karşı kullanılan fiziksel denetim gücünün niteliği ile doğrudan ilişkilidir. Kölelerin başında duran ve onların aylaklık yapması halinde köleleri cezalandıran kişi kölelerin çalışmasını güvence altına alan yegâne kişidir. Bunu cezalandırarak sağlar. Kişileri çalıştırabilmenin yolu çalışmayanları saptamak ve cezalandırmaktır. Hatta kimi zaman çalışmayanları saptamaya gerek bile duymadan herhangi birileri cezalandırılabilir. Düzenli olarak cezalandırma, korkunun kalıcılığını ve iktidarın kendisini düzenli aralıklarla hissettirmesini sağlar. Ceza, basit dayaktan, kölenin başka kölelerin gözü önünde öldürülmesine kadar geniş bir yelpazede gerçekleşir. Fiziksel güç ve bu gücü elinde bulunduran kişi ya da kişiler iktidarın ve iş yapmanın güvencesi haline gelir. Daha hızlı çalışıp daha çok üretim yaptırmak istenirse, fiziksel gücün kendisini daha sık hissettirmesi ve çalışanların bu yolla daha çok zorlanmaları gerekir. Burada, köleleri zorlama yetisine sahip kişiler iktidarın açık öznesi konumundadırlar; bu anlamda itaate sevk eden güç bireyin içselleşmiş olduğu normların bir ürünü değildir; bireye dışsaldır. İktidarın uyguladığı güç çoğu zaman bir tür gösteri niteliği de taşımaktadır. Halkın (kitlelerin) önünde uygulanır; bu sayede bir yandan iktidarın gücü kitleler nezdinde ifşa edilirken, diğer yandan da kitlelerin suçlu ya da ceza uygulanan kişiye hakaret etmesi, tükürmesi, küfürler savurması yoluyla kitlelerin iktidar kontrolünde deşarj olması sağlanır. Ceza uygulanan kişinin, çoğunlukla ölümle sonuçlanan işkence seansları sırasında cellâdına, din adamlarına, tanrıya ya da yöneticilere yalvarıp yakarması ise kitleleri daha çok galeyana getiren ve iktidara itaatlerini sağlamlaştıran bir olgu olarak ortaya çıkabilmektedir. Fiziksel güç somuttur. Bireye dışsal olarak uygulanır; bireyin acı çekmesine çoğu zaman da acı çekerek hayatını yitirmesine yönelik olarak uygulanır. Ceza seansı ile izleyiciler arasında da benzer bir dışsallık mevcuttur. Suçlunun her türlü cezayı hak ettiği mutlak olduğu ölçüde kitleler de bir tür cezalandırıcı işlevi görebilmekte; cellâdı yüreklendirirken cellât olmanın hazzına ulaşmaktadır. Aşağıdaki küçük kutucukta 17. yüzyılda uygulana bir cezanın kısa özeti aktarılmıştır.

Bu, günümüzün yasalara bağlanmış ve bir tür nesnel kurallar bütünü görüntüsü arz eden otoritesinden çok farklıdır. Güç, gücü kullananın insafına

Michel Foucault "Hapishanenin Doğuşu" Kitabında 17. Yüzyılda Uygulanan Bir Cezayı Anlatıyor:

"Damiens 2 Mart 1757'de 'Paris kilisesinin cümle kapısının önünde, suçunu herkesin karşısında itiraf etmeye' mahkûm edilmişti; buraya 'elinde yanar halde bulunan iki libre ağırlığındaki bir meşaleyi taşıyarak, üzerinde bir gömlekten başka bir şey olmadığı halde, iki tekerlekli bir yük arabasında götürülecekti; sonra aynı yük arabasıyla Grève meydanına götürülecek ve burada kurulmuş olan darağacına çıkartılarak memeleri, kolları, kalçaları, baldırları kızgın kerpetenle çekilecek; babasını öldürdüğü bıçağı sağ elinde tutacak ve kerpetenle çekilen yerlerine erimiş kurşun, kaynar yağ, kaynar reçine ve birlikte eritilen balmumu ile kükürt dökülecek, sonra da bedeni dört ata çektirilerek parçalatılacak ve vücudu ateşte yakılacak, kül haline getirilecek ve küller rüzgâra savrulacaktır". (Foucault, 1992: 3)

kalmıştır; bu bakımdan öznel, hatta 'insani'dir. Modern iktidar bu açıdan bakıldığında nesnel ve yasal olmaya çalışır. En azından ilkesel olarak böyledir. İlkel güç kullanım tarzlarına birçok işyerinde ve ilişkide günümüzde de hâlâ rastlayabilmemize rağmen zamanımızda bu durum, ilke olarak yasalara aykırı kabul edilir.

Başka bir örnek vermek gerekirse eski tarz bir otorite yapılanması olarak terzihaneyi ele alalım. Buradaki gücün kaynağı da yine insanidir. Usta, çırak ve kalfalar üzerinde insani bir güç kullanır. Bu güç kimi zaman ustanın babacıl,

sevecen yanı sayesinde üretilir kimi zaman da dayak gibi fiziksel bir güç kullanılarak. Her durumda terzi, çırak ya da kalfa üzerinde bir babanın çocukları üzerinde kurduğu güce benzer bir güç ve iktidar kurar. Bu iktidarı nasıl kuracağı ustanın kişilik özelliklerine ve yaşam deneyimine göre belirlenir. Çırak veya kalfanın bu güce itaat etmesinin arkasında iki neden yatar. Birincisi çırak ya da kalfa mesleği öğrenip, daha sonra kendisi de bir usta olmak ister; bu nedenle ustanın iktidarına gönüllü olarak itaat eder. Terzilik mesleğinin sağladığı tüm gelir ve prestij olanaklarından bu sayede yararlanmayı hedefler. Bu nedenle de ustanın otoritesini kabul eder. Zaten aile de çocuğu ustanın yanına bırakırken bunu hedeflemektedir; amaç, çocuğa bir meslek edindirmektir. Hatta ailelerin çocukları bir ustanın yanına çırak verirken, ustaya sarf ettikleri 'beylik' söz de aile otoritesinin yerine yeni ustalık otoritesini geçirmeye razı olduklarının açık bir ifadesidir: 'Eti senin kemiği benim'. Yani 'İstediğin kadar çalıştır, emeğinden faydalan, bir deri bir kemik kalıncaya kadar; ama karşılığında mesleği öğret. Burada kullanacağın her türlü otoritenin biz de ailesi olarak destekçisiyiz ve çocuğumuz adına onun senin otoritene itaat edeceğini garanti ediyoruz. Artık bu bizim çocuğumuz olduğu kadar senin de çocuğundur.' Atölye çocuk için artık yeni bir ev gibidir; ustası da ikinci bir baba olmuştur. O kadar ki evleneceği zaman kız istemeye büyük ihtimalle ustası gidecektir. Çırak da ileride elde edilecek bir fayda için bazı kurallara itaat eder ve bu nedenle geleceğini kurmak için güzel çocukluk günlerini atölyeye vakfeder. Bu bir tür gönüllü kulluktur. Usta sadece mesleği değil mesleğe ilişkin davranış kalıplarını da öğretir. O nedenle usta, çırak için tam anlamıyla bir rol kalıbı haline gelmek durumundadır. Yani çırak açık ve belirgin bir usta otoritesine itaat ederken, onun gibi olmak ister. Usta gibi olmanın yolu ustanın somut otoritesine itaatten geçer. Bu otorite somut, açık ve çırağa dışsaldır.

Benzer bir saik ile itaat, günümüzde de, örneğin öğrenciler için söz konusudur. En büyük isteği sokakta top oynamak, müzik dinlemek, sinemaya gitmek, arkadaşlarıyla eğlenmek vb. olan ortaokul, lise hatta üniversite öğrencileri eğitimlerini tamamlayıp, iş güç sahibi olmak, bu sayede toplumsal bir prestij elde etmek için ödev yapar, SBS sınavına hazırlanır, okulda gördüğü dersleri yeterli görmez kursa gider vb. Burada aile yardımıyla kurulan toplumsal baskı da elbette çok büyük ölçüde etkilidir. Ancak eğitimin bu modern tarzında (usta-çırak ilişkisindekine benzer) bir dışsal güç; yani usta otoritesine boyun eğme benzeri bir itaat kalıbı söz konusu değildir. İtaat ve çalışma disiplini çocuk tarafından içselleştirildiği ve bu değerler çocuğa ailesi ve toplum tarafından verilebildiği oranda çocuğun çalışması sağlanabilir. Oyunun kuralı toplumsal olarak belirlenmiştir. Eğer çocuk bir 'gelecek'

istiyorsa çalışmak zorundadır. Bunu bilir, bu değeri içselleştirdiği oranda da çalışır. Dolayısıyla günümüzde öğrenciyi itaate zorlayan saik soyut, hatta gizli ve içseldir. Modern otorite tarzına uygundur.

Çırağın usta otoritesine itaat etmesinin ikinci nedeni ise toplumsal örgütlenmede, ustanın elde ettiği prestije karşı duyduğu saygı ve toplumsal normların usta otoritesine itaati zorunlu kılması olarak belirtilebilir. Usta olmak, toplumsal bir statüyü de beraberinde getirir. İlginç olan nokta eski mesleklerin meslek erbabına sanki tek bir tornadan çıkmış gibi benzer davranış kalıplarını veriyor olmasıdır. Örneğin mahalle aralarındaki orta yaş üzeri eski tip berberleri düşünelim. Bu berberlerde dükkanın ortasında bir soba yanar. Sobanın üzerinde bir çaydanlık hafif bir buhar çıkartarak yavaş yavaş kaynar. Çaydanlık aynı zamanda sakal tıraşı için berberin ihtiyaç duyduğu sıcak suyu sağlama işine de yarar. Camın önünde birkaç çiçek, duvarda yüksekçe bir yere oturtulmuş küçük bir raf ve üzerinde de bir radyo bulunur. Radyoda hafif bir sanat müziği şarkısı veya türkü çalar. Radyonun yerini daha sonraları televizyon alacaktır. Televizyonda da genellikle müzik kanalı veya haber kanalı açık olur. Berber beyaz önlüklüdür. Tıraş olurken elinden yükselen limon kolonyası kokusunu çok net duyarsınız. Çırak ustasından sadece mesleği değil, dükkânı nasıl düzenleyeceğini, sabah işe geldiğinde ilk olarak ne yapacağını, müşteriye nasıl davranacağını, nasıl giyinip nasıl konuşacağını da öğrenir. Bu bakımdan eski iş yapma tarzı bir ritüeller dizisidir ve çıraklık ve kalfalık kurumu aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılır. Bu nedenle usta, çırak ya da kalfa üzerinde çoğu zaman baba otoritesinden daha güçlü bir otorite kurar. Ustaya itaat de toplumsal normlar bakımından baba otoritesine itaatten daha ön planda tutulur. Çünkü ustanın iktidarı toplumsal kabul bakımından baba otoritesinden daha güçlü olarak kurulur.

Her durumda otoritenin kaynağı olan usta, çırağa insani bir otorite kullanarak emir verir. Burada kullanılan 'insani' sözcüğünü yanlış anlamamak gerekmektedir. Buradaki insanilik, 'insancıllık' anlamında kullanılmamakta, daha sonra ayrıntılı biçimde tartışılacağı gibi, modern iktidarların her türlü ilişkiden kendisini soyutlayarak kurduğu 'soyut' otorite yapılanmasını vurgulamak için kullanılmaktadır. Modern iktidar soyut kurallar dizgesi olarak karşımıza çıkar. Bu anlamda insani değildir. Normlara bağlıdır. Bu aynı zamanda 'insan-özne'nin de yitimidir. Normlar insanlar tarafından yapılır ama bu normları yapan insanları da bağlayacak şekilde herkesin üzerinde bir otorite olarak ortaya çıkar. Modern iktidarın özü, insanın kendisini özne konumuna yükseltirken nesneleştirmesi serüvenidir.

Modern İktidar:
Yalın Güç Kullanımına Karşı Kurallara Bağlanmış Modern Otoritenin İktidarı

İnsan, kendi özneliği karşısına nesneler dünyasını koyar. Bir süre sonra kendisi de nesneler dünyasının bir parçası haline gelir. İktidar, bireyi nesneleştirir. İnsan bir kez yönetilen, sınıflandırılan ve bu sayede sevk ve idare edilen haline gelince, kendisi de nesneleşmiştir. Aynı gelişmeyi izleyen 18. yüzyıl demokrasi savaşçılarının bu nedenle en önemli sorunu, iktidarın kurallarını nesnel kurallar çizgisine çekebilmektir. Ancak bu şekilde bireyin özgürlüğünün söz konusu olabileceğini düşünürler. İşte bu yüzdendir ki 18. yüzyıl siyaset biliminin derdi yasallık ve yasalar karşısında bireyin eşitliği yoluyla elde edilmiş bir 'özgürlük' arayışı olarak karşımıza çıkar. Modern iktidarın, modern öncesi döneme ait otorite biçimlerinden en önemli farkı bu gelişme ile açığa çıkmaktadır.

Modern/burjuva siyaset bilimi, feodal toplum düzeninin karşısına böylesi bir özgürlük arayışıyla dikilir. Bu özgürlük arayışı iki boyutludur: Birinci boyutu iktidarın yasal bir temele oturtulması; ikincisi ise yasalar karşısında bireylerin eşit olarak tanımlanması. Yasallık, iktidarın 'nesnel' boyutunu oluştururken, her türlü 'insanilikten' kendisini arındırmaya çalışır. Bireyin özgürlüğü ise nesnel yasalar karşısında eşit bir muameleye tabi kılınmaktan geçer. Aslında ortaya çıkan model iki tür nesnelliğin yan yana gelmesidir: Hem iktidarın yasalarla sınırlandırılarak nesnel bir çizgiye çekilmesi, hem de bireyin yasalar karşısında eşitlenmesi sonucu ortaya çıkan nesnellik.

Dolayısıyla, özgürlük sorunu, hem insan hem de iktidarı yasalar karşısında nesne konumuna getirerek aşılmaya çalışılır. Zaten dönemin özgürlük düşüncesini hayata geçirme yolu, özne-nesne ikiliğini aşma projesi olarak ortaya çıkmakta; bunun için de bir üst akıl düzeyine, bir üst soyutlama düzeyine geçilmesi ve özne-nesne ikiliğinin bu üst soyutlama düzeyinde çözülmesi hedeflenmektedir.

Fransız devrimcileri slogan olarak kendilerine 'eşitlik, özgürlük, kardeşlik' üçlemesini seçerken aslında modern nesnellik anlayışının özgürleştirici yönüne vurgu yapmaktadırlar. Eşitlikten kasıt, elbette ki yasalar karşısında eşitliktir. Onlara göre bireyi iktidarın keyfiliklerinden kurtaracak olan budur. Özgürlüğün önündeki engel, eğer, birilerinin iktidar olması ve ancak iktidarları sayesinde, yani kuralları kendi keyiflerince koydukları için 'özgür olmaları' ise, bu diğerleri için 'kölelik' demektir. Oysa ulus devletlerde yurttaşlık temelinde tanımlanacak bir eşitlik, halk arasında bir

tür 'kardeşlik' algısı yaratacaktır. Kardeşlik temelinde ve yasalar karşısında eşitlenmiş insan kitleleri için, bu sayede, özgürlük probleminin de çözüleceğine inanılmaktadır. Yani herkesin özgürlüğünün 'nesnel' kurallar (yasalar) çerçevesinde *Yurttaşlığa* eşitlendiği bir sistem toplumsal ve bireysel özgürlüğü de beraberinde getirecektir.

Modern siyasal düşüncenin ete kemiğe bürünmüş hali Fransız Devrimi'nin sloganvari üçlemesinde gizlidir: Eşitlik, Özgürlük, Kardeşlik. Modern yurttaşın kendisini politik olarak var etmesinin formülü bu sihirli üç sözcüğe sığdırılmaya çalışılmıştır. Bu, aynı zamanda da modern insanın tanrıyı öldürdükten sonra başka tanrılar yaratarak bunların otoritesi altına girmesinin de hikâyesidir.

Fransız devrimcilerinin temel derdi ortaçağın tanrısal iktidarlarından özgürleşme çabasıdır. Bu çaba bir tür rasyonalite arayışı olarak karşımıza çıkar. İktidarını tanrının yeryüzündeki krallığı üzerine dayandıran ve bu anlamda kendisi de tanrılaşarak mutlak bir iktidara sahip olan ortaçağ iktidarları yerine, herkesin 'yurttaş' temelinde eşitlendiği, bu anlamda da özgürleştiği ve yurttaş olmaktan kaynaklanan bir kardeşliği paylaştığı modern iktidarı kurma çabasıdır modern devletin temel derdi. Bunun için de modern insanın tanrıyı öldürmesi gerekmektedir. Tanrının rasyonalitesinin yerine insani rasyonaliteyi geçirmek ister modern insan. Tanrının iktidarının yerine yurttaş iktidarının geçebilmesinin yegâne yolu budur!

Ancak unutulmamalıdır ki modern olan her yaratım aynı zamanda bir ucubedir, kendi ucubeliğini gizlemeye çalışır. Aslında Fransız Devrimi ile gelen özgürlük anlayışı hem iktidarı hem de insanı bir üst aşamaya soyutlarken, bu sayede iktidarın şiddetini ve insanın teslimiyetini gizlemektedir. Bu özgürlük anlayışı, iktidarı 'yalın güç kullanımı' olarak tanımlamaktan çıkartıp 'yasallığa' bağlamakta; böylece iktidarı ve gücü yasalar çerçevesinde anonimleştirmekte, görünmez kılmaktadır. Benzer biçimde insanı da 'yurttaş' olarak tanımlayarak, iktidarla ilişkisini gönüllülük ilişkisine bağlamakta, iktidar ve insan arasında bir tür 'rıza' ilişkisi yaratmakta, bu sayede iktidarın güç kullanma mekanizmalarını gözle görünür olmaktan çıkartmakta, insanın iktidar karşısındaki teslimiyetini gizlemekte ve mutlak teslimiyet için gerekli koşulları hazırlamaktadır.

Burjuva birey yıkıcılığı sayesinde yaratma olanağına kavuşan bir dinamizme tutunur. Tam da bu nedenle modern iktidar yurttaşı özgürleştirirken bu süreci burjuva bireyin şeytani yaratıcılığına bırakamaz. Bunun yerine modern iktidar, özgürlük ve eşitlik arayışını, herkesin altında eşitlendiği

yasal bir düzen aracılığıyla örgütler. Fransız devrimcileri iktidarı yasal bir dünyanın düzenleyiciliğine bırakır. Yurttaş yasalar altında eşitlenir, yasalar herkesi bağlar; özgürlük ise bu eşitliğin bir uzantısı olarak ortaya çıkar. Modern iktidar kurallar bütünüdür. İnsanlığın ürünüdür. Ama buradaki 'insanlık' kavrayışı da bir soyutlamadır. İnsanlığın ürünü olan bu iktidar, insanlar eliyle yapılan, ama yasaları yapanlar kadar yasaları uygulayanları da aynı derece bağlayan bir iktidar aracılığıyla modern eşitlik ve özgürlük kavrayışının temelini oluşturur. Fransız devrimcileri böylesi bir eşitlik ve özgürlük algısı sayesinde insanların kardeşliğini ilan eder. Eşitlik-özgürlük-kardeşlik üçlemesi bu anlamda bir bütündür ve ancak birlikte bir anlam ifade eder.

M. Weber, W. Wilson, F. Taylor ve H. Ford'un yazdıkları ve uyguladıkları ile somutluk kazanan akıl süreci ise 'yasallık' ile başlayan nesnelleştirme hareketini daha da üst bir soyutlama düzeyine sıçratır. Yeni düzey, örgütlenme, idare incelemeleri gibi daha somut, teknik, bilimsel bir nesnellik boyutuna taşınma eğilimindedir. 1950'li yıllara kadar iktidarın temel tartışma noktasını da bu çalışmaların çizdiği rota, yani 'idarenin siyasetten ayrılması ve idarenin teknik boyutunu ön plana çıkartarak, teknik doğruların seferber edilmesi' oluşturacaktır. Wilson, Taylor ve Ford üzerine tartışmayı daha sonraki bölümlere bırakarak bu noktada biraz Max Weber'den bahsetmemizin tartışmamız açısında yararlı olacağı kanısındayım.

1864-1920 yılları arasında yaşamış olan Max Weber iktidarın 'nesnelleşmesi' ve idarenin teknik örgütlenme boyutuna (bürokrasiye) övgüler yağdıran yazarların başında gelir. Weber (1996: 323)'e göre, "... tüm çağdaş tartışmaların altında yatan kritik nokta, 'uzman kişi tipi' ile eski 'kültürlü adam' arasındaki mücadeledir". Uzman olan kişi, daldan dala konan ama hiçbir işi tam anlamıyla, uzman bilgi ve becerisiyle yapamayan kişiye göre 'modern anlamda' elbette ki daha muteberdir. Yeni yönetim tarzında "... çağdaş bağlılık duyguları, kişisel değil işlevsel amaçlara adanmıştır" (Weber, 1996: 294). İşlevsellik toplumsal hedef haline gelince, yeni toplumsal işbölümü örgüsü de eski moda iş yapma tarzlarından hem daha hızlı, hem daha verimli, hem de daha demokratik hale gelecektir. Toplumsal prestij aşırı uzmanlaşmaya dayalı işbölümü çerçevesinde kişilerin ve cemaatlerin gücünden bağımsız olarak ortaya çıkmakta, bürokratik uzmanlaşmanın doğası aracılığıyla belirlenmektedir. Bürokrasi, her türlü kişisel etkiden uzak, herkese aynı mesafede bir üst soyutlama düzeyi olarak karşımıza çıkmaktadır. Weber'i modern dönemin ve modern üretim tarzının gücü karşısında secdeye getiren de zaten bu soyutlama düzeyidir. Herkese eşit uzaklıkta ve herkesin uymak zorunda kaldığı kurallar bütünü, Fransız devrimcilerinin

özlemi olan eşitlik ve özgürlüğü de olanaklı kılmaktadır. Üstelik bu özgürlük, yani uzmanlaşmaya dayalı ortaya çıkan özgürlük, bireyin gelişmesi ve kişilik tipolojisini olumlu biçimde etkilemektedir. "... Bütün egemenlik türlerinin bürokratikleşmesi, 'akılcı gerçekliğin' ve profesyonel uzmanın kişilik tipinin gelişmesini çok güçlü biçimde etkiler" (Weber, 1996; 319). Dolayısıyla, yeni modern 'akılcı gerçekliğin' uzman kişiden başlayarak toplumu geliştirici bir yönü de söz konusudur. 'Bütün egemenlik türleri bürokratikleşme eğilimindedir', yani uzmanlığın tek tek bireylerin kişiliğinde yarattığı olumlu etki tüm toplumu saracak bir ivmeye sahiptir.

Weber'in bu rasyonellik arayışı, bürokrasiyi tartıştığı satırlara sıçrayınca, neredeyse F. Taylor ve H. Ford konuşuyor sanırsınız! Weber, Taylor ve Ford'un işletmeler için gerçekleştireceği 'devrim'in toplumsal örgütlenmelerin tümü için gerçekleşmekte olduğunu gözler ve bundan dolayı heyecan duyar. Weber (1996: 308)'e göre, "... Tam gelişmiş bürokratik mekanizmanın üstünlüğü, makineyle yapılan üretimin mekanik olmayan tüm öteki üretim biçimlerine olan üstünlüğünün aynısıdır." Makinenin mekanizasyonu, emeğin mekanizasyonu ile birleşmekte; iş yapma tarzlarındaki bu dönüşüm toplumsal aklı etkilemekte, dolayısıyla, rasyonel bir toplumsallaşma sürecinin yolunu açmaktadır. "Doğruluk, hız, kesinlik, dosya bilgisi, süreklilik, gizlilik, birlik, tam bağımlılık, sürtüşmenin ve maddi ve kişisel maliyetlerin azaltılması –işte bütün bunlar tam bürokratikleşmiş bir yönetimde, özellikle monokratik türünde, optimum noktasına getirilir." (Weber, 1996: 308)

Üstelik yeni sistemde Weber'e göre demokratik bir katılım mekanizması olarak 'seçim' de anlamsızlaşır; yeni toplumsal örgütlenme, uzman kişiler eliyle yürütüldüğü için üst bir mükemmelliğe sıçrandığının ifadesidir. Sistem o kadar mükemmel çalışmaktadır ki, atamayla gelen bir görevli "... normal olarak teknik açıdan daha doğru ve duyarlı görev yapar, çünkü diğer her şey sabit tutulduğunda onun atanışında ve geleceğinde salt işlevsel gerekçe ve niteliklerin ağır basmış olması olasılığı daha yüksektir." (Weber, 1996: 296) Uzmanlık bu toplumsal örgütlenme biçiminde kutsanmakta, uzmanlardan oluşan bir toplumun demokrasi tercihi de daha anlamlı bir yapı ortaya çıkartmaktadır; çünkü işlevsellik ön plandadır. Kültürlü insanın işlevselliği her zaman tartışma konusu yapılabilir, ancak bürokratik rasyonalitenin ürettiği uzman insanlar topluluğunun işlevselliği bu bakımdan hiç bir soru işareti bırakmayacak kadar kesindir.

Weber (1996: 310)'a göre, "Bürokrasinin kapitalizme çok uygun gelen özgün niteliği, bürokrasi ne denli 'insanlıktan uzaklaşırsa' o denli kusursuz

gelişir; resmi işlerden sevgi, nefret ve tüm hesaplanamaz kişisel, irrasyonel ve duygusal öğeleri ne denli ayıklanırsa, bürokrasi asıl niteliğine o denli yaklaşır. Bürokrasinin bu özgül niteliği, onun özel erdemi olarak kabul edilir". 'Özel erdemli' olmanın yolu, insani olandan uzaklaşmaktan geçer. Modern insan da insani olandan uzaklaşmayı seçer. Ortaçağ ve dini duyguları ön plana çıkartan dönem bir yandan reddedilirken diğer yandan da aynı sonuç tekrar üretilir: 'İnsani olandan vazgeçmek' bir kez daha 'erdem'e giden yegâne yol olarak kodlanır. Ancak bu kez ortaçağın meczup kişisinde bulunan erdemden yani tanrıyla bütünleşme yoluyla elde edilen erdemden çok farklı bir yolda insan kendisinden, kendi insani varlığından vazgeçer. Bu kez tanrı yoktur; tanrı ölmüştür. İnsani olandan vazgeçmek yeni bir türden, 'şeytan/tanrı/insan' olmaktan geçer. Modern insan bu yolla tanrının hükmettiği bir dünyayı yıkmanın hazzına, 'yıkmanın' şeytani zevkine ulaşır. Kurduğu yepyeni bir tanrısallıktır. Tanrının yerine yasalar, kurallar ve nesnel süreçler geçer.

Hukukun dili tanrının dilinin yerini alır. Hukukun kitabı tanrının kitabının yerini alır. Bilimin dili yaratma cesaretinin ve doğrunun timsali haline gelir. Teknik, tanrı/şeytan/insan'ın üstünlüğüne her gün bir kanıt daha üreterek onun yüceliğini kanıtlar gibidir. Dev örgütlenmeler, tanrı elinin yaratıcı dokunuşunun insana geçtiğinin en büyük ispatı gibidir.

Tanrının mülküne kurduğu inanılmaz dev örgütler, tanrısal birer yaratım olarak bir yandan modern insanın kendisini yeni tanrı ilan etmesine neden olurken, diğer yandan da bu dev yaratım karşısında onu aciz duruma düşürür. Bir yandan yıkan, diğer yandan da yenisini, daha büyüğünü yaratan, sonra da yarattığı karşısında ezilen, acizleşen insan kendisini tanıyamaz. Kendisine bir yabancıya bakar gibi bakar. Kendi yabancılığına ve bu yabancının yarattığı dünyaya bakarken kendisinden geçer. Bir yandan bu dünyanın kendi eseri olduğunu haykırır durur ama hiçbir zaman da bu söylediğinden emin olamaz. Yarattığı şey karşısında kapıldığı kaygı ve huzursuzluk onun bu dünya karşısındaki zavallılığını sürekli olarak yüzüne vurur.

Aslında sürekli kendini cezalandıran, kendisini çalışmaya vurmuş, çalışmanın eğlenceli yönlerini de tamamen ortadan kaldırmış olan modern insan hep acı çeker. Onun dünyasında acı çekmek, acısız bir hayatın erdemiyle birlikte var olur. Acıyı rasyonelleştirecek olan gelecek mutlu, acısız günlerdir. O yüzden erdem arayışında insanilikten uzaklaşmış, duyguları körelmiş, görevleri çerçevesinde yaşayan bir insan modeli ön plana çıkmaktadır. Çalışma eyleminin kendisi acıyla bütünleşir. Her gün aynı işi hep aynı saatlerde binlerce kez yapan insan çalışmayı işkenceye dönüştürür. Rutin bir işi

olmayanlar için ise 'yaratıcılık' ön planda demektir; üretme sancısı çeken birey bu acıyı 'yaratma sancısı' olarak yaşar. Ne tip bir işi olursa olsun, modern insan hep daha iyi, ileri, acısız bir yaşam için bunu yapar.

Kadük bir ortaçağ aklı (öteki dünya için, fani olan bu dünyada acı çekmek, bu sayede de öbür dünyada acıdan kurtulmak düşüncesi), 18. ve 19. yüzyıl düşünürlerinin de özgürleşme projesi olarak kendisini iş ve işe ilişkin her türlü projede yeniden üretmekte, modern yaratımın kendisi acı ile birleşmekte, ama tüm bu acılar, daha mutlu günler için, acısız, gelecek güzel günler için çekilmektedir. Bir yandan ortaçağ düşüncesi, tanrı ve öteki dünya ideali reddedilirken diğer taraftan da yeni tanrılar ve yeni öteki dünyalar üretilmektedir. Tanrının yerine kurallar, teknik ve bilimsel örgütlenme rasyonalitesi, öteki dünyanın yerine de 'gelecek ideali' geçmektedir; bu yolla şeytan/tanrı/insan modeli de kadük hale gelmekte; yeni tanrı, insan değil, kurallar, teknik, bilim ve örgütlenmenin kendisi olmaktadır. İnsan acıyı hayatının merkezine yerleştirirken bütün çabası aslında acıyı ortadan kaldırmak, her türlü insani duyguyu ortadan kaldırmak, teknik ve bilimin soğuk dehlizlerinde kendisine bir yurt kurmaktır. Hayatı acıya tutunanlar, tutundukları acıyı reddederlerse kendilerini kaybederler. Modern insanın hayatı kendisini kaybetme üzerine kuruludur. Aslında bundan inanılmaz bir zevk duyar. Gizli bir nihilizm modern insanın hayat dehlizlerinde gezinip durur.

Aynı zamanda da kendi yarattığı şeytan/tanrı/insan'ın nasıl bir ucube olduğunu görerek kendisinden, kendi ucubeliğinden kurtulmak ister. Kendi insanî aczinden kurtulup bütünlüğe, erdeme ulaşmanın yolu insansız, insanların koyduğu ama bir süre sonra anonimleşip herkese mal olan kurallar bütününden geçer. Yeni tanrı, bu yasalar ve kurallar setidir; bunlar tanrıdır, çünkü dev organizasyonların hiç şaşmadan işlemesinin olanaklarını hazırlamaktadırlar.

İnsan artık örgütsel bir varlıktır, o nedenle de bu kurallara kayıtsız şartsız uymak zorundadır. Kendi tanrılığından korkan insan kendisine yeni tanrılar yaratır; bu tanrılar örgüt, piyasa, devlet, toplam kalite yönetimi, bilgi toplumu, atom çağı vb. olabilir. Böylece yeniden kul olmayı seçer. Ama bu kez kendi yarattığı ve taptığı organizasyonların ve bu organizasyonların işlemesini kolaylaştıran kuralların kulu olur. Dolayısıyla, yeni Frankenstein öyle bir ayna yaratır ki, bu aynaya baktığında insan asla kendisini göremez. Yeni aynanın kör karanlığında insan hem kendisini hem de tanrısını kaybeder. Yeni ayna bir giz yaratır. Her giz gibi kendisini ele verir ama ele verdiği oranda da kendisini gizler.

Modernlik İçinde Modernlik[3]

Yurttaş olma süreci, aynı zamanda da aklın (*reason*) özgürleştirilmesi ve tanrısal akla göre değil, yeni modern Akla dayanan yeni bir bireyin yaratılması projesidir. Nietzsche, 'Tanrı öldü' derken tam da bunu anlatmakta ve 'yeni insan-tanrı'yı kutsamaktaydı; üstelik Nietzsche, bu yeni tanrının henüz ortaya çıkmış biçimine olmasa bile, ortaya çıkması muhtemel bir 'üst insan' tipine umut da bağlamaktaydı. En çok da bu yüzden Nietzsche'nin düşünceleri Hitler faşizmi ve totaliter modernleşme ülküleri ile birleştirilir. Bu tehlike modern aklın dehlizlerinde gizlidir ve ortaya çıkmak için uygun zamanı beklemektedir. Üst insan arayışı, üstün olanların düşük olanlardan ayrılması projesi olarak modernleşme projesini baskıcı ve ırkçı bir mecraya taşıyabilmektedir.

Nietzsche, "*Böyle Buyurdu Zerdüşt*" kitabına, Zerdüşt'ün bir yıldızla söyleşisi üzerinden başlar:

> Büyük yıldız! Parıldayacağın kimseler kalmasa, mutluluğun olur muydu? On yıldır mağarama ulaşıyorsun: Ben, kartalım ve yılanım olmasa, ışığından ve yolculuğundan bıkıp usanırdın. (Nietzsche, F. [2006(1883)], Pearson ve Large, 2006 içinde: 254)
>
> (...)
>
> Zerdüşt otuzunda evinden, yurdundan ayrılır. On yıl dağlarda dolaşır, mağaralarda uyur; bir başınalığın tadını çıkartır, kendi ruhuna ulaşıp onun sesini dinler. On yıl sonra dağdan inerken, ormandaki kutsal kulübesinde yaşayan bir ihtiyar Zerdüşt'ü görür ve tanır. "Bu Zerdüşt" der, "tertemiz bakıyor gözleri, dudaklarında iğrenme yok. Bu yüzden değil mi dans eder gibi yürümesi. Çocuk olmuş, değişmiş uyanmış Zerdüşt: Ne yapacaksın uyuyanların arasında?" ((Nietzsche, F. [2006(1883)], Pearson ve Large, 2006 içinde: 255)

Nietzsche, bir hayalin peşinde koşmaktadır. Bu hayal aynı zamanda da bir zorunluluktur, çünkü Zerdüşt'te somutlanan kişi Nietzsche'ye göre geleceğin ta kendisidir. Bir evrimdir Üstinsan. Bunun için insanı acımasızca öldürmek gerekir. 'İyi ve kötünün ötesinde bir varoluşun' ardı sıra, Nietzsche, bir tür evrimin gelişini müjdelemektedir: Zerdüşt de bu müjdeyi bizlere ulaştırandır, Üstinsan'a uzanan bir evrim. Tanrının, insani olan her şeyin, dünyaötesi umutların sözünü verenlerin ve merhametin ötesinde bir varoluş. Zira 'merhamet insan severlerin çakıldığı çarmıhtan başka nedir ki?'. Üstinsan şimşek ve delirmişliktir. Modern bir varoluş tahayyülüdür. O değerlerin ötesinde varolabilen bir varlıktır. Bir çocuk gibi yerinde duramayan, zinde, hep yeni olana, yeni olanı öğrenmeye açık. Geleneklerin, oradan türetilmiş 'iyi

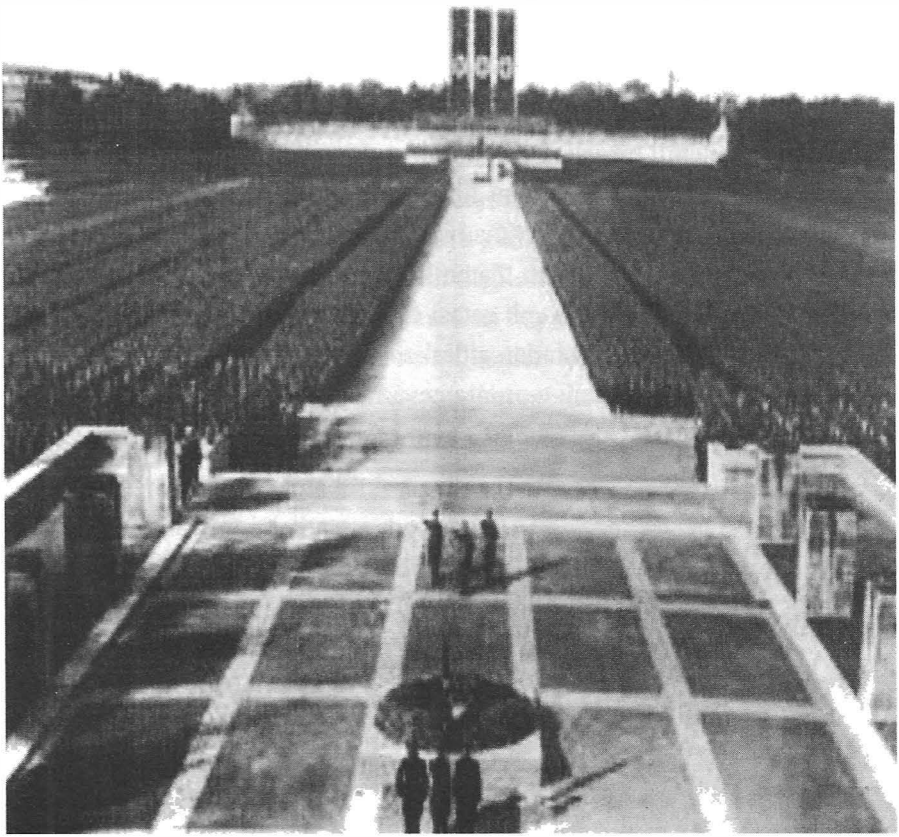
[3] Bu bölüm, A. A. Dikmen ve D. Erel, "Bir Hokus Pokus Hikayesi: Politik Hayvanı ve Yurttaşı Yok Etme Üzerine Dersler!", Symbolae In Honorem Hasan Unal Nalbantoğlu, Sezer, D. ve Aslan Avaner, A. (der.), Ankara; İletişim Yay. Ankara 2008, s. 363-388'den alınmıştır.

ve kötü' gibi değerlerin mahkûmu olmayan bir varlık biçimi. İnsan olarak bildiğimiz her şeyin yerle bir edilip yeni bir insan türünün ortaya çıkması.

Böyle bakıldığında Hitler faşizminin Alman ırkından yeni ve güçlü bir hayat formu çıkartma idealine ne çok benziyor! Elbette ikisi arasındaki farkta etkili olan önemli bir unsur da ulus devlet idealinin kendisidir. Ulus devlet ırk temelli tanımlanmaya başlanınca bir çeşit üst insan projesi ile birleştirilir; düşük ırktan olanlara karşı savaş ve ayıklama projesini gündeme getirebilir.

> Tanrı'nın lütfettiği bir Goethe'ye karşılık, onun çağdaşlarına bu çalakalem giden heriflerin musallat olduklarını bir düşünün. Bu adi adamlar birer basil gibi en temiz ruhları zehirlemekten bir an bile geri kalmıyorlardı. Yahudi'nin Tanrı tarafından bu korkunç rolü oynamak için özellikle yaratıldığını düşünmek pek müthiş bir şey. Fakat bu hususta aldanmamalı ve hayallere asla kapılmamalıyız. Çünkü seçkin ırk dedikleri bu mundarlar mıdır? (Hitler, 2005: 44)

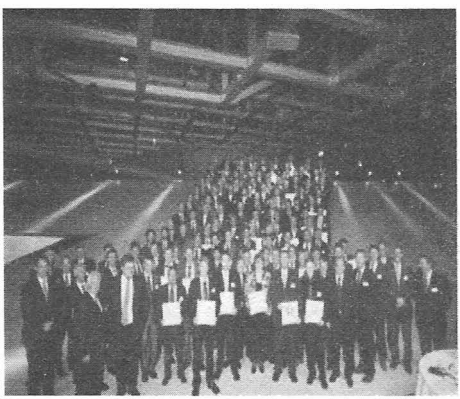
Cinnet, insanlığa damgasını vurabilir. Tek tek insanlar cinnet geçirdiğinden değil, çağ cinnete sürüklendiğinden. Tam da bu nedenle modernleşmenin serüveni, aynı zamanda da yeni tanrılar yaratmanın serüvenidir ve bu

tanrılar daha somut iktidarların soyutlanması, görünmez kılınması üzerinden yaratılan sis perdelerinin ardında kendilerini var ederler.

Bu kadar açık seçik cinnet durumlarının sezilmediği hallerde dahi modern iktidarın çağdaş tarzı, metafizik düşüncenin yeni bir biçimi olarak, 'üst akıl'lar, 'gizli el'ler yaratma becerisi sayesinde bireysel akılların (*reasoning*) kuşatıldığı, tek tek insan akıllarının büyük Akıllar karşısında köleleştirildiği, düşünme ediminin sloganlara indirgendiği, karşılığında da bu sloganları duyunca Pavlov'un köpeği misali tepki veren yurttaşların yaratıldığı ve akıl süreçlerinin bu sayede inanılmaz düzleştirildiği bir dönemi açığa çıkartmaktadır. Bu süreçte, kanımca, yönetim düşüncesinin de önemlice bir payı bulunmaktadır.

Modern akıl, sancılı bir ruhtur. Bir eliyle tutunurken diğer eliyle tüm bağlarını kesen, kendisini boşlukta yok oluşa terk ederken en güzel ürünlerini ortaya koyan bir nihilizmin dinamiklerinde soluklanır. Modern insanın serüveni özgürleşmeye çalışırken köleleşen acılı bir ruhun serüvenidir. Bu serüvende modern insanın özgürleşme çabası da benzer bir kuyunun dipsiz karanlığında yeni efendilere tapınmanın hikâyesine tutunur. Yeni efendilere taptığına da bir türlü inanmaz. İnsansa onlardan da kaçmak ister ama bunun kendi özgür seçimi olduğuna dair anlamsız bir güven duygusuna saplanır kalır. O kadar kendisine dönüktür ki modern insan yeryüzü aynasına baktığında kendi zavallılığını görmez; ayna komik bir dev aksettirmektedir. Modern iktidarın önemli bir işlevi de budur; yani insanın zavallılığını gizlemek ve içten içe ona önemli olduğunu hissettirmek. Bu nedenle başka tanrılar yaratıp bunlara tapmaya başladığına bir türlü inanamaz ve bu tanrılardan da bir türlü kaçamaz modern insan. Zaten kaçacak olsa, kaçtığı yer de yeniden ve yeniden kalabalıkların güvenli rotası olacaktır. Hep kalabalıkların peşinden gider. Kalabalıkların peşinden giderken aklını kalabalığa teslim eder. Bu yolla da yeni efendilere, yeni tanrılara cevaz verir.

Ayaklarının altından kayan ve sürekli hareket içerisindeki bu dünyada kendisini güvensiz hisseder. Güvende olmak için kendisine yurt yuva kurmaya çalışır. Kimi zaman bir aile, kimi zaman bir vatan, kimi zaman bir okulun mezunlar cemiyeti, kimi zaman bir futbol takımına sığınır. Ne yaparsa yapsın yurtsuz-yuvasızdır modern insan; kendisine

yurt-yuva kurmaya çalışırken sıradanlaşmaya meyleder. Kurduğu yurt da aldatıcı, sahte birlikler üzerine inşa edilmiş, çoğu salt imaj şeklinde örgütlenmiş yeni komik aynalar, yeni görüntülerden ibarettir. Bu, kimsenin kimseyi umursamadığı ama tutunulan şeyin bireysel soyutlamasında kendini bulma çabasıyla sahte anlamlar üretebilen bir kalabalıklar iktidarıdır. Anlamsız çoğunlukların kolektif anlamı, sıradanlığı akıllara kazıyabildiği oranda güçlenir. Anlamsızlığa kendince anlam yüklediğini sanan birey kendi yalnızlığını da yarattığı hayali birliklerin anlamsızlığına takılarak gidermeye çalışır. Bu edimin kendisi de aslında hayalidir. Modern birliklerin gücü, birlik üyesinin hayali imgeler üretmesine olanak tanıdığı ölçüde ortaya çıkar. Üye, birliğe güç kattığını hayal ettiği oranda bir işe yaradığını düşünür. İşe yaramaz bireylerin kendilerini işe yarar hissettikleri ortamları hazırlamak iktidarın kendisini var etme yöntemidir. Halk iradesine olan güvenini vurgulayarak, anlamsız bir 'halk' ve 'irade' birlikteliği oluşturmaya çalışan, bu sayede de basit seçmeni 'halk' mertebesine yükselterek yalakalık yapan parti başkanından, 'biz bir aileyiz' imgesine sığınan fabrika patronuna kadar modern iktidarların kendilerini kurdukları zemin, hedef kitlesine dayattığı imgenin güçlülüğü kadar, bu imge üzerinden kişiyi 'kendisini göstermesi için' görece serbest bırakması ama aynı zamanda da bu serbestiyi bir baskı aracına çevirebilmesi arasındaki dengede yatar. Bu denge daha baskıcı bir iktidar üretmek üzere bozulmaya başladığı zaman, hayali cemaatler şeklinde örgütlenmiş insan kitlelerini iki farklı kader bekler. Ya kitleler, dengenin bozulmasına cevaz vermeyerek iktidarı etkisizleştirir ya da iktidarın bu talebine rıza göstererek totaliter iktidarlara açık veya gizli destek olur. Hangi yönde hareket edileceği doğrudan bireye de bağlı değildir. Cari hayat koşulları kitlelerin seçimi üzerinde doğrudan etkili olur. Cari hayat koşullarından kastettiğimiz kapitalist ekonomik döngüler, üretim ilişkileri ve sınıf mücadeleleridir. Kanımca demokrasi denilen sistem ile totaliter modeller arasındaki ayrım böyle bir dengede ya da dengesizlikte ortaya çıkar.

Bu tartışma yönetim bilimi tartışmalarını daha iyi anlayabilmek için gerçekten önemlidir. Fransız devrimcilerinin eşitlik, özgürlük, kardeşlik üçlemesinin bütünlüğünü parçalayarak 'eşitlik' ve 'özgürlüğü' birbirine zıt kutuplara yerleştiren anlayışın temelinde bu tartışma yatmaktadır.

Özellikle 1930–1950 arası totaliter rejimlerin etkisiyle Fransız devrimcilerinin üçlemesi bütünlüğünü yitirmiş, bu bütünlük parçalanarak anlaşılmaya başlanmıştır. Eşitlik kavrayışı bürokratik egemenlikler ve sosyalist iktidarlarla özleştirilmiş; özgürlük fikri ise, liberal düşünce ve piyasacı iktisat anlayışı, seçimle iş başına gelenlerin yönetime hâkim olması gerekliliği, bürokrasinin

aşılması ilkesi ile özdeşleştirilmiştir. Bu sayede eşitlik ve özgürlük farklı kutuplara yerleştirilebilmektedir. Eşitlik kavramı bürokrasi, atanmışlar ve totaliter rejimler ile birleştirilirken; özgürlük kavramı demokrasi, seçilmişler ve özgürlükçü rejimler ile birleştirilebilmektedir. Bu anlayış, kanımca, totaliter rejimlerin doğasını anlamaya çalışmadan, sloganlar üzerinden düşünmenin çağdaş bir örneğidir. Modernlik içerisinden yeni bir modernlik olarak anlatmaya çalıştığımız şey tam da budur; eşitlik ve özgürlük kavramının bütünlüğünü parçalayarak bu iki kavramı birbirine düşman iki kavram olarak tanımlama ve bu iki kavram üzerinden iki farklı iktidar tarzının ve dünyanın olanaklılığını kabullenmeye yönelik yeni metafizik bir düşünme biçimi! Modernlik içerisinden çıkan bu yeni modernlik, düşünmekten vazgeçip, gün be gün yeniden üretilen sloganları aklın yerine geçiren yeni bir insan tipi ve yeni bir iktidar tipine pek yakışmaktadır.

İki Soyutlama: Weber ve Menger

Özgürlük ve eşitlik kavramlarını bütünlük içerisinde anlayan yazarların başında Max Weber gelmektedir. Weber'e göre çağdaş bürokrasinin işleyiş kuralları "yasalar ve yönetsel yönetmeliklerce düzenlenmiş belirli bir resmi yetki alanı ilkesi" (Weber, 1996: 290) çerçevesinde geçerlilik kazanır. Weber'e göre bürokrasi ancak çağdaş (modern) iktidar biçimlerinde olanaklıdır. Üstelik bu onun sadece devlete özgü bir örgütlenme biçimi olduğu anlamına da gelmez. Bu yapılanmalar özel sektör işletmelerinde de ortaya çıkabilir. "Özel ekonomi sektöründe ise (bürokrasi benzeri örgütlenmeler) yalnız kapitalizmin en gelişmiş kurumlarında görülür" (Weber, 1996: 291). İktidar ve otoritenin yasalar ve kurallar nezdinde soyutlanması ve bu kuralların bir sultan, bir prens, bir kral ya da tanrıya gerek duyulmaksızın, kendiliklerinden ama çağdaş kurallar temelinde örgütlenme üstünlüğüne ulaşmış modern insan sayesinde egemenlik alanına kavuşacak bir iktidar Max Weber (1864-1920) biçiminde toplumsal örgütlenmenin merkezine yerleştirilmesidir. Bu örgütlenmenin adı, Weber'e göre, bürokrasidir. Weber'e göre "mutlakçı kral, bürokratik uzmanın üstün bilgisi karşısında acizdir" (Weber, 1996: 316). Burada kurallar, uzmanlık bilgisine bağlı olarak, herkesin üzerinde ve herkesi bağlayacak şekilde belirlenmiştir. Mutlakçı kralın iki dudağının arasına sıkışmış bulunan iktidara göre, bürokrasinin ürettiği iktidar elbette ki çok daha fazla 'rasyonel'dir. Bu rasyonalite sayesinde mutlakçı kralın kullandığı şekilde bir zorlamaya gerek kalmaksızın herkes bu kurallara uyum sağlamakta ve dolayısıyla bu kurallar seti altında eşitlenmektedir. Modern dünyada etkilerini devam ettirmek istiyorlarsa krallar bile bürokratik rasyonaliteyi

iktidarlarında egemen kılmak zorundadırlar. "Uzmanlaşmış bilgi çağında, kralın gerçek etkisi ancak bürokratik şeflerle sürekli iletişim sayesinde istikrar kazanabilir"(Weber, 1996: 316). Modern akıl bu soyutlanmış iktidar yapısı altında kendi egemenliğini kuralların egemenliğine bırakarak, bu kurallar altında herkesin eşitlendiği ve bu eşitlik sayesinde (yasal/ussal otorite sayesinde) kişilerin özgürleşeceği bir sistemin temellerini atmaktadır. Dolayısıyla Weber'in bürokrasi anlayışında, özgürlük ancak bürokratik rasyonalitenin yasal/ussal kuralları altında eşitlenerek söz konusu olabilir. Bunun dışında ve kendiliğinden bir özgürleşme söz konusu değildir.

Weber'e göre bürokratik rasyonalite çağdaştır ve kendisinden önceki akıl sistemlerine göre bu nedenle üstündür. Modern çağ, hayatın hızının insana ve dünyaya başka hiçbir şeyi önemsemeye imkan bırakmayacak kadar egemen olduğu bir çağdır. Modern insan hiçbir şeye yetişemez. Sürekli bir şeyleri bitirmek ister; hiçbir iş bitmez. Eksiklik duygusu modern insanın ikiz kardeşidir. Yetişememe ve eksiklik duygusu insanın zaman ve hız karşısında aciz kalmasını sağlar. Weber'e göre çağın hızı karşısında da en etkili örgütlenme tarzı bürokrasidir.

> Bugün resmi yönetim işlerinin hatasız, net, sürekli ve olabildiğince hızlı görülmesini talep edenlerin başında kapitalist piyasa ekonomisi gelmektedir. (...) Tüm iş yönetimi giderek artan doğruluk, düzenlilik ve en önemlisi işlemlerin hızlılığı esasına dayanır hale gelmiştir. (...) Resmi açıklamaları, siyasal ve ekonomik verilerin duyurulmasında giderek artan hız, yönetimin çeşitli durumlara tepki gösterme temposunu yükseltmesi doğrultusunda güçlü ve sürekli bir baskı kaynağı olmaktadır. Optimum tepki zamanına da ancak tam zamanında bürokratikleşmiş bir örgüt sayesinde ulaşılabilmektedir.(Weber, 1996: 309).

Daha sonraları bürokrasi, kırtasiyecilikle özdeşleştirilerek yukarıda Weber'in iddia ettiklerinin tam tersine inanılacaktır. Bürokrasinin, çağın hızına ayak uyduramadığı, gelişmelerin önünde engel olduğu, kaynakların rasyonel dağılımını bozduğu iddia edilecektir. Bu iddiaların temelinde aşağıdaki paragraflarda anlatmaya çalışacağımız başka bir soyutlama düzeyinin etkisi büyüktür. Bürokratik rasyonalite dışında başka modern bir rasyonalite egemen kılınmaya çalışılmaktadır: Piyasa.

En hızlı ve en hatasız bir biçimde iş görebilme, değişime en hızlı biçimde tepki verme yeteneği çağa damgasını vuran en önemli olgudur. Hız, modern aklın yerini almakta; takip edilmesi gereken, ayak uydurulmazsa yaşamın dışında kalınılacağına inanılan yeni bir modern ilke, düşüncenin temel rotası olmaktadır. Takip ettiği şeyin Rasyonalitesi sıradan akılların yerine geçmekte; kişiler, kurumlar, ülkeler, zokaya vurulmuş ve peşinden koşan balıklar gibi değişimin rasyonalitesinin peşine düşmektedir. Sadece geçmişte kalan değil, çağdaş olan, cari olan bile anlamsızlaşmakta, gözler geleceğe, gelmekte olana çevrilmektedir. Böyle bir dünyada, Weberyen rasyonalitenin örgütleyici öznesi 'bürokrasi' ile neoklasik ve neoliberal düşüncenin örgütleyici öznesi 'piyasa' kıyasıya bir rekabete tutuşmaktadır.

Weberyen bürokrasi aynı zamanda da hiyerarşiktir; "görev hiyerarşisi ve kademeli yetki düzeylerine ilişkin ilkelere göre, küçük görevlilerin yüksek görevlilerce denetlenmesini sağlayan, iyice belirlenmiş bir ast-üst ilişkisi vardır"(Weber, 1996: 291). Hiyerarşi kademelerindeki kişiler yetkilerini hiyerarşideki pozisyonlarından alırlar ve yetkileri ile orantılı sorumluluk üstlenirler. Sistem hiyerarşik olduğu kadar, herkesin uymak zorunda olduğu kurallar çerçevesinde herkesin denetlendiği bir model de ortaya koymaktadır.

Weber modern dünyanın her alanda böylesi bir model üzerinden örgütlenmeye yöneldiğini iddia etmektedir. Sadece bürokratik örgütlenmede değil, para ekonomisi dahil birçok alanda modern toplumun soyut bir model üzerinden ve herkesin o modelin ürettiği kurallara bağlanarak, dolayısıyla bir üst akıl ve bir üst egemenlik sisteminin altında eşitlenerek örgütlendiğini gözlemektedir. Ama bu sistemin somut bir patronu yoktur. Tam da bu nedenle salt rasyonalite ve uzmanlığa bağlı bir toplumsal örgütlenmeyi olanaklı kılabilmektedir.

Gerçekten para ekonomisi de bürokratik örgütlenmeye benzer bir örgütlenme modeli ortaya koymaktadır. Mallar pazara çıktıkları anda kullanım değerlerinden soyutlanmaktadır. Para ekonomisinde ise mallar bir üst soyutlanmaya daha maruz kalmakta; mallar, pazarda ortaya çıkan değişim değerlerinin ilkel biçimlerinden de soyutlanmakta; soyut, parasal bir değer üzerinden değişime tabi tutulmaktadır. Para öyle soyut bir değerdir ki kendisi bir değere sahip olmayan ama bütün değerleri kendi içerisinde barındıran bir varlıktır. Para, yeni ekonominin tanrısı haline gelirken, çağdaş devlet ve özel örgütlenmelerin tanrısı da bürokratik hiyerarşiler olmaktadır. Her ikisi de tanrısız ve insansız bir model olan, modern akıl dışında kolay kolay hiçbir tarihsel biliş biçiminin anlayamayacağı, bu sayede de saf rasyonel bir biliş üzerinden örgütlendiği iddia edilen bir egemenlik tarzıdır.

Modern ekonominin egemenliği paranın örgütlenmesi, modern iktidar ise bürokratik egemenlik aracılığıyla kurulmaktadır.

Teknik doğruların egemenliği ve yönetimin teknik bir süreç olarak algılanması yaklaşımı 'yönetim bilimleri' disiplinin de temelini oluşturmaktadır. Devlet etkinlikleri 'teknik' bir süreç olarak algılanınca, yönetim yazını da siyasetten bağını kopartmış, kendisine ait teknik doğruları olan, ayrı, pozitif bir bilim olarak kendisini ilan etmiştir. Bu gelişmenin mimarı olarak eski Amerika Birleşik Devletleri Başkanlarından W. Wilson görülür. Wilson, "*İdarenin İncelenmesi*" başlıklı, 1887 tarihli yazısında,[4] idare biliminin siyaset biliminden ayrılmasının gerekliliğinden bahseder. Wilson (1961: 54)'e göre "Hiç kimse bu yüzyılın ilk gençlik evresini geçip de sistematik bilgi çiçeğini meydana getirmeden önce idareyi devlet ilminin bir dalı olarak sistematik bir biçimde incelememiştir". Dolayısıyla, Wilson idareyi, siyasetin doğruları ve inceleme yönteminden ayırarak yeni bir tür disiplin kurduğu iddiasındadır. Bu disiplin, Wilson'dan sonraki dönemde, devlet üzerine çalışmayı bir tür örgütlenme sorunsalına indirgemenin temel aracı olarak karşımıza çıkacaktır. Teknik üstünlük arayışı, Wilson'dan başlayarak dikkatini, örgütlenme sürecine, bu sayede hız, verimlilik, etkililik elde etmeye vermiştir. Wilson (1961: 55)'e göre, daha öncekilerin temel meselesi 'tek'ti ve "mesele şundan ibaretti: İktidara kim sahip olsun?" İdare ilmi üzerine düşünme, iktidara kim sahip olursa olsun, idarenin belirli nesnel kurallarının mevcut olduğunu ortaya koyacak ve eğer devlet bu kurallar çerçevesinde idare edilirse, belirli kesimlerin veya kişilerin çıkarına değil, toplumun 'genel çıkarına' hizmet etmeyi sağlayacak nesnel bir örgütlenme modeline ulaşmayı olanaklı kılabilecektir. Yönetim bilimi olarak adlandırılan inceleme alanı da bu nosyonu kabul ederek bu sayede kendisine bir 'bilimsellik' yaftası elde etmekte ve 'saygın', 'teknik' ve 'bilimsel' bir inceleme alanına oturmaktadır. Yönetim bilimi disiplini günümüzde de bu saltanatın olanaklarından yararlanmaya çalışmaktadır.

19. yüzyılın başlarında ikinci bir soyutlama ise 'piyasa' kavramı üzerinden söz konusu olmuştur. Avusturya İktisat Okulunun Kurucusu olarak bilinen Karl Menger 1871 yılında yayınlanan "*Ekonomi Biliminin Temelleri*" isimli kitabı ile iktisatta, etkileri günümüze kadar gelen yeni bir yaklaşımın temellerini atmıştır. Adam Smith, Ricardo ve Marks gibi klasik iktisatçıların iktisadi hayatı işbölümü ve emek değeri üzeriden anlamaya çalışmalarını eleştirerek, sistemin tüketici davranışlarına bağlı bir değer ve fiyat üzerinden yorumunu yapmaya soyunan Menger, bu sayede başka

[4] 1961 yılında Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları arasından, "Woodrow Wilson Seçme Parçalar" başlığıyla basılan eser, Doç. Dr. Nermin Abadan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

bir soyut iktidarın kapılarını aralamıştır. Piyasa fikri elbette Menger öncesi klasik iktisadi düşüncede de mevcuttur. Klasik piyasa algısı, genellikle emek verimliliği ile mal ve hizmetlerin değerini anlamaya yönelik soyut bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik iktisatçılar, değeri, üretim faktörlerinin faaliyetinin bir sonucu olarak görmekteydiler. Oysa Menger'e göre insanların bilinçleri dışında bir değer mevcut değildir:

> Değer, böylece malların kendi içlerinde olan bir şey, onların özelliği, ne de kendisiyle mevcut olan bağımsız bir şey değildir. Değer, iktisadi davranan insanların yaşamlarını ve refahlarını sürdürmek için tasarrufları altındaki malların önemi hakkında verdikleri bir hükümdür. Bundan dolayı değer, insanların bilinçlerinin dışında mevcut değildir. (Menger, 2009: 68)

Carl Menger (1840-1921)

Menger "Bir malın değerini, tüketici isteklerini ve arzularını karşılamadaki tatmin özelliği" (Kirzzner, 1994: 2) ile açıklayarak neoklasik ve neoliberal iktisat düşüncesinin temellerini atmakta ve tüketici davranışları üzerinden anlaşılmaya çalışılan bir 'piyasa' fikrini iktisat literatürüne egemen kılmaya yönelik ilk önemli çalışmaları yapmaktadır. Üretim faaliyeti ve üretici faaliyetin doğasından soyutlanarak salt tüketici davranışına odaklanan bu bakış açısı iktisatta 'metodolojik bireyciliğin' de ilk önemli adımları olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, ekonomide olayların, ekonomik karar ve tercihlerin açıklanmasında birey davranışlarına bakılmalıdır. Üstelik bireysel davranışlar da ancak bireyin bilgi, inanç, reddettikleri ve kabul ettikleri değerlere bakılarak anlaşılabilir. Dolayısıyla ekonomik analizin biricik öznesi 'birey' olmaktadır (Kirzzner, 1994: 6). Mikro ölçekte, birey davranışları üzerinden yürütülen bu yaklaşım, klasik iktisatçıların sınıf, işbölümü ve değer odaklı yaklaşımlarını anlamsızlaştırmaktadır. Piyasa ise, kendi çıkarlarını maksimize etmek için faaliyet gösteren, ekonomik rasyonaliteye sahip bireylerin oyun alanı haline gelmektedir. İktisat bilimi, bu rasyonel bireyin davranışlarını anlamaya çalışarak iktisadi rasyonaliteyi çözmeye çalışan bir bilim dalı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlayışta, üretim ve o üretime değer katan tüm üretim faktörleri (emek dahil) tüketici davranışlarına ve bireysel çıkarların maksimizasyonuna

indirgenmekte, piyasa ise tüketicilerin karar vermelerine hizmet eden tüm saiklerin soyut birliği olarak yeniden tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, Fransız devrimcileri ve Weber'in yasalar ve kurallar üzerinden soyutladığı politik sistemin yerine başka bir soyutlama olarak 'Piyasa' geçirilmeye çalışılmaktadır.

Piyasa fikri Avusturya iktisat okulunun daha sonraki temsilcileri (Bawerk, von Weiser, von Mises, Hayek, vd.) aracılığıyla geliştirilmiş; modern yaşam, kendisini tüketici davranışlarına göre örgütleyen ve bu sisteme bağlı olarak üretici ve tüketicilerin etkinliklerini ve sınırlarını belirleyen bir başka soyut dünyayı kurmaktadır. Bu da aynen yasaların egemenliği gibi soyut bir egemenliktir; mevcut yapının bir üst düzeyde soyutlanması aracılığıyla ulaşılmaktadır; bu sayede de piyasa soyutlamasına katkıda bulunan tüm ekonomik ajanların bulunduğu somut bir dünyayı örgütlemektedir.

Piyasa fikri ile bürokrasinin bir karşıtlık olarak tanımlanması 1950'li yıllardan itibaren güç kazanmış, 1960'lı yılların sonlarına doğru ise piyasa fikri önce akademide etkisini artırmış, 1970'li yılların sonlarından itibaren ise devlet yönetimlerinde bürokrasinin yarattığı ataleti ortadan kaldırmak için piyasa fikri ön plana çıkartılmıştır. Daha sonra tartışacağımız gibi bu gelişme de bir rastlantı ya da insan aklının ulaştığı yeni ve üstün bir kavrayış düzeyi değildir. 1970'li yılların krizinin bir ürünüdür. Krizi aşmaya yönelik (çoğu ilkel birikim olarak örgütlenmiş) yeni birikim alanları yaratmaya hizmet eden düşünsel bir örgütlenmedir.

Piyasada, tüm piyasa ajanları nesnel ve doğrudan bir eşitlik düzeyine ulaşmaz. Buradaki eşitlik, ilkesel olarak herkesin piyasa etkinliğine katılma hakkına sahip olması üzerinden ve serbest rekabet etme hakkını elde etme üzerinden gerçekleşir. Dolayısıyla piyasanın soyut dünyası, öncelikli olarak piyasada özgürce faaliyet göstermenin garanti altına alınmasını öngörür; eşitlik ancak böylesi bir rekabet ortamının ihdasından sonra ve bu özgürlüğün kullanılması hakkı sayesinde dolaylı ve kademeli bir süreç olarak söz konusu olur. Dolayısıyla, Menger'in düşünce sistemi de piyasa üzerinden özgür ekonomik faaliyette bulunan ve bu özgürlüğün kullanım hakkı sayesinde de eşitlenen bir sistemden bahsetmektedir.

Weber ve Menger üzerinden bir karşıtlık tanımlamaya çalışmak bu noktada oldukça güç görünmektedir. Hatta kolaylıkla, modern iktidarların otorite temelleri Weber tarafından ortaya konulmuş, modern piyasa algısının işleyiş kuralları da Avusturya iktisat okulu tarafından ortaya konmuştur denilebilir. Ancak yine de tarihe 2000'li yıllardan bakan birisi olarak, daha sonraları (özellikle 1945 sonrası) netlik kazanacak olan bir karşıtlığın ilk

teorik izlerini Weber ve Menger'de bulmak mümkündür. Weber'in yasal/ussal sistemi bireyleri yasalar ve rasyonel kurallar üzerinde eşitleyen, bu sayede özgürleştiren bir model ortaya koymaktadır. Avusturya İktisat Okulunun önceliği ise piyasa etkinliğinin müdahalesiz yürütülebilmesi ve piyasa ajanlarının faaliyetlerini özgürce gerçekleştirmeleri üzerinden kurulur. Yani Weber bürokrasi üzerinden 'eşitleyerek özgürleştiren' bir soyut modeli öngörürken; Menger, piyasa sayesinde tüketicilerin özgür kararları üzerinden dolaylı ve kademeli bir eşitliğe ulaşacakları (özgürlük yoluyla eşitleyen) bir model öngörmektedir . Eşitlik ve özgürlük kavramlarını tanımlama biçimleri, bu kavramları tanımladıkları zeminler, bu kavramlara ulaşmayı sağlayacak yapılar her iki bakış açısında da farklı farklıdır. Üstelik eşitlik ve özgürlüğe verdikleri önemin derecesinde ve önceliğinde de önemli bir bir fark mevcuttur. Ancak yine de birbirinin içerisine gömülmüş bütünlüklü bir özgürlük ve eşitlik algısı her iki düşüncenin de en temel özelliğidir. Daha sonraları özgürlük ve eşitlik kavramlarındaki bu iç içelik göz ardı edilecek, piyasa fikri özgürlük algısı ile bürokrasi fikri ise eşitlik algısı ile özdeşleştirilecektir. Özgürlük ve eşitlik üzerinden kurulan bu ayrım ise yönetim kuramlarındaki tartışmaların temelini oluşturacaktır.

Görünen Gerçeğin Arkası

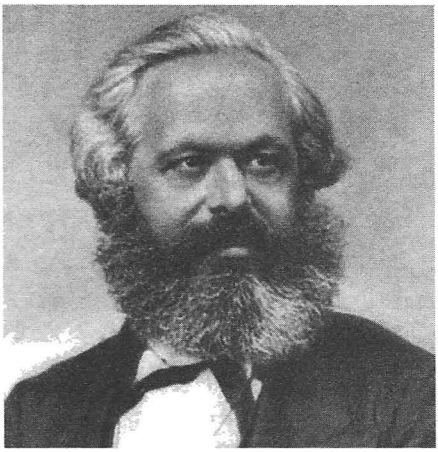
Marks'ın bürokrasiye bakış açısı hem bürokrasi hem de piyasa fikrini anlamsızlaştıracak düzeyde farklıdır. Marks için hem bürokrasi hem de piyasa sayesinde kurulan egemenlik tarzları sınıf iktidarını ve sınıf mücadelesini gizlemeye, yaratılan rasyonalitenin arkasında emeğin sömürüsünü anlamsızlaştırmaya çalışan modeller üretir. Dolayısıyla bürokrasi Weber'in ya da yönetim biliminin babası olarak bilinen Wilson'un iddia ettiği gibi 'genel çıkar'a hizmet eden bir yapılanma değildir.

Kendini açarken gizleyen gerçeklik üzerine akıl yürüten en önemli düşünürlerden birisi elbette ki Marks'tır ve bu düşünce sistematiğini Alman felsefe geleneğinden almaktadır. Marks, inanılmaz solduyulu bir biçimde bürokratik rasyonalitenin, nasıl 'genel çıkar'a hizmet ediyormuş gibi kendisini sunarken aslında 'özel çıkar'a hizmet ettiğini saptamaktadır (Marx, 1977).

Marks (1977: 28)'in sözcükleriyle devam edecek olursak:

> ... Demokrasi insanla başlamakta ve devleti, nesneleştirilmiş insan durumuna geçirmektedir. Demokrasinin insanla başlaması ona hizmet edeceği anlamına elbette gelmeyecektir. Demokrasi devletin gizemli varoluş biçimi olarak, kurucu özne olarak görünen insanı özne konumundan alıp nesneleştirmekte, devleti, bizatihi kendi eylem ve iradesiyle özneleştirmektedir. Din

> insanı yaratmadığı gibi, anayasalar da insanı yaratmaz. Anayasaları yapan halktır. Ancak bir süre sonra dinin özü Hıristiyanlıkta mükemmeliyete ulaşmış ve 'ölümsüz insan'ı yaratmıştır. Benzer biçimde de demokrasi devletin tüm kurumlarının özü konumundadır. Bürokrasi ise ... sivil toplumun 'devlet kurumsalcılığıdır'. O, bir bütünlük olarak 'devletin bilinci', 'devletin istenci', 'devletin iktidarı'dır. (...) Bürokrasi bu nedenle özel çıkarın, birlik ruhunun hayali evrenselliğinin garantisidir (...) Birlik, devlet olmayı arzu ettiği oranda, devlet de birlik olacaktır. Fakat bürokrasi hayali bir gücün birliğidir.... Bürokrasi 'pratik illüzyonların' ağı, 'devlet illüzyonu'dur.

Devletin iktidarını bir illüzyona dönüştüren ve bu illüzyon altında kapitalistin özel çıkarını görünmez kılan şey bürokrasinin ta kendisidir. Hiyerarşi, işleyiş kuralları ve teknik bilgi altında her türlü eylemi toplumun genel çıkarı, toplumun yararınaymış gibi göstererek illüzyon yaratan bürokrasi, bu illüzyon sayesinde burjuvazinin özel çıkarına göre örgütlenmiş devlet aygıtının bu niteliğini görünmez kılar. Bürokratik örgütlenme öyle karmaşıklaşır ki, hiyerarşi ve iş yapma süreçleri öyle karmaşıklaşır ki, bu karmaşa sayesinde ve teknik bilgiyi kendi çıkarına kullanarak her türlü şeyi savunmak, kapitalistin çıkarına olanı halkın çıkarınaymış gibi göstermek mümkün olur. Bu yüzden bürokrasi bir devlet illüzyonudur. Bu illüzyon altında " ... (d)evletin hedefi büroların hedefi durumuna dönüştürülmüş ve büroların hedefi de devletin hedefi olmuştur. Bürokrasi kimsenin kaçamayacağı bir çemberdir. Onun hiyerarşisi bilginin hiyerarşisidir' (Marx, 1977: 31).

> Bürokrasi, gerçek devletin yanına hayali bir devlet yaratır; o, devletin ruhanileşmesidir. Böylece her şey iki anlama sahiptir; gerçek anlamı ve bürokratik anlamı; aynı iki bilgiye sahip olduğu gibi, gerçek ve bürokratik bilgi. ... Fakat gerçek olan, bürokratik olanın özüne göre tehdide uğrar. ... Bürokrasi, devletin özünü ve toplumun ruhani özünü kendi mülkiyetinde tutar; o, özel mülkiyettir. Bürokrasinin genel ruhu sır ve gizem taşır ve kendi kendisini içeride hiyerarşi, dışarıda ise kapalı bir birlik olan doğası yardımıyla koruma altına alır. (Marx, 1977: 31)

Bürokrasi gerçeği görünmez kılar. Aynen bir sihirbazın el becerisiyle yarattığı göz yanılması sayesinde aslında olan şeyleri yokmuş gibi, olmayanları da varmış gibi gösterdiği gibi! Ya da 'cambaza bak' aldatmacısında

Karlar Kraliçesi
Hans Christian Andersen

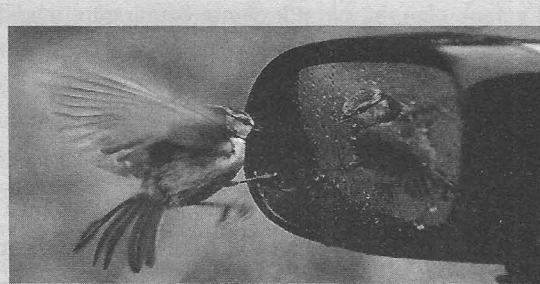
Birinci Öykü: Kırık Ayna Parçaları

İşte başlıyoruz. Bu öykünün sonuna geldiğimizde şu an bildiğimizden daha fazla şey biliyor olacağız. Bunun nedeni de öyküdeki kişilerden birinin kötülerin kötüsü, şeytanın ta kendisi oluşu.

Günlerden bir gün, bu şeytan ruhlu büyücünün neşesi gerçekten yerindeymiş. Çünkü bir ayna yapmış. Aynanın özelliği iyi ve güzel olan her şeyi çok çirkin göstermesiymiş. Bu aynada en güzel manzaralar, haşlanmış ıspanaklara benzeyen görüntülere dönüşüyormuş. En iyi insanlar canavarmış gibi yansıyor, baş aşağı duruyor, yüzler tanınmayacak kadar değişiyormuş. Yüzünüzde bir çil varsa bu leke büyüyerek burnunuzu ya da ağzınızı bile kapatabiliyormuş. "Ne kadar da eğlenceli!" diyormuş büyücü. Birinin aklına güzel bir şey geldiğinde, aynada yüzünü buruşturmuş gibi görünüyor, bu da büyücüyü güldürüyormuş. Okula gelen küçük büyücüler, -evet büyücülerin de okulu varmış- bunun bir mucize olduğunu söylüyorlarmış. Dünyanın ve insanların gerçek yüzlerinin ilk kez ortaya çıkacağına inanıyorlarmış. Ayna ellerinde, dünyanın dört bir yanına gitmişler. Böylece değiştirmedik ne bir insan ne de bir ülke kalmış. Artık cennete uçup meleklerle de alay etmek istiyorlarmış. Ne kadar yükseğe uçarlarsa, aynanın da o kadar kayganlaştığını görmüşler. Artık aynayı ellerinde tutmakta zorlanıyorlarmış. Gittikçe meleklere yaklaşıyorlarmış. Ayna da gittikçe yüzünü buruşturuyormuş. Sonunda o kadar kayganlaşmış, öyle bir tepinmeye başlamış ki ellerinden kurtulup yere düşmüş ve binlerce, milyonlarca parçaya ayrılmış.

Artık eskisinden de büyük zararlara neden oluyormuş. Bu parçalardan bazıları neredeyse bir kum tanesi minikliğindeymiş. Dünyanın her tarafına yayılmışlar. Bazı yerlerde insanların gözlerine bile girmişler. Bu insanlar her şeyi biçimsiz görmeye başlamışlar. Aynanın parçacıkları eşit büyüklükte değilmiş. Bazı çok küçük parçalar insanların kalplerine yerleşmiş. Sonuç çok korkunç olmuş. Bu insanların kalpleri birer buz parçasına dönmüş. O kadar soğuk, o kadar duygusuz insanlar haline gelmişler ki! Aynanın kimi parçaları da pencere takılabilecek büyüklükteymiş, ama insanın dostlarına bu pencereden bakması hiç de hoş değilmiş. Bazı parçalar da gözlük camı olarak kullanılmışlar. Ama bu gözlükleri takan insanlar tıpkı aynasına bakan büyücü gibi diğer insanlarla dalga geçip onlara gülüyormuş.

Bütün bunlar olurken aynanın binlerce minik parçası da havada uçuşup duruyormuş. Şimdi dinleyin!

olduğu gibi. Panayırda insanlar cambaza bakarken cepçiler işlerini görür. Modern iktidarın teknik ve bilim üzerinden kurduğu iktidar da aynı sihirbazın başka numaralarındandır. Modern iktidar bir hokus pokus üzerine oturur. Günümüzde yeni iktidar biçimleri hokus pokus işini oldukça geliştirmiş gibi görünmektedirler.

Yeni iktidar biçimleri bir yandan politik hayvan olan insanı yok ederken, diğer yandan da yarattıkları sistemi müthiş bir demokrasi keşfi gibi sunabilir. Dünyayı tamamen tersyüz eder; olmayanı var gibi, olanı yok gibi gösterir ama bu yaptığı şeyi de oldukça iyi gizler; ne yok ettiğini ne de varmış gibi gösterdiğini ele verir. Aynı zamanda da bu hokus pokus sayesinde ironik bir iktidar vücuda getirir. Hem sürekli gizleyerek ve olmayanı varmış gibi göstererek kendisini kurar, hem de yaptığı şeyin tam tersini iddia ederek alay eder. Alay modern yaratımın temelidir. Kendi tanrı/ucubeliğine başka türlü tahammül edemez.

Aklın balans ayarı bir kez bozulmuştur. Dilin kemiği yoksa Aklın artık hiçbir şeyi yoktur. 20. yüzyıl yönetim yazınının temel sorunsalını ise 'Aklın balans ayarı bir kez bozulunca tekrar ayar tutar mı? Ucubeden dünya güzeli yaratmak mümkün müdür?' soruları oluşturmaktadır. Ford ve Taylor'un işyerinde yarattığı ucubeyi saklamaya çalışan, bu ucubeyi çok seven ama aynı zamanda da sıradan insanın gündelik hayatında yarattığı tahribatı görmezden gelemeyen 20. yüzyıl yönetim yazarları, Frankenstein'i sevimli kılmaya, tahammül edilir kılmaya çalışmışlardır; ona makyaj yapmakta, bozukluklarını gizlemeye çalışmaktadırlar. Frankenstein ne kadar makyaj tutar bu sorunun yanıtını daha sonraki satırlara bırakmak istiyoruz.

Ya Göreli Özerkleşemezsek!

Marksist iktidarın doğasını tartışan ve bu alandaki en temel eserleri veren klasik yazar elbette ki Engels'tir. "*Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*" isimli kitabında yazdıkları ile hem devletin marksist kavrayışının temel çerçevesini belirlemiş hem de daha sonraki temel tartışmaların seyrine ışık tutmuştur. Engels devleti şu şekilde kavramaktadır:

> Öyleyse devlet topluma dışarıdan empoze edilmiş bir güç (*pouvoir*) değildir; (...) Devlet, daha çok, toplumun, gelişmesinin belirli bir aşamasındaki bir ürünüdür; bu, toplumun, önlemekte yetersiz bulunduğu uzlaşmaz karşıtlıklar biçiminde bölündüğünden, kendi kendisiyle çözümlenmez bir çelişki içine girdiğinin itirafıdır. Ama, karşıtlıkların, [yani -ç.] karşıt ekonomik çıkarlara sahip sınıfların, kendilerini ve toplumu, verimsiz bir mücadele içinde eritip bitirmemeleri için, görünüşte toplumun üstünde yer alan, çatışmayı

> hafifletmesi, 'düzen' sınırları içinde tutması gereken bir güç ihtiyacı kendini kabul ettirir; işte, toplumdan doğan, ama onun üstünde yer alan ve gitgide ona yabancılaşan bu güç, devlettir. (Engels, 1971: 235)

Marksist yaklaşımda devlet, toplumun, daha doğrusu sınıflı toplumun bir ürünüdür. Sınıflar ortaya çıktıktan sonra devlet de zorunlu hale gelmektedir. Sınıflar arası ilişkiler, doğası gereği uzlaşmaz çelişkiler üretmektedir; devlet ise bu ilişkiyi yönetmek gibi bir işlev üstelenmektedir. Devlet sınıfların, kendilerini ve toplumu verimsiz bir mücadele içerisinde yok etmemesi, dolayısıyla sınıflar arası çatışmayı hafifletmek, bu sayede de birikim rejiminin devamlılığını sağlamak için ortaya çıkmış bir örgütlenmedir. Dikkat edilirse burada yürütülen tartışma da yukarıda Marks'tan alıntılayarak yürüttüğümüz tartışmaya benzer. Devlet bir sınıfın diğer bir sınıf üzerine egemenlik kurmasının aracıdır ancak bu egemenlik ilişkisi devlet üzerinden doğrudan değil çoğu zaman dolaylı yollardan kurulur. Sınıf çelişkileri kırılma noktasına geldiğinde ise devlet egemen sınıfın çıkarlarına doğrudan hizmet etmiyormuş gibi görülen politikaları da hayata geçirebilir. Bu tartışma önemlidir çünkü devlet üzerine yürütülen birçok tartışma Engels'in buradaki analizinden kaynaklanmaktadır. V. I. Lenin'in 1917 Devrimi'ni kurarken "*Devlet ve İhtilal*" kitabında yararlandığı temel argüman da buradan çıkmaktadır. Özellikle 1945 sonrası refah devleti ve 'göreli özerklik' tartışmaları ile devletin sınıflar arası 'arabulucu' niteliğini görmek bakımından yukarıdaki alıntılanan saptama gerçekten çok önemlidir. Buna göre özellikle 1929 Büyük Buhranı sonrası dünya devrimci bir konjonktüre girmiştir; ya da sınıf çelişkileri mevcut düzeni ortadan kaldıracak düzeyde sertleşmiştir; bu kırılmayı engellemek, emekçi kesimleri sakinleştirmek ve muhtemel bir kırılmayı önlemek için refah devletleri örgütlenmiştir, şeklindedir. Yani devlet aygıtı temsil ettiği sınıftan görece bağımsızlaşarak, kısa vadede burjuvazinin çıkarına olmayacak ancak uzun vadede sermaye birikiminin sürekliliğini olanaklı kılacak bir sistemi örgütlemiş, bu sayede de kapitalist sistemin devamlılığını sağlamıştır. Refah devletleri altında emekçi kesimlere tam istihdam politikaları, yüksek ücret, bedava sağlık ve bedava eğitim hizmetleri örgütlenmektedir. Ayrıca 1945-1975 arası dünyada kapitalist demokrasilerin de en iyi örnekleri gözlemlenmiştir. Kısaca bu dönemde halk katmanları ekonomik ve demokratik haklar açısından insanlık tarihindeki en verimli yıllarını yaşamışlardır.

Devletin göreli özerkliği kavramını en kapsamlı biçimde analiz eden yazarlar Nikos Poulantzas ve R. Miliband'tır. Poulantzas özellikle 'politik alanın ekonomik alandan göreli özerk' oluşuna dikkati çekerken Miliband

siyasi iktidarın gücünü zayıflatan başta bazı kurum ve yapılara vurgu yapmakta; bu kurum ve yapılar yardımıyla göreli özerklik kavramı üzerine tartışmayı derinleştirmektedir: Bu kurum ve yapılardan birincisi siyasi iktidarın kendisidir. Mevcut parti yapılanması ve seçim sistemi hem iktidar partisi içerisinde hem de muhalefet partileri aracılığıyla siyasi iktidarın gücünü zayıflatıcı bir rol oynayabilmektedir. Bu sayede bakanlar kurulu içerisinde bile çatlak sesler ortaya çıkabilmektedir. Bu da emekçilerin de çıkarına hizmet edecek nitelikte farklı politikaların devlet politikası haline gelmesinin olanaklarını yaratmaktadır. Benzer biçime siyasi iktidar ile devlet aygıtı da birbirine eşit değildir ve modern demokrasilerde devlet aygıtı siyasi iktidarı da denetleyecek bir konumda yer almaktadır. Örneğin 'güçler ayrılığı' ilkesini düşünecek olursak; bu sistemde yasama-yürütme-yargı arasında bir denetim mekanizması örgütlenmektedir. Yasama başbakan dahil bakanlar kurulunu denetleme yetkisine sahiptir. Yürütmeden kast edilen bürokrasi ise bürokratlar da yine bu sistemde güvenceli istihdama sahip, bu sayede de yasalar ve yönetmelikler çerçevesinde siyasi iktidarın icraatlarına karşı bir tür 'tampon' işlevi gören, iktidarın yasalara ve yönetmeliklere uygun olmayan icraatlarını engelleme gücüne sahip bir yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadır; yargı ise bağımsız bir yapıda ortaya çıkmakta, bu sayede de yasal sistemin bir tür güvencesi olmaktadır. Dolayısıyla iktidar denilen yapı homojen bir blok olarak ortaya çıkmamaktadır. Benzer biçimde 'medya' yani enformasyonun (malumatın) farklı halk katmanları arasında yayılmasını sağlayan kanallar da mutlak ve güçlü bir siyasi iktidarın kurulmasının önüne çoğu zaman güçlü engeller çıkartabilmektedir.

1945-75 arası dönemde kapitalist sistem, yukarıda anlatılan çatlak seslerin de yardımıyla insanlık tarihinde karşılaştığımız en sağlam demokrasi örneklerinin açığa çıkmasını sağlamıştır. Elbette bu koşulları hazırlayan ekonomik bir dönüşüm de mevcuttur ve bu dönüşüm ilerleyen bölümlerde tartışılacaktır. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta devlet bu dönemde aynen Weber'in bürokrasi üzerine yazdıklarına benzer bir biçimde, toplumun belirli bir kesiminin çıkarına değil de toplumun genel çıkarına hizmet ediyormuş görünümündedir.

Göreli özerkliği daha iyi anlayabilmek için devletin bunun tam tersi bir biçimde çalıştığı örneklere dikkat etmek faydalı olacaktır. Göreli özerkliğin minimum olduğu bir yapı olarak faşist diktatörlükleri görebiliriz. Faşist diktatörlüklerin toplumsal örgütlenmesinde devlet-parti-sermaye ittifakından bahsetmek mümkündür. Bunu biraz açalım:

Bilindiği gibi 1929 Krizi kapitalizmin yaşadığı en zorlu kriz olarak değerlendirilebilir. Öyle ki üstesinden gelmek için dünya, refah devletlerinin ilk örneklerini ve faşist diktatörlükleri deneyimlemiş; yetmemiş bir de dünya savaşı sahneye koymuştur. Dolayısıyla 1929 Krizi'yle baş etmek için dünya 16 yıldan fazla uğraşmak zorunda kalmıştır. Hem faşist diktatörlükler, hem refah devleti deneyimleri hem de II. Dünya Savaşı 1929 Krizi'nin çocuklarıdır.

Bu çocukların genetiği ise Keynesyenizm ile örülmüştür. Yani hem refah devletleri hem faşist diktatörlükler hem de II. Dünya Savaşı özü itibariyle Keynesyendir. Tüketimi kışkırtmaya yönelmişlerdir. Zira 1929 Krizi bir talep krizidir; Fordist montaj hattının yarattığı yığın üretim olanaklarının yeterli yığın tüketimle karşılanamaması sonucu ortaya çıkmıştır. (Bu konuya ilerleyen bölümlerde ayrıntılı biçimde dönülecektir.) Refah devletleri sosyal harcamaları kışkırtarak talep krizi için çözüm arayışına girer; faşist diktatörlükler ise silahlanma ve paramiliter toplumsal örgütlenmeyi kışkırtarak harcamaları artırmayı hedefler. Her ikisi de yeterli çare olamadığı için en yoğun talep yaratma aracı olarak II. Dünya Savaşı da araya sıkıştırılmak zorunda kalmıştır.

Bu noktada anlam kazanan soru, 'eğer hem refah devletleri hem de faşist diktatörlükler Keynesyen ise aralarında ne fark var' olmalıdır. Aralarında çok ciddi fark vardır. Bu fark günümüze de büyük oranda ışık tutmaktadır. Aralarındaki fark yukarıda kısaca anlatmaya çalıştığımız devletin göreli özerkliği ve parti-devlet-sermaye ittifakı arasındaki farkta yatmaktadır. Birincisinde siyasi iktidar içerisinde ortaya çıkan çatlak sesler mutlak bir siyasi iktidarın kurulmasını engellemektedir; dolayısıyla farklı toplumsal kesimlerin de güçleri doğrultusunda sistemden çıkar sağlamalarının olanağı ortaya çıkmakta; başka bir deyişle toplumsal üretim farklı kesimler arasında pay edilebilmektedir. Mutlak bir siyasi iktidarın kurulduğu, parti-devlet birliğinin sağlandığı yapılarda ise bu mutlak siyasi iktidar çoğu zaman belirli bir kesimin açıkça çıkarına hizmet edebilmekte; baskı rejimleriyle bütünleşmiş bu sistem sayesinde güçlü sermaye grupları büyük çıkarlar elde edebilmektedir.

Yukarıdaki cümleyi tarihten bir örnek yardımıyla biraz açalım ve 1929 Krizi sonrasına tekrar gidelim. Bu noktada sizlerin dikkatlerine taşımak istediğim örnek 'IG Farben' isimli ama tarihe 'Cehennem Karteli' olarak geçmiş bir kartel hikayesidir.

Tarihte Hitler ve yoldaşlarını iktidara taşıyan ve Nazizm'in insanlığa karşı işlediği suçlarda en az Hitler ve yoldaşları kadar hatta belki onlardan daha çok suçlu olan dünya çapında örgütlü bir grup sermayedarın öyküsü...

1900'lü yılların başlarında Alman kimya endüstrisi dünyada rakipsiz gibi görünmekteydi. Dünya kimya üretiminin %90'ını ellerinde bulunduran Almanlar, bu üretimlerinin %80'ini de ihraç ediyorlardı. Ürün yelpazesinin içerisine fotoğraf filmleri, sentetik yakıtlar, tıbbi ilaçlar, tarım ilaçları ve elektrokimyasallara varıncaya kadar birçok ürün girmekte idi. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası Alman kimya endüstrisinin liderleri dünyada yükselen rekabete karşı birleşme ihtiyacı duydular. İlk birleşme 1925 yılında Bayer Başkanı Carl Duisburg ve BASF Başkanı Carl Bosch'un önderliğinde gerçekleşti ve IG Farben bu tarihte ortaya çıktı. Ana hissedarları şunlardı: BASF (%27.4), Bayer (%27.4), Hoechst-Cassella-CFR Birleşik (%27.4), Agfa (%9), Cfge (%6.9) ve CF Weiler Ter Meer (%1.9). (Kohen, 2012)

Bir yıl içerisinde dünyada en etkili şirketler arasında yerini alan IG Farben, dünya devleri ile de ortaklık anlaşmaları yapmaya başladı ve kartel ailesi 'IG Farben USA' ile gücüne güç kattı. Firmanın yönetim kurulu şu isimlerden oluşuyordu: Karl Bosch, Edsel Ford (Ford Motors), H. A. Metz (Bank of Manhattan), C. E. Mitchell (Federal Reserve New York), Walter Teagle (Federal Reserve New York).

Kartel 1933 yılında sermaye-devlet-parti üçgenini oluşturmaya yönelik girişimini ortaya koydu. Tarih, 1929 Krizi'nin derinleştiği ve sermaye birikim sürecinin çıkmaza girdiği en zorlu yılları işaret etmekteydi. IG Farben, radikal ve güçsüz bir parti görüntüsü arz eden Nazilere 400.000 Mark yardım yaparak iktidar koltuğuna oturmalarının olanaklarını hazırladı. Nazi iktidarı süresince de Nazilerle el ele çalışarak siyasal birikim sürecini sermaye birikimine dönüştürmeyi ve kârlarını daha tatlı kârlarla pekiştirmeyi becerdi. Bunlar basit ticari kârların çok ötesinde, bizzat toplama kamplarında köleleştirilen insanların kanıyla ve gaz odalarında kullanılan gazların tedariki sayesinde elde edilmiş kârlardır. En tatlı kâr insan kanıyla elde edilendir. Kartelin "bu hizmetlerine karşılık, Hitler önce ilhak ettiği Avusturya'daki, daha sonra da, ele geçirdiği ülkelerdeki bütün kimya tesislerini kartele devredecekti. Amerikalı Senatör Homer Bone'un, 1943 yılında dediği gibi 'Farben Hitler'di , Hitler de Farben!'. IG Farben artık devlet içinde devletti" (Kohen, 2012).

Hitler'in Yahudileri katletmek için kullandığı Ziklon gazı kartelin tesislerinde üretiliyordu. Auschwitz aynı zamanda sentetik yakıt ve kauçuk üreten bir fabrikaydı ve burada kartel köle işçi çalıştırıyordu. Bir başka köle işçi kampı ise Fürstengrube kömür madeni idi. Auschwitz'deki bir işçinin ömrü 3 ay, Fürstengrube'deki işçinin ömrü ise 5-6 hafta arası hesaplanıyordu.

Bunlar kartelin kullandığı ve Nazizm'in siyasal iktidarını arkalarına alarak insan kanıyla kâr ettikleri fabrikalardı. (Kohen,2012)

Savaş bittikten ve Hitler ve yakınları ölümü seçtikten sonra IG Farben yöneticileri savaş sonrası kurulan mahkemelerden çok küçük cezalar alarak kurtuldu (birçoğu hiç ceza almadı). II. Dünya Savaşı sonrası anti-tröst yasası çerçevesinde ABD'de kurulan mahkemelerde hala Alman ve Amerikan işbirlikleri gündeme getirilmeye devam etti. Savaş sırasında farklı saflarda çarpışan ülkelerin sermaye grupları kendi aralarında ciddi bir işbirliği kurmuştu. Savaş sonrasında da bu devam etti.

Elbette burada karşımıza çıkan normal dönemlerde gerçekleşen birikim rejiminden çok farklıdır bu nedenle buna a-tipik birikim rejimi diyebiliriz. Burada karşımıza çıkan birikim sistemi olağan durumlarda siyasi partilere yatırım yapan, milletvekili besleyen bu sayede kamu kaynaklarından ayrıcalıklı olarak yararlanma hakkı elde etmeye çalışan ama aynı zamanda da bir biçimde ihaleye vs. giren ve kendisi gibi başka bir sermayedar ile buralarda çeşitli kanallarda rekabet eden bir sermaye ve siyasal örgütlenme düzeninden oldukça farklıdır. Sermaye-devlet-parti üçlüsü ilkel sermaye ve siyasal birikim sürecini elbirliği ile örgütlemekte; siyasal birikim sermaye birikimini, sermaye birikimi de siyasal birikimi beslemektedir. Genellikle yoğun kriz dönemlerinde karşımıza çıkan bu birikim modeli tarihsel olarak da a-tipik bir modeli örgütlemektedir.

İster a-tipik olsun isterse de tipik, iktidar her zaman kitlelerden güç alır ve işini 'sessiz çoğunlukların gölgesinde' halleder. Politika bir tür slogana dönüşür. Aristo'dan öğrendiğimiz 'iyi yaşamı' aramaya yönelmiş bir politik etkinliğin ve tartışma zemininin içi boşaltılır.

Mutluluk ve Dinginliğin Yitimi

Modern felsefenin temel probleminin 'özgürlük' olduğu önceki bölümde anlatılmaya çalışıldı. Antik çağın temel problemini ise 'iyi yaşam' ve 'mutluluk' olarak görmek mümkündür. Ancak iyi yaşam ve mutluluk algısının bugünkünden çok farklı olduğu hakikatini gözden kaçırmadan! Günümüzün iyi yaşam algısı, tüketebilmeye endekslenmiş ve tüketebilme yeteneğini artırmaya bağlanan bir algı iken, antik dönemdeki iyi yaşam, ancak 'erdem' ve 'adalet' ile gerçekleşebilecek bir yaşam tercihidir. İyi yaşam bir tür dengede gerçekleşir, erdemle olgunlaşır, sahip olmak üzerinden değil, insanın yaşamak zorunda olduğu her şeyi 'iyi' yaşaması üzerinden kurulur. Yaşanması gerekenlerin 'iyi yaşanması' insana ölümsüzlüğün kapılarını aralayacaktır.

Savaşta ölen asker eğer iyi öldüyse, yiğitçe öldüyse, iyi yaşama ve mutluluğa ulaşır, ölümsüzlüğe ulaşır. İyi yaşam, güzellikle tanımlanır. Aristoteles'te 'güzellik', 'zorunlu ve yararlı olana' karşıt olarak tanımlanır (Aristotle, Politics, 1333a, 30). İyi yaşam, zorunlu olanı aşma, üstesinden gelme sonucunda ortaya çıkar. Zorunluluklar alanından kurtulan insan, özgür seçim yapabilir; dolayısıyla iyi yaşam yoluna girmiş demektir.

Arendt (1996: 61-76) Antik Yunan'da tarihin işlevini ve ölümsüzlüğü tartışmaktadır. Arendt (1996), Antik Yunan'da ölümsüzlük tanımının Platon öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayrılabileceğini savunur. Buna göre "Platon öncesi Yunanlılar gerçek insani büyüklüğün iş ve edimlerde [en uçucu ve boş insani yetilerde] yattığını düşünmekte; bir imalatçı ve yapıcı, hatta bir şair ve yazardan ziyade, 'büyük işler yapan ve büyük sözler eden' Akhilleus kişisinde temsil edildiğine inanmaktaydılar" (Arendt, 1996: 68). Büyüklük kalıcılıkla, ölümsüzlüğe götürücü ünle ölçülürken Platon, ideal bir ölümsüzlük formülü bularak Yunanlıların aklında bir ikilik yaratmıştır (bu ikilik, tartışmamız bakımından önemli olmamakla birlikte yine de bahsetmekte yarar görmekteyiz). Platon'un keşfettiği yeni insani yeti 'çocuk sahibi olmaktır'. İnsan çocuk sahibi olarak ölümsüzleşebilir. Ancak yine de "Çocuk sahibi olmak yığına yetebilirdi, ama filozof için 'ölümsüz olmak' ebedi şeylere komşuluk etmek; hiçbir iş görmeden, hiçbir edimde bulunmadan, tek kelimeyle hiçbir şey yapmadan, pür etkin dikkat kesilerek 'orada' ve 'şimdi' olmak anlamına geliyordu" (Arendt, 1996: 69, 70). Dolayısıyla, ölümsüzlük, iyi yaşam ve tarihe mal olma ya da tarihin tam ortasında, merkezinde olma gibi iç içe geçmiş kavramlar seti olarak Antik Yunan düşüncesinin merkezine yerleşmekteydi. Yine Arendt (1996: 71) bu ilişkiyi oldukça güzel açıklamaktadır:

> Yunan şiirinde de historiografisinde de bunca önemli bir yer işgal eden, 'büyük olan'a duyulan bu ilgi, dayanağını doğa ve tarih kavramları arasında varolan derin ilişkiden almaktadır. Bu her iki kavramın ortak paydası ölümsüzlüktür. Ölümsüzlük, doğanın hiçbir çaba harcamadan ve herhangi birinden yardım görmeden sahip olduğu bir özelliktir; dolayısıyla ölümlüler için ölümsüzlük, içine doğdukları dünyayı hak etmek, kendilerini çevreleyen şeylere layık bir hayat sürmek, kısa bir süre de olsa ebedi şeylerin yoldaşlıklarına kabul edilmek istiyorlarsa uğrunda uğraşmaları ve erişmeleri gereken bir şeydir. Tarih, işleri ve sözleriyle kendilerinin bu doğadan olduklarını kanıtlamış ölümlüleri hatırlar ve bu kimselerin sonsuza dek ün kazanmış olmaları, ölümlülüklerine rağmen sonsuza dek kaim olan şeylere yoldaş olmaları anlamına gelir.

Günümüz insanının 'edepsizce' istemesine endekslenmiş iyi yaşam algısı ile, antik çağın, özellikle Platon'un adalet düşüncesine endekslenmiş iyi yaşam algısı arasında önemli farklar vardır. Günümüzün 'ne olursa olsun benim olsun', her şeye rağmen 'ben' diyen insanı ile antik çağın insanı arasındaki fark oldukça açıktır kanısındayız. Yaşadığı dünyayı hak etme; ona layık şeyler yapma üzerine kurulu Antik çağ düşüncesinin temelinde 'adalet' vardır.

Platon'un Devlet'inde dört erdem tanımlanır; ancak bu erdemlerin iskeletini, özellikle 'adalet erdemi' oluşturur (Platon, 2006). Adaletin ne olduğu; kimin hangi yolla adaleti sağladığı düşüncesi onu 'iyi insan' ve 'iyi toplum' düşüncesine götürür. İyi insan ve iyi toplumu tartışırken Platon, bir yandan da, 'mutluluk'un tanımını aramaya koyulur. Mutlulukla adil olmak arasındaki ilişki nedir? Sokrates'in ölümüne sebep olan devlet ile adil devlet arasında, haksız ölümler ile adaletsiz devlet arasındaki ilişki nedir? Platon'un "*Devlet*"inde Sokrates'in diyalogları, insanları faka bastırarak, kendi konuşmaları üzerine yeni sorular sormalarını sağlayarak ve yeni sorular aracılığıyla başta verdikleri cevaplardan çok farklı cevaplara ulaşmalarına yol açarak, bir arayış metni olarak karşımıza çıkar.

Soru sormayı unutmuş ve sohbeti zaman kaybı olarak kodlayan günümüz insanının koşuşturması içerisinde bu diyaloglar alabildiğine anlamsız kaçacaktır. Çünkü Platon'un "*Devlet*"inde 'adalet erdemi'ni arayan Sokrates ve Antik Yunan insanı, modern insan için biraz geveze kaçmaktadır.

Günümüzde konuşmanın yerini sloganlar almıştır. Az sözle çok şey söylemeye çalışıp, hiçbir şey söyleyemeyen günümüz insanının, elindeki sözcük malzemesi ile 'adalet erdemi'ne ulaşması adeta imkânsızdır. Hatta Nietzsche'nin yaptığı gibi günümüz insanı da adeta bu arayıştan nefret edecektir. Nietzsche, klasik felsefe diye adlandırdığı Platon'a 'balyozla' girmeyi hedeflediğinde, modern yıkıcılığın ve tersyüz etme çabasının en 'verimli' örneğini ortaya koymaktadır. Modern entelektüel için 'tersyüz etme' kendini trajik ve vurucu olarak ortaya koymanın en etkili örneği olarak karşımıza çıkar. Nietzsche Platon'u, Marks Hegel'i, (daha sonraki bölümde tartışacağımız gibi) D. Waldo ise W. Wilson ile başlayan yönetim tartışmalarını tersyüz etmeye çalışır.

Arendt (1996: 47-48),

> Nietzsche'nin Platonculuğu tersine çevirmesi; Platon'dan beridir verili olanı ölçtüğü, yargıladığı ve ona anlam kazandırdığı varsayılan duyular üstü ve aşkın fikirlere karşı, yaşamı ve duyulur, maddi olanı öne çıkarması, nihilizm olarak anılan bir gelişmeye yol açtı. Ancak Nietzsche'nin kendisi bir nihilist

> değildi, aksine düşünürlerin görüşlerinde değil, modern yaşamın gerçekliğinde içkin olarak bulunan nihilizmi alt etmeye çalışan ilk kişiydi. (...) 'Gerçek dünyayı ortadan kaldırdık: Geriye hangi dünya kaldı? Görünümler dünyası mı?... Yo, hayır! Gerçek dünyayla birlikte görünümler dünyasını da yok ettik' Bütün temel basitliği içinde bu içgörü, geleneğe son veren bütün bu evirme-çevirme işlemleri için geçerlidir.

derken Nietzsche'nin gerçek derdinin nihilizm olmadığını ama 'gelenekten kurtulmak' olduğunu çok net biçimde ortaya koymaktadır. Gelenekten kurtulunca ortaya ne kaldığı sorusunu yine Arendt (1996: 45) net biçimde yanıtlamaktadır. Gerek Nietzsche, gerek Marks, gerekse Kierkegard, Arendt'e göre Hegelcidir. "Dünya tarihinin bütününü sürekli bir gelişme olarak gören ilk kişi Hegel'di" (Arendt, 1996: 45). Marks, Nietzsche, ve Kierkegard gelenekten kurtularak, dinamik bir tarih algısına ulaşıyorlar, böylece modern yıkıcılığın hazzına varabiliyorlardı. Yıkmak günah olmaktan çıkıyor, aksine tarihin temel dinamiğine dönüşüyordu. Nietzsche, "*Putların Alacakaranlığı: Ya da Balyoz ile Felsefe Yapmanın Sırları*" adlı kitabında böyle bir yıkıcı hazzı bulmaktadır. "Bir eşek trajik olabilir mi? Ne taşıyabildiği ne de bırakabildiği bir yükün altında ezilmek? .. İşte filozofun durumu" (Nietzsche, 2006: 16) derken, klasik felsefenin putlarını yıkmakta, onun ipliğini pazara çıkartmakta, Eflatun'un Devlet kitabında Sokrates üzerinden yazdığı 'akıl=erdem=mutluluk' eşitlemesi için 'en tuhaf eşitleme' (Nietzsche, 2006: 26) demektedir.

Nietzsche'nin 'akıl=erdem=mutluluk' eşitlemesini redderek aslında yaptığı Antik çağ felsefesinin elde etmeye çalıştığı 'dinginliği' ortadan kaldırmaktır. Tarihin dinamizmi, başlayan her şeyi bitmeye zorlamaktadır. Bu dinamizm altında dingin bir hayat ve mutluluk söz konusu olamaz. O nedenle modern insan kaderine razı olmalıdır; '*amor fati*', 'kaderini sev' yani önce kendin için zorunlu olanı iste, sonra da bunu sev! Modern insan için 'özgür seçim', tarihin, karşısına zorunlu olarak çıkarttığı şeyden ibarettir. Modern insanın geleneği yok ederek tutunduğu şey sürekli ivmelenen otobüsün arkasıdır. Ne direksiyona hakimdir, ne de hızı kontrol eder. Modern hayatın trajedisi, onu bir duvara toslayarak durmaya zorlamaktadır. Toslamak kaçınılmazdır. Ama modern insan yaşadığı ile alay etmeyi, tersini göstererek dalga geçmeyi bilir; ancak bu sayede 'kaderini sevebilir'.

Oysa Arendt (1994), 'İnsanlık Durumu' kitabında Aristo ve antik çağ üzerinden, iyi yaşamın ve insan olmanın koşullarını, Nietzsche'nin dokunmadığı bir noktadan tartışmaya çalışır. İyi yaşam, 'özgür seçim' aracılığıyla olanaklı olan, özgür seçim ise politik hayvan olan insanın kendi hayatına

yön vermek için kamusal alanda, 'özgür konuşma' yapması ve bu yolla hem kendi, hem kent devletinin geleceği, hem de başkalarının hayatı üzerinde etkili olması yoluyla ortaya çıkar. Dolayısıyla Arendt, Aristo üzerinden, özgür seçimi politik toplum ve kamusal alana mal ederek kurumsallaştırır. İyi yaşam, adalet arayışından çok, politik hayvanın, politik toplumun bir sonucudur. Arendt, günümüzde kamusal alanın ortadan kalktığını, çünkü hayatın zorunluluklar alanına hapsolduğunu, tamamen iş ve emeğin etkisi altında olduğunu tartışır.

Arendt'in 'İnsanlık Durumu' kitabında açtığı yolu takip edecek olursak: Günümüzde, iş ve iş yaşamı ile piyasa ve piyasa dinamiklerinin gündelik hayatın merkezine yerleşmiş olduklarını söyleyebiliriz. Cari olanın sürekli değiştiği ve politik etkinliklerin borsa faaliyetlerini takip etmek üzerinden kurulduğu; ya da politika paparazziciliği yapmanın politik faaliyet sayıldığı çağımızda birey, özgür konuşma ve özgür seçim yapma olanağından oldukça uzaklaşmış görünmektedir. Politik etkinlik, politik insanın kendini ne olursa olsun var ettiği ve yaşamına yönelik olarak tercihte bulunduğu bir hayat algısından çok uzaktır. Günümüzde 'iyi yaşam', bir tür 'yırtma', 'şeytanın bacağını kırma' durumu olarak, iyi bir eve sahip olma, iyi bir arabaya binme ve iyi tüketme vb. şeylere endekslenmiş biçimde yürümektedir. Politik olanın ve politik aklın hayatın merkezine oturduğu ve bu çerçevede insan eylemliliklerinin yürütüldüğü yaşam faaliyetleri günümüz dünyasına çok uzak durmaktadır.

Hayat işe, iş ise başarıya ve çok kazanmaya endekslenmiş; zorunluluklar alanı hayatın merkezine oturmuş durumdadır. 24 saat iş düşünen ve iyi yaşamı çok kazanmak, kendisini iş yaşamında gerçekleştirmek olarak algılayan tek boyutlu insan, tercih yapmaktan çoktan uzaktır. Artık yaşam, tercihler üzerine değil, piyasanın kurallarını iyi takip etme ve kârlı alanları sezme üzerinden kurulur. İnsan kendi aklından vazgeçip, tamamen yapay, somut gerçekliği tartışılır bir yapının göstergelerinin, piyasa aklının peşine düşmektedir. O aklı iyi kavrayıp, onun eğilimlerini, salınımlarını kestirmeye çalışmak günümüz insanının düşünme saikını oluşturmaktadır.

Kendi aklından vazgeçmek! Antik Yunan insanı, örneğin Platon, günümüz yaşamını gözleseydi ne derdi? En iyi ihtimalle, *simulakrum*, bir tür bozulma, kopya, taklit etme, kendi olmama, kendini gizleme, sahte olma ama gerçek olduğunu iddia etme halinden dem vururdu. Günümüz yaşamı tamamen kendini gizleme, olmadığını olmaya çalışma durumudur.

Günümüzde 'iş' gündelik hayatı idame ettirebilmek için zorunlu olarak yaptığımız birtakım etkinlikler olmaktan çoktan çıkmıştır. İş, kazanma saikı, bir tür cinsel zevk ve haz arayışına dönüşmüş; rakibini kazıklayan işadamı bundan cinsel zevk benzeri bir zevk almaya başlamıştır. Bu dünyada adalete yer yoktur. Adalet arayan kişi bir çeşit sorunlu yaratıktır; asıl olan 'kazanmak', 'ne pahasına olursa olsun; ne yapmak gerekirse gereksin, kazanmak'tır.

Bir işten diğerine, hayatının ritmini ellerinden kaçırmış bir durumda esnek beden ve akıllar olarak piyasada sürüklenen birey, kendisine kazanmak üzerinden bir oyun kurmuştur.

Sanayi toplumlarında her oyun bir tür 'takım oyunudur'. İşyerinde oyalanmamızı sağlayan oyun da günümüzde takım oyununa dönüşmüştür. "Modern iş etiği, takım çalışmasına odaklanır ...Takım çalışması sığlığın grup halinde yaşantılanmasıdır" (Sennett, 2002: 104-105). Dolayısıyla, hiç kimsenin haberdar olmadığı, tek başınıza orgazm olacağınız bir kazanma biçimi anlamlı bir kazanma olmayacaktır; birlikte kazanma, takım olarak kazanma ön plana çıkmıştır. Sadece iş ortamında değil, hayatın her alanında takım olarak kazanma, cinsel problemleri ayyuka çıkmış tatminsiz insan kitlelerinden oluşan toplumların cinselliğini kitlesel yaşamasının olanaklarını hazırlar. Takımı maç kazanınca sokaklara dökülen taraftarın orgazmı, sevgilisiyle birlikte olmaktan değil karşı takımı 'faka bastırmanın' hazzıyla açığa çıkar. Toplu cinnet bir tür toplu orgazm arayışına dönüşür.

İş, yaşamın merkezine oturmuştur. Birey kendisini işte gerçekleştirmek, mutluluğun kaynağını işte başarı elde etmek üzerinden kurmaktadır. İş, dünyayı insanileştirir. İnsanileştiği oranda yapay olan bu dünya, bir süre sonra insani olanın da yitmesine yol açmaktadır. İnsan 'iş' ile dünyayı yaparken, kendisini de yapay olana mahkûm eder. Kurduğu hapishanenin hem mahkûmu hem gardiyanıdır. Bir süre sonra mahkûm ve gardiyan birbirine karışır. Yarattığı dünyanın her türlü toplumsal ilişkinin merkezine oturmasına, toplumsal ilişkilerin tümüne hükmetmesine, ilişkilerin insaniliğinin, hatta sınıfsallığının yitmesine yol açar. Yapay dünya kendi varlığını güvence altına almak için kendi kurallarını oluşturur. 'Piyasa' gibi... Kuralları kendinden menkul piyasa, her türlü insani kuralı kendi içerisinde eritir. Bu arada insanı da eritmeyi ihmal etmez.

Hayatın merkezine alınmasıyla birlikte iş, insani bir faaliyet olmaktan çıkmış, insani faaliyetlerin üzerinde, insani faaliyetlere hükmeden, onun içeriğini, niceliğini ve niteliğini belirleyen bir üst akıl olarak gündelik hayatımıza müdahil olmuştur. Hayatın merkezine yerleşmiştir.

Kendi aklını yitirmiş, başka akılların çizdiği rotayı kendi aklı yerine koyan insanın politik bir hayvan olduğundan, özgür seçim yaptığından bahsetmek ne kadar mümkündür? Adalet algısı, mutluluk ve iyi yaşam modern insana uzaktır. Modern düşünce özgürlük arar. İroniktir! Özgürlüğünü büyük oranda yitirmiş olması nedeniyle özgürlük arar. Nasıl arayacağını bilmeden arar! Bulduğu, özgürlük değildir! Özne nesne ikiliğini aşarak özgürleşeceğini sanır ama özne nesne ikiliğini aşmanın yolu, başka büyük öznelere tâbi olmaktan, yeni büyük Akıllara yakalanmaktan öte bir şey değildir. Özgürlük, yıkıcı bir varoluşun kapılarını aralayan modern bir duruşun/pozun görüntüsüdür. Modern insanın tanrıyı öldürmesi şarttır ama ortaya çıkan boşluğu ne ile dolduracağını bilemez. Tanrıyı öldürmenin yolu onu yok etmekten değil şeytanı serbest bırakmaktan geçer. Serbest kalan şeytanla birlikte dinginliği ve dinginlikle gelen güzelliği de yitirir. İşin ritmi hayatın ritmine dönüşür. Teknik olan, dinamik olan, ancak aynı zamanda da rutin/dinamik/esnek olan hayatın merkezine oturur. Hep kendi kendisini yineleyen, hiçbir şeye tutunamayan, sürekli hareket halinde olan bir hayat, insanın dinginliği sayesinde ürettiği kendi bütünlük algısını yitirmesine yol açar. Kişi kendinin farkında değildir. Sürecin farkındadır. Kendisini değil süreci takip eder. Sürecin hızı gündelik hayatın rutini ile birleşince hayatın renklerini görünmez hale getirir. Bunun yerine yeni renkler yaratılır. Yeni dünya kendi boyasını hayatın merkezine bir tür zehir olarak akıtır. Her bir yandan ışıldayan, insanın gözünün içine vurarak onu kör eden neon ışıkları, körlüğü insani bir hal haline getirir. Görünenin sahteliği gerçeği gizler. Her söz bir başka sözü gizler. Hatta artık söz de yitmiştir. İnsanın gözünü alan ve körleştiren neon ışıkları gibi söz de göz alıcı sloganlara dönüşmüş, içi boşalmış, anlamsızlaşmıştır. Demokrasiye övgüler yağdırılıyorsa biliniz ki demokrasi sallantıdadır. Kimlik tartışmaları ayyuka çıkartılmışsa artık kimliğin bir anlamı kalmamış demektir.

Sürekli arayış içerisinde, sürekli daha çok şey ve daha yeni şeyleri özleyen insan, aynı zamanda da dinginliği özler ama dingin olmayı çoktan unutmuştur. Dinginliğini yitirmek, bir tür akıl yitimidir. Aklı boş bırakmaya gelmez. Başka Akıllarca doldurulur. Boş kalan akıllara yeni Akıl formatları atılır.

Fordizm, Montaj Hattı ve Bilimsel Yönetim

Bilimsel Yönetim

Fordizm, emek verimliliğinde artış sağlayarak üretimde de buna denk bir artışı öngören bir üretim biçimi olarak ortaya çıkmıştır.

Bazı kaynaklarda Taylorizm ve Fordizmi birbirinin yerine kullanılan tek bir yönetsel akım gibi karşımıza çıkabilmektedir. Bir ölçüde bu doğrudur. Ford'un Detroit'te kurduğu fabrikanın çalışma ilkeleri büyük oranda Frederick Winslow Taylor'un 'Bilimsel yönetim anlayışı'na dayanır. Ancak, her ne kadar iç içe geçseler bile, bir üretim biçimi olarak Fordizm ile bir tür verimlilik (*efficiency*) arayışı olarak ortaya çıkan Taylorist ilkeler arasında fark vardır. Bu bakımdan Taylorist yönetim anlayışını Fordist montaj hattı deneyimini de kapsayan bir yönetsel düşünüş biçimi olarak görmek anlamlı olacaktır. Bununla birlikte, üretim sürecinde yarattığı etki ve dünya kapitalist sistemini dönüştürme gücü bakımından montaj hattı çok özel bir öneme sahiptir. Montaj hattı fabrikalı üretimin ulaştığı en üst seviyedir, bu nedenle kapitalist birikim modelinde bir tür devrim niteliğine sahiptir.

Taylor'un endüstriyel verimlilik arayışının temelinde sistematik gözlem ve ölçmeye dayanan bir yöntem yatmaktadır. Taylor'un kendi yönetsel deneyimini 'bilimsel' olarak adlandırmasının temeli bu çabaya dayanmaktadır.

Frederick Winslow Taylor (1856-1815)

Bilimsel yönetim anlayışının (klasik örgüt kuramının) üretim tarzında yaptığı en önemli değişiklik, belirli bir işi yapmanın en kolay, en doğru ve en hızlı tek yolunu bulmaya yönelik olmuştur. F. W. Taylor elinde bir kronometreyle işleri incelemiş, iş nasıl yapılırsa, hangi ortamda, ne tür araç kullanılırsa ve hangi hareketler yardımıyla yapılırsa en hızlı sonuç alınır bulmaya soyunmuştur. Teknik doğrular temelinde ve mühendislik bilgisinden yardım alınarak işler incelenmekte, işi yaparken kişilerin en çok nerelerde zaman kaybettiği bulunmaya çalışılmakta, en az hareketle ve en hızlı bir biçimde işin yapılabilmesinin yöntemleri saptanmaktadır. Taylor'ın kullandığı bu yöntem de evrensel ve bilimsel olarak algılanmıştır.

Taylor'a göre, bir işi yapmanın en kolay tek bir yöntemi vardır. Mühendisin görevi de bu en kolay ve en hızlı tek yolu bulup, bunları işçilere öğretmektir. Burada Taylor, üç temel etkinlik çerçevesinde işlerin yapılış biçimlerini yeniden örgütler: 1) İşin standartlaştırılması, 2) İşin basitleştirilmesi, 3) İşin olabildiğince net ve herkesin anlayacağı bir düzeyde tanımlanması. Buradan da anlaşılabileceği gibi, bilimsel yönetim okulu işi yapmanın en doğru, standart ve tek bir yöntemini bulup çıkarmaya ve herkesin bu yöntem çerçevesinde çalışmasını örgütlemeye çalışmaktadır.

Taylor çalışanlar açısından zaman kayıplarını en aza indirmeye çalışmıştır. Bu çaba 19. yüzyıl için gerçekten yeni ve önemli bir çaba niteliğindedir. Taylor sorunsalının ne denli önemli oluğunu "*The Principle of Scientific Management*" isimli makalesinin giriş bölümünde şu şekilde anlatmaktadır:

> Başkan Roosevelt (...) kâhince bir öngörüyle "Ulusal kaynaklarımızın korunması ulusal verimlilik meselesine yönelik sadece başlangıç niteliğinde (bir çaba olarak) görülmelidir" beyanında bulunmuştur.
>
> Tüm ülke maddi kaynaklarımızın korunmasının önemini hemencecik anlayıverdi ve bu amaca ulaşmaya yönelik olarak büyük bir eylemlilik başlattı. Fakat bu güne kadar "ulusal verimliliğimizi artırma büyük meselesinin" önemini (ancak) hayal meyal kavrayabildik.

> Ormanlarımızın yok olması, su kaynaklarımızın boşu boşuna akıp gitmesi, topraklarımızın erozyon nedeniyle denizlere akması, kömür ve demirlerimizin yok olmasını görebiliyoruz. Fakat (gerçek) körlük, yanlış yönlendirme ve etkin olmayan eylemler yüzünden bizim en büyük israfımız olan insan gücü alanında yaşanmaktadır. (...) Maddi kaynakların boşu boşuna harcanmasını görebiliyoruz. Saçma sapan, verimsiz ve yanlış yönlendirilen insan hareketleri, ne yazık ki, arkasında gözle görünür ya da elle dokunulur bir iz bırakmıyor. (...) Bu yüzden maddi kaynaklarda ortaya çıkan gündelik kaybımız bizi derinden etkileyerek harekete geçirmesine rağmen, insan gücü üzerinden yaşadığımız kaybımız bizi çok az etkiliyor. (Taylor, 1934: 14)

Taylor, israf edilen insan gücüne dikkatini yoğunlaştıracaktır. En az güç harcanarak, en az hareketle en çok verim nasıl elde edilir? Yukarıdaki pasajda belirttiği gibi insan gücü zayiatı, maddi kaynak zayiatı gibi kolayca fark edilip engellenebilecek bir olgu değildir. Taylor, bu zayiatı saptayıp en aza indirmek için zaman ve hareket etütlerinden yaralanacak; bir kronometre yardımı ile çalışanların her bir hareketini ölçecek, gereksiz hareketleri ve zaman kayıplarını saptayıp, işi en yalın ve en hızlı yapmanın yolunu arayacaktır. Bu nedenle yöntemini 'bilimsel yönetim' olarak adlandırmaktadır. En doğru ve evrensel iş yapma tarzını bulmaya soyunan bir yöntem olduğu için ve 'ölçme-biçmeye' dayandığı için!

> Yönetimin bilimsel bir biçimde gerçekleştirilmesi için, yöneticiler, işle ilgili bilimsel doğruları saptamalı, çalışanları bilimsel ölçütlere göre seçmeli, çalışanların bilimsel doğrular ışığında eğitilmesini ve geliştirilmesini sağlamalı ve tüm bunları yaparken de çalışanlarla yakın işbirliği içerisinde olmalıdır. (French, 1987: 27)

Verimlilik artışı 19. yüzyılın başlarında firmaların en çok peşinden koştuğu şeydir. 19. yüzyıl başında fabrikalaşma ve makineli üretim sistemlerinde önemli gelişmeler sağlanmıştır. Makinenin hızına eski zanaatkâr alışkanlıkları ve zanaatkârın iş yapma hızıyla yetişmeye imkân yoktur. Yeni üretim sistemi yeni bir iş yapma tarzını gerekli kılmaktadır. İşbölümü, iş basitleştirmesi, vasıfsızlaşma ve aşırı uzmanlaşma temelinde örgütlenecek yeni işbölümü, çağın dinamikleri açısından zorunludur ve bir verimlilik uzmanı olarak Taylor da bu zorunluluğu görmekte ve yeni üretim tarzının ihtiyaç duyduğu emek gücünü ortaya çıkarabilmek için kolları sıvamaktadır.

Taylor zamanının ilk endüstri mühendisi ya da verimlilik danışmanı olma unvanına da sahiptir ve yaptığı çalışmalar Taylor'a inanılmaz bir şöhret kazandırmıştır. Taylor, örneğin, kendi çalıştığı fabrikada düşüncelerini yaşama geçirince, bir günde taşınan hammadde miktarını 16 ton'dan 59 ton'a

yükseltirken, bu iş için gerekli işçi sayısını da 500'den 149'a düşürmüştür. (Tossi, Rizzo, Carrol, 1990: 9) Benzer biçimde Taylor, dünyanın en hızlı daktilo yazan kişisine bile daha hızlı daktilo yazdırmayı başarmıştır.

Bu yüzyılın başında ortaya çıkan bilimsel yönetim anlayışı savunucularının temel varsayımı; tüm dünya için geçerli yönetsel doğru ve yanlışların olduğu, yönetimin görevinin ise bu temel doğru ve yanlışları ortaya çıkarmak olduğudur. Kısaca, bilimsel yönetim anlayışının kuramcıları için yönetim evrenseldir ve evrensel bazı ilkelere dayanmaktadır. Bu anlamda politik değildir. Siyaset biliminin 'değer' yüklü dünyasından, yönetim biliminin 'olgu' ve 'nesnellik' yüklü dünyasına geçiş yönetim biliminin kendi rüştünü ispatlayarak kendisine bir araştırma alanı ve nesnesi belirlemesi açısından büyük önem taşımaktadır. Yönetimin, akılcı ve verimli olması bu ilkelerin iyi uygulanmasıyla sağlanacaktır. Aksi takdirde siyaset biliminin muğlâk alanına mahkûm olacaktır.

Bilimsel yönetim anlayışının yazarları genellikle yönetimle ilgili şu koşulları öne sürmüşlerdir:

a) Emir komuta sistemi merkezileştirilmeli, gücün kanalları kesin ve açık olarak belirlenmelidir.

b) Kurallar ve düzenlemeler hiçbir şeyi açıkta bırakmayacak şekilde ayrıntılı bir şekilde hazırlanmalıdır.

c) Her yönetici için en uygun ast sayısı belirlenmelidir.

d) Yöneticiler, kendi basit işleri dışında pek bir şey bilmeyen işçilerin en yakın yardımcısı, bilgilendiricisi ve denetçisi olmalıdır. Taylor (1934: 14)'de belirtildiği gibi: "(...) her işçi, yönetimin yakın denetimi ve yönetimden aldığı yardımlar aracılığıyla en iyi faydayı sağlayacak biçimde ve en yüksek hızında çalışacaktır (...)". Yöneticilerin temel görevi de bunu yaşama geçirmektir.

e) İş, olabildiğince basitleştirilmeli ve kişiselleştirilmelidir. İşten verimli sonuçlar elde etmek için işyerindeki herkes, sürekli kendi işini yapmalı; karmaşık ve belirsiz işlere dikkatleri bölerek, enerjiyi dağıtacak şekilde bir örgütlenmeye gidilmemeli; iş, yinelenen görevlerden oluşmalıdır.

Bilimsel yönetim anlayışının savunucuları, çalışanları, belli işleri olabildiğince verimli bir biçimde yerine getirebilmesi için yardım edilmesi gereken ve dış çevreden az çok yalıtılmış kişiler olarak görürler. Bilimsel yönetimin savunucularının önemli bir eksikliği de insan öğesinin önemini inkâr

etmeleri veya en azından küçümsemeleridir. İnsan neredeyse basit bir makine düzeyine indirgenmiştir; üretim sürecinin bir öğesi olarak yer almasının ve verimli çalışabilmesinin tek yolu ücret olarak görülmektedir. İşverenin de tek amacı daha çok üretim ve daha fazla gelir olduğuna göre işçi ve işveren arasında bir çıkar birliğinin oluştuğu da savunulmaktadır:

> (...) Birlikte çalışan iki kişinin durumu da bu gerçeğin doğruluğunu açıkla göstermektedir, Rakibin ve onun işçisi günde sadece bir çift ayakkabı üretirken, senin işçin ve sen çok becerili olduğumuz için günde iki çift ayakkabı üretiyorsanız, senin satış sonrası, işçine rakibinin ödediğinden çok daha fazla ücret ödeyeceğin açıktır ve üstelik buna rağmen sana rakibinden daha fazla kâr kalacaktır. (Taylor, 1934: 11)

Bilimsel yönetim anlayışı fabrika işleyişinin küçük ayrıntıları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu anlamda, ilk kez bu denli ciddi bir biçimde fabrika örgütlenmesi üzerine ve iş tasarımı geliştirmeye, iş çözümlemesi yapmaya yönelik kafa yormuş sistematik bir yaklaşım olarak Bilimsel yönetim anlayışını görmek gerekmektedir.

Bürokrasi ve bürokratik örgütlenme üzerine çalışmış olan (daha önce kısaca bahsettiğimiz) Max Weber'i de kanımca bilimsel yönetim okulunun temsilcileri arasında (kendisi büyük ihtimalle bu akımdan haberdar olmasa bile; üstelik Taylor ve Ford da büyük ihtimalle Weber'den haberdar değildi) görmek doğru olacaktır. Max Weber'in ilk İngilizce çevirisi 1947 yılında Talcott Parsons tarafından gerçekleştirilmiştir. İlginç olan şey hemen hemen aynı dönemlerde iki farklı kıtada ve çok büyük ihtimalle birbirlerinden habersiz olarak hem Weber hem de Taylor'ın benzer bir yönetsel düşünüş tarzının ilkelerini kaleme almış olmalarıdır; birincisi bürokrasi diğeri ise işletme yönetimleri üzerine modern yönetsel örgütlenmenin ilkelerini ortaya koymaktaydılar. Yine hemen hemen aynı dönemde Henry Ford isimli bir sanayici de bu ilkeleri hayata geçirecek; hatta çok daha ileri giderek üretim sisteminde yeni bir birikim modeline doğru sıçrama yaratacak bir üretim örgütlenmesini, montaj hattını yaratacaktır. Çağ, insanlara akışını hissettirerek ilerlemektedir. Yeni bir üretim ve birikim modeli kurulmakta; örgütler ve yönetim düşünü bu gelişmeye uygun biçimde şekillenmektedir.

Bilimsel yönetim her ne kadar evrensel doğrular üretmeye çalışsa da, bu anlayışın kendi döneminin gerçekliğinden yola çıkarak doğrular üretmiş olduğu yadsınmaması gereken bir gerçektir. Buradan, bilimsel yönetim okulu savunucularının yanıldığı sonucu da çıkarılmamalıdır. Aksine bilimsel yönetim anlayışının verimlilik artışına yönelik yaptığı çalışmalar günümüzde de

yönetsel etkinliğin olmazsa olmaz ilkeleri arasında yer almaktadır. Bilimsel yönetim anlayışı modern üretim sürecinin gerçekliğini iyi kavramış ve buna yönelik en temel ilkeleri ortaya koymuş bir yaklaşımdır.

Davranışçı okul (neoklasik okul) başta olmak üzere daha sonraki okulların tümü bilimsel yönetimi kıyasıya eleştirmektedir; ancak bilimsel yönetim okulunu eleştiren bu yaklaşımların üretim sürecimde ve montaj hattının işleyiş ilkelerinde önemli bir değişiklik ortaya çıkarttıklarını söylemek çok güçtür. Montaj hattı, aşırı işbölümü ve uzmanlaşma altında yürümeye devam etmekte; montaj hattının çalışanlar üzerindeki olumsuz etkileri sosyo-psikolojik teknikler kullanılarak ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır.

Kişisel kanaatim, Ford'un montaj hattı, insanlık tarihindeki en önemli icatlardan birisidir; dünyayı, dönüşü olmaz bir biçimde yeniden yapılandırmış ve yepyeni bir birikim modelinin kapılarını aralamıştır. Ancak bir icat olarak Frankenstein benzeri bir yapıya sahiptir. Nasıl ki Frankenstein kadavralardan bir insan üretmektedir ve bu bakımdan insanın bir tür tanrılaşması durumudur; ama ortaya çıkan insan da aynı zamanda bir ucubedir; benzer biçimde montaj hattı da üretim ve tüketim kalıplarını tümüyle değiştirerek yepyeni bir dünyanın kapılarının aralanmasına yol açmış, refah devletlerini olanaklı kılmıştır. Ama insanların gündelik hayatlarına yaptığı etki bakımından bir ucube ortaya çıkartmıştır. Montaj hattı ortaya çıktıktan sonra tüm yönetim yazını montaj hattının çalışanlar üzerindeki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Montaj hattını ortadan kaldıramamışlardır. Nedenlerini daha sonra tartışacağımız gibi montaj hattı vazgeçilmesi zor bir icattır. Bu nedenle yönetim yazını, Frankenstein'a makyaj yapmaya; onu, yüzüne bakılır kılmaya çalışmıştır.

Modern olanın her zaman gerçeğin yanına başka bir gerçeklik yaratarak gerçeği anlamsızlaştırma eğiliminde olduğunu daha önceki sayfalarda tartışmıştık. Bilimsel yönetimi eleştiren sonraki akımlar da montaj hattını ortadan kaldırmak yerine onu görünmez kılmaya yarayacak başka yapılar kurmaya çalışmaktadır. İnsan ilişkilerine önem vererek, 'biz bir aileyiz' sloganları eşliğinde, kurum kültürü ve kimliği yaratarak, örgüt gelişimini ön plana çıkartarak, ayın işçisi-haftanın işçisi vb. uygulamalarıyla işin doğası ile ilgisi olmayan başka bir dinamizm yaratılmakta, iş ve işin doğasını görünmez kılmaya çalışmaktadır. Bunları daha sonraki bölümlerde tartışmak üzere burada bırakarak, bilimsel yönetim anlayışı ve işbölümünün doğası üzerine düşünmeye devam edelim...

İşbölümü ve uzmanlaşma fikrini ilk savunan kişi elbette F.W. Taylor değildir. Ancak F.W. Taylor ve sonrası verimlilik (*efficiency*) tartışmaları, daha önceki üretkenlik (*productivity*) tartışmalarından önemli ölçüde farklıdır. Daha önceki işbölümü algısı da bu bakımdan farklılıklar içermektedir. Gerek Adam Smith'in "*Ulusların Zenginliği*" kitabında tartıştığı, gerekse daha öncekilerin bir üretkenlik artışı yöntemi olarak saptadıkları işbölümü olgusu ile Taylor ve bilimsel yönetim akımının işbölümü algısı arasında nitel bir fark mevcuttur. Bu fark da manifaktür (zanaatkârlık) ile maşinofaktür (makineli/fabrikalı üretim) tarzları arasındaki farktan kaynaklanmaktadır.

Adam Smith'te işbölümü, uzmanlaşmanın doğal bir biçimine dayanmaktadır; üretkenlik artışı ya da ustalık ve el yatkınlığı da bu doğal uzmanlaşmanın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Smith'e göre, "Emeğin üretici güçlerindeki en büyük gelişmenin ve bir yerde, emeğin yönetiminde ya da kullanılmasında gösterilen ustalığın, el yatkınlığının ve kavrayışın çoğu, anlaşılan, işbölümünden ileri gelmiştir" (Smith, 2006: 5). Yani ustalık ve el yatkınlığı iş bölümünün bir sonucudur, aynı zamanda da ustalık ve el yatkınlığı işbölümünü de yaratmaktadır; ikisi iç içe geçmiş doğal bir sürecin eseridir.

Smith'in iğne yapımını anlattığı paragrafı neredeyse bir montaj hattı görüntüsünü gözler önüne sermektedir; ancak önemli iki fark mevcuttur. Birincisi, burada çalışanlar alet kullanarak ve alet üzerinde uzmanlaşarak ve bu uzmanlaşmanın doğal bir sonucu olarak üretim artışı sağlarlar. İkincisi, montaj hattında üretim artışını belirleyen süreç ve süreç yönetimi iken Adam Smith'te üretkenlik artışı çalışanlardan kaynaklanmaktadır. İşbölümü, zanaatkârın beceri geliştirmesini ve işi daha hızlı yapmaya başlaması için gereksinim duyacağı süreyi kısaltır. 10 farklı işin hepsini kendisi yapan bir zanaatkârın bu 10 farklı işin hepsini en hızlı yapmayı öğrenmek için gereksinim duyacağı süre ile tek bir işi en hızlı yapmak için gereksinim duyacağı süre arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Belki bu fark 10 kattan da fazladır. Bu yüzden herkes tek bir işte uzmanlaşıp onu en hızlı yapmayı öğrenirse bir üretkenlik artışı sağlanabilecektir. Üstelik herkes her işi en hızlı biçimde de yapamaz. Burada yetenek devreye girmektedir. Bazıları bazı işlere karşı yetenekli iken diğerlerine başkalarına karşı daha yeteneklidirler. Dolayısıyla herkesin daha iyi yapabileceği bir iş vardır. Kişiler bu işte uzmanlaşırlarsa üretkenlikleri çok daha fazla artar. Dikkat edilecek olursa Adam Smith'te işbölümü tümüyle çalışanların kendi gelişimlerini sağlamaya yönelik olarak örgütlenmiş bir tür iş rahatlatma operasyonudur. Montaj hattında bu farklıdır. Montaj hattında kişisel yönetimin yerine süreç yönetimi geçmektedir. Adam

Smith'in aşağıda vermeye çalıştığımız iğne imalatı örneğine dikkat edecek olursak, burada bahsettiği çalışanın üretkenliğinin gelişimi ve bu sayede bir verimlilik artışıdır:

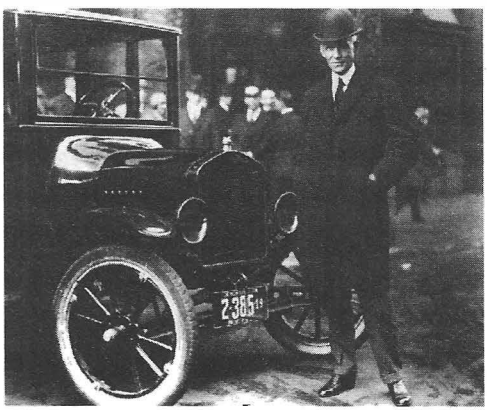
> Onun için, pek ufak olmakla birlikte işbölümünün çokluk göze çarptığı bir yatırımdan, iğnecilik zanaatından bir örnek alalım.
>
> İşbölümü ile ayrı bir zanaat haline gelen bu iş için yetişmemiş; (icadına, belki ayrı işbölümünün sebep olduğu) o işte kullanılan aletlerin nasıl kullanıldığını bilmeyen bir işçi, son kertesine dek çalışmakla, günde belki bir iğneyi güç yapar; yirmi iğneyi ise hiç yapamaz. Ama şimdiki yapılış şekliyle bu iş, başlı başına bir zanaat olduktan başka, çoğu yine ayrı birer iş olan, bir sürü kollara ayrılmıştır. İşçinin biri teli çekip gerer; bir başkası bunu düzeltir; bir üçüncüsü kesmesi için başını ezer; Başı yapmak iki üç ayrı işlemi gerektirir. Başı tepeye takmak ayrı bir iştir. İğneleri ağartmak bir başka iştir. İğneleri kâğıda sıralamak bile, başlı başına bir zanaattır. Önem taşıyan iğne yapma işi, böylece aşağı yukarı on sekiz ayrı işleme bölünmüştür. Kimi fabrikalarda bunları başka başka işçiler yapar. Ötekilerde ise aynı işçi, bunların kimi zaman ikisini üçünü birden yapar. Ben yalnızca on işçi çalıştırdığı için, bir kısım işçilerin bu işlemlerden ikisini üçünü birden yaptıkları, bu tür küçük bir fabrika gördüm. Pek yoksul ve bu yüzden gerekli alet bakımından kötü donatılmış olmasına rağmen, işçiler sıkı çalışınca aralarında günde on iki libre kadar iğne yapabiliyorlardı. (Smith, 2006: 6-7)

Smith'in yukarıda verdiği işbölümü doğal iş parçaları temelinde örgütlenmiş ve çalışanların becerilerindeki artışa bağlı olarak iş yapma hızlarındaki artıştan kaynaklan bir üretkenlik (*productivity*) artışıdır. Üstelik üretkenlik artışında 'işçilerin sıkı çalışması' hâlâ çok etkilidir. Çalışanlar, fabrikada dahi çalışsalar büyük çoğunlukla alet kullanırlar. Yaptıkları işin doğası hala zanaatkârlıktır (manifaktür).

Montaj hattı ve modern yönetim olgusu yoluyla elde edilen ise verimlilik (*efficiency*) artışıdır. İkisi arasındaki fark üretime süreç yönetiminin dâhil edilmesi yoluyla ortaya çıkmaktadır. Üretim sistemi bir yönetsel süreç olarak örgütlenmekte ve herkes bu sürecin bir parçası ve birbirine bağlı olarak çalışmaktadır. Bağlılığı sağlayan da hattın kendisidir. Montaj hattı hızla akarken bir işçinin hızlı çalışıp daha fazla vida sıkmasına olanak olmadığı gibi bir başkasının daha yavaş çalıştığı için önünden gelip geçen üründe bazı vidaları sıkmadan atlamasına da olanak yoktur. Her işçi yapmakla yükümlü olduğu işin tümünü, ne hızlı ne yavaş, tam zamanında yapmakla yükümlüdür. Çünkü iş bir sürece dönüşmüş ve herkesin yaptığı iş ve çalışma hızları birbirine bağlanarak üretim olanaklı kılınmıştır. Mekanizasyon ve otomasyon bu sürecin orkestra şefi gibidir. Herkesin senkronize bir biçimde çalışmasını sağlar. Bir

senfoniyi birlikte çalan orkestra nasıl ki önündeki nota kâğıdındaki her notayı orkestra şefinin belirlediği ritmin hızına göre tam zamanında ve eksiksiz çalmak zorundaysa, montaj hattındaki işçiler de işlerini tam zamanında ve eksiksiz yapmak zorundadırlar. İşin hızını belirleyen montaj hattının akış hızıdır.

Montaj hattında süreci tasarlayan Akıl ile üretim sürecinde çalışanın aklı arasında nitel bir fark da bulunmaktadır. Üstelik çoğu zaman yönetim süreci belirli bir kişinin ve belirli bir aklın ürünü olmaktan ziyade daha üst bir pozisyona yerleşmektedir. Teknik, teknolojik ve bilimsel bilginin bir ürünü olarak kendi dinamizmini yakalamış bir süreç olarak yönetimleri ve yöneticileri de peşinden sürükleyen dinamik ve kendiliğinden bir bilgi birikimi süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Üstelik bu bilgi birikimi süreci 'genel çıkar'a hizmet ediyormuş gibi görünmekte/gösterilmektedir. Bunun çok da böyle olmadığını görebilmek için yönetsel süreçlerin bilgi ve teknolojilerinin gelişimi ve kullanımına başka bir gözle, görünenin arkasındakini görmeye çalışarak bakmak gerekmektedir.

Henry Ford (1863-1947)

İlk olarak, modern fabrikalarda çalışanların uzmanlık düzeyinde önemli oranda bir artış beklenmez. İş süreci, çalışanın yaptığı işe daha çok hâkim olması ve bu sayede hem kişisel gelişiminin hem de işyerinde kendini daha güvenceli bir pozisyonda hissetmesinin olanaklarını sağlamaz. Bireyin işiyle kurduğu ilişkide, örneğin bir terzi ya da berberin ustalık düzeyine ulaşınca elde ettiğine benzer bir kendine güvenme hali ortaya çıkmaz. Bireyin görevi, işi anlamsızlaştıracak oranda küçük parçalara bölünmüştür ve bu işten bir 'başarı' tatmini elde etmeye olanak yoktur. İşbölümünün organizasyonunda doğal iş parçalarından ziyade en düşük vasıf düzeyi esastır: bu sayede işçinin işi öğrenmek için harcayacağı süre minimuma indirilmiş olur. İşler o kadar küçük parçalara bölünmüştür ki vasıfsız işçiler çok kısa bir eğitimin ardından bu işleri çok hızlı bir biçimde yapabilirler. Dolayısıyla üretkenlik artışının kaynağı da zanaatkâr tipi bir beceri geliştirme sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmaz; çalışan açısından üretkenlik artışının sebebi aşırı işbölümü, uzmanlaşma ve vasıfsızlaşmaya dayanan *süreç yönetimi*dir. Aşırı işbölümü,

uzmanlaşma, vasıfsızlaşma ve süreç yönetimi işçilerin becerilerini geliştirmesine gerek duymaksızın, işe başlar başlamaz en üst üretkenlik düzeyinde çalışmalarına olanak sağlar.

Oysa Smith'in yukarıda anlattığı iğne üretimi örneğinde çalışanlar işyerinde hâlâ alet kullanmakta ve buna bağlı olarak alet üzerinde uzmanlaşmaktadır. İşbölümünün doğası alet üzerinde uzmanlaşmayı en çoklaştıracak şekilde örgütlenmekte, hızın kaynağı da böylesi bir uzmanlaşma olmaktadır. Montaj hattında ise, işbölümünün doğası iş sürecinin doğasına bağlı hale gelir. Üretim artışının kaynağı, sürecin örgütlenmesinden geçer. Süreci örgütleyecek olan da Taylor veya Ford gibi mühendislerdir. Çalışanlar iş sürecinin bir parçası olarak çalışırlar. İşlerini yaparken bir alet, örneğin bir yıldız anahtarı bile kullansalar bunu bir alet gibi kullanmazlar. Bir makinenin dişlisi, bir makinenin rutin hareketi şeklinde çalışırlar. Aleti, vasıf gerektirmeyen çok basit bir iş yapmak için kullanırlar. Çalışanlar makinenin parçası olmuşlar, iş süreci de bir makine gibi tasarlanmıştır. Burada ne eksik ne de fazla bir hareket söz konusudur. Hem makinenin çarkları ve dişlileri hem de işçiler tam zamanında ve senkronize çalışırlar. Bu uyumu sağlayan iş sürecinin örgütlenmesidir. Yeni üretim tarzının, zanaatkârın becerisini geliştirerek üretim artışı ortaya çıkartmasını bekleyecek kadar zamanı yoktur. Zaten yeni üretim tarzının zanaatkâra ve vasfa da ihtiyacı yoktur. Bu noktada montaj hattı üzerinde biraz daha ayrıntılı durmakta fayda olduğu kanısındayım.

Üretim sürecinde gerçek devrimi yaratan kişi Henry Ford'dur ve bu niteliğiyle hem tarihi değiştirmiş hem de tarihe geçmiştir. Henry Ford'un bu sürece katkısı montaj hattı örgütlenmesidir. Montaj hattının, yüzyıllardır nihai şeklini almayı arzulayan modern üretim biçiminde zincirin en son ve tamamlayıcı halkası olduğunu söyleyebiliriz.

Montaj hattı öncesi otomobiller, sabit ayaklar üzerinde üretilmektedir. Her işçi yine işbölümü çerçevesinde örgütlenmiş bir iş yapmakta; herkes en iyi hızında çalışmaktadır. Ancak işçilerin parçaları alıp gelmeleri sonra da bu parçaları sabit ayaklar üzerinde imal edilen otomobile monte etmeleri inanılmaz bir zaman kaybına yol açmaktadır. Otomobil üretimini inceleyen Ford, işçiler kendi işlerini en doğru biçimde yapsalar bile, üretimin sabit ayaklar üzerinde gerçekleştiriliyor olmasından dolayı üretimin önemli ölçüde yavaşladığını saptamıştır. Ford, işçileri hareketli, arabaları ise sabit tutmak yerine; işçileri montaj hattının önünde sabitlemiş, arabayı ve gerekli parçaları hareketli bir bant sistemi yardımıyla işçilerin önüne getirmiştir. Arabalar işçilerin önüne geldiğinde işçiler monte edilmesi gereken parçayı

monte etmekte, böylece gidip parçayı almak için kaybedilen süreden tasarruf edilmektedir.

Basit gibi görünen bu icat için insanların binlerce yıl beklemesi gerektiği ve bu aşamaya gelene kadar birçok başka icat ve gelişmenin olduğu unutulmamalıdır. Yine bu basit gibi görünen icadın insanlık tarihini ve sosyal hayatın doğasını kökten değiştirmiş olduğunu da bir kez daha hatırlatmakta fayda görmekteyiz.

Bir Standardizasyon Süreci Olarak Modern Yönetim

Modern örgütler üç temel bileşen üzerinde kurulmuştur: Fiziksel büyüklüğün mantığı, 'metrik' zamanın mantığı ve hiyerarşinin mantığı (Bell, 1960: 67). Ancak, bu bileşenlerin bir araya gelerek insanlık tarihinde etkili olmaları için binlerce yıllık bir birikim ve dönüşüm gerekmiştir. İnsanlığı modern yaşam tarzına ulaştıran gelişmeler aslında standart olanın yaşamın her alanına hâkim olmasından başka bir şey değildir. Standardizasyon ve mekanizasyonun serüveni insanlık tarihi ile eş bir yaşa sahiptir ve konuştuğumuz sözcükler belki de en eski standartlarımızı oluşturmaktadır. Diğer standartların gelişmesi ve bugünkü yaşam seviyemizi kuran modern standartların ortaya çıkması ise binlerce yıl almıştır. Bugün karşımıza çıkan üretim sistemini de anlayabilmek için standartlaşmanın temel taşlarına, standartların insanın yaşam ve algı sistemini kurma serüvenine biraz eğilmek gerektiği kanısındayım. Bu bağlamda, insanlık tarihinin hazırlayıcısı olan belli başlı standartlaşma süreçlerini saymak ve bugün yaşadığımız dünyayı ve üretim sürecini bu tarihin bir parçası olarak tartışmaya açmak istiyorum. Bu süreçte ilk basamak 'aklın standardizasyonu'dur.

Martin Heidegger (1977), *Age of World Picture* yazısında dünyanın nasıl olup da bir resme dönüştüğünden bahsediyor. Aslında anlattığı şey *aklın standardizasyonu*ndan başka bir şey değildir. İnsanın dünyaya bakarken, dünyayla ilişki kurarken yarattığı 'ikilik', modern aklın temel taşı niteliğindedir ve bu ikilik ilişkisinde insan, dünyayı 'nesneleştirmekte', kendi ise 'özne' konumuna geçmektedir. "Dünya bir resme, insan ise *subiectum*a dönüşmektedir" (Heidegger, 1977: 133). Böylece insan kendisini dünyadan kopartmakta, dünyayı keşfedilir, hükmedilir, zapt edilir bir 'şey', bir 'araştırma nesnesi' konumuna, kendisini ise, bu şeyi anlayan, kavrayan, hükmeden, değiştiren, dönüştüren bir 'iktidar öznesi' durumuna sokmaktadır.

Aklın standardizasyonu olarak anlatmaya çalıştığımız şey, tam da yukarıda Heidegger'in *Age of World Picture* makalesinde insana dair anlatmaya

çalıştığı şeydir. Çağımızda buna bilimsel bakış açısı, teknik bakış açısı gibi isimler de verilebilmektedir. İnceleyen, anlamaya çalışan, ölçen-biçen ve daha iyisini, daha hızlısını daha az enerji ile daha çok çalışanını bulmaya çalışan bir aklın hayatın merkezine yerleştirilmesi. Yönetim literatürü açısında düşünecek olursak bir tür verimlilik (*efficiency*) arayışının yönetsel etkinliğin merkezine konulmasıdır. Önceki bölümde Taylor üzerinden anlattıklarımızı düşününüz! Çalışma yaşamı Taylor için bir inceleme nesnesi haline dönüşmüştür. Çalışan dahil iş yapmaya ilişkin her şey Taylor için bir 'resim' gibidir. Karşına geçer ve gözler; elinde kronometre ile her iş ne kadar zamanda yapılıyor ölçer; en hızlı iş yapma biçimini bulmaya çalışır. Neticede, onun deyimiyle, 'insan gücü israfı' gibi büyük bir meseleyi halletmeye, insanların emeklerinin boşu boşuna heba edilmesine engel olmaya yarayan bir etkinlik içerisinde, 'bilimsel' bir faaliyetin içerisinde yönetim etkinliğinin yeniden kavranması ve tanımlanması süreci başlamaktadır. Taylor'un yöntemi elbette yeni değildir. Heidegger'in deyimiyle bu yönetimin ilk kez Eflatun ve Aristo'nun metinlerinde kullanıldığını saptayabilmekteyiz. Dünyaya bilimsel bir gözle bakmak, nesnel bakış açısı, objektivite vb... Öyleyse her gün, hiç çekinmeden ve adeta sloganvari bir biçimde kullanmaya alıştığımız bu kavramlar insanlık tarihinde o kadar da eski bir geçmişe sahip değildir. Ancak bu aşamaya ulaşmak için alabildiğine sancılı bir süreçten geçilmiştir. Tanrısal bir dokunuşun sonucu olarak yeryüzü çimenlerine savrulan insanın tanrıyı oynamaya soyunmasının hikâyesidir. Yaşamın ulvi bir gücün bozulmaz dengesi üzerinde ve 'tam', 'mükemmel' bir kuruluşa oturduğunu düşünmekten vazgeçerek, eksiklikler ve yanlışlar üzerine kurulmuş bir dünya ve hayat algısına geçme ve bu yanlışları düzelmek için her şeyin mantığını ve dinamiklerini anlamaya çalışma sürecidir. Dünyaya ya da kendi dışındaki her şeye, özne-nesne ikiliği üzerinden bakan bir aklın kendisini hayatın merkezine koyması sürecidir.

Ama unutulmamalıdır, modern olanın farkı, öznelik ve nesnelik oluşumlarını basit bir güç kavrayışı üzerinden değil; dünyayı inceleyen bir öznenin bakışı üzerinden kurmasıdır. Dünya incelenen, kuralları, dinamikleri kavranan bir olgu olarak ortaya çıkınca, bu dinamiklere ve kurallara müdahale olanağı ortaya çıkmaktadır. Modern iktidarın sihirli formülü de bu olanakta gizlidir. Modern öznenin bakış açısı böylesi bir müdahale olanağını elinin alında tutarak dünyaya hükmetmenin çağrısına sığınır. Yoksa tanrısal bir iktidarın ulviyeti ya da gücü elinde bulundurma ve ordular beslemenin iktidarına değil. Modern örgütler, hiyerarşinin mantığı üzerinde yükseleceklerse,

hiyerarşi basmaklarını 'kaba gücü' aşan bir incelikte örmeleri gerekmektedir. Bu güç kendi dışındaki dinamikleri gören ve bunu değiştirme yetisine sahip olan özne ile kendi dışındaki dinamiklere tabi olan nesne arasındaki ikilik üzerinden yükselir. Ya da yönetsel süreçler açısında anlatmaya çalışırsak, kendisine verilen görevi yapan çalışan ile, çalışanın yaptığı görevi izleyen, aksaklıkları anlamaya çalışan, onu daha hızlı çalıştırmak için yeni iş yapma teknikleri örgütleyerek bunu çalışan üzerinde deneyen, bu anlamda iktidarını rasyonel, teknik ve bilimsel bilginin arkasına gizleyen bir iktidar biçimdir modern yönetim olgusu. Hiyerarşinin mantığı da bu iktidar biçiminin anlam dünyasında ortaya çıkar. Sürece tabi olan ile süreci dönüştürme kapasitesine sahip olan... Bu tür bir yönetsel iktidar, bilindik en kaba gücün bile boyun eğdirildiği bir 'rasyonalite'nin inşası sürecini örgütler! Bu nedenle de örgütlü olanın iktidarıdır. Örgütlü olandan kastedilen salt insan gruplarının örgütlenmesi değil, teknik bilginin, teknolojinin, bilimsel aklın, yönetsel ideolojinin hatta yönetim teknolojisinin örgütlenmesidir. Üstelik aslında kendileri soyut birer anlam bütünlüğü olarak karşımıza çıkan bu kavram ve kategorilerin örgütlenmesi, insan gruplarının örgütlenmesini de yeniden şekillendirecek, yeniden anlamlandıracak, temelden dönüştürecek, hatta insan gruplarının örgütlenmesini peşinden sürükleyecek bir güce sahip olabilir. Dolayısıyla aklın standardizasyonu diye anlatmaya çalıştığımız bakış açısı, bir yandan özne-nesne, yöneten-yönetilen gibi iktidar kategorilerini örgütlerken, bu standart bakış açısı diğer yandan da kendisi bir tür 'tarz' olarak var olmakta, yöneten ve özne kategorilerinde bulunan herkesin ulaşmaya çalıştığı bir üst-Yöneten, bir üst-Özne kategorisine yükselmektedir. Bu cümleyi biraz basitleştirerek anlatmaya çalışırsak, örneğin, bir fabrikadaki başmühendis o fabrika için bilimsel ve teknik bilgiyi haiz bir yöneticidir. O örgütün çalışmasını inceler, aksaklıkları saptar, aksaklıkları gidermek için çare düşünür ve örgütün çalışmasını yeniden organize eder. Peki, bir de teknik ve teknolojik olanın kendisini düşününüz. Teknik ve teknolojik olan da, bizim başmühendisimizden bağımsız bir biçimde, bizim başmühendisimizin aklını da yeniden ve yeniden şekillendirerek ve bizim başmühendisimizin sürekli takip etmek zorunda kaldığı bir süreç, bir üst-İktidar olarak, mühendisimizin aklına ve hayatına yön vermektedir. Mühendisin 'tarzı' teknik ve teknolojik olanın dinamiklerinde gizlidir. Dolayısıyla, hem modern akıl ve bakışı kullanan kimse bir iktidar öznesi hem de modern Akıl ve modern Bakış'ın kendisi başlı başına bir iktidar öznesine dönüşmektedir. Modern örgütlerin ve modern iktidarın insan üzerinde yarattığı en büyük gizem de bu çok katmanlı ve soyutlanarak ilerleyen tabiiyet sisteminde gizlidir. Bu olguya daha sonra dönmek üzere

burada bırakmakta fayda var; ancak bu noktada aklımızda tutmamız gereken şey, modern iktidarın bir tür 'akıl süreci örgütlenmesi' olduğudur. Bu, insanlar tarafından kullanılan ve bu sayede insanlara iktidar kapılarını aralayan ama aynı zamanda da kendi soyut iktidarını insanlara dayatan bir 'akıl süreci'nin örgütlenmesidir.

Böylesi bir standart akıl sürecinin ürettiği iktidar tarzının dünyaya damgasını vurması için 18. ve 19. yüzyıllara ulaşmamız gerekmektedir. Yine de Heidegger bu dönüşümün başlangıç tarihini Eflatun ve Aristo'nun dünyaya bakışında görür (Heidegger, 1971: 139; Heidegger, 1991: 69, 70). Dünyayı kavramaya, kategorilere ayırmaya, diğer varlıkların kendisinden farkını anlama ve bu yolla kendi 'özneliğini' pekiştirmeye çalışan bakış, modern öznenin bakışıdır. Ancak yine de Aristo karıncalara bakıp, 'benim bunlardan farkım ne?' diye sorduğunda aslında çok temel modern bir soru sormaktadır; bu bakış ve bu soru insanın inceleyen bir öznenin tahtına oturduğunu gösteren ilk bilimsel bakış açısı örneği olarak kabul edilebilir. Burada, daha önceleri yaşadığı dünyanın bilgisini alıp dilediğince kullanan insandan farklı bir bakış açısına geçiş yapılmaktadır. Örneğin Eskimoların ev yapma bilgisini düşününüz. Bu bilgi onlara atalarından kalan bir bilgidir. Aynen kunduzlar gibi ev yaparlar. Yani biraz içgüdüsel biraz da geçmişten beri kullanılan bilindik yöntemleri kullanırlar. Bu, günümüzde her bilgi parçacığının kodlandığı, kasalara saklandığı, patentinin alınarak başkası tarafından her kullanımı üzerinden para alındığı bir bilme ve öğrenme sürecinden çok farklıdır. Eskimolar ev yapmayı öğrenmişlerdir ve kullanırlar; o kadar! Kimden öğrendikleri, bunun mucidinin, yaratıcısının kim olduğu, böyle bir icadı yaptığı için kraliçenin mucide '*Sir*' unvanı verip vermediği ya da Türkiye'de Cumhurbaşkanı tarafından 'devlet özel hizmet payesi' ile onurlandırılıp onurlandırılmadığı gibi şeyler onların dünyasında hiçbir anlam ifade etmez. Bu bilgi onlara, yani kar üzerinde yaşayan ve yaşayabilmek için bu bilgiye ve tekniğe ihtiyaç duyan herkese aittir. Bunu sorgusuz sualsiz bu haliyle kullanırlar. Biri örneğin 300 yıl önce Eskimolara gitse, Eskimo evinin patentini aldım ve bu patente dayanarak yaptığınız her ev karşılığında sizden para istiyorum dese (ki belki de patenti alınmamış hemen hiçbir şeyin kalmadığı günümüzde bu da gerçekleşmiştir) Eskimolar bunu kim bilir nasıl karşılarlardı! Günümüzün bilme biçiminde, her şey öznel bir 'yaratıcılık' türü olarak kodlandığı, en kıytırık yeniliklerin patent enstitülerine kaydettirilerek bireysel veya kolektif 'yaratıcılıkların' belgelendiği dünyamızda inceleme, araştırma ve yenisini geliştirme üzerinden tanımlanan 'insanilik durumu', hayata getirdiği

yeniliklerle bir değer kazanmaktadır. Bu cümleyi tersten okuyacak olursak, yeni bilme içimi eski bilme biçimlerini geçersiz kılabildiği oranda ve yenilik kültürü üzerinden kendi anlamını kurmaktadır.

Dünyayı ve hayatı standartlara bağlamanın en temel koşulu, onu incelenebilir ve bu anlamda parçalayarak algılanabilir kendi 'nesnelliğine' hapsolmuş bir 'şey' olarak kurmaktan geçmektedir. Bilimsel aklın ve araştıran bireyin bakışı, inceleyeni, incelenen 'şey'ler karşısında bir özneye çevirmektedir. İnsan, aynen bir resmi inceler gibi 'dünya resminin' karşısına geçmiş ve onu kavramaya çabalamıştır. Bu kavrama çabası hiç de safiyane bir bakış değil, aksine *hükmetme çabası*ndan türeyen bir bakıştır. İnsan anlayan, anlayarak hükmeden bir varlığa dönüşmüştür. Kurulan yeni dünya, insanın değil bilginin iktidarında bir dünya olacaktır. Ancak her iktidar gibi bu iktidarın kurulması da çok sancılı olmuştur. Kabileye, kent devletine, dinsel inanışlara dayalı bilme sürecinin yerini nesnel bilgi üretme sürecinin egemenliğine bırakması hiç de kolay olmamış, bu sürecin tamamlanması için Aydınlanma Çağı'na kadar mücadele etmek gerekmiştir.

İkinci standardizasyon aşaması ise *zamanın standardizasyonu*dur. Bugün kullandığımız anlamda zamanı eşit parçalara ayıran saatin icadı çağımızın en önemli buluşlarından birisidir ve insanlık tarihinde çok kısa bir geçmişe sahiptir. Bugün kullandığımız saatlerin kendileri de bir makinedir ve zamanı mekanik bir biçimde eşit parçalara bölerler. Bu anlamda günümüzdeki saati daha önceleri kullanılan kum saatleri ya da güneş saatlerinden ayırmak gerekmektedir. Günümüzde kullandığımız saatler aslında doğal anlamda eşit olmayan zamanı yapay bir biçimde eşit parçaları ayırır ve bu anlamda yine aslında doğada bulunmayan mekanik bir zaman algısını insan hayatının merkezine yerleştirir.

Mekanik saat 10. yüzyılda icat edilmiştir. 1382 yılında ise Fransa Kralı V. Charles De Wieck'in emriyle sarayın kulelerinden birine bir saat yapılmıştır. Dolayısıyla ilk kez bu tarihten sonra mekanik zamanın toplumsal hayat üzerinde etkili olabilecek bir konuma ulaştığı söylenebilir. Ancak elbette saatin toplumsal hayat üzerindeki asıl etkisi sanayi devrimi ve makineleşme ile ortaya çıkacaktır.

Saat adeta modern çağın sembolü niteliğindedir ve modern üretim teknikleri tamamıyla saatin sunduğu olanaklar üzerinden yükselmektedir denilebilir. Saat hem kendisi belirli bir güç kaynağına bağlı olarak çalışan karmaşık ve otomatik bir makinedir hem de insan hayatını otomatiğe bağlayarak bir

iktidar aygıtına dönüşmektedir. Saat, sürekli kendi kendini tekrarlayan otomatik bir iş yapmakta ve bu yolla standart, her parçası birbirine eşit olan ve bu parçaların toplamından yine eşit toplamlara ulaşılan standart zaman dilimlerini üretmektedir. Bu basit üretimi sayesinde insanoğlunun yaşamının her anına hükmetmektedir. İnsanların, alaca karanlıkta yataklarından kalkması ve düzenli otobüs seferlerinden birine yetişmesi gerekliliğini, sabah kahvaltısının, öğle yemeğinin, akşam yemeğinin zamanlarını, işinde ne zaman mola vereceğini, ne hızda çalışacağını, işi ne zaman bırakıp akşam otobüsüne ne zaman yetişeceğini, ne zaman uyuyacağını vb. belirlemektedir.

Doğanın zamanı, bizim mekanik saatimizin zamanından farklıdır. Doğada güneşi hep aynı miktarda görmeyiz ya da geceler hep aynı uzunlukta olmaz. Bunun dışında daha nitel farklar da söz konusudur, örneğin sıkıcı birkaç saatin uzunluğu ile eğlenceli birkaç saatin uzunluğu aynı değildir. Bir keresinde babam 'oğlum 30 yaşımdan sonra hayat çok hızlı geçti 40 yaşımdan sonra nasıl geçti anlamadım' demişti. Yani insan hayatının farklı dönemlerinde hayatın hızı da farklı bir hızda akabilmektedir. Mekanik saat ise insanı doğal yaşamın ritminden koparıp, kendi standart ritmine sokmaktadır. Zamanını koyunların kuzulama mevsimine, ekinin yeşerme, boy verme, sararma ve harmanına, kışın katılığına, yazın sıcaklığına göre, kısaca organik bir zaman anlayışına göre yaşayan insan, saatin standartlarının egemen olmasıyla bu zaman anlayışından kopmuş ve her saniyesi birbirine eşit mekanik bir zaman anlayışına geçmiştir.

Yaşamı eşit parçalara bölüp bu parçaların her birinden aynı yoğunlukta yararlanma çağrısı modern insanın kendini ve dünyayı yeniden kurma çağrısına karışmakta, bu çerçevede insan, geceleri gündüze çevirmekte, işi gece vardiyasına taşımaktadır. Modern iş anlayışı aslında kronometrenin bir zaferidir. Hangi işin ne kadar zamanda yapılacağını ve başka teknikler denendiğinde işin yapılma süresinin ne kadar kısalacağını anlamaya soyunan F. Taylor elinde kronometre ile her işin tamamlanma süresini ölçmeye başlamış ve en kısa sürede işi tamamlama yöntemini bulmaya yarayan bu tekniğe de 'bilimsel yönetim' adını vermiştir.

Zaman bilimsel yönetime, bilimsel yönetim paraya dönüşmektedir. Zamanı hız kavramıyla bütünlük içinde algılayan ilk sınıf burjuvazi olmuştur. Arabaları ve uçaklarıyla zamanın hızına hükmeden de yine bu sınıftır; bu çaba 'zaman paradır' sloganlarıyla bir başka düzleme taşınmış, standart zamanı en hızlı kullananlar, bundan en çok çıkar sağlayanlar olmuştur (Mumford, 1934: 26).

Üçüncü standardizasyon aşaması *mekânın standardizasyonu*dur. Avrupa'da 14. ve 16. yüzyıllar arasında mekân kavrayışında devrim niteliğinde bir dönüşüm gözlenmektedir. Bir değerler hiyerarşisi olarak kavranan mekân yerini bir büyüklük sistemi olarak mekân kavrayışına bırakmıştır (Mumford, 1934: 30). Resimde perspektifin kullanılmaya başlaması bütün dünya algısını ve dünyayı algılama sistemini dönüştürmüştür. Bu dönüşümü Kapadokya'daki kilise ve şapellerde bütün açıklığıyla izlemek mümkün. Aynı kilisede veya farklı kiliselerde farklı yüzyıllarda yapılmış resimlerde bu dönüşüm net olarak gözlenebilmektedir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde çizilen resimlerde İsa, bebek bile olsa, en büyük ve en önde çizilmekte, ikinci büyük çizilen Meryem olmakta ve bunları havariler izlemektedir. Bu resimlerde şeytan bir köşeye küçücük yerleştirilmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda çizilen resimlerde ise perspektifin devreye girdiği, kişilerin ve nesnelerin ulvi büyükleriyle değil, perspektif kurallarıyla resmedildiği gözlenmektedir.

Perspektif, doğa ve insanı bütün ulvi büyüklüklerinden sıyırarak, 'ölçülü büyüklükleri çerçevesinde' resmetmenin kurallarını koyan bir standart olarak insan hayatına girmiştir. Leonardo da Vinci onlarca çalışmasında perspektifin ve insanın vücut parçalarının matematiksel kurallarını ortaya koymaktadır: Bir insanını eli yüzüyle aynı büyüklüktedir; insan ellerini ve kollarını açtığında tam bir daire (veya kare) oluşturur; yüz, birbirine eşit üç parçadan oluşur; bunlar alın, kaşlardan burnun altına kadar olan kısım ve burnun altından çenenin sonuna kadar olan kısımdır; cisimler bakılan noktadan uzaklaştıkça daha küçük görünür, bu nedenle resmedilirken bu kurallara uyulmalıdır, vb.

Perspektifin bulunması resme yaptığı etkiden daha fazlasını insanların gündelik hayatına yapmış ve insanların yaşamlarının baştan aşağıya yeniden 'resmedilmesini' sağlamıştır. En önemli etkisini haritacılık faaliyetlerinde görmek mümkündür. 15. yüzyıldan itibaren çılgın kâşifler, dünyanın adım adım haritalarını çıkartmış ve dünya beyaz adam eliyle zapt edilmeye başlanmıştır. Buna bağlı olarak ortaya çıkan emperyalizm aşaması, dünyanın daha önce hiç yaşamadığı oranda bir istila ve zulüm çağıdır. Daha mikro haritalar, tapu kadastro faaliyetlerinin başlamasına yol açmış, herkesin kaç metre kare toprağı olduğu, evinin kaç m^2 üzerine oturduğu vb. belirlenmiştir. Mekânın standardizasyonunun en önemli etkisi sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkmış, yaşama alanlarıyla çalışma alanları birbirinden ayrılmış, insanlar çalışmak için uzun yollar kat etmek zorunda kalmışlardır.

Büyük kentler, Londra, Paris vb. yerle bir edilmiş, dev yaşam alanları olarak altyapılarıyla birlikte yeniden kurulmuştur. Modern kent tasarımı insanın içerisinde kaybolacağı oranda büyük ve çeşitli ama her şeye kolaycacık ulaşılabilecek kadar 'sınıflandırılmış' ve düzenli olmak zorundadır.

İşyerlerinin iç mekân tasarımı, en ince ayrıntısına kadar hesaplanır, makinelerin ve işçilerin dizilişi buna göre planlanır olmuştur. Modern fabrikanın doğuşu ile mekân tasarımının bir bilimsel teknik olarak kullanımı arasında yakın bir ilişki vardır. Günümüzde 'ergonomi' olarak adlandırılan disiplin de tümüyle bu çerçeveden türemiş; alet, makine ve çalışma mekânlarının, insanların en iyi iş yapabileceği şekilde tasarlanması fikri üzerinden kendisine bir araştırma alanı kurmuştur. Perspektif salt bir resim tekniği olarak düşünülmemelidir, bu teknik standartlara uygun mekân algısının gelişmesine yardım ederek insanlığın yaşamını kökten etkilemiştir.

Aslında, zamanın ve mekânın standardizasyonu bir araya gelince modern fabrika ve iş hayatının kuralları ortaya çıkmaktadır. Modern çalışma yaşamı, zamanın ve mekânın standardizasyonunun bir ürünüdür. Montaj hattında olduğu gibi, çalışma alanının en ince ayrıntısına kadar tasarlanması ve en uygun iş akışı hızı ve yapısının ortaya konulması, çalışanların en etkili iş akış zamanı içerisinde ve vardiya usulüyle çalışması zamanın ve mekânın standardizasyonunun ürünüdür. Ancak montaj hattının ortaya çıkması için iki ayrı standardizasyon/mekanizasyon sürecine daha ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlardan birincisi ürünün standardizasyonu, ikincisi ise insan emeğinin mekanizasyonu/standardizasyonudur.

Standart parça üretimi yığın üretiminin olmazsa olmaz koşuludur. Atölye tipi üretim sisteminde alet kullanarak çalışan bir ustanın ürettiği her ürün bir diğerinden farklı olacaktır. Bu nedenle standart parça üretimi aletlerdeki bir gelişmenin değil makinelerdeki bir gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Alet ve makine arasındaki fark, kullanıcıya kullanım aşamasında sunduğu bağımsız hareket edebilme yetisinde yatmaktadır; alet, manipüle edilebilir kullanım olanağı sağlarken, makine kullanıcıyı daha otomatikleşmiş eylemlere yönlendirir (Mumford, 1934: 19). İş yaparken ne kadar karmaşık kullanımlara olanak sağladığı iki aracı birbirinden ayırmak bakımından önemli bir ölçüt sunmaktadır. Basit bir aleti kullanarak insan, sadece eli ve gözü yardımıyla çok gelişkin makinelerin bile ortaya çıkaramayacağı karmaşık işleri yapabilir. Basit bir bıçak yardımıyla, bir ağacı kesebilir, şekil verebilir, oyabilir, hatta bir kilidi açabilir ya da bir tornavida gibi kullanarak bir vidayı sıkabilirsiniz. Oysa güçlü ve büyük bir makine, örneğin

oto şasesi basmak için kullanılan güçlü presler, sadece basit ve otomatiğe bağlanmış bir eylemi gerçekleştirmeye olanak tanımaktadır, metal levhaya istenen şekli vermeye yarar. Hem de her defasında aynı standart ürünü elde etmenizi sağlar. Makinelerin, bir ürünün belirli bir parçasını yığın olarak ve tamamıyla birbirinin aynı üretmeyi olanaklı kılması montaj hattı ve yığın üretimin alt yapısını hazırlamıştır. Parçalar standart hale gelince, monte edilebilirliği ve herhangi bir ürünün parçasının bir başkasıyla değiştirilebilirliği olanaklı olmaktadır. Böylece ürünler kendi bütünlüklerinden kopartılıp parçalar bazında tasarlanabilir olmuştur. Parçalara bölerek üretmek işyerinin gerçeklik ve bütünlük kavrayışını yeniden kurgulamaktadır. Buna göre sadece kendi yaptığı işi bilen basit işçi ve işin planını tasarlayan yönetici arasında bir fark ortaya çıkarmakta, yönetim kademesinin üst bir bilgi düzeyine hâkimiyetten kaynaklı iktidarının koşullarını hazırlamaktadır. Bilginin iktidarı bir kez daha, resme bakıp parçaların ahengini kavramaya ve geliştirmeye çalışan ile sadece resmi oluşturan parçalardan biri olan arasındaki ikilikten kurulmaktadır. Nihai ürünü ortaya çıkarmak için, bir ürünü baştan aşağıya tek bir ürün olarak tasarlamak değil, standart parçalar setini birbirine monte etmek önemli hale gelmiştir. Bu olanak montaj hattının temel mantığını ortaya koymaktadır.

Bunu izleyen süreç ise *emeğin standardizasyonu*dur ve F. Taylor ve H. Ford'un katkısı ancak bundan sonra ortaya çıkmaktadır. İş bölümü bilimsel yönetim anlayışının bu iki mucidinden önce de bilinen ve yaygın biçimde kullanılan bir tekniktir. Taylor'un katkısı, 'insanın *en doğru* ve *tek* bir çalışma yöntemi vardır ve bu yöntem kullanılırsa işler daha hızlı görülür, dolayısıyla verim ve kâr artar' vurgusunda yatmaktadır. Yani Taylor, işçinin iş görmesinin standartlarını koymaya yönelmiştir. Bunun için işleri (aynen Aristo'nun karıncaları incelediği gibi) incelemeye almış ve işçinin nerede zaman kaybettiğini, aleti (ya da makineyi) nasıl kullanırsa işi daha hızlı tamamlayacağını, dolayısıyla en hızlı iş görmenin mühendisliğini yapmaya soyunmuştur. Ford ise standartları belirlenmiş iş görme biçimlerini en etkin yan yana getirmenin mühendisliğini yapmıştır. Montaj hattı fikri de bu 'etkin yan yana getirme' arayışının bir ürünüdür. Ford, işçilerin sabit parçaları arabaya bağlamak için her defasında parçayı alarak arabanın başına gitmek zorunda kalmalarından dolayı kaybettiği zamanı gözlemiş; bu zaman kaybının yürüyen kayış sistemleri yardımıyla arabayı işçinin önüne getirerek aşılabileceğini keşfetmiştir. Montaj hattı, yürüyen bantlar üzerinde arabanın ve arabaya eklenecek parçaların işçinin önüne

gelmesi gibi, aslında çok basit bir sisteme dayanmaktadır. Ancak insanlığın bu aşamaya ulaşması, binlerce yıllık standartlaştırma çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Çağımız üzerinde en büyük etkide bulunmuş olan gelişme kuşkusuz montaj hattıdır ve üretim sürecini başit, sürekli kendisini yineleyen, sabit parçalara bölme ve bu işlerin her birini vasıflı emek yerine vasıfsız emeğe yaptırma kurgusuna dayanmaktadır. Bu sayede ucuz işgücüne yönelme, işgücünü eğitmek için harcanacak zamandan tasarruf etme, işi en kolay ve en kısa sürede yaptırma olanağına kavuşulmuştur. Bu modele kısaca Taylorizmin ampirik kanıtı gözüyle de bakmak mümkündür. Sistem, işin olabildiğince çok parçalara ayrılarak her işin belirli bir işçi tarafından yapılması gibi yoğun bir işbölümü prensibine dayanmaktadır. İş, standart parçalara bölünmüş ve en vasıfsız işçinin bile becerebileceği oranda basitleştirilmiştir. Bu sistemde çalışan, iş üzerindeki ve üretim süreci üzerindeki kontrolünü tamamen yitirmekte, tamamıyla yürüyen bandın ve bu bandın hızının kurallarına uymak zorunda kalmaktadır.

Sistem aynı zamanda da hiyerarşik bir kontrol piramidi, dolayısıyla klasik bir bürokrasi modeli yaratmaktadır. En yüksek işbölümü, iş anlayışının kendisinde yatmakta ve zihin becerisi gerektiren işlerle el becerisi gerektiren işler birbiriyle kökten biçimde ayrıştırılmaktadır. Bu ayrışma işin her boyutunda ayrı ayrı sürmekte ve Fordizm tam anlamıyla bir 'hiyerarşi imparatorluğu' yaratmaktadır.

Montaj Hattı ve Model T

Montaj hattı, üretim sürecine inanılmaz bir hız kazandırınış ve üretim sürecinde devrim niteliğinde bir dönüşüm yaratmıştır. Üretim sürecindeki hızlanmaya paralel olarak birim başına maliyet de aşırı miktarlarda düşmekte; firmaların kârları artmaktadır. Montaj hattında ilk araba, Ford Model T, 1908 yılında üretmiştir. Henry Ford, bu arabaları 1908 yılında $850'a satmıştır. Bu rakam, o tarihlerde bir araba için düşük bir fiyatı ifade etmektedir. Model T, 1908 ve 1927 yılları arasında (tam 20 yıl) üretilmiştir. 1908 yılından başlayarak Ford Model T arabalarının yıllık üretim miktarı sürekli artarken fiyatları da ucuzlamıştır. 1914 yılında toplam Model T satışları 250000'i geçmiş; 1916 yılında ise Model T'nin fiyatı $350'a düşerken, satış miktarı 472000'e ulaşmıştır. Model T'nin yıllar itibariyle üretim miktarlarını ve fiyatlarını bir tablo yardımıyla gösterecek olursak (Ford, 2002):

Yıl	Araba Fiyatı	Üretim Miktarı
1909–10	$950	18,664
1910–11	$780	34,528
1911–12	$690	78,440
1912–13	$600	168,220
1913–14	$550	248,307
1914–15	$490	308,213
1915–16	$440	533,921
1916–17	$360	785,432
1917–18	$450	706,584
1918–19	$525	533,706
(Yukarıdaki 2 yıl I. Dünya Savaşı yıllarıdır ve fabrika savaş için üretim yapmaktadır).		
1919–20	$575 - $440	996,660
1920–21	$440 - $355	1,250,000

1910 yılında Model T için yükselen talebi karşılamak üzere Ford, Michigan'da yeni bir fabrika kurdu. Bu fabrika devasa bir büyüklükte ve entegre yapıda bir tesisti. Ford burada hassas bir üretim tekniği ile standart ve değiştirilebilir parçaları, durmaksızın akan bir montaj hattı üzerinde birleştirdi. Bu yeni fabrika, montaj hattının tam ve olgun bir örneği olarak ortaya çıkmıştır. 1918 yılına gelindiğinde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki arabaların yarısı Model T idi.

Model T, olabildiğince basitleştirilmiş, lüks olarak görülebilecek özelliklerin tümü ortanda kaldırılmış, dayanıklılık ve ucuzluğun ön plana çıkartıldığı bir arabaydı. Montaj hattında iş basitleştirmeye ve uzmanlaşmaya yönelebilmenin ilk aşaması, üretilecek ürünü olabildiğince basitleştirmek ve standartlaştırmaktan geçmektedir. Henry Ford da Model T ile öncelikli olarak bunu gerçekleştirmiştir. Ford, Model T arabalarında ürün standardizasyonunu o kadar abartmaktadır ki bütün arabaları sadece siyah renkte üretmektedir. Ford otobiyografisinde bunu "herhangi bir müşteri benden istediği renkte araba satın alabilir yeter ki bu renk siyah olsun" diyerek esprili bir biçimde açıklamaya çalışacaktır. Oysa sadece siyah renkli araba üretmesi basit bir renk tercihinin ötesinde Fordist üretimin mantığı ile doğrudan bağlantılıdır. Birincisi, siyah boya arabada en çabuk kuruyan boyadır ve üretimi hızlandırmaktadır. İkincisi, başka renk seçeneklerinden her biri için yeni boya tabancası satın almak gerekecektir ki bu da maliyetleri artırıcı bir unsur olarak karşımıza çıkacaktır. Ford'un hedefi 'en ucuz arabayı üretmek' olduğu için her türlü maliyet unsurundan kaçınmayı yeğlemiştir. Model T, kendisi ve tamiri ucuz, kullanımı kolay bir araba olarak tasarlanmıştır ve Henry Ford da Model T'nin bu özelliğinden hiçbir zaman taviz vermemiştir. Ona göre farklı renkte bir araba, montaj hattının esprisine aykırıdır.

Kimilerine göre, H. Ford, bu yeni üretim tekniği için ihtiyaç duyduğu ilhamı mezbaha sisteminden almıştır. Mezbahaya giren bir inek, mezbahadan sosis, salam, biftek, kıyma vs. olarak çıkmaktadır. Ford'un, tüm bunları, 'yani sosis, salam ve diğerlerini hattın bir ucundan sokarsak diğer taraftan bütün bir inek elde edebilir miyiz?' diye düşündüğü iddia edilmektedir. Bu iddia ne kadar doğrudur bilinmez ama montaj hattı bu tarz bir bakış açısının ürünü gibi görünmektedir.

Montaj hattında üretim bir bütün olarak tasarlanmaktadır ancak bu bütün çalışan için görünmez hale gelir. Önceki bölümlerde verdiğimiz terzi örneğini düşünecek olursak; bir zanaatkâr olarak terzinin kafasında, örneğin, belirli bir ceket modeli vardır; bu bütünlüklü bir tasarımdır ve terzi, bu bütüne ulaşabilmek için çalışır. Üretimin ve üretim sürecinin terzinin kafasındaki 'bütünlüğü' buradan kaynaklanır. O, tüm yeteneklerini kullanarak bunu üretme yoluna gider. Ortaya çıkan üründen tatmin olur ya da olmaz. Her durumda verdiği emeğin sonuçlarını iyi veya kötü biçimde alır. Neyin iyi neyin kötü olduğunu bilir. Dolayısıyla üretim süreci hakkında tam bir bilgiye sahiptir ve üretimin sonuçları hakkından da doğudan geribildirim edinir. Montaj hattı ise çalışanın kafasında böylesi bir bütünlüğün yitmesine yol açar. Çalışan üretimin bütününü görse bile üretim süreci ile ürünü birbiriyle eşleştiremez. Zaten çoğu

zaman da üretimin bütünün göremeyecek kadar küçük bir iş yapmaktadır. Ürün ile üretim süreci çalışanın kafasında birbirinden kopuk bir biçimde durur. Çalışan sadece kendi yaptığı işi görür ki bu iş genellikle çok basit, sürekli yinelenen bir etkinliktir. Örneğin işçi, otomobil fabrikasında önüne gelen bir parça üzerinde gün boyu binlerce kez aynı vidayı sıkmakla görevli olabilir. Ya da bir televizyon fabrikasında televizyonun içerisindeki yüzlerce kablodan sadece birinin tek bir ucunu televizyonda başka bir parçaya bağlamak gibi bir iş yapabilir. Üretim, bu nedenle, çalışanın gözünde bütünlüğünü yitirmektedir. Bu yüzden çalışanlarda bir tür 'işe yabancılaşma' duygusu ortaya çıkar. Bu sistem altında hiçbir işçi yaptığı işin bütünü hakkında bir fikre sahip değildir, yaptığı işin önemini kavrayamaz ve işin bütününü görme yeteneğine sahip olamaz. Sürekli aynı işi yapmakla yükümlüdür, işin hızı montaj hattının hızına bağlanmıştır; çalışan da büyük makinenin bir parçası gibi çalışır.

İş montaj hattının hızına bağlı olarak rutin bir biçimde akar ama çalışan bu rutin içerisinde kafasını kaşıyacak zaman bile bulamaz. Bu nedenle montaj hattında 'dinamizm' ve 'rutin' iç içe geçmiştir. İşyerinin dinamizmi, alabildiğine rutin, kendi kendisini yineleyen bir süreç içerisinde gerçekleşmekte; mühendisler ve patronlar, kârı maksimize etmek, yeni pazarlar yaratmak, üretimi hızlandırmak gibi kaygıların içerisinde gündelik hayatı alabildiğine hızlandırırken, vasıfsız işçiler, yoğun iş temposu altında, sürekli birbirini yineleyen işler yapmaktadır. Dinamizm rutini, rutin de dinamizmi gizlemektedir.Burada vasıfsız işçiler ne yaptığı işi kavrayabilecek kadar önemli bir görev üstlenir ne de işin önemini kavrayabilecek kadar süreci gözlemlemeye fırsat bulur. Üretim süreci anlamsızlaşır.

Oysa yönetimin üst kademelerine doğru çıktıkça yapılan iş anlam kazanır ve üretim sürecinde ayrıntılardan ziyade bütün görülebilir hale gelir. Ancak bu kez de doğrudan üretimden kopma, bunun yerine süreci gözleyip sürece yön verme söz konu olur. Dolayısıyla montaj hattındaki hiyerarşi salt işbölümüne dayalı bir hiyerarşi gibi görünür olmaktan çıkar. Hiyerarşinin üst kademeleri işe ayrıntıda değil daha genel olarak bakmaya başlarlar. Hiyerarşik örgütlenme salt nicel bir yetki farklılaşması değil nitel bir farklılaşmaya da yol açar.

Hiyerarşi aynı zamanda da işyerindeki denetim sürecini ifade eder. Üst kademeler, alt kademede çalışanların işlerini belirli bir hızda ve belirli bir biçimde yapmalarını güvence altına almakla yükümlüdürler. Denetimin odağında çalışanın kişiliği, kişisel davranış kalıpları ya da çalışanların saygılı olup olmasından ziyade çalışanların işi yapma biçimleri vardır. Asıl olan iş ve işyeri kurallarıdır. Üst kademedekiler alt kademelerde çalışanları

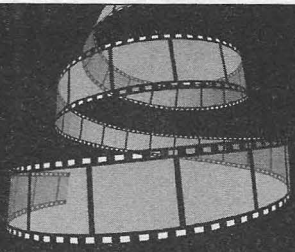
bu çerçevede ve iş performanslarına göre denetlerler. İşyerindeki ilişkinin doğası, üretim sürecinin doğasına benzer bir biçimde mekanikleşmektedir; kişisellikten uzaklaştırılmaktadır.

Montaj hattı üretim sürecinin tamamını bilen yönetici/mühendisler ile üretim sürecinin çok küçük bir parçasını bilen işçiler arasında derin bir uçurum yaratmaktadır. Toplumsal iktidar ve otoritenin kaynağı da buradan kaynaklanmaktadır. Hiyerarşinin üst kademelerine çıktıkça, üretim sürecinin bütünü hakkında bilgi sahibi olan ve üretim sürecini bütünlüklü kavrayabilen 'uzman'lara ulaşırsınız. Aşağılara inildikçe ise üretim sürecinin geneli hakkında bilgi sahibi olma oranı azalmakta, çalışanlar sadece kendi yaptıkları iş ile ilgili olarak çok özel bilgilere sahip olmaktadırlar.

Fabrikaların sahipleri ile yöneticilerinin farklılaşması yoluyla kapitalizm kendisine yeni bir ara sınıf yaratmıştır. Yönetici kesim, kapitalist adına ve onun kârını maksimize etmek için çalışmaktadır; bu sayede kapitalistin çıkarları, yönetimin rasyonel/bilimsel/teknik doğrularının ardına gizlenebilmektedir. Gelişme, teknik olanın, bilimsel olanın üstünlüğünü ön plana çıkartarak sürmekte, teknik gelişmelerin herkesin çıkarına olduğu, 'genel çıkar'a hizmet ettiği söylenmekte, genel çıkar söylemi ise ardında 'özel çıkarı' gizlenmektedir.

Montaj hattı, üretimi parçalı olarak tasarlama sanatıdır. Standart parçalar üretilir, sonra bu standart parçalar, bir hat üzerinde monte edilir. Montaj hattının temeli standart parça üretimine dayanmaktadır. Ancak standart parça üretimi sayesinde montaj hattı olanaklı olabilmiştir. Daha önce tartışmaya çalıştığımız gibi, standart parça üretimi de ancak makineli üretime geçişle söz konusu olmuştur.

Alet yardımıyla üretilen parçaların hiçbiri bir diğerinin aynısı değildir. O yüzden terzinin kafasında ürün bir bütün olarak vardır. Bir biçimde elindeki malzeme ve aleti kullanarak bu bütüne ulaşmaya çalışır. Montaj hattında ise, asıl olan, standart parça üretimini olanaklı kılmaktır. Üretilen parçalar tek bir ürün için değildir. İster o arabada ister bu arabada kullanınız, üretilen otomobil kapısı, örneğin Model T'ye ait bir kapıdır. İstediğiniz Model T arabasında kullanabilirsiniz. Hatta daha sonra göreceğimiz gibi birçok farklı modelde de aynı kapı, aynı silecek, aynı far vb. kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla standart parça farklı ürünlere monte edilebilme olanağı sağlamaktadır. Üretimi parçalayarak düşünmeye başladığınızda ve parçaları standart olarak ürettiğinizde, ister birini ister diğerini kullanın ortaya bir bütün ürün çıkartmanız imkan dahilinde olur. Oysa zanaat tipi üretimde her parça sadece belli bir

ürüne aittir ve sadece o ürün için üretilir. Zanaatkârın üretiminde esas olarak bütün fikri bir ağırlık kazanır.

Makineler üretime inanılmaz bir hız katmış; bu hız yeni Fordist/Taylorist montaj hattı ve işbölümü yardımıyla çok daha artırılmıştır. Üretim eskisi gibi siparişe bağlı olarak yapılmamakta, montaj hattı durmaksızın çalışmakta, ürünler fabrika stoklarında ve mağazalarda birikmekte; ürünlerin satılabilmesi için ülke çapında reklam faaliyetleri yürütülmektedir. Piyasa, bir üst akıl olarak üretimi, tüketimi, borsayı ve para ekonomisini yönetmektedir.

Paranın ortaya çıkması insanlık tarihinde önemli bir aşamadır. Mallar kullanım değerlerinden soyutlanmış ve pazar ekonomisinin rutini içerisinde değişim değerine endekslenmiştir. Montaj hattının yarattığı piyasa ise ikinci bir soyutlama aşamasıdır. Bu kez değişim değeri, piyasanın rutini içerisinde soyutlanmakta, piyasanın aklı hem üretimi hem de tüketimi yönetmekte; gücü olan ve piyasanın aklına hükmedebilenler ise piyasa dinamiklerini kendi çıkarına kullanarak toplumsal sömürü süreçlerinin acımasızlığını gizleyebilmektedir. Krizlerin sebebi piyasa, üretim artışı ve düşüşünün sebebi piyasa, işçi ücretlerini belirleyen piyasa, borsanın kâr ve zarar olanaklarını belirleyen piyasa, insanların işsiz, aç kalmasının sebebi piyasa, göçlerin sebebi piyasa, vb. olmaktadır. Piyasa her şeye kadir, ama gerçek her şeye kadir olanları da ardına gizleyen yeni bir büyük Akıl olarak karşımıza çıkmaktadır.

'Gereksinim' kavramının içeriği yeniden tanımlanmış, yeni gereksinimler ortaya çıkartılmış, ekonomi 'sınırsız ihtiyaçları' karşılamaya yönelik bir bilim haline getirilmiş, her gün anlamlı anlamsız, tüketimi kışkırtacak, bu sayede üretim artışını ve ekonomik büyümeyi olanaklı kılacak bir model içerisinde, gereksinimlerimiz yeniden ve her gün yenileri eklenerek yeniden ve yeniden şekillendirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla eskiden olduğu gibi, eğer bir cekete veya pantolona ihtiyacınız varsa mahalledeki terziye gidip diktirmeniz söz konusu bile değildir. İndirim dönemlerinin takip edildiği, ucuz diye bir şeylerin alındığı, yüzlerce seçenek arasında kaybolup, tüketim çılgınlığı içerisinde kredi kartı iflaslarının yaşandığı piyasa tarzı yeni bir tüketim ve üretim modeli söz konusudur. Gereksiniminizin ne olduğunu genellikle siz bilmezsiniz. Hafta sonları alışverişe çıkar ve vitrinde gördüğünüz herhangi bir şeye ya da reklâmlarda izlediğiniz bir şeye birden bire 'gereksinim' duyarsınız. Artık gereksinimleriniz alışverişinizi yönetmemekte, vitrinlerin ve reklâmların albenisi gereksinimlerinizi yönetmektedir.

Tüm bu dönüşümün temelinde de Fordist iş örgütlenmesi, montaj hattı ve yığın üretim olgusu yatmaktadır.

Fordist montaj hattı ve Taylorist iş yapma tarzları, aslında 'yönetim bilimi' diye adlandırılan inceleme alanının ilk temel okulunu işaret etmektedir: Bilimsel yönetim okulu. Yönetim bilimi disiplini ve yönetim bilimi tartışmaları, Fordist montaj hattı ve aslında kendisi de fabrika tarzı işbölümünün devlete ve bürokrasiye uyarlanmasından başka bir model olmayan Weberyen bürokrasi anlayışı ile başlamıştır.

Ana akım yönetim yazınının tamamı bir biçimde bilimsel yönetim anlayışını (klasik/geleneksel yönetim kuramını isimleriyle de anılmaktadır) temel almaktadır. İster bilimsel yönetim anlayışını desteklesin ister eleştirsin, günümüzdeki tartışmalar dahil, tartışmaların çıkış noktası hep bilimsel yönetim okulunun doğrularıdır.

Bu çalışma boyunca ana akım yönetim yazınını tartışırken biraz mesafeli durmakta ve anlamlı bir muhafazakârlıkla ana akım yönetim yazınının söylediklerine yaklaşmakta fayda olduğu kanısındayız. Daha önceden de söylediğimiz gibi, yönetim yazını alabildiğine ideolojik bir alanda hareket etmekte ve döneminin baskın ideolojisinin doğrularını yansıtmaya çalışmaktadır.

Yönetim bilimi yazınının başlangıç noktası da bugünkü anlamda işbölümü ve uzmanlaşmanın temellerinin atıldığı fabrika olgusu ve montaj hattıdır, dersek yanlış bir şey söylemiş olmayız. Montaj hattı bir yandan inanılmaz bir iş örgütlenmesi, inanılmaz bir toplumsal örgütlenme ve refah dönemi yaratırken diğer yandan da insanların basit gündelik hayatlarını ve iş ortamının doğasını katlanılması güç bir işkenceye çevirmiştir. Bilimsel yönetim okulu sonrası bütün yönetim yazını bilimsel yönetimin yarattığı bu ucubeye, bu Frankenstein'a makyaj yapmaya çalışır. Dolayısıyla, aslında ana akım yönetim yazını hiçbir zaman bilimsel yönetim anlayışını aşamamış, her zaman montaj hattına bağımlı kalmış, montaj hattını bir kenara atamadığı için montaj hattının yarattığı sorunları yine montaj hattı örgütlenmesi çerçevesi içerisinde kalarak çözmeye çalışmıştır. Ana akım yönetim yazını, aynı zamanda da, her zaman montaj hattının en temel kavramsal çerçevesine, yani verimlilik ve etkinlik arayışı paradigmasına bağımlı kalmıştır.

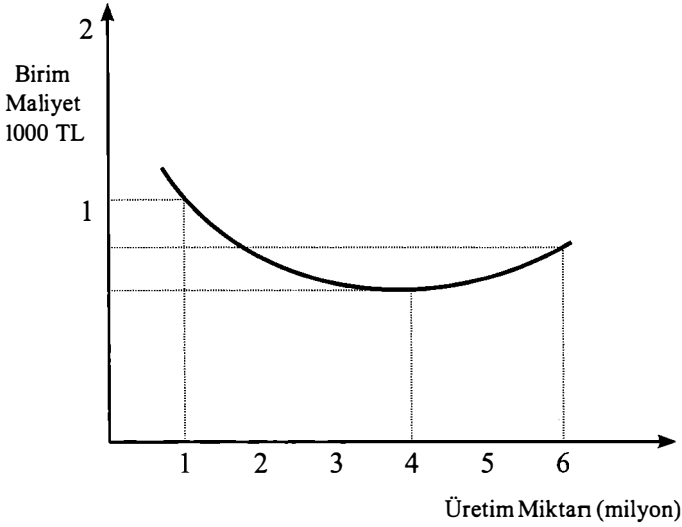
Ölçek Ekonomileri ve Çeşit Ekonomileri

Montaj hattı sisteminin üstünlüğü, maliyet tasarruflarını en üst noktaya taşımasından kaynaklanmaktadır. Fordist sistem önceki bölümde de bahsettiğimiz gibi birim başına maliyetleri en aşağı düzeye çekmeyi hedefleyen bir üretim anlayışı üzerinden yükselmektedir. Montaj hattı, bir iş yerinde işgücü, ısıtma, aydınlatma, kira gibi maliyetler sabitken üretim hacmi artışı

yaratarak (ya da belirli bir birim maliyet artışı karşılığında üretim miktarının daha fazla artması sayesinde) ürün başına maliyetleri en aza indirmenin temel yöntemi olarak ortaya çıkmaktadır.

Basit bir örnekle anlatacak olursak, bir işçinin günlük 20 TL ücret karşılığında çalışıyor olduğunu varsayalım. Bu işçi günde 5 adet ürün üretebiliyorsa, birim ürün başına işçilik maliyeti 4 TL olacaktır. Üretim sürecinde yaptığınız dönüşüm sayesinde aynı işçiye günde 50 adet ürün ürettirmeyi başarabilirsek, ürün başına işçilik maliyeti 40 kuruşa düşecek ve işyeri bu sayede birim ürün başına 3,6 TL tasarruf sağlamış olacaktır. Benzer biçimde bir fabrikayı ısıtmak için harcadığınız giderler, aydınlatma giderleriniz, bina kirası (ya da amortismanı) sabitken, üretim hacmini artırmayı başarabilirseniz, tüm bu maliyet unsurlarından da önemli miktarda bir tasarruf sağlamaya başlarsınız. Yine benzer biçimde üretim hacmini artırmaya başladığınızda, hammadde ve yarı mamul mal ihtiyacınız da artacak ve piyasadan (yukarıdaki örnek temel alınacak olursa) eskisine göre 5 kat daha fazla hammadde ve yarı mamul mal talep etmeye başlayacaksınız anlamına gelmektedir. Piyasadan daha yüksek partilerde hammadde ve yarı mamul mal alıyor olmanız ise sizin piyasada pazarlık gücünüzü artıracak ve hammadde ve yarı mamul malı da daha ucuza almanızın olanaklarını yaratacaktır. Yukarıdaki örnekler ve benzeri, üretim ölçeğinin büyümesi kaynaklı sağlanan tasarrufların tümü 'ölçek ekonomileri' olarak adlandırılmaktadır. Buradaki 'ekonomi' sözcüğü 'tasarruf' anlamında kullanılmaktadır.

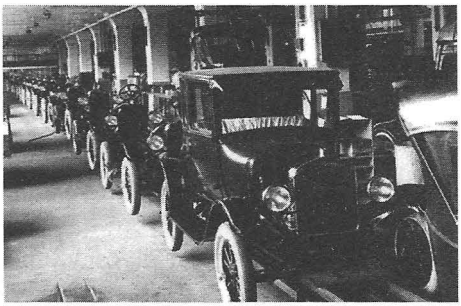
Ölçek ekonomilerini bir eğri yardımıyla göstermeye çalışırsak:

Dikey eksen 'Üretim Maliyeti'ni yatay eksen ise 'Üretim Miktarını' göstersin. Bu şekle göre üretim miktarı 1 milyon iken ürünün birim maliyeti 1000 TL olmaktadır. Üretim miktarı arttıkça birim maliyeti düşmekte; nihayet üretim miktarı 4 milyon adete çıkınca birim maliyet en düşük seviyesine ulaşmaktadır. Üretim maliyetlerinin en düşük noktası olan '4 milyon' noktası aynı zamanda da bu firma için optimum ölçek büyüklüğünü ifade etmektedir. Optimum ölçek büyüklüğü tek tek firmalar için kullanılabileceği gibi birçok işyerinin toplamından oluşan sanayi dalları için de söz konusudur. Yani belirli bir sanayi dalı, örneğin otomobil sanayii için bir optimum ölçek büyüklüğünden bahsetmek mümkündür. Hatta aynı mantık çerçevesinde, bürokratik hiyerarşi ve bürokratik uzmanlaşma çerçevesinde iş yapan bürokrasi kurumları için de benzer bir ölçek hesaplaması söz konusu olabilir.

Yukarıdaki şekilde de görülebileceği gibi, üretim miktarı arttıkça birim maliyet belirli bir seviyeye kadar düşecek; bu seviyeden sonra tekrar artmaya başlayacaktır. Optimum ölçek büyüklüğünden daha fazla üretim yapılmaya başlanması durumunda, yani örneğimizde '4 milyon' noktasından sonra, maliyetler artmaya başlamaktadır; bunun nedeni, gereksinim duyulan sabit sermaye yatırımları, makine-teçhizat, hammadde ve yarı mamul mal için kısıtlıkların ortaya çıkmaya başlamasıdır. Örneğin yine otomobil üretimi için düşünecek olursak, optimum ölçek büyüklüğünden daha fazla üretim hacmi hedeflendiğinde firmanın ihtiyaç duyduğu miktarda işgücüne, ya da hammadde veya yarı mamul mala ulaşmak bakımından kısıtlılıklar ortaya çıkabilir. Piyasada kolaylıkla bulunan miktarın üzerinde bir talep ortaya çıkığında da bu üretim girdisinin fiyatı artacak; dolayısıyla ürünün birim maliyeti yukarılara doğru kaymaya başlayacaktır.

Dikkat edecek olursanız bahsettiğimiz tasarrufun kaynağı üretim hacmi artışı kaynaklı olarak ortaya çıkmaktadır. Yani üretim ölçeğini büyüterek sağlanan bir tasarruftan bahsetmekteyiz. Üretim artışı, birim başına üretim maliyetlerini düşürmekte; bu düşüş ürün fiyatlarının ucuzlamasına, kâr oranlarının artmasına yol açmakta; bu sayede sistem sürekli büyüme trendine girmektedir. Ucuzlayan ürün fiyatları, talebi kışkırtmakta; artan talep oranı, üretim hacmini artırmakta; üretim hacmi artışları ise üretim ölçeğinin tekrardan büyümesine yol açmaktadır. Standart parçaların basitleştirilmiş iş ve tekdüze bir işbölümü etrafında monte edilmesi esasına dayanan sistem bu sayede maliyetleri en aza indirerek ölçek ekonomileri (tasarrufları) (*economies of scale*) sağlamakta ve kârı en çoklaştıracak bir üretim hacmine ulaşabilmektedir.

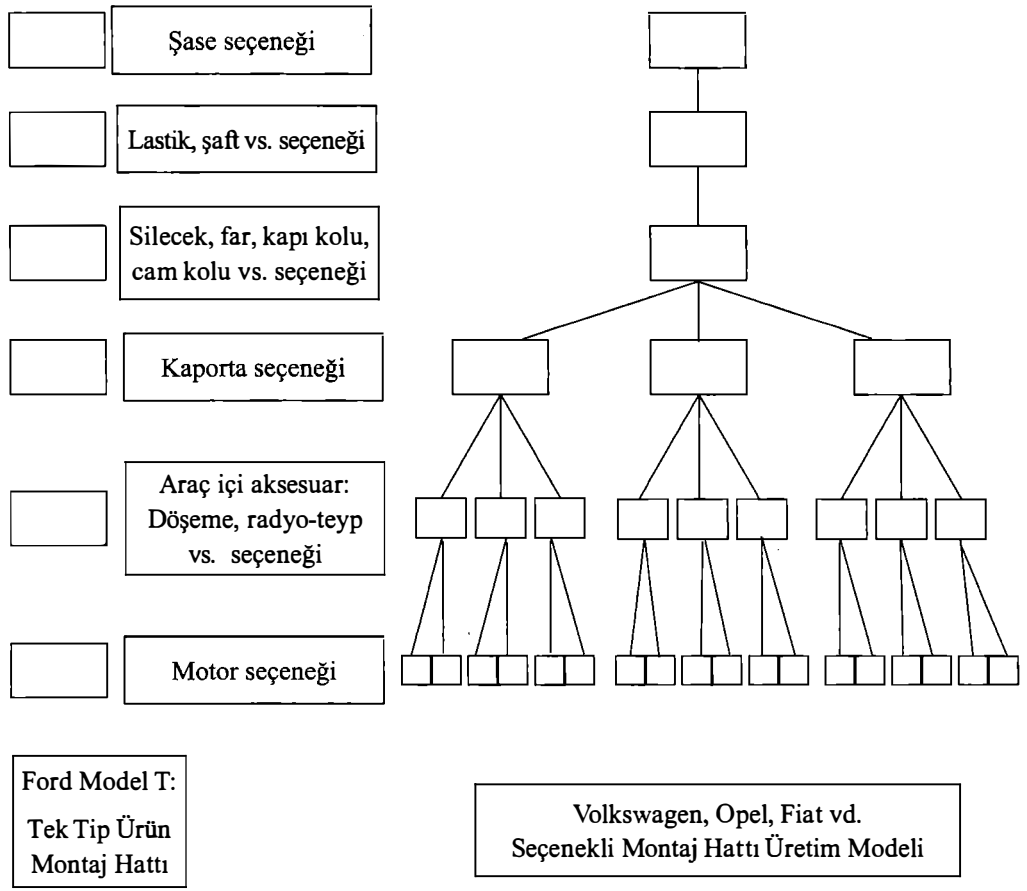
Ölçek ekonomileriyle birlikte anılması gereken bir başka kavram ise 'entegrasyon'dur. Üretim hacmini büyüterek ölçek ekonomilerinden faydalanabileceğiniz gibi, entegrasyon yoluyla da ölçek ekonomileri elde edebilirsiniz. Entegre fabrikalar yoluyla ölçek ekonomisini artırma çabası 1900-1970 arası dönemde yoğun biçimde kullanılmıştır. Entegre fabrikalar, alabildiğine dev üretim birimlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Örneğin Ford'un Detroit'teki araba fabrikasına, bir yerden giren demir kömür, kauçuk ve kimyasallar, diğer taraftan araba olarak çıkmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi entegrasyonun anlamı, bir mal için gerekli olan parçaların her birini olabildiğince aynı üretim biriminde üretmeye yönelmek, dışarıdan mümkün olduğunca az yarı mamul mal almak anlamına gelmektedir. Bu tür entegrasyon süreci, yani tek bir ürünün tüm parçalarını üretmeye yönelik olarak örgütlenen entegrasyon tipi 'dikey entegrasyon' olarak adlandırılmaktadır. Bir başka entegrasyon tipi ise 'yatay entegrasyon'dur. Bu entegrasyon tipinde ise, örneğin, çamaşır makinesinin yanında bulaşık makinesi, buzdolabı vs. de üretmeye başlamanız anlaşılır. Bunlar birbirinden farklı ürünlermiş gibi görünse de tamamıyla farklı değillerdir. Bu nedenle, örneğin, bu ürünler için gerekli olan sacı belirli bir fabrikada ve çok daha yüksek ölçeklerde üretmeye başlarsanız, sadece sac üzerinden bile inanılmaz bir tasarruf sağlarsınız. Aynı mantığı, tüm bu ürünler için gerekli motor, plastik parçalar vs üzerinden düşününüz; farklı gibi görünen tüm bu ürünler için ortak olarak kullanılacak ara malın tümü üzerinden ölçeğinizi artırır ve dolayısıyla da tasarrufunuzu artırırsınız.

Sistemin ikinci önemli maliyet tasarruf öğesi ise çeşit ekonomileri (*economies of scope*) olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısaca, dikey ve/veya yatay entegrasyona giderek aynı işletmede farklı malların üretilmesi yoluyla sabit sermaye giderlerinin farklı ürünler arasında bölünmesi ve böylece bir maliyet tasarrufu sağlanması esasına dayanır. Önceki bölümlerde değindiğimiz gibi Ford şirketinin ürettiği ilk montaj hattı ürünü araba, Model T, tek tip olarak üretilmekteydi. Hepsi birbirinin aynı, hatta renk seçeneğine bile olanak tanımayan, tümü siyah olarak hattan çıkan arabalardı. Bu durum montaj hattının temel mantığıyla uyumlu olmakla birlikte, bir zorunluluk değildir.

Fordist üretim tarzı, genellikle yanlış olarak kurgulandığı gibi, sadece tek bir çeşit ürünün üretilmesi esasına dayanmamaktadır. Fordist sistem, General Motors modeli olarak bilinen bir başka teknik sayesinde büyük oranda aynı standart parçaların kullanıldığı ancak birkaç temel parçanın değiştirilmesi yoluyla aynı fabrikada farklı model otomobillerin üretilmesi yoluyla faklılaştırılmış ürünler elde eden ve bu sayede de ekstra tasarruf sağlayan bir sistemdir. Bu sistem sayesinde bir yandan sabit sermaye giderleri farklı malların üretimine paylaştırılarak tasarruf sağlanırken diğer yandan da farklı ürün ve müşteri yelpazesine farklı fiyat politikaları uygulanarak hem firmanın mallarına olan talep artırılmakta hem de kârın en çoklaştırılması hedeflenmektedir. Kısaca General Motors modeli olarak bilinen bu model daha sonra yığın üretim tekniklerinin tümünün merkezine de yerleşecektir. Yani, montaj hattından birden fazla çeşit ürün çıkartmak mümkündür; hatta aynı fabrika ve sabit maliyet düzeyinde, birden fazla çeşitte ürün üretmeye başlarsanız bir tasarruf imkânı da yaratırsınız. Örneğin, sedan, *hatchback, station, stationwagoon* ve spor model arabaların aynı montaj hattında ürettiğinizi düşününüz. Bu arabaların birçok parçası ortaktır. Aynı silecekleri, aynı farları, aynı konsülü, aynı motor parçalarını farklı gibi görünen bu arabalarda kullanabilirsiniz. Dolayısıyla farklı gibi görünen arabalar aslında tamamen farklı değildir; birçok parça her modelde ortak olarak kullanılmaktadır. Böyle olmakla birlikte, bunlar farklı ürünler olarak ve çok farklı fiyat düzeylerinde piyasaya sürülmektedir. Örneğin spor arabanın fiyatı sedan arabanın 2 katı olabilir. Ancak birçok parçası sedan ile aynıdır ve aslında maliyet olarak sedan arabanın 2 katı bir maliyete sahip değildir. Spor araba üretmek için ayrı bir fabrika kurmanız gerekmediği, üstelik aynı işçi ve makineleri kullanarak üretim yaptığınızdan ve birçok parçası diğer modeller ile aynı olduğundan aslında satış fiyatında ortaya çıkan artıştan çok daha az bir maliyete katlanırsınız. Bu sayede de aynı fabrikada ve aynı işçilerle farklı çeşitler üretebiliyor olmaktan dolayı bir tasarruf (ekonomi) sağlarsınız ki bunu da 'çeşit ekonomileri' olarak adlandırmaktayız.

Aşağıdaki şekil aracılığıyla Ford Model T'yi ve çeşit ekonomilerine olanak sağlayan başka bir örneği göstermeye çalışalım. (Aşağıdaki şeklin gerçek bir montaj hattı örgütlenmesiyle hiçbir alakası bulunmamaktadır; bir arabanın farklı parçalarının üretimi bazında konuyu daha iyi anlatabilmek için yaratılmış bir örnektir):

Aşağıdaki şekilde birinci sütunda Ford Model T'nin üretim mantığı verilmiştir. Buna göre Model T üretiminde hiçbir seçenek sunmaksızın tek bir

model üretilmektedir. Montaj hattından çıkan araçların tümü birbiriye tıpatıp aynıdır. Son sütunda ise seçenek sunan bir montaj hattı örgütlenmesi modeli gösterilmeye çalışılmıştır. Bu modelde ilk üç düzey parça üretimi; yani şase, lastik, şaft, silecek, far, kapı kolu, cam kolu vs. her araba için ortak olacak şekilde üretilmektedir. Bu aşamadan sonra ürün çeşitlendirilmesine gidilmektedir. Kaporta seçeneği bakımından fabrika üç ürün seçeneği sunmaktadır; örneğin, sedan, *hachback* ve *coupe* model seçeneklerinin sunulduğunu varsayalım. Araç içi döşeme, radyo-teyp vs. seçeneği ise her bir kaporta seçeneği için üç farklı düzeyde örgütlenmektedir. Dolayısıyla daha bu düzeyde 9 farklı model/çeşit seçeneğine ulaşmış olmaktayız. Bundan sonra da motor güçleri bakımından araçlarda 2 farklı seçenek sunulduğu (örneğin 1300 cc ve 1600 cc ya da 1600 cc ve 2000 cc gibi) varsayılırsa, bu fabrikamızda aynı montaj hattından 18 farklı modelin ya da seçeneğin piyasaya sürülebileceğini öngörebiliriz. Dikkat edilirse farklı seçenekler üretmek için aynı fabrika,

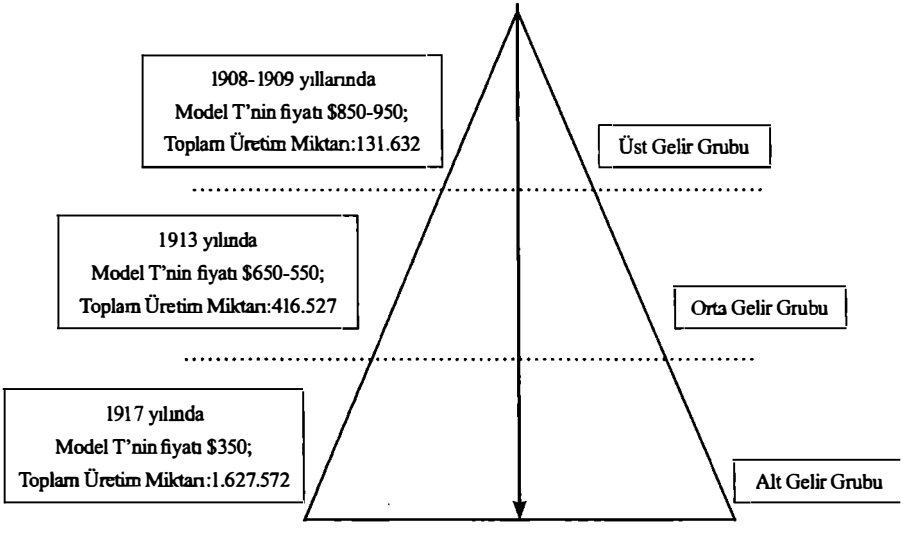
aynı işçilik, aynı ısıtma, aydınlatma maliyetleri vs. kullanılmış; üstelik parçaların büyük çoğunluğu tüm modellerde kullanılmış; üründe sadece temel değişiklik yaratabilecek önemdeki parçalar değiştirilmiştir. Bu sayede firma ürünler arasında fiyat farklılaştırmasına gidebilmekte; farklı modelleri bireylerin araç tercihlerine göre farklılaştırılmış olarak sunabilmekte; talep yelpazesini genişleterek riski minimize edebilmektedir. Fabrikamız bu sayede de çeşit ekonomilerine sahip olabilmektedir.

Farklı model üretme yoluna Fordist sistem altında yaygın biçimde gidilmiştir. Hatta kanımca, Fordist entegre fabrikalar sisteminin kullanıldığı 1930-1980 arası dönemde, günümüzde olduğundan daha çok ve farklı çeşitte ürün üretildiğini söylemek mümkündür. Günümüz piyasa rekabet koşulları firmaların farklı ve riskli ürün üretme olanaklarını büyük ölçüde ortadan kaldırmakta, farklı markalardan bile olsalar, piyasada tutulduğu gözlenmiş ve birbirlerinin çok benzeri ürünler üretme yoluna gittikleri gözlenmektedir. Buna bir de şirket evlenmelerindeki ve şirket ele geçirmelerdeki artış trendi eklenince, piyasa koşulları, teknolojik olanaklılığa rağmen, farklılığı engelleyici yönde etki etmektedir, denilebilir.

Fordizmin Paradoksları ve Refah Devletleri

Ford fabrikasında 1908-1921 yılları arasında üretilen arabaların fiyatlarına tekrar dönecek olursak, bu fiyat düşüşünün aslında yeni çağın temel mantığını da bizlere verdiğini görürüz: Herkes için tüketim olanağı!

Ford Model T'nin Yıllar İtibariyle Fiyat ve Üretim Miktarına Bağlı Tüketim Hedefi

Yukarıdaki şekil yardımıyla anlatmaya çalışırsak; Ford fabrikası, zaman içerisinde üretim hacmini artırırken, bu artışa paralel biçimde ürün fiyatlarını ucuzlatmak zorunda kalmıştır. Böylece, en üst gelir gruplarından başlayarak yıllar içerisinde Model T arabalarının toplumun her kesimine satılması hedeflenmiştir. Üretim artışına paralel bir tüketim artışı bu sistemde zorunludur. Yoksa ürünler stoklarda birikecek ve firmayı mali açıdan zora sokacaktır. Bu nedenle Ford, ilk üç yıl arabaları en üst gelir seviyesindeki kişilere satmış, daha sonra orta gelir gruplarının satın alabileceği bir fiyatı hedeflemiş, en sonunda da en alt gelir grubunu hedeflemiş; kendi işçilerine vs. araba satmaya yönelmiştir.

Böyle bir satış stratejisini zorunlu kılan şey Fordist montaj hattının ürettiği iki temel paradokstur. Bunlar:

- Yığın üretim-yığın tüketim paradoksu

ve

- Montaj hattı paradokslarıdır.

Yığın üretim-yığın tüketim paradoksu, montaj hattı sisteminin aynı zamanda da bir yığın tüketim sistemi olması zorunluluğunu anlatmaktadır. Yığın üretim, tüketim kalıplarının ve tüketim modelinin topyekûn değiştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Önceden tartıştığımız gibi montaj hattı, müşterisi belli olmayan ürünler üretmektedir. Yani montaj hattı siparişe dayalı bir üretim sisteminden vazgeçip, bunun yerine, müşterisinin olup olmadığına bakılmaksızın üretim hacminin artırılması ve daha sonra bu ürünler için müşteri bulunması/yaratılması sürecidir. Dolayısıyla bu sistemde üretim artışına paralel bir artış ivmesiyle tüketimi de artırmak zorundasınız demektir. Üretim artışını karşılayacak düzeyde bir tüketim artışı yaratılamazsa bir arz fazlası ortaya çıkacak; yani mallar üreticini elinde kalacaktır. Bu da firmanın darboğaza girmesi anlamına gelir; firma, üretim artışını ve yüksek kârlılık oranlarını sürdüremez hale gelir. Tek tek firmalar için söz konusu olan bu durum ekonominin geneli için de söz konusudur. Yığın üretime dayanan bir ekonomi, yığın tüketimi olanaklı kılmak zorundadır. Yoksa ürün arzı aşırı miktarda artar; uygun talep olmadığı için sistem krize girer; borsada şirketlerin hisseleri dibe vurur; şirket iflasları başlar, iflaslar üretim birimlerinin kapanmasına yol açar; dolayısıyla işsizlik artar; işsizlik artışı yeni talep daralmalarını tetikler, ardından talep daha da fazla düşer; bu da yeni iflasları; fabrikaların kapanmasını ve işsizliği tetikler, vs. ... 1929 Büyük Buhranı'nda tam da yukarıda anlattığımız hikâye yaşanmıştır.

Bu nedenle yığın üretim-yığın tüketim dengesini sağlamanın en etkin yolu talep yaratmak, tüketimi kışkırtmaktır. Yığın üretim yapmaya başlanınca yığın tüketim ve tüketim toplumları da bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla buradan yola çıkarak Fordist montaj hattı ve yığın üretim sistemi refah devletlerini zorunlu kılmıştır, denilebilir.

J. M. Keynes'in 1929 Krizi'ne çare olarak, çukur açtırın çukur kapattırın, insanlara para verin, tüketimi kışkırtın, şeklinde bir öneri getiriyordu. Keynes'in önerisi 1929 Krizi'ni aşmak için formüle edilmiş bir ekonomik modelin temel taşlarını ortaya koymaktadır. Kriz döneminde tüketiciler zaten para harcamaya çekinmekte, bu da ekonominin daha da fazla düşüş trendine girmesine yol açmaktadır. Bu nedenle tüketimi kışkırtmak için devlet devreye sokulmakta, devlet harcamaları ve devletin istihdam yaratıcı politikaları kapitalist sistemin ve tüketim toplumunun motoru olmaktadır. Devletin harcama politikası tüketimi kışkırtmakta ve bu sayede sistemin işlemesini garanti altına almaktadır.

1929 Krizi'ne çare olacak nitelikte farklı ülkelerde 1930-1945 yılları arasında iki temel modelin işlerlik kazandığı söylenebilir, bunlar: Refah devleti denemeleri ve faşist diktatörlüklerdir. Bu iki farklı ve zıt ideolojik ve toplumsal ülkü de aslında ekonomik olarak Keynesyendir, denilebilir. Elbette, faşist rejimler doğrudan emek sömürüsü ve emekçi sınıfların çıkarlarının baskılanması yoluyla sermaye lehine baskıcı bir birikim rejim yaratmayı hedeflemektedir. Bunun için bir yandan tam istihdam politikaları uygulanırken diğer yandan da ücretler en alt seviyelere kadar çekilmiş; bu da devlet terörünü kullanan askerleşmiş bir iktidar ve bürokrasi mekanizması yardımıyla mümkün olabilmiştir. Bir yandan ücretler baskılanarak ve insanlar köleleştirilerek sermaye lehine ucuz işgücü sağlanmakta, diğer yandan da savaş ve fetih politikaları yardımıyla Alman sermayesine uluslararası sistemden, özellikle İngiltere ve Fransa'nın sömürgelerinden pay kopartılmaya çalışılmaktadır. Ancak unutulmamalıdır, savaş ekonomisi tüketimi kışkırtıcı bir etki yapmaktadır. Bu kez hane halklarının tüketimi değil savaş ve savaş ekonomisi yoluyla yaratılan bir tüketim kışkırtılmaktadır. Refah devletleri ise yine tam istihdamı hedeflerken bu kez hane halkının tüketimini kışkırtmakta, verimlilik artışlarına paralel bir ücret artışı politikasıyla 1929 Krizi'nin darboğazını aşmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla, farklı araçlarla da olsa hem refah devletleri hem de faşist rejimlerin tüketimi kışkırtıcı yönde etki yaratmaya çalıştığı iddia edilebilir. Refah devletleri, devlet eliyle sosyal harcamalar, yani eğitim, sağlık, işsizlik sigortası vb. harcamalarını ön plana çıkarmakta

ve işsizliği ortadan kaldırmaya çalışmaktadır; faşist diktatörlükler ise devlet harcama politikasını başka bir çerçevede, silahlanma, savaş teknolojileri ve asker toplumlar yaratmaya çalışarak yönetmişlerdir. Her iki sistem de (harcamaların yönlendirildiği alanın doğruluğunu tartışmak bir yana) devlet harcamalarının artışı temelli bir tüketim artışı sağlamayı amaçlamaktadır. Hatta 1930-1945 yılları arası dönemde Büyük Krizin etkilerini ortadan kaldırmak için bu politikalar bile yeterli olmamış, bu cinnet durumu koşullarına bir de dünya savaşı sığdırılmıştır. Unutulmamalıdır ki savaş ortamları, (ekonomik etkileri bakımından düşünecek olursak) güçlü bir tüketim sistemini örgütlerler. Bu bakımdan ikinci dünya savaşını da bu şekilde okumak, yani 1929 Krizi'ni aşma çabaları içerisinde ortaya çıkmış evrensel bir cinnet durumu olarak görmek mümkündür.

Fordist üretim sisteminin ikinci paradoksu 'montaj hattı paradoksudur'. Yukarıdaki 'Ford Model T'nin Yıllar İtibariyle Fiyat ve Üretim Miktarına Bağlı Tüketim Hedefi' şekline geri dönecek olursak, Ford fabrikasının 1908-1927 yılları arasında tek bir araba tipi ve modeli üreterek bu arabayı en üst gelir gruplarından başlayarak en alt gelir gruplarına kadar yıllar itibariyle ucuzlayan bir fiyat politikasıyla satmasının bir nedeni vardır. Ford şirketi, Model T'yi üretmek için kurulmuş olan fabrikaya bir yatırım yapmıştır. Bu çok büyük bir yatırımdır. Makine ve alet arasındaki farkın tartışıldığı bölüm hatırlanacak olursa, montaj hattı sistemi bir makineli üretim sistemidir. Makineler de üretim sürecinde esnekliği çok zayıf üretim araç ve gereçlerindendir. Makine (genellikle) sadece hep aynı tek bir iş yapar. Araba jantı basan dev presleri düşününüz. Bu presler birer makinedir ve her gün yüzlerce hatta binlerce kez inip kalkarak hep aynı jantı basarlar. Başka bir jant veya şase basmak için ya bu makineleri değiştirmek ya da yeni ayarlar yapmak gerekmektedir. Bu da her durumda montaj hattının durması ve yeniden örgütlenmesi; dolayısıyla zaman ve para kaybıdır. Montaj hattı paradoksu ile anlatılmak istenen tam da böyle bir şeydir. Montaj hattı belli bir ürün setini üretmek için kurulur. Örneğimizdeki Ford fabrikası sadece Model T arabalarını üretmek için örgütlenmiştir. Başka bir ürün ya da ürün seti üretmek demek montaj hattını yeniden örgütlemek, hatta önemli oranda makine parkında değişikliğe yönelmek anlamına gelir ki bu da şirket için büyük bir maliyettir. Bu nedenle Ford fabrikası Model T'yi 20 yıl boyunca üretmiştir. Kaba bir hesaplamayla ilk 5 yıl montaj hattının maliyetini çıkartmış, sonraki 5 yıl kâra geçmiş, sonraki 5 yıl yeni bir montaj hattı ve ürün seti için gerekli birikimi yapmış, sonraki 5 yıl da karşılaşacağı risklere karşı risk sermayesi

biriktirmiştir. Yani ancak 20 yıl sonra yeni bir ürün seti üretmeye yönelebilmiştir. Bu durum hemen hemen tüm montaj hattı örnekleri için geçerlidir ve bu nedenle 1900'lü yılların başından 1975 yılına kadar ürünlerin ekonomik ömrü de montaj hattı paradoksu göz önünde bulundurularak tasarlanmakta ve bu ömür oldukça yüksek olmaktadır.

Fordizmin ikinci paradoksu montaj hattının kendisinden kaynaklanmaktadır. Montaj hattına yatırım yaparak firmalar baştan yüksek bir sabit sermaye yatırımını göze almaktadırlar. Montaj hattı makineli ve katı bir üretim istemidir. Yani bu sistem bir kez kurulunca ancak belirli ürün setlerini üretme olanağı verir. Bir kez yatırım yapıldıktan sonra montaj hattını çabucak değiştirip, örneğin bir sonraki yıl yeniden ve yeni bir ürün seti için örgütlemek demek, firmaların ciddi bir maliyeti tekrardan yüklenmeleri anlamına gelmektedir. Bu yüzden, firmalar yaptıkları yatırımın giderlerini karşılayıp kâra geçebilmek için uzun yıllar aynı ürün setini üretmek ve satmak zorunda kalmaktadırlar. Bu sayede de tüketimin en alt gelir gruplarına kadar nüfuz etmesi zorunlu hale gelmektedir. Bu nedenle her ne kadar madalyonun diğer yüzü gibi görünse de üretim sistemi ve onun paradoksları dolayısıyla refah devleti uygulamalarını zorunlu kılan bir başka unsur da montaj hattı paradoksudur. Eğer montaj hattı paradoksu söz konusu olmasa firmalar sık sık ürün portföylerini değiştirebilecek; örneğin her yıl yeni bir ürün ortaya çıkartarak bunu en üst gelir seviyelerine satabilecektir. Oysa teknolojik kısıtlılıklar ile üretim örgütlenmesinden kaynaklanan kısıtlıklar bir araya gelmekte ve firmalar böyle bir olanaktan yararlanamamaktadır. Bu nedenle 20 yıl boyunca yığın olarak (çok yüklü miktarlarda) ürettikleri ürünleri mümkün olan tüm alıcılara satmayı hedeflemektedirler.

Yukarıda anlattıklarımızı yine Model T gelir grupları şekli üzerinden düşünecek olursak, Model T 1908-1912 yılları arasında en üst gelir grubuna satılmıştır. Bu gelir grubu Model T'ye sahip olduklarında, bu arabayı aracın ekonomik ömrü oranında kullanmayı hedefleyeceklerdir. Ürünün ekonomik ömrü de örneğimizde 20 yıl olarak görünmektedir. Yani bu gelir grubu 20 yıl boyunca yeniden bir Model T almayı pek düşünmeyecektir. Zaten kendilerinde bir tane vardır. Aynı arabadan bir tane daha almak pek rasyonel olmayacaktır. Arabalarının arızalanması durumunda bile arabalarını tamir ettirip kullanmaya devam edeceklerdir. Ancak Ford fabrikası Model T arabalarını üretmeye devam etmektedir. Montaj hattı bir kez kurulmuştur, büyük bir maliyet yükü altına girilmiştir; bu maliyet çıkartılana kadar, hatta yeni ürünler için yeni bir fabrika kurmak için gerekli birikim yapılana kadar; hatta bu yeni

ürün ve fabrika için kenara biraz da risk sermayesi koyana kadar Ford fabrikası Model T satmaya devam etmek zorundadır. Bu nedenle Ford firması için yeni hedef müşteri grubu bir alt gelir grubu olmak zorundadır. Alt gelir grupları hedeflenirken, bu gelir grubunun ödeyebileceği fiyat aralığından arabanın satış fiyatı yeniden belirlenecek; daha sonra da daha alt gelir grupları hedeflenecek; fiyat bunlar için yine aşağılara çekilecek; sonuçta da Ford fabrikasında çalışan işçiler, hatta işsizler müşteri kitlesi olarak hedeflenecek ve fiyatlar iyice aşağılara çekilecektir. Alt gelir gruplarına inildikçe arabanın fiyatı ucuzlayacak ama üretim miktarı da buna paralel olarak artacaktır. Yani daha çok ölçek ekonomisi sağlanacak; daha ucuz fiyata rağmen ölçek ekonomilerindeki artış ve yüklü miktarlarda satışlar dolayısıyla Ford'un kârlılığı yüksek bir düzeyde yıllar yılı devam edecektir. Bu sayede de tüketimin en alt gelir gruplarına kadar nüfuz etmesinin olanaklarını sağlamış olacaktır.

Daha sonraları (1935 sonrası) fiyat ucuzlatarak mal satma politikasının yerini refah devleti uygulamaları alacak; tüketim, devlet eliyle ve refah politikaları aracılığıyla kışkırtılacaktır. Fordizmin paradoksları sayesinde bir yandan refah devletlerinin ve tüketim toplumlarının yaratılması olanaklı olmuş diğer yandan da firmalar daha yüksek kârlılık ve verimlilik düzeylerine ulaşmışlardır. Kapitalizmin Altın Çağı olarak bilinen 1945-1975 arası dönemde sistem, verimlilik artışına paralel bir ücret artışı politikası uygulayarak kârlılığı, verimliliği, ve teknolojik gelişmenin ivmesini tetikleyecek bir model üretmiştir. Belki de bu yüzden Fransızlar da bu döneme 'Otuz Zafer Yılı' ismini vermektedirler. Refah devletleri bir yandan bir zorunluluk olarak, Fordizmin paradoksları sayesinde ortaya çıkmış ama diğer yandan da insanlık için en güzel otuz yılı bahşetmiştir. Demokratik örgütlenmeler refahın verdiği olumlu atmosfer sayesinde yaygınlık kazanmış, kapitalist demokrasiler en verimli dönemini yaşamış; tüm bunlar sınıf mücadelelerinin doğasını da olumlu yönde etkileyerek özgürlük ve demokrasi fikrinin kitleler eliyle ve içtenlikle sahiplenilmesinin olanaklarını yaratmıştır. Dolayısıyla otuz yıllık dönemde kapitalist toplumlar 'politik toplum' olabilmenin de en güzel örneklerini vermişlerdir. Ancak unutulmamalıdır! Modern ve kapitalist her şey aynı zamanda da bir tür ucubedir. Yığın üretim yaygınlaşıp tüketim toplumları örgütlendikçe insanlar bir yandan da sürekli ve sürekli hızlanan bir trenin en arka vagonunda, hiçbir yere ve hiçbir şeye tutunmadan, sadece ve sadece hızdan ve trenin hızıyla orantılı bir biçimde dışarıda değişen manzaranın sahte oyalayıcılığından haz duyarak yaşamaya mahkûm olmuşlardır. Trenin durmasını bir kenara bırakınız, trenin yavaşlaması bile tüketim toplumu insanını huzursuz etmeye yetecektir.

Modern Üretim: Şeytanın Kardeşi Olmak

Yönetim literatüründe klasik okulun temel derdi verimliliktir. Ancak klasik okulun verimlilik algısı daha önceki dönemin ilkel verimlilik algısından önemli farklılıklar içermektedir; sermaye birikiminin temelleri verimlilik artışında yatmaktadır.

Girdi/çıktı oranı olarak tanımlanan iktisadi verimlilik artışının ilkel biçimi, mevcut teknolojik düzey sabit varsayıldığında üretim sürecindeki israfı en aza indirmekten geçer. Hemen tüm dinler 'israf'ı günah, en azından mekruh ilan etmektedir. Kuran'ın İsra Suresi 26-27'de, israf eden kişi için şunlar söylenmekte: 'İsraf ederek saçıp-savurma. Çünkü saçıp-savuranlar, şeytanın kardeşleri olmuşlardır; şeytan ise Rabbine karşı nankördür'. İsraf eden şeytanın kardeşidir! Kanımca verimlilik algısının ilkel biçimi böylesi bir düşünce etrafında örgütlenmektedir dersek çok da yanlış yapmış olmayız. İsraf üzerinden kurulan toplumsal algı, yaşamın merkezinde yer almakta ve esansını toplumsal örgütlenmeden almaktadır. Henüz tüketim toplumu kurulmamış ve insan toplulukları üretim ve tüketimin sürekli genişleyen sarmalına girmemişlerdir. İsraf üzerinden kurulan toplumsal akıl daha 'mülayim' bir hayatın erdemleri üzerinden kendisini ortaya koymakta; antik çağdan başlayarak daha sonraları semavi dinler sayesinde güçlenerek, hayatın erdemi aşırıya kaçmamak, kendini kontrol etmek üzerinden tanımlanmaktadır.

Modern iktisadi akıl içerisine işbölümünün erdemlerini taşıyan yazarlar verimliliğin bu ilkel algısını da kökten değiştirecek bir akıl sisteminin temellerini atmaktadırlar. Bu yeni akıl süreci F. W. Taylor ile doruklarına ulaşmıştır. Verimlilik artışını bilimsel bir etkinlik olarak algılayan Taylor, bilimsel etkinliğin de hedeflerini değiştirmekte, ekonomik verimlilik artışı üzerinden tanımlanan bir refah arayışını 'bilim' olarak tanımlamaktadır. Pragmatist yaklaşımın doruklara çıktığı bu 'bilimsellik' algısında verimlilik artışı sağlamaya yönelik etkinlikler evrensel ve mutlak olarak tanımlanmaktadır. Taylor'a göre emek, bilinçsiz bir biçimde mevcut kapasitesinin çok altında çalışmaktadır; bu durum 'doğru iş yapma teknikleri'ne vakıf olamamasından kaynaklanmaktadır. İşyerinde bilimsel yönetimi sağlamanın tek yolu en doğru, evrensel, biricik ve çalışanların en fazla üretim yapmalarına olanak sağlayacak iş yapma yöntemini bulmak ve bunu çalışanlara öğretmektir. Burada da ilkel algıya benzer bir biçimde bir israftan kaçınma olduğu iddia edilebilir; ancak buradaki israftan kaçınma düşüncesinin merkezine malzeme (hammadde, yarı mamul ve mamul mal) değil, doğrudan emeğin çalışma hızı oturtulmaktadır. Zaman bağımsız, emek üretkenliği ise bağımlı değişken haline gelmekte;

belirli bir zaman süresinde ve belirli emek miktarı ile daha fazla üretim yapmaya olanak sağlayacak yönetsel düzenleme verimlilik artışı olarak algılanmaktadır. Doğal çalışmanın ritmi bozulmaktadır. Yönetici, çalışanı hızlandıran, bu sayede üretim miktarını artıran bir uzmana dönüşmektedir. Yönetici çalışanı kamçı veya zor yoluyla hızlandırmamakta, teknik, evrensel ve bilimsel doğruları kullanmaktadır. Bu sayede de 'teknik ve bilimsel bilgisini' insanlığın hizmetine sunmaktadır. Kapitalizmin yönetsel iktidarı teknik ve bilimsel olanın arkasına gizlenir; teknik ve bilimsel olanın sesiyle konuşmaya başlar.

Hız temel ölçü birimi haline gelir. Bundan sonra insanın zamanla yarışı başlar. İnsanın dinginlik ve erdem üzerinden kurmaya çalıştığı huzur, parmaklarının arasından kayıp gider (Dikmen ve Erel, 2008). Ford'un montaj hattı Taylorist verimlilik algısını bir ileri aşamaya taşır. Makineli üretim süreci ve makinelerin koordinasyonu üzerinden kurulan yeni üretim sürecinde insan emeği de makinenin bir parçası olarak, makinenin ritmine uyum sağlayacak biçimde çalışır. Yığın üretim, emeğin vasfının en aza indirgendiği, uzmanlık ve işbölümünün en yüksek aşamaya ulaştığı bir üretim biçimidir. Ardı ardına eklenen basitleştirilmiş işler kendi içinde bir denge üretmekte; dengesini yitiren birey bu sürecin dengesine tutunmaya çalışarak makinenin parçası haline gelmektedir. Bu üretim sürecinde, üretim sürecini tasarlayan ve denetleyen yöneticiler dışında herkes basit bir iş yapmakta, üretim, vasıfsız emek sarfiyatı üzerinden örgütlenmekte ancak toplamda, en vasıflı emek sayesinde üretilmesi bile oldukça güç ürünler ortaya koymaktadır. Bunu olanaklı kılan da üretim sürecinin kendisidir. Üretim süreci teknik ve teknolojik mükemmellik üzerine oturmakta; teknik ve teknolojik gelişmişlik, onu kullanan emek sürekli vasıfsızlaşmak zorunda kalsa bile üretimin kalitesini belirlemektedir. Artık teknik ve teknolojik olan kendi içerisinde bir dinamizme kavuşturulmuştur; birçok önemli düşünür teknik ve teknolojik olanın bu kendiliğinden dinamizmini insanlık tarihinin dinamiklerini de belirleyen en temel değişken/dinamik olarak algılamaya başlamıştır. Modern çağ bireyi kutsamakta ancak her alanda da bireye egemen olan yeni 'soyut' iktidarlar kurmaktadır. Bürokrasi ve piyasa ikilisine teknik ve teknolojik olanın da iktidarını eklemek bu anlamda yanlış olmasa gerektir. (Heidegger, 1977c)

Daha çok üretmek daha hızlı çalışmaktan geçmektedir; ama daha hızlı çalışmak sadece tek tek çalışanların daha hızlı iş yapması olarak değil, üretim süreci örgütlenmesi ve bu sayede sürecin hızlandırılması olarak algılanmaya başlamıştır. Artık üretimin kalite ve kantitesinin kaynağı sadece emek değil, emek sürecinin örgütlenmesidir. Örgütlenme, toplumsal dinamizmin

merkezine yerleşmiştir. Örgüt hem bireysel olanı hem de toplumsal olanı anlamsızlaştıran bir mekanizma üretir. Bu mekanizma kendisini en önemli ve biricik olarak ilan eder. Hem birey hem de toplum, örgütlerin dünyası üzerinden tanımlanmaya başlanır. Weber'in uzmanlar toplumu, insanları refaha ulaştıracağı, uzmanlık temelinde eşitleyeceği ve özgürleştireceği iddiasıyla yola çıkmış ancak bunların tam tersi gerçekleşmiştir.

Süreç yönetimi ve montaj hattı üretime yeni bir boyut katmakta; üretim miktarı arttıkça artmaktadır. 'Mülayim' olmak üzerinden ve israfa karşı bir biçimde kurulan toplumsal etiğin yerini yığın üretim ve tüketim kültürü almaktadır. İnsanlık 'israf edip saçıp savurarak şeytanın kardeşi olmuştur'. Toplumsal dinamiklerin yeni iddiası mülayim olmak değil yeniden ve yeniden daha çok üretmek ve tüketmek haline gelmiştir.

Goethe'nin Faust'u 'söz'den 'anlam'a, oradan 'güç' ve 'eylem'e geçme sürecinde ruhunu şeytana (Mefistofeles) satar; tıkandığı noktada yardımına Mefistofeles koşar. Faust, '*logos*'u yorumladığı ve yeni dünyasında yeniden anlamaya çalıştığı noktada tarihin ve dünyanın modern bir yorumunu yapmaya başlar. Bu aynı zamanda da salt söz, salt anlam ve salt gücün reddidir. Faust, '*logos*'u 'eylem' olarak anlamaya başlar. Her şeyin başlangıcına 'eylem'i koyan akıl, 'söz', 'anlam' ve 'güç'ü de eylemin dinamizminde anlamaya ve yeniden yorumlamaya başlar:

> Şöyle yazılıdır: "Başlangıçta söz vardı!"/ Daha burada tıkanıp kaldım! Devam etmeme kim yardım eder? / Biçemem söz kelimesine bu kadar büyük bir değer, / Başka türlü çevirmeliyim bunu / Aklım bunu doğru kavradığında / Şöyle yazılıdır: Başlangıçta anlam vardı. / Üstünde iyice düşün bu ilk satırın, / Kalemin koşturmasın sakın! / Anlam mıdır, her şeyi yapan ve yaratan? / Şöyle yazmalıydı: Başlangıçta güç vardı! / Ama bunu yazmaya başlar başlamaz, / Şimdiden bir ses beni uyarıyor, bununla kalmayacağımı söylüyor, / Aklım bana yardım ediyor! Birden çaresini gösteriyor / Ve yazıyor kaygısızca: Başlangıçta eylem vardı! (Goethe, 2004: 95)

Ulaştığı nokta Şeytan'ın 'yaratıcılığı'dır. Söz, anlam ve gücün önüne eylemi geçirmek ve hepsine eyleyerek ulaşmak... 'Kapıdaki vestiyere aklınızı asarak içine girip yaşamaya başlayacağınız bir dünya' (Hesse, 2010); sadece eylemlerinizle, salt eylem olarak var olacağınız bir dünya. Anlamını yitirmiş

bir dünya başlangıcından uzaklaşarak genişler, yeni anlamlar keşfederek, hep yadsıyarak, yıkıp, yeniden kurup yeniden yıkarak...Yoktan var etmek ancak tanrıya mahsustur. Şeytan yaratmak için mevcudu yok etmek zorundadır. O nedenle Mefistofeles kendisini şu şekilde anlatır: "Ben o ruhum, sürekli yadsıyan, / Ve haklıyımdır bunda, çünkü oluşan her şey, / Yok olmayı hak eder." (Goethe, 2004: 99) Artık, öbür dünyanın ışığını arama çabası bu dünyada yok olmuştur. Faust, şeytanın gücünden beslenerek dünyayı yerle bir etmek için çılgına döner. Yıkmak yeniden kurmak içindir. Yıkmadan yeniden kurulamaz. Bu dünya 'eylem' dünyası, yerle bir etme, yıkıp yeniden kurma dünyasıdır. Artık bu dünyada öteki dünyaya da yer yoktur:

> Mefistofeles: Ben burada sana hizmet etmek niyetindeyim. / İşaretin üzerine dur durak bilmeyeceğim; / Öbür tarafta yeniden buluştuğumuzda, / Aynısını sen yapacaksın benim için.
>
> Faust: Öbür taraf niye olsun ki umurumda; / Evvela bu dünyayı çevirirsin enkaza, / Diğeri isterse oluşur sonradan da. Fışkırmaktadır sevinçlerim bu topraklardan. Ve güneştir işte, ızdırapımı aydınlatan; Evvela onlardan ayrılmayı başarırsam, / O zaman olsun ne olacak ve ne olabilecekse, / Bu konuda duymak istemiyorum artık tek bir kelime. (Goethe, 2004: 109)

Modern dünyada var olan her şey dönüştürülmek için vardır artık. İnsan yeni bir dünya kuracaktır. Öyle bir dünya ki burada hareket dışında hiçbir şey kalmayacaktır. İki tekerlekli şeytan arabası misali durursanız düşersiniz. Ancak hareket halindeyseniz dik durabilirsiniz. Hızlandıkça daha sıkı bağlanır, yola daha güçlü dizilirsiniz. Modern dünya hıza ve israfa tutunur. Dünya üstündeki ve altındaki her şeyin bir tür kaynağa ve dolayısıyla zenginliğe dönüşebilmesi için durduğu yerde durmaması, hareket kazanması ve bu hareket sayesinde başka bir şeye dönüşmesi gerekir. Ancak 'çalışan demir ışıldar', 'akan su kir tutmaz'. Artık 'taş yerinde ağır' değildir; yuvarlanır ve bir yere çarpar; çarparak anlam kazanır. Hem kendisi paramparça olur hem de karşısındaki. Buradan yeni bir dinamizm ortaya çıkar.

Modern üretim tarzı sayesinde 19. ve 20. yüzyıl tüketim toplumları örgütlenebilmiştir. Bu sürecin de alabildiğine sancılı, çarpa çarpa bir yerlere gelinen, her çarpılan noktada kendinden ve karşındakinden de bir parçayı

kopartan bir süreç olduğu unutulmamalıdır. 'Hep yadsıyan o ruh' kendisini de yadsıyarak yol alır.

1929 Büyük Buhranı, bu anlamda insanlık tarihinde bir çarpışma, bir dönüm noktasıdır. İki bakımdan dönüm noktasıdır: Birincisi, salt verimlilik artışı ve buna bağlı olarak üretim artışı tek başına kapitalist sistemin gelişimini ve sermaye birikimini sağlamak için yeterli olmamaktadır; bu anlaşılmıştır. Yığın üretim yığın tüketimle dengelenmek zorundadır; yani üretilen her şeyin de yok edilmeyi hak ettiğini kabul etmek gerekir. 1929 bunalımı insanlara israfın ne kadar önemli olduğunu ve bu sistemi sürdürebilmek için israf gerektiğini öğretmiştir.

1929 Krizi dünyada ulus devlet örgütlenmeleri üzerinde (1929-1950 arası dönemde) iki türlü etki yaptı. Bazı ülkeler refah devleti uygulamalarına doğru yönelirken, başka bazı ülkeler de baskıcı/faşist rejimlere yönelmiştir. İskandinav ülkeleri ve görece gecikmeli olarak ABD birinci grup ülkeler arasında sayılabilirken İspanya, İtalya, Almanya gibi ülkeler ikinci grup ülkeler arasında değerlendirilebilir. Bu noktada önemli olan, her iki ülke grubu da tüketimi ön plana çıkartan sistemleri ama başka biçimlerde örgütlemiş olmalarıdır. Refah devleti uygulamaları mal ve hizmet tüketimini kışkırtarak sistemdeki daralmayı aşmaya çalışırken, faşist diktatörlükler silahlanma ve asker-toplum yaratma etkinlikleri üzerinden krizin etkilerini bertaraf etmeye yönelmişlerdir. Her iki sistemde de ekonomik yönetim başta olmak üzere ülke yönetiminde devlet ve bürokrasinin ağırlığı daha önce hiç görülmediği oranda artmıştır. 1930 ve 1950 arası dönemde tek başına refah devleti ya da faşist diktatörlüklerin tüketici etkinlikleri bile yeterli olmamış, bu döneme bir de Dünya Savaşı sıkıştırılmış; savaşın itici gücünden yararlanılmıştır. II. Dünya Savaşı, Avrupa'nın ve Japonya'nın yerle bir edilmesi ve yeniden inşaa edilmesi demektir. Ekonomik anlamda bu kadar büyük bir tüketim olanağı ve israf, herhalde bu boyutlarıyla insanlığın karşına ilk defa çıkmaktadır.

Faust'un Mephistofeles'ten "Evvela bu dünyayı çevirirsin enkaza" şeklindeki talebi gerçekleşmektedir. Faust'un Mefistopheles'e sattığı ruh gibi, insanlık da yeni şeytan-tanrıların peşinde dünyayı yerle bir etmek için aklını yitirmektedir. Yeni Akıl kendisini kimi zaman bürokratik egemenlikler, kimi zaman da piyasa faşizmleri üzerinden göstermektedir. Yönetim yazını da bu görüntülerin peşinde kendisine sığ teorik çerçeveler üretmektedir. Krizi aşmak için kimi zaman 'Devletin âli çıkarları' öne çıkmakta kimi zaman da 'piyasalar savaş istemektedir'. İsrafa tutunan tüketim toplumları artık şeytanın öz kardeşidir.

1930'lu Yıllarda Yeni Sesler: Davranışçı Okul

Yönetim yazını çağın baskın ideolojilerine duyarlıdır. İlginç olan şey, 1929 Krizi sonrası toplumsal örgütlenmede refah devletleri gibi yeni denemeler gerçekleştirilirken, yönetim yazınında da anlayış olarak bu denemelere paralel yeni bir yönetim yaklaşımı ve anlayışı ortaya çıkmaktadır: Davranışçı okul (ya da Neo Klasik Okul).

1929 Krizi öncesi, montaj hattının insan doğası üzerinde ve bireyin çalışma yönteminde yaptığı tahribatlar konusunda tartışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak yine de 1929 Krizi'ne kadar tepkilerin yoğunlaştığı esas alan montaj hattı değil, daha zor koşullarda ve düşük ücretler karşılığı çalışmak zorunda kalınan alanlar olmuştur. Yine de 1929 Krizi, hemen her alanda algı değişikliği yaratan bir dönemin başlangıcı olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet idaresinde bu algı değişikliğinin adı Keynesyen politikalar iken iş idaresi alanındaki adı davranışçı okul olmuştur.

Kriz öncesi dönemde ise bir başka gelişme Yüzyıla damgasını vurmaktadır: 1917 Sovyet Devrimi'dir. 1917 Devrimi tüm dünyada sosyalist iktidarların olanaklılığına yönelik bir umut dalgası yaratmıştır. I. Dünya Savaşı'nın yarattığı tahribatı düşünecek olursak bu umut daha da fazla anlam kazanmaktadır. I. Dünya Savaşı'nda ölen asker sayısı 14 663 000 kişi olmuştur.

Buna göre dünya nüfusunda yaklaşık her bin kişiden birisinin bu savaşta öldüğü tahmin edilmektedir (Hamilton ve Herwig, 2003: 3). Üstelik Savaş sonrası dönemde savaşa büyük umutlar ve özverilerle katılan kitlelerin durumu daha da iyileşmemiş; özellikle birçok erkeğin kaybedildiği savaş sonrasında aileler geçimlerini sağlayacak erkek nüfustan mahrum kalmışlardır.

ABD'de Sovyet Devrimi sonrası 1918-1929 arası dönemde birçok grev ve gösteri gerçekleşmiştir. Bu grev ve gösteriler ekseriyetle montaj hattı fabrikalarında değil, madencilik, kerestecilik, demir çelik endüstrisi gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır. Bunun nedeni başta Ford'un montaj hattı olmak üzere montaj hattı fabrikaları emek verimliliği ile doğru orantılı olarak ücret artışı sağlamakta; bu da monoton işin yarattığı tahribatı bir miktar ortadan kaldırmaya yönelik olarak olumlu bir etki yaratmaktadır. Montaj hattı diğer yandan da teknolojik olarak daha ileri bir üretim tarzı olarak görülmüş; bu nedenle de 1900'lü yılların başlarında insanlar için geleceğe yönelik bir tür umut dalgası yaratmıştır. Montaj hattı, işi her ne kadar monoton hale getirse ve işyerinde çalışanları makinenin parçası konumuna indirgese de sağladığı yüksek ücret olanakları kitlelerin daha iyi tüketim olanaklarına kavuşmasına yardım ediyor; bu bakımdan da insanlarda bir tür 'ideal işyeri' duygusu yaratıyordu. Bu duygunun ortadan kalkması için 1929 krizini beklemek gerekmiştir.

Kriz yaşamın tüm alanlarını sararak, dünyada büyük bir işsizlik ve umutsuzluk duygusu yaratmıştır. Bu dönemde Sovyet Devrimi'nin de etkisiyle özellikle Sol'dan gelen eleştiriler yoğunlaşmaktadır. Aldous Huxley'in 1932 yılında basılan '*Brave New World*' (Cesur Yeni Dünya) kitabında Henry Ford bir tanrıya dönüştürülmekte; özel olarak kuluçka makinelerinde yetiştirilen bireyler şartlanma yöntemiyle sisteme koşulsuz şartsız hizmet eden hizmetkârlar haline gelmektedir. Büyük Kriz'in yarattığı olumsuz yaşam koşulları altında filmden resme, romandan, şiire ve montaj hattına Sol'dan gelen eleştiriler büyük bir hızla yükselmeye başlamıştır. Resim alanında sosyalist ressam Diego Rivera'nın 1932-33 yıllarında yaptığı Detroit endüstrisi ile ilgili duvar resmi benzer bir kült oluşturmaktadır; yine 1933 yılında Rivera 'yol ayrımındaki adam' isimli duvar resmini New York'taki Rockefeller Merkezi'ne yapmış, bu resim nedeniyle çok yoğun tepkilerle karşılaşmış, nihayetinde Rockefeller Merkezi'nin duvarı boyanarak resim yok edilmiş, Rockefeller Merkezi'ndeki bu resim Vladimir Lenin'in bir portresini de içerdiği gerekçesiyle duvardan silinmiştir. Bu anlamda davranışçı okul (ya da İnsan Davranışları Okulu) olarak adlandırılan akım da '1929 Büyük Bunalımının düşünsel çocuğudur' (Fişek, 2005: 200) denilebilir.

Davranışçı okulun en önemli temsilcileri olarak Elton Mayo, William Whyte, George Homans, Frederic Herzberg, Chester Barnard, Rensis Likert, Douglas McGregor, Abraham Maslow ve Chris Argyris gibi isimleri görmek mümkündür. Genel olarak psikolog, sosyolog ve sosyal psikologlardan oluşan davranışçı okul, işyerinde mühendislik bilgisi temelli örgütlenme çabalarının yanına sosyal bilimcilerin bakış açısını da katarak daha farklı sonuçlara ulaşan farklı bir yaklaşımı örgütlemektedir.

Elton Mayo başkanlığında Western Elektrik şirketinin Hawthorne fabrikalarında 1927 ve 1932 yılları arasında yürütülen ve bu nedenle de Hawthorne Araştırmaları olarak adlandırılan bir dizi araştırma davranışçı okulun başlangıç noktası olarak gösterilmektedir. Bu araştırmalar başlangıçta geleneksel okulunun yönetsel önermelerinin doğruluğunu ispatlamaya yönelik örgütlenmiştir.

Daha önceki bölümde bahsettiğimiz gibi geleneksel yönetim okulu, iş yapmanın tek ve evrensel bir yolunun olduğuna inanmakta ve bu doğru yolu bulup çıkarmaya çalışmaktadır. Bu anlamda en yüksek verim düzeyine ulaşılabilecek çalışma koşullarını saptamak geleneksel okulun temel sorunsalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hawthorne deneylerinde de benzer biçimde en uygun işgünü uzunluğu, işyeri aydınlatma düzeyi, müziğin verimlilik üzerindeki etkileri, işyerinde en uygun ısı düzeyi, en uygun çalışma ve mola süresi, çalışanların ne kadar su içmesi gerektiği, her bir işi yapma süresinin ne uzunlukta olması gerektiği gibi en uygun çalışma koşullarının saptanması için bir dizi deneysel çalışma örgütlenmiştir. İşçilerin Hawthorne fabrikalarında yaptıkları iş esas olarak telefon aktarma (bağlama) araç-gereçlerinin (*telephone swiching equipment*) imalatıdır. Bu iş üç parçaya bölünmüştür: Tel bağlama, lehim ve kontrol. Bilimsel yönetim okulunun tezlerini ispatlamaya yönelik olarak örgütlenmiş deneysel çalışma beklenmedik bazı sonuçların ortaya çıkması nedeniyle 1927 ve 1932 yılları arasında araştırmacıları başka boyutları incelemeye yönlendirmiştir. Hawthorne çalışmalarını iki aşamada görmek mümkündür (Fişek, 2005: 203-211). Birinci aşama 1927-1929 arası döneme denk gelmektedir ve araştırmanın sorunsalı Taylor'unkinden pek farklı değildir; çalışma koşulları ile çıktı miktarı arasındaki pozitif korelasyon (bağıntı) belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak bu iki yıllık dönemde elde edilen sonuçlar net değildir ve araştırmacılar 1929 yılından sonra 'örgütsel davranış' boyutu üzerinde yoğunlaşan ikinci aşamaya yönelme gereği duymuşlardır. Bu ikinci aşamada varılan sonuçlar Elton Mayo ve arkadaşlarını başka bazı değişkenleri sorgulamaya itmiştir. Bunlar: Grup dinamiği, önderlik tipleri, güdülenme,

algı, tutum, davranış ve örgüt içi iletişim gibi sosyal psikoloji konularıdır. Hawthorne deneylerinden sonra davranışçı okulun temel çalışma alanları da bu konular etrafında yoğunluk kazanacak; mühendislik bilgisinin yanına sosyoloji, psikoloji ve özellikle yeni ortaya çıkmakta olan sosyal psikoloji disiplinlerinin kavram ve kategorileri eklenecek; örgüt sadece verimlilik temelli olarak incelenen bir olgu olarak değil, sosyal ve sosyal psikolojik bir oluşum ve süreç olarak incelenmeye başlanacaktır.

Hawthorne çalışmaları arasında 'ışık deneyleri' olarak bilinen bir tanesi bu anlamda özellikle çok ilginçtir. Işık deneyleri yardımıyla işyerinde en uygun aydınlatma düzeyini bulmaya çalışan araştırmacılar, belirli bir yüksek aydınlatma seviyesinden başlayarak ışığı sürekli azaltmışlardır. Amaç, çalışanların en yüksek verime ulaştıkları aydınlatma düzeyini saptamaktır. Ancak verimlilik düzeyi bu en yüksek aydınlatma noktasından başlayarak ay ışığı seviyesine kadar, yani artık çalışanların yaptıkları işi göremeyecekleri bir düzeye kadar sürekli azalmıştır. Çalışanlar, üzerlerinde deneysel bir çalışma yapıldığını bilmektedirler. Bu nedenle kendi aralarında bir uzlaşıya vararak, çalışanlar olarak bu süreçten 'başarı' ile çıkmaya karar vermişler ve canla başla çalışarak artık yaptıkları işi göremeyecekleri bir aydınlatma düzeyine kadar verimlerini artırmayı başarmışlardır. Hiçbir biçimde geleneksel okulun paradigmalarıyla açıklanması mümkün olmayan bu sonuç, sadece ve sadece grup dinamiği sayesinde açıklanabilmektedir. Elbette bu bir tür araştırma tekniği hatasıdır. Daha sonraları bu hataya da 'Hawthorne Etkisi' adı verilecektir. Ancak yine de sonuç şunu göstermektedir: 'İnsanlar çalışmaya karar verirlerse hiçbir fiziksel koşulu dikkate almadan çalışırlar'. Yani önemli olan fiziksel özendiricilerden çok davranışsal/psikolojik özendiricilerdir. Önemli olan çalışanların ve çalışanların bir araya gelerek oluşturdukları iş gruplarının davranışlarını olumlu yönde etkileyecek psikolojik özendiricileri bulmaktır.

Fişek (2005) bu noktada haklı olarak dikkatlerimizi bu sonuçların elde edildiği tarihlere çekmektedir. Yönetim yazınının böyle bir sonuca ulaşabilmesi için neden 1929 tarihini beklemek gerekmiştir? Kurthan hocaya göre yanıt açıktır: 'Bunun tek nedeni, 1929 bunalımının, serbest bırakıldıklarında piyasa güçlerinin en çok kişiye en çok refahı sağlamadıkları bilincinin yayılıp yerleşmesine katkı yaptıktan başka, kapitalizmin tüm sorunlarını kesin çözümlere bağlayacak ideolojik arayışları başlatmasıdır. Bu ideolojik arayışın ekonomik alandaki ürünü Keynescilikse, işletme düzeyindeki simgesi de yönetsel davranışçılıktır' (Fişek, 2005: 208). Dolayısıyla, Fordist üretim

tekniklerinin refah devletleriyle ideolojik buluşması yönetim yazınında davranışçı okulun açığa çıkmasının olanaklarını yaratmıştır. Ya da davranışçı okulun ileri sürdüğü önermelerin gerçekçi bir zemine yerleşebilmesi için 1929 Krizi'nin yıkıcı etkileri ile tanışmak gerekmektedir.

Bu bağlamda davranışçı okul işyerlerine mekanik, mühendislik yaklaşımlarının yanına sosyal bilimcilerin, özellikle psikolog ve sosyal psikologların çalışmalarının eklenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu, bir tür paradigma değişimidir de. Artık yeni doğrular, fiziksel koşullar ve özendiricilerde değil, çalışanların güdülenme düzeylerinde, grup dinamiklerinde ve örgüt içi iletişim kanallarında aranmaktadır.

İşyerinde dikkat edilmesi gereken en önemli unsur 'insan' olmuştur. Buradaki 'insan' sözcüğü ve davranışçıların 'insani'likleri genellikle akademik çevrelerde yanlış ve duygusal bir biçimde algılanmaktadır. Belki de ilk kez bir kavram yardımıyla yönetim yazınında günümüzdekine benzer bir 'ironi' yaratıldığından söz edebiliriz. Buradaki 'insan' algısı elbette ki sloganlar yardımıyla ifade edildiği gibi 'her şey insan için' ya da 'çalışanlar için bir yönetim' algısının yerleşmesi anlamına gelmemektedir. Çalışanları makinenin bir parçası olarak görmekten vazgeçerek, psikolojik ve sosyal bir varlık olarak görmektedir. Onlardan beklenen verimlilik artışının da salt fiziksel güdüleyiciler sayesinde değil psikolojik güdüleyiciler aracılığıyla ortaya çıkacağını görmeyi olanaklı kılmaktadır. Asıl olan yine verimlilik artışıdır ve davranışçı okul bizlere çalışanların sosyal ve psikolojik olarak güdülenmeleri durumunda daha verimli çalışacaklarının bilgisini vermektedir. 'İnsani'liğin temelinde yine en çok çıktı miktarına ulaşma ve yüksek performans kaygısı bulunmaktadır. Bundan dolayıdır ki davranışçı okulda (ya da insan davranışları okulunda) insanilik araçsaldır. Çalışanların daha iyi çalışmaları için işyerinde nasıl bir davranış kalıbının ve iletişim sürecinin örgütlenmesi gerektiğini saptamaya yönelik çabaları örgütlemektedir. Bu nedenle işyerinde ortaya çıkan her türlü etkileşim sonucu olumlu duygusal tepkinin elde edilmesi önem kazanmaktadır. Çünkü olumlu duygusal tepki doğrudan verimlilik artışı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Davranışçı okul hiçbir biçimde montaj hattını ortadan kaldırmamıştır. Montaj hattı yine kendi hızında çalışmaya devam etmekte, çalışanlar bu hıza ayak uydurmaya çalışmakta, basit bir görevi durmaksızın yinelemektedirler. Bu anlamda davranışçı okulun 'işin kendisi' ile uğraştığını söylemek güçtür. Monoton iş ortamının yarattığı stres ve çöküntüleri gidermeye yönelik olarak bazı tedbirler alınmaya çalışılmaktadır. Bu anlamda bizim 'Frankenstein'in

ucubesi' aynen korunmakta, davranışçı okul bu ucubeye makyaj yaparak insanların gözünde güzel göstermeye çalışmaktadır.

Bunun dışında davranışçı okul önderlik biçimlerini de yeniden gözden geçirmektedir. Artık işyerinde yönetici konumunda bulunan kişi iş akışını en iyi biçimde organize etmekle görevli kişi olmaktan çıkmıştır. Yönetici artık bir tür 'önder' olarak algılanmaktadır. İşyerinde sağlıklı bir önderlik tarzı da çalışanların verimliliğini olumlu yönde etkilemekte, çalışanların moral düzeylerinin yükselmesine yol açmakta, aidiyet duygularını güçlendirmektedir.

Davranışçılar, önderlik algısı çerçevesinde başka bazı kavramları da yönetim yazınına katmışlardır. Bu kavramlardan birisi 'doğal örgüt' bir diğeri ise 'doğal önder'dir.

Daha önce üzüm salkımı şeklinde çizdiğimiz hiyerarşi şeması hatırlanacak olursa, bu şema tümüyle 'biçimsel örgüt'e ait bir şemadır. Yani iş hiyerarşik bir biçimde örgütlenmiştir. Kişiler yetki ve otoritelerini de hiyerarşideki pozisyonlarına göre elde etmektedirler. Bu mekanik örgütlenme, mekanik bir yetki paylaşımını ortaya çıkarmakta; örgüt içi iletişim de bu yetki paylaşımının sınırları içerisinde gerçekleşmektedir. Yukarıdan aşağıya emirler, aşağıdan yukarıya ise bilgiler akmakta; her ast ancak bir üstü ile iletişim kurabilmekte, daha üst yöneticilerle iletişim kurmanın tek yolu hiyerarşi basamakları üzerinden mesajın kademe kademe en aşağıdan en yukarıya doğru ve ancak o hiyerarşi kademesinde bulunan kişiler eliyle taşınması sayesinde ortaya çıkabilmektedir. Bu tip bir örgütlenmeye en güzel örnek askeriyedir. Yeni askere alınmış bir er ancak onbaşısı ve çavuşu ile iletişim kurabilir. Astsubay ile iletişim kuracak olan ise çavuştur. Astsubayın emirleri önce çavuşa, sonra onbaşıya ancak ondan sonra ere ulaşır. Aslında erin astsubaya ulaşmasına ve bilgi aktarmasına da bu katı yapıda imkân yoktur, yine de eğer böyle bir bilgi aktarımı söz konusu olacaksa bile bu ancak erden onbaşıya, ondan çavuşa oradan da astsubaya şeklinde bir bilgi aktarımı şeklinde gerçekleşir. Erin, teğmen ya da yüzbaşı veya binbaşı ile iletişimi neredeyse imkânsızdır. Bu iletişim ancak hiyerarşi dışı yakınlıklar sayesinde gerçekleşebilir. Dolayısıyla biçimsel örgüt bizlere böylesi katı bir yetki ve otorite hiyerarşisi sunmaktadır. Örgütün işleyebilmesi de bu yetki ve hiyerarşi kademelerinin görevle buluşturulması sayesinde olanaklıdır. Yani hiyerarşi basamakları aynı zamanda da görev basamaklarıdır; yetki ve otorite de bu bakımdan görevle ve bu göreve uygun biçimde elde edilen hiyerarşik güçle orantılı olmalıdır.

Davranışçılar, biçimsel örgüt dışında örgüt içerisinde ortaya çıkabilen bir başka 'otorite'nin olanaklılığını göstermişlerdir bizlere. Bu otoritenin biçimsel örgütün ürettiği hiyerarşi ile uzaktan ya da yakından hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Biçimsel örgütlenmenin içerisinde ve bu örgütlenmeye rağmen, çalışanlar başka bazı 'doğal önder'lerin etkilerine açık olabilirler ve bu doğal önderler biçimsel örgütün yetki ve otoritesini de anlamsızlaştıracak biçimde örgüt üzerinde etkili olabilir. Bu kişiler örneğin işyerinde saygı duyulan bir ağabey, bir işçi önderi ya da bir cemaat lideri olabilir. Çalışanlar yöneticilerden çok bunların sözlerini dinlerler. Dolayısıyla biçimsel örgüt içerisinde bir başka örgütlenme ve hiyerarşi ortaya çıkmakta; apayrı bir grup dinamiği sayesinde örgüt biçimsel örgütün koyduğu hedeflerden uzaklaşabilmektedir. Davranışçıların böylesi bir yapılanma karşısındaki tavrı doğal örgüt ile biçimsel örgütü, doğal lider ile biçimsel önderi buluşturmak şeklinde olmaktadır. Bu buluşma doğal önderin biçimsel örgütün önderi de olabileceği gibi, biçimsel örgütün önderi ile doğal örgütün önderi arasında pozitif bir iletişim kanalı inşa edilmesi şeklinde de olabilir.

Davranışçılar, doğal örgütü ve doğal önderleri saptayabilmek için kimi zaman örgüt içerisine 'örgüt ajanı' olarak adlandırılan kişileri de yerleştirme yoluna gitmişlerdir. Örgüt ajanları, işyerinde aynen bir işçi gibi çalışan -- çoğu zaman-- sosyal bilimciler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kişiler işçi gibi işyerine girmekte ve işyerindeki doğal ilişkileri çözümleyerek bu bilgileri yöneticilere iletmektedir.

Bu noktada davranışçı okulun metodolojik olarak bilimsel yönetim okuluna benzediğini vurgulamak isteriz. Davranışçılar da aynen bilimsel yönetim okulu gibi örgütlerdeki evrensel yönetsel 'doğruları' saptamaya yönelmişlerdir. Ancak bu kez doğru arayışı mekanik örgütlenmeye yönelik olmaktan çok örgütlerdeki sosyal ve psikolojik oluşumlara yönelmektedir. Bu anlamda bilimsel teknikler kullanarak örgütlerdeki grup dinamikleri çözümlenmeye çalışmakta, çalışanların grup içerisindeki davranışlarını daha iyi anlayarak bu dinamiklerin verim artışına yol açacak şekilde dönüştürülmesi hedeflenmektedir. Sosyal bilimlerin olanaklarında yararlanarak örgüt gerçeği analiz edilmektedir.

Davranışçı yaklaşımın kuramsal düzlemini daha iyi anlayabilmek için aşağıdaki sayfalarda birkaç yaklaşım ve yazara değinilecektir, bunlar: Maslow'un gereksinimler hiyerarşisi, Herzberg'in iki öğe yaklaşımı, devinim kuramı ve işin nitelikleri yaklaşımlarıdır. Bu yaklaşımları seçerken, Maslow dışındakiler için Türkçe literatürde çok fazla yer verilmeyen ama

davranışçı okulun genel çerçevesini ve tartışma düzeyini anlamamız açısından da bize geniş bir perspektif sunacak olan okul ve yazarları tercih etmiş bulunuyoruz. Başka kaynakların çoğunda yer alan yaklaşımlara değinmemeyi yeğledik. Maslow'a ise çok temel olduğu için ve davranışçı okulun temel sorunsalını anlamamızı kolaylaştıracağı için yer verdik.

Maslow'un gereksinimler hiyerarşisi, insan gereksinimlerini belirli bir hiyerarşi çerçevesinde sunması dolayısıyla insan *güdülerinin* bir kuramı, aynı zamanda da bu gereksinimleri insan davranışlarıyla ilişkilendirmesi bakımından bir *güdülenme* kuramıdır. Maslow -başka birçok yazar gibi- insan gereksinimlerinin farklı ölçütler altında sınıflandırılabileceğini öne sürmüştür. Bununla birlikte Maslow'u diğerlerinden ayıran en temel özellik, sınıflandırılabilecek olan bu gereksinimlerin aynı zamanda hiyerarşik bir düzeninin olmasıdır. *Maslow'un gereksinimler hiyerarşisi* şu şekilde sıralanabilir: Fizyolojik gereksinimler, güvenlik gereksinimleri, bağlanma ve sevgi gereksinimi, saygınlık gereksinimi, kendini gerçekleştirme gereksinimi.

1. Fizyolojik Gereksinimler: Yiyecek, hava, su, dinlenme, faaliyet, annelik vb. gereksinimlerdir. Fizyolojik gereksinimler doyurulmazsa bu gereksinimlerin yokluğundan dolayı ortaya çıkacak olan eksiklik insan organizmasına tamamen egemen olmaktadır. Bu gereksininimlerin doyurulmaması durumunda:

> (...) Şiir yazma için gelen ilham perisi, yeni bir otomobil alma isteği, Amerikan tarihiyle ilgilenme, yeni bir çift ayakkabı isteği çok uç durumlar olarak unutulur veya ikinci derecede önemli hale gelir. Aşırı ve tehlikeli bir biçimde aç olan bir insan için yiyecek dışında başka hiçbir şeye karşı bir ilgi yoktur. Yiyeceklerin rüyasını görür, yiyecekleri hatırlar, yiyecekleri düşünür, sadece yiyecekleri hisseder, sadece yiyecekleri algılar ve sadece yiyecek ister. (Maslow, 1954: 82)

2. Güvenlik Gereksinimi: Fizyolojik gereksimler görece iyi doyurulduğu zaman yeni bir gereksinim seti ortaya çıkmaktadır. Buna göre kişiler güvence içerisinde, düzenli ve korkusuz bir yaşam sürmek isterler ki kişilerin bu gereksinimi Maslow'un kuramında güvenlik gereksinimleri olarak adlandırılmaktadır. Benzer biçimde çalışanlar da düzenli bir iş, sağlık sigortası, emeklilik ödeneği gibi bugününü ve geleceğini güvence altına alacak birtakım önlemlerin alınmasını arzularlar. Yetişkinlerden çok bu gereksinimlerin saf hali bebeklerde daha iyi gözlenmektedir. Örneğin bir bebek rahatsız edildiğinde veya annesinin kollarındaki desteği yitirdiğinde yüksek sesle ağlamaya başlayacaktır. (Maslow, 1954: 85)

3.Bağlanma ve Sevgi Gereksinimi: Fizyolojik gereksinimler ve güvenlik gereksinimleri görece iyi doyurulduğunda insan bağlanma ve sevgi gereksinimini duyumsayacaktır. Bunlara, sosyal gereksinimler de denilmektedir. Bunlar kişilerdeki arkadaşlık arzusu, âşık olma, kişilerle ilişki içerisinde bulunma, çevresi tarafından kabul edilme gibi sosyal gereksinimlerine karşılık gelmektedir.

> Bu noktada aşk, cinsel ilişkiyle aynı şey değildir, şeklinde bu tanımlama yapmak gerekmektedir. Cinsel ilişki tamamıyla fizyolojik bir gereksinim olarak anlaşılabilir. Sıradan cinsel ilişki davranışı farklı farklı belirlenebilir; buna göre, sadece cinsel ilişki boyutuyla değil, fakat başka gereksinimlerce, öncelikle de sevgi ve duygulanma gereksinimlerince belirlenir. (Maslow, 1954: 90)

4. Saygınlık Gereksinimi: Saygınlık gereksinimleri iki ayrı başlık altında incelenebilir. Birinci başlıkta; güçlü olma, başarma, yönetme ve yetki sahibi olma, dünya yüzünde bir şeylere güvenme, bağımsız ve özgür olma isteği gibi kişinin kendi gözünde yücelme gereksinimleri bulunmaktadır. İkinci başlık; altındaki gereksinimler ise başkalarının gözünde ün ve itibar sahibi olmayla ilgilidir ve bulunduğu insan kümesi içerisinde statü sahibi olmayı, dikkat çekmeyi, önemsenmeyi, insanlar tarafından kabul edilmeyi ve değer verilmeyi istemeyi kapsamaktadır. (Maslow, 1954: 90)

5. Kendini Gerçekleştirme Gereksinimi: Yukarıda sayılan dört gereksinim doyurulsa bile, kişiler varlık nedenlerine uygun düşen anlamı bulamadıkları sürece, sürekli bir huzursuzluk ve hoşnutsuzluk içerisinde olacaklardır. Kendi gizilgüçlerini kullanmak, kendilerini tanımlamak ve bu yolla kendi kendilerini gerçekleştirmek için çırpınıp duracaklardır. İnsan ne yapabilir ya da nasıl yapabilir? Eğer kendisiyle barışık olacaksa, bir müzisyen müzik, bir ressam resim yapacak ve bir şair de şiir dizecektir. Bu gereksinim kişinin kendisini gerçekleştirme gereksinimidir. (Maslow, 1954: 91)

Maslow bu beş temel gereksinimin içgüdüsel olup olmadığını tartışmaktadır (Maslow, 1954: 7. Bölüm) ve sonuç olarak bulduğu gereksinimler setinin diğer basit anlamdaki isteklere veya davranışlara göre, bütün kültürler için 'çok daha evrensel' olduğu kararına varmaktadır (Maslow, 1954: 136-145). Evrensellik arayışı ve bilimsellik davranışçı okul mensuplarının araştırmalarını yönlendiren temel saiktir. Daha önce de belirttiğimiz gibi davranışçı okul mensupları bu kez bilimsel ve evrensel doğruları insan davranışı üzerinden ortaya çıkartmaya çalışmaktadır. Bu sayede insan davranışını işyerinde pozitif bir unsur olarak güdelemeye tabi tutmak ve böylece verimlilik artışı yaratmak istemektedirler.

Maslow'un yukarıda sayılan gereksinimler seti kendi içerisinde bir hiyerarşiyi barındırmaktadır. Buna göre gereksinimler en alt düzeydeki gereksinimlerden başlanarak sıra ile doyurulmalıdır. Gereksinimler hiyerarşisi kuramında Maslow, gereksinimleri davranışlara bağlayacak dinamik güçler olarak iki kavrama dayanmaktadır: Yoksun olma ve haz duyma (Wahba ve Bridwell: 1976: 213-214; Landy, 1978: 533). Elbette bu iki kavramın Freud'un acıdan sakınma ve haz arayışı kavramları ile bağlantılı olduğu ortadadır.

Yoksun olma kavramı gereksinimler seti üzerinde hiyerarşik olma durumunun baskınlığını kurabilmek amacıyla kullanılmaktadır. Sağlıklı bir insan, en alt düzeydeki doyurulmamış gereksinimi doyurabilmek için bütün diğer üst düzey gereksinimlerini askıya alarak gücünün tamamını bu gereksinimini doyurmak için harcayacaktır. Örneğin fizyolojik gereksinimler doyurulmadığında, bu durum insan üzerinde bir baskı yaratır; kişi tüm kapasitesini fizyolojik gereksinimlerinin hizmetine iter ve tüm gücünü bu gereksinimi en etkili şekilde giderebilmek amacıyla örgütler. Yoksun olma durumu, kişinin bütün gücünü bu temel yoksunluğu ortadan kaldırmak için harekete geçirmesidir ve bu yönüyle gereksinimin doyurulmasına yönelik olarak ilk tepkisel hareketin başlangıcıdır.

İkinci temel hareket ise doyurulmuş bir gereksinimin verdiği hazdır ki bu, bir üst gereksinimin hissedilmesine yol açar. Böylece bir üst düzey gereksinim için tekrar başa dönülerek yoksun olma durumu yaşanır. Özetleyecek olursak, ilk olarak birey en alt düzeydeki gereksiniminin farkına varır; ikinci aşamada bu gereksinimi ortadan kaldırmak için bütün kapasitesini harekete geçirir; üçüncü aşama gereksinimin doyurulması, haz ve bir üst düzeydeki gereksinimin farkına varılması aşamasıdır.

Özelde Maslow'un yukarıda anlatılan kuramı, genelde bütün gereksinim temelli kuramlarda olduğu gibi insanın bütün gereksinimlerinin karşılandığı ve 'huzura' erdiği bir son nokta kurgulanmakta ve insan bütün yaşamını bu son noktaya ulaşabilmek için yaşamaktadır.[5] İnsanın doğası, çalkalanıp durulan bir model içerisinde çizilmiş ve çalkalanma durumu rahatsızlık verici, bu yüzden ortadan kaldırılması gereken ama aynı zamanda da yaşanması zorunlu bir süreç olarak tasvir edilmiştir. Yaşamla savaşım fikri, kuramsal ve deneysel açıdan çok da rahatsız edici olmamakla birlikte bu savaşımın 'günün birinde' son bulacağı düşüncesi gerçekten sorgulanması gereken 'ilahi' bir nokta gibidir. Kaldı ki bu huzurlu ve mutlu aşamaya ulaşmak için

[5] Kanımca, gereksinim temelli kuramlar, bütünüyle 'dinsel' biz bakış açısı sunmaktadırlar. Böyle bir noktanın bulunup bulunmadığı ve gerçekten bulunmasının gerekip gerekmediği bir soru işareti olarak durmaktadır.

insanların refleksif olarak çabaladıkları gözlenmektedir. Öyle ki insanlar doğdukları andan itibaren bu ruh huzursuzluğunu tamamen ortadan kaldırmak için savaşım vermektedirler; gerçek mutluluğa ancak bu son noktada yani insanın bütün gereksinimleri duyurulduğu anda varılır.

Maslow'un modeli aslında insanlar arasına da bir hiyerarşi yerleştirmektedir. Buna göre ekonomik sorunlarını çözmüş, geleceğini güvence altına almış, dostlara sahip olan ve kendi kendini gerçekleştirebilecek yaratıcı etkinlikler içersinde olan insan huzurlu ve mutlu insandır. Bunların daha azına sahip olan insanın hayatla savaşımı devam etmektedir ve gereksinimler hiyerarşisinin ne kadar alt basamaklarındaysa işi o kadar zordur.

Maslow aslında doğrudan iş doyumuyla, hatta işle hiç ilgilenmemiş, kuramsal çözümlemesini 'çalışan insan' için değil, 'insan' için yapmıştır. Maslow'un modelinde iş doyumu yerine yaşam doyumundan söz etmek daha doğru olacaktır, insan sürekli bir savaşım içerisindedir. Bu savaşım ancak kendini gerçekleştirdiğinde, ne olduğunun ve ne için var olduğunun yanıtını bulduğunda bitecektir. Bu son noktayı kişinin yaşam doyumunun gerçekleştiği nokta olarak tanımlayabiliriz. Bununla birlikte, kişilerin yaşam doyumu düzeylerinin, gereksinimler hiyerarşisindeki konumlarına koşut olacağını söylemenin güç olduğu kanısındayız. Yaşam doyumu kişinin belirli bir anda genel anlamda yaşamdan sağladığını hissettiği (ya da bildirdiği) doyum düzeyidir. Bu bakımdan saygınlık gereksinimini doyurmak için çabalayan bir insanın yaşam doyumunun günlerce aç kaldıktan sonra henüz yemek yemiş bir insandan daha yüksek olacağını söylemek güçtür. Çünkü birincisi gereksinimler hiyerarşisinin daha üst basamaklarında olmasına rağmen 'acıdan sakınma' durumundadır; ikincisi ise gereksinimler hiyerarşisinin daha alt basamaklarında olmasına rağmen karnını henüz doyurmanın verdiği tatlı bir yorgunlukla 'haz' aşamasındadır. Bu iki kişiyle yapılacak bir görüşmede ikincisinin yaşam doyumu düzeyi, kanımca, daha yüksek çıkacaktır. Böylece gereksinimler hiyerarşisiyle yaşam doyumu arasında olumlu doğrusal bir ilişki kurmak pek doğru olmayacaktır. Sadece kendini gerçekleştirmiş kişi için bir 'tamlık' duygusu söz konusudur. Kendini gerçekleştirme aşamasından önceki aşamalarda hem yaşam doyumunun hem de iş doyumunun sabit bir düzeyinden söz etmek güçtür. Doyurmak için çabaladığı ihtiyacı ile verdiği savaşın zafere ne kadar yakın olduğuna bağlı olarak iş doyumu ve yaşam doyumu düzeylerinin değişeceği beklenir. Sadece kendini gerçekleştirmiş insan için mutlak bir zaferden söz edilebilir. Kendini gerçekleştirmiş insan hem yaşamda hem de işinde kendine güvenen, istediklerini elde etmiş,

yaşamının her evresiyle kafasında kurguladığı insan arasında güçlü bağlar kurmuştur. Bu bakımdan kendisini gerçekleştirmiş insan için hem yaşam doyumunun hem de iş doyumunun çok yüksek olması beklenir. Günümüzün hiçbir şeye yetişemeyen ve her şeyi yarım yamalak yapmış olmanın hissiyle malul insanı için böylesi bir noktaya ulaşmak oldukça güç görünmektedir.

Maslow kuramını oluşturduktan sonra kuram yönetim yazınına uygulanmaya çalışılmıştır. Birçok yazarda Maslow'un etkisi gözlenebilir. Örneğin Douglas McGregor, Maslow'un kuramına dayanarak yönetimle ilgili X ve Y kuramlarını ileri sürmüştür. McGregor, X kuramı çerçevesinde resmettiği bir yöneticinin yönetimle ilgili varsayımlarını şu şekilde sıralar (McGregor, 1970: 30-37):

1. Normal olarak insan işini sevmez ve elinden geldiği kadar işten kaçar;
2. İnsanın işini sevmeme özelliği nedeniyle, insanların çoğu işinde yeterli çabayı göstermeleri için zorlanmalı, denetlenmeli, yönetilmeli ve ceza ile korkutulmalıdır;
3. Normal bir insan yönetilmeyi tercih eder, sorumluluktan kaçmak ister, hırsı azdır, her şeyin üstünde de güvenlik arar.'

McGregor,

> (...) insan daima isteyen bir hayvandır- bir isteği doyurulur doyurulmaz onun yerine başka biri çıkar hemen ortaya. Bu asla bitmeyen bir süreçtir. (...) İnsan gereksinimleri bir önem sırasına göre dizilmiştir. En alt düzeyde -ihmal edildiğinde en üste çıkan- fizyolojik gereksinimleri vardır. Ekmek olmadığında insan yalnız ekmek için yaşar. (...) Doyurulmuş bir gereksinim davranışı teşvik etmez. (...) Fizyolojik gereksinimler yeterince doyurulduğunda, bir üst düzeydeki gereksinimler insan davranışını etkilemeye - onu teşvik etmeye başlar. (...) (McGregor, 1970: 32)

McGregor, X kuramını savunan bir yöneticinin çalışanların ancak fizyolojik gereksinimlerini karşılayabileceğini, belki biraz çabayla güvenlik gereksinimlerini de karşılayacak araçları sunacağını, ancak insanın bir kez belli bir yaşam seviyesine ulaşınca daha yüksek gereksinimlere itildiğini, X kuramıyla yola çıkan bir yöneticinin de çalışanların daha üst düzey gereksinimlerini doyurmayı beceremeyeceğini, işyerinde çalışanlara yönelik güdüleyici koşulları yaratamayacağını savunur (McGregor, 1970: 35).

Bunun yerine yöneticiler tarafından Y kuramında sıraladığı yönetim varsayımlarının benimsenmesinin daha iyi olacağına inanmaktadır. Y Kuramına göre (McGregor, 1970: 38-40):

1. Kişilerin işlerinde fiziksel ve zihinsel çaba harcaması oyun ya da dinlenme kadar doğaldır;
2. Dışarıdan denetim ve ceza ile korkutma, kişiyi örgütsel amaçlara yöneltecek tek yol değildir. Bağlanmış olduğu amaçlara hizmet ederken insanlar kendi kendini yönetme ve kendi kendini denetleme yollarını kullanabilirler;
3. Amaçlara bağlılık kişilerin elde etmeyi bekledikleri ödüllere bağlıdır;
4. Uygun -koşullar altında sıradan bir kişi sorumluluğu sadece kabul etmeyi değil fakat sorumluluk istemeyi da öğrenir;
5. Örgütsel sorunların çözümünde imge, ustalık, yaratıcılık kullanma yeteneği insanlar arasında geniş ölçüde yaygındır;
6. Çağcıl endüstri yaşantısının koşulları altında normal bir insanın anlık yeteneklerinin sadece bir kısmından yararlanılmaktadır.

Maslow'un izlerini sadece McGregor'da değil, C. Argyris'in, R. Likert'in, E. H. Schein'in kitaplarında da bulmak mümkündür (Onaran, 1981: 22).

Yönetim yazınında Maslow'un kuramından etkilenerek ortaya çıkan kuramların hemen tümünün varsayımı, kişinin kendini gerçekleştirmesinin yolu işyerinden ve işinden geçmektedir; öyleyse çalışana işinde kendini gerçekleştirmesinin yolları sağlanmalıdır, şeklindedir. Bu kuramlar çalışanların bütün gereksinimlerinin işyeri politikaları yardımıyla karşılanabileceğini savunmaktadır; yani insan karnını işyerinin verdiği parayla doyuracak, işyerinin yaptığı sigorta sayesinde bugününü ve geleceğini güvence altına alacak, işyerinde arkadaşları olacak, işi sayesinde saygın bir konumda bulunacak ve en önemlisi işinde kendisini gerçekleştirecek, yaratıcı yeteneklerini işinde kullanacaktır. Böylece işinden doyum sağlayacak ve yaşamdan bekleyebileceği her şeyi işi aracılığıyla gerçekleştirdiği için yaşam doyumu da sağlanmış olacaktır. Burada iş ve işyeri yaşamın merkezine yerleştirilmekte; başarı, sosyal iletişim, dostluk arayışı vb. her şey için iş ve işyeri adres gösterilmektedir. Kanımca bu Maslow'un oldukça mistik bir havada tanımladığı kendini gerçekleştirme kavramının iş ortamının dar sınırları içerisine hapsolması anlamına gelmektedir ve aslında Maslow'un yaklaşımı tersyüz edilmiştir. Maslow kendini gerçekleştiren kişiyi, yaşamın birçok aşamasında kendi varlığının anlamına ulaşmış kişi olarak, biraz da 1950'li yıllarda etkisi yüksek düzeyde hissedilen 'varoluşçu okulun' etkisiyle tanımlamaktadır. Yönetim kuramcıları ise kendi varlığının anlamına varmış kişiyi, işyerinde güdülenmiş ve işini şevkle yapan kişiye indirgemişlerdir.

İş tasarımı konusunda önemli yaklaşımlardan birisi ise *Frederick Herzberg'in İki Öğe Yaklaşımı*dır. Yaklaşım iş doyumunu iki farklı belirleyiciye indirgemektedir. Bunlardan birincisi insanın çok temel bir dürtüsü olan acıdan sakınma dürtüsünden kaynaklanmaktadır (House ve Wigdor, 1967: 370); örneğin açlık temel biyolojik bir dürtü olarak, bu gereksinimi gidermek için para kazanmayı zorunlu hale getirir. Para kazanma olgusu, tek başına acıdan (burada açlık) sakınma dürtüsünün bir sonucu olarak gerçekleşmektedir. Acıdan sakınma gereksiniminin yöneldiği uyaranlar grubu işin çevresiyle ilgilidir. Bunlar koruyucu (*hygien*) öğeler olarak adlandırılmaktadır ve şirket politikası, şirket yönetimi, gözetimciler, kişilerarası ilişkiler, iş koşulları, ücret, statü ve iş güvenliğini içermektedir. İnsanın ikinci gereksinimler seti ise onun nitelikleri, başarma yeteneği ve başarmaya yönelik psikolojik gelişme deneyimiyle ilgilidir. Geliştirici veya güdüleyici etmenler olarak adlandırabileceğimiz bu öğeler iş doyumu ile ilgilidir ve başarı, kişinin işi hakkındaki yargısı, işin kendisi, sorumluluk, işte gelişme imkânı ve işte terfi etmeyi kapsamaktadır. (Herzberg, Jan.-Feb. 1968: 56-57)

F. Herzberg ve arkadaşlarının 1959 yılında yaptıkları ve iki öğe yaklaşımının kuramsal temellerinin atıldığı deneysel çalışmanın amacı iş doyumu ve doyumsuzluğunun ortaya çıkmasında farklı öğelerin sorumlu olup olmadığını araştırmaktır. Bu çalışmada deneklerden, işyerinde kendilerini mutlu ve mutsuz eden öğeleri yazmaları istenmiştir. Bu çalışmanın sonuçlarını Herzberg ve arkadaşları şu şekilde yorumlamaktadır (Herzberg, Mauner ve Synderman, 1959: 113-114; Herzberg, 1966):

> Katılımcılarımız işten memnun olduklarını açıkladıklarında, en çok işlerindeki başarımlarının iyi olması ve işte gelişme olanaklarının olması gibi görevle ilgili öğeleri hoşnutluklarına gerekçe olarak göstermekteydiler. Tersine, mutsuz olduklarını bildirdiklerinde ise işle ilgili değil, fakat işi çevreleyen koşullarla ilgili öğeleri tanımlamaktaydılar. (...) Bu koşulları kapsayan öğeleri, tıbbi sağlık ilkelerine benzediği için, koruyucu (*hygien*) öğeleri olarak adlandırmaktayız. (...) Koruyucu öğeler arasına gözetimcileri, kişiler arası ilişkileri, fiziksel çalışma koşullarını, ücreti, işletme politikaları ve yönetim deneyimlerini, çalışanların her türlü çıkarlarını (*benefits*) ve iş güvenliğini katmaktayız. Bu öğeler çalışanlarca kabul edilir bir düzeyin altına düştüğünde iş doyumsuzluğu ortaya çıkar. Bunun tersi doğru değildir. İşin içeriği en uygun (optimum) şekilde gerçekleştirilirse, iş doyumsuzluğu ortaya çıkmamakla birlikte, olumlu tutumların ortaya çıkması için yeterli koşulları sağlanmış olmaz.

Herzberg ve arkadaşları yaptıkları çalışmada iş doyumuna yol açan tüm öğelerin % 81'inin güdüleyiciler ve iş duyumsuzluğuna yol açan tüm

öğelerin % 69'unun koruyucu öğeler olduğunu saptamışlardır (Herzberg, Jan.-Feb. 1968: 58).

Herzberg'in kuramı birçok bakımdan Abraham Maslow'un gereksinimler kuramına benzemektedir. Maslow gereksinimleri, fizyolojik gereksinimler, güvenlik gereksinimleri, sosyal gereksinimler, saygınlık gereksinimleri ve kendini gerçekleştirme gereksinimi olarak beşe ayırmıştı. Bu gereksinimler arasında bir hiyerarşi vardır; yani ancak alt düzeydeki bir gereksinim doyurulduktan sonra bir üst düzeydeki gereksinimin doyurulması yoluna gidilebilir. Herzberg'in kuramı da Maslow'un kuramı gibi bir güdülenme ve iş doyumu kuramıdır ve Herzberg (Maslow gibi) güdülenmeyi belirli öğeler aracılığıyla açıklamaya çalışmıştır. Burada Herzberg'in koruyucu öğelerinin Maslow'un ilk üç gereksinimine, güdülenme öğelerinin ise son iki gereksinimine karşılık olduğu söylenebilir. (Sencer, Mart 1982: 10)

Herzberg kendi araştırmasının bulguları ile Jung, Adler, Sullivan, Rogers ve Goldstein gibi kişilik kuramcılarının 'kendini gerçekleştirme', 'kendini var etme' yaklaşımları arasında da bir benzerlik görmektedir (Herzberg, Mausner ve Synderman, 1959: 114). Bu yaklaşımlara göre kişinin en büyük (*supreme*) hedefi, gerçekliğin sınırları ve kendi iç potansiyeli ölçüsünde başlı başına ve yaratıcı bir varlık olarak kendi kendini gerçekleştirmektir. Olumlu tutumlar ancak kişinin işinde kendini gerçekleştirme gereksinimini doyurduğunda ortaya çıktığı için, olumlu iş tutumlarını yaratan öğeler de bir bakıma bu en büyük hedefi gerçekleştirmektedir. Kişi her alanda kendini gerçekleştirmeye çalışmaktadır; iş ise bunun en önemli alanlarından biridir. (Herzberg, Mausner ve Synderman, 1959: 114)

Herzberg, bazı yaklaşımların koruyucu öğelere aşırı önem verdiğine değinmektedir. Öncelikle iş, işin yapılmasıyla ilgili olarak amaçlara anlamlı bir biçimde ulaşılabilecek şekilde ve işçilerin yeteneklerini maksimize edecek biçimde yeniden düzenlenmelidir. İşin psikolojik nitelikleri üzerinde durulmalı ve ödüller işin yapılmasıyla doğrudan ilgili hale getirilmelidir (Herzberg, Mausner ve Synderman, 1959: 132). İş zenginleştirmelerinde yönetim, genellikle çalışanların kişisel katkılarını azaltıcı yönde hareket etmektedir. Oysa kişilere yapmakta oldukları işlerinde gelişmeleri için olanak tanınmalıdır. İş zenginleştirme deneyimlerinin sorunu, iş zenginleştirmesinde yatay iş zenginleştirilmesine yönelmekten kaynaklanmaktadır. Oysa yatay iş zenginleştirilmesi yerine dikey iş zenginleştirmesi daha uygun olacaktır, Kişiler bu yolla psikolojik gelişme gereksinimlerini doyurabilme olanağına kavuşacaklardır. Çalışanın yapmakta olduğu işte başarılı olması için fırsat verilmelidir.

Dikey iş zenginleştirmesinin yanında uygulanacak yatay iş zenginleştirmesi sadece, kişilerin gözünde yapmakta oldukları işin anlamlılığını artıracaktır (Herzberg, Jan.-Feb. 1968: 59). Bununla birlikte Herzberg kişilerin işlerine, yapay bir biçimde güdüleyici öğelerin yerleştirilmesini de 'ortodoks' iş zenginleştirilmesi olarak adlandırmaktadır. Oysa güdüleyici öğeler bağımsız bazı niteliklerin işe yerleştirilmesiyle sağlanabilecek şeyler değildir; güdüleyici öğeler, güdülenmenin niteliği, koruyucu öğelerin niteliği ve iş başarımının niteliğinin bir bileşkesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu öğeler çalışanın işten memnun olmasıyla ilgilidir ve ancak koruyucu öğelerle birleştiğinde anlamlı sonuçlar vermektedir (Herzberg, Sep.-Oct. 1974: 77). Kısaca, güdüleyici öğeleri veya koruyucu öğeleri dışlayacak bir değişiklik çalışanın işteki başarımını artırmaya yetmeyecektir. İşin yeniden düzenlenmesi hem güdüleyici öğeleri hem de koruyucu öğeleri kapsadığı sürece anlamlıdır.

Herzberg, montaj hattına ve otomasyonun her türüne karşıdır. Çünkü burada, çalışanların katkılarını ölçmek ve çalışanlara kendi katkılarının ölçülmesi yoluyla içsel ödüllendirme sistemini kurmak olanaksızdır. Oysa çalışan, kendini gerçekleştirmenin aracı olarak ortaya çıkan ürünle gurur duyabilmeli ve bu yolla güdülenebilmelidir. Otomasyon ve montaj hattında çıkan ürünün kimin olduğunu seçmek bile çok güçtür (Herzberg, Mausner ve Synderman, 1959: 132). Kurulacak yeni yapı kişinin kendini gerçekleştirmesi bakımından uygun bir sistem olmalıdır.

Bazı yazarlar, iki öğe yaklaşımına deneysel destek sağlamakta güçlüklerle karşılaşmışlardır (House ve Wigdor: 1967). Çünkü Herzberg'in yöntemi görgül bir araştırmanın verilerinin çözümlenmesini içermektedir. Deneklerden iş ortamında kendilerini mutlu eden ve mutsuz eden olayları anlatmaları istenmiş ve bu olaylara dayanılarak hoşnutluğa ve hoşnutsuzluğu yol açan öğeler sıralanmaya çalışılmıştır. Bu yöntemden başka bir yöntemle yapılan çalışmalar aynı sonucu vermemektedir. Herzberg'in yaptığı biçimde olay hatırlama yönteminin ortaya çıkardığı sorunların daha iyi anlaşılabilmesi için yükleme (*attribution*) kuramını iyi anlamak gerekmektedir.(Tasi, Rizzo ve Carroll, 1990: 279) Yükleme kuramının bulgularına göre kişiler kötü iş deneyimlerinin nedenlerini başkalarında veya koşullarda; iyi iş deneyiminin nedenlerini ise kendilerinde bulma eğilimindedirler. Böylece kendilerini mutsuz ya da başarısız hissediyorlarsa buna kendi dışındaki öğeler neden olmuştur; eğer mutlu veya başarılı hissediyorsa da bunu kendi yaratıcılıklarının gücü sayesinde elde etmişler gibi algılayacaklardır. Benzer bir deneyimi kendi hayatımızda da çoğu zaman yaşıyoruz. Örneğin öğrenciler iyi not

alırlarsa bu kendileri iyi çalıştığı için ya da çok zeki oldukları için; kötü not alırlarsa bu 'hoca onlara taktığı' için şeklinde yorumlanmaktadır. Yani başarının kaynağı içsel, başarısızlığın kaynağı ise dışsal olarak algılanmaktadır.

Benzer biçimde Herzberg'in yaptığı gibi olay hatırlama yöntemiyle yapılan bir çalışmada da çalışanlar eğer işlerinden hoşlanmıyorlarsa -örneğin- 'işin yapılmasıyla ilgili birçok sorunum var çünkü patronum beni yeterince bilgilendirmiyor' diyeceklerdir. Diğer yandan işlerinden hoşlanıyorlarsa -örneğin- 'işimde başarılıyım çünkü bu iş bana ilginç geliyor' diyeceklerdir; bunun yerine 'işimde başarılıyım çünkü patronum benim başarılı olmam için her yardımı yapıyor' demelerini pek de beklememek gerekmektedir.

Üstelik iş ortamındaki olayların nedenlerini güdüleyici ve koruyucu öğeler diye iki ayrı nedene bağlamak da yöntemsel olarak yapay gibi görünmektedir. Kaldı ki herhangi bir işte güdüleyici öğelerin varlığını veya derecesini ölçmek de çok güçtür. (Hackman ve Oldham, 1980: 58)

Bu yaklaşımda *kişisel farklılıklar* da göz önünde bulundurulmamıştır (Tosi, Rizzo ve Carroll, 1990: 279). Oysa kişilerin kendilerine güvenme veya beceri düzeyleri gibi kişiliklerinden getirdikleri özellikleri onların başarılarını veya doyumlarını etkileyecektir.

Herzberg de diğer davranışçı yaklaşımlar gibi hayatın merkezine işi ve işyerini koyarak çalışanların mutluluğunun kaynağının iş olduğu şeklindeki bir yaklaşıma mesafeli durmaktadır. İki öğe yaklaşımında iş doyumu olarak tanımlanan şey aslında, kişinin işi aracılığıyla kendini gerçekleştirmesinden başka bir şey değildir.

Tartışmak istediğimiz bir başka yaklaşım ise *devinim (Activation) kuramı*dır. Devinim kuramı, temelde işbölümü, işin kişiselleştirilmesi, işin rutin bir nitelik taşıması gibi yaklaşımlara --dolayısıyla bilimsel yönetim okuluna-- bir eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. İş bölümü ve işin kişiselleştirilmesi çalışanın iş ortamındaki devinim düzeyini düşürmektedir; iş rutin bir niteliğe bürünmektedir. Oysa çalışanlar bedensel ve psikolojik devinimi yüksek bir işten daha çok doyum elde etmektedir. Bu tip işler çalışanın dikkatini olumlu yönde etkileyerek yaptığı işe uyum sağlama düzeyini artırmaktadır. İşin doğası ile çalışanın işteki bedensel ve psikolojik devinimi veya dikkati arasında bir ilişki olduğu varsayılarak, bir işin kendini tekrarlayan nitelikler taşıması ve çalışan açısından küçük bir uyaran etkisine sahip olması vb. çalışanın devinim düzeyini düşüreceği varsayılmaktadır. Bu mantıkla yola çıkarsak, iş doyumunu artırmanın, işte verimliliği ve etkililiği sağlamanın tek yolu çalışanın devinim düzeyini artırmak ve en uygun bir düzeyde tutmaktır.

Ancak devinim kuramı için çalışanın devinim düzeyini sürekli olarak en uygun düzeyde tutmanın yolu tek başına iş zenginleştirilmesi değildir. Çünkü kişilerin işine kısa bir sürede uyum sağlaması, işi daha kolay yapmanın yollarını bulması gibi 'tehlikeler' işin zenginleştirilmesi durumunda bile her zaman ortaya çıkabilir. Kişinin, bir uyaran karşısında devinim düzeyi bu kişinin o uyarana olan alışkanlığı arttıkça düşmektedir. Kısacası, çalışanın devinim düzeyi ve uyarın alışkanlığı arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bununla birlikte aradan belli bir süre geçtikten sonra aynı uyaranın tekrar oluşturulması devinim düzeyini artırmaktadır.(Scott, 1966: 5-30) Yani kişi uzun bir süre (A) uyaranıyla karşılaştıktan sonra (A uyaranına alışması söz konusu olsa bile), (B) uyaranıyla karşılaşır ve ardından tekrar (A) uyaranına maruz kalırsa devinim düzeyi düşmemektedir. Bu saptamadan yola çıkarak devinim kuramcıları 'iş rotasyonunu' savunmaktadır denilebilir. Kişilerin devinim düzeyi, kişilerin yaptıkları her bir iş başlı başına çok tekdüze bile olsa, iş rotasyonu yoluyla yüksek tutulabilir. (Hackman ve Oldham, 1980: 55)

Bu yaklaşım uygulamada işbölümünü veya işin kişiselleştirilmesini, dolayısıyla montaj hattının yarattığı iş basitleştirmesini temelden reddedici bir yaklaşım olmaktan çok oluşturulan iş düzenine veya iş akışına hiç karışmaksızın çalışanların çeşitli işler arasındaki mobilitesini artırmak yoluyla sorunu çözmeye çalışmaktadır.

Kişilerin işlerinde ne kadar devingen oldukları kişiden kişiye değişir; öte yandan bu durumda önemli bir başka nokta da kişilerin işlerinde ne kadar devingen olmak istedikleridir. Ayrıca, bir kişinin belli bir uyaran karşısındaki davranışının belirlemesinde, kişiliğinin rolünün de önemi büyüktür. Aynı deneysel çalışmada düşük devinimle çalışan kişilerden bazılarının işteki etkililiklerini yitirecek ölçüde eylemsiz kalmayı yeğlediği gibi, bazılarının da daha çok devinim arayışı içerisinde oldukları saptanmıştır (Scott, 1966). Devinim kuramcıları kişilik özelliği olarak daha çok devinim arayışı içerisinde bulunan kişilerle pek uğraşmamışlar, hatta yüksek devinim içeren işlere de pek ilgi göstermemişlerdir (Hackman ve Oldham, 1980: 54). Oysa bunların tümü iş tasarımı için önemlidir; üstelik devinim kuramı bunların iş tasarımıyla nasıl ilişkilendirileceğini de göstermemektedir. Devinim kuramcıları devinim düzeyinin belirlenmesinde etkili olabilecek üç etmeni şu şekilde belirlemişlerdir (House, Wigdor, 1967: 370):

a) Görevin çalışanda yarattığı uyarımın büyüklüğü,

b) Uyarının çeşitliliği,

c) İşteki duyum/uyaran öğelerinin çeşitliliği (görsel, işitsel, kokuya ait, tada ait, dokunarak duyumsamaya ait v.b.).

Belirlenmiş olan bu etmenler devinim düzeyinin saptanmasında etkili olsalar bile her birinin nesnel birer ölçüt olduğunu varsaymak pek de mümkün değildir. En azından bu ölçütlerin her birinin çalışanlar arasında bir karşılaştırma yapabilecek şekilde mutlak olarak ölçülebilmesi çok güçtür. Başta çalışanların kişilik özellikleri olmak üzere birçok başka değişken bu ölçümü etkileyecektir. Bir yerde bu konuda yürütülen araştırmalar elma ile armudun karşılaştırılması gibi farklı özelliklerdeki yapıların karşılaştırılması anlamını taşımaktadır.

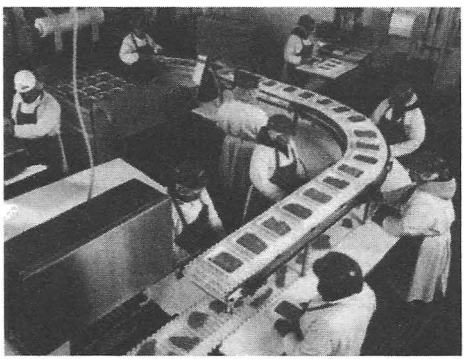
Son olarak, devinim düzeyinde herkesi olumlu şekilde etkileyecek bir 'ideal'in bulunması gerekli görünmektedir. Böylesi bir ideal devinim düzeyini bulmak da gerçekten zordur. Yüksek devinim, bazı iş türleri için verimliliği artırırken bazıları için düşürebilmektedir. Devinimi yüksek birisinin iş karşısında refleksif tepkiler göstermesi eğilimi artmaktadır. Verilen bir iş için refleksif tepkiler doğru olabileceği gibi yanlış da olabilir. Neyi nasıl yapacağımızı biliyorsak (birkaç kez aynı şeyi yapmışsak) doğru tepkiyi bulabilmek açısından yüksek devinim iyidir. Fakat eğer işi iyi bilmiyorsak ve hala onunla mücadele içerisindeysek yüksek devinim kötü sonuç vererek hedeflenen şeyi yapmaktan vazgeçmeye kadar götürebilecektir.(Hackman ve Oldham, 1976: 55)

Devinim kuramının temel varsayımı, 'insan denen yaratık tekdüzelikten, rutinlikten hoşlanmamaktadır; bu yargı iş için de doğrudur', şeklindedir. Öyleyse insanın işini de tekdüzelikten kurtarmak gerekmektedir, insan ancak bu yolla kendi 'doğasına' uygun koşullarda çalışır, verimliliği artar, içsel ödüller (kendine güveni artar) ve dışsal ödüller (daha çok maaş, ikramiye, v,b.) elde eder ve iş doyumu artar, şeklindedir. Bu önermelerin her biri başlı başına sorunludur. Bir kere insan doğası şeklinde bir tür 'öz' arayışı üzerine kurulacak yaklaşımların tümü esas itibariyle idealisttir. İnsan doğası zaman içerisinde ve insanın içinde bulunduğu koşulara bağlı olarak değişiklikler gösterebilir. 'İnsan doğası açgözlülük üzerine kuruludur, bu nedenle bencildir' şeklindeki bir cümle ne kadar doğru ya da yanlışsa 'insanın doğasında paylaşmak isteği vardır, insan paylaşarak mutlu olur' şeklindeki bir cümle de o kadar doğru ya da yanlıştır. Kişi içerisinde bulunduğu yaşam koşullarına bağlı olarak açgözlülük ve paylaşma davranışını öğrenir. Açgözlülüğün yaşamak için zorunlu hale geldiği durum ve kültürlerde açgözlülüğe, paylaşmanın önemsendiği ve ödüllendirildiği durum ve kültürlerde ise paylaşmaya meyledebilir.

Üstelik devinim kuramı montaj hattının yarattığı deformasyonu tam olarak kavrayamamış gibi de görünmektedir. Daha önceki bölümlerde değindiğimiz gibi montaj hattında rutin ve hız iç içe geçmektedir; yani montaj hattı belli bir rutin içerisinde aynı eylemlerin tekrarlanmasından faydalanır ve hem sürecin dinamizminden hem de insanın dinamizminden faydalanarak üretim miktarını ve hızını artırmaya çalışır. Atölye tipi üretimde ise vasıf ve ustalık önem taşımaktadır. İş süreci dinamik değildir. İşin hızı işi yapanın hızına bağlıdır. Her ne kadar ustalık ve vasıf önemli de olsa zaman içerisinde bu ustalığa dayalı faaliyet de bir tür rutin haline gelebilir. 50 yıldır ceket diken bir terziyi düşününüz! İlk yıllarda ceket dikmek eğlenceli bir iş olsa ve bu nedenle yeni usta olmuş bir terzi yeni arayışlar içerisine girse de sonraki yıllarda bu iş monotonlaşabilir, rutine binebilir; yıllar içerisinde usta yeni arayışlardan vazgeçerek yıllardır deneyimlediği şekilde ceket dikmeyi alışkanlık haline getirip bu konuda tutuculaşabilir. Dolaysıyla montaj hattındaki sorun basit anlamda rutine bağlı ortaya çıkan bir sorundan daha karmaşıktır. Çalışanın yaptığı iş ve iş süreci konusunda söz sahibi olamaması ve kendisini bu süreçte değersiz hissederek makinenin bir parçası, basit bir dişlisi ya da çarkı olarak görmeye başlaması ile ilgilidir. Devinim kuramı buna bir çözüm getirmemektedir. Montaj hattı içerisinde iş rotasyonu aynı değersiz işlerin farklı birimlerde yinelenmesinden ibarettir. Yani bu anlamda iş rotasyonu bir tür 'iş çoğaltma' etkinliğidir ve çalışanın işyerindeki inisiyatifini artırmaktan çok uzaktır. Bu boyutuyla devinim kuramının önerileri bize bir tür akademik deformasyon olgusunu hatırlatmaktadır. Akademik olgular ve kategoriler üzerinden yapılan tartışmalar gerçekliğin olgusal kavranışından uzaklaşarak bir tür kategorik tartışma düzeyine dönüşebilir. Kategoriler üzerine yapılan tartışma da gerçeklikten uzaklaştığı oranda metafiziğe sapar.

Benzer biçimde devinim kuramının 'refleksif davranış' üzerine kurgulanan eleştirisi de bir tür gerçeklikten kopmuş kategorik tartışma düzeyini ifade etmektedir. Refleksif davranış insani davranış biçimlerinden birisidir ve 'mutlak kötü' bir davranış tarzı olarak algılanması zordur. Kaldı ki sadece montaj hattında değil atölye tipinde ustanın iş etkinliğinin birçoğu da refleksif hale gelebilir. Hatta zaman içerisinde usta için iş etkinliğinin refleksif hale gelmesi ustayı iş zamanında özgürleştirici bir etki de yaratabilir. Örneğin bizim terziyi düşünün! Ceket dikerken bu etkinliğin kendisi için refleksif hale gelmesi, ustanın neredeyse gözü kapalı bir biçimde bu işi yapması ona birçok özgürlük sağlar. Örneğin ceket dikerken bir yandan da komşusu nalbur ile sohbet edebilir; göz ucuyla çırağı izleyip onu yaptığı hataları görerek

çırağın işine müdahale edebilmesine olanak sağlayabilir ya da sokaktan geçen kardeşini görerek onu dükkâna çağırarak aile meselelerini halletmesine yardımcı olabilir. Eğer rutinin en ileri aşaması refleksif hale gelmesi ise usta açısından işinin refleksif hale gelmesi olumlu ve özgürleştirici sonuçlar doğurabilir; iş zamanı ile yaşam zamanının birleşmesine, işin yaşam içerisinde bir etkinlik haline dönüşmesine yol açabilir.

Gerek Herzberg gerekse devinim kuramının çıkış noktası dikkat edileceği gibi montaj hattının ortaya çıkardığı iş yapma tarzıdır. İnanılmaz rutin bir süreç içerisinde çalışanların vasıf düzeylerini en alt seviyede tutmaya çalışan bu üretim tarzı çalışanların gözünde işin anlamının yitmesine, en iyimser yaklaşımla, bu anlamın azalmasına yol açmaktadır. Davranışçı okul içerisinde yer alıp da işin niteliği ve çalışanların işleri ile kurduğa ilişkiye dikkatlerini yönlendiren yaklaşım ve yazarların en temel sorunsalı iş yerinde rutin iş yapma tarzını nasıl aşacağız, işi çalışanlar gözünde anlamlı bir düzeye nasıl yükselteceğiz olmaktadır. Yine davranışçı okul içerisinde yer alan ve çalışanın işyerine aidiyetine daha çok önem verenler ise, bu kez, Herzberg'in kavramsallaştırmasıyla çevresel faktörlere (koruyucu öğelere) önem vermektedirler. İşin niteliği ile doğrudan uğraşmak yerine işyerindeki sosyal koşulları ve grup dinamiğini iyileştirmeye çalışmakta; daha iyi bir sosyal ortam, işyeri piknikleri, 'biz bir aileyiz' sloganları ile işi çevreleyen koşulları iyileştirerek güdülenme yaratmaya çalışmaktadırlar. İster işin niteliği ile uğraşsın isterse de işyerindeki sosyal ortam ile uğraşsın davranışçı okul yazarlarının temel derdi montaj hattının çalışanlar üzerinde yarattığı 'anlamsızlığı' birtakım psikolojik ve sosyal psikolojik unsurları devreye sokarak bir parça da olsa aşma çabasıdır.

Yönetim psikolojisi alanında uygulamaya yönelik model oluşturmuş ve işin yeniden düzenlenmesi sayesinde çalışanların iş başarımlarını daha iyiye götürmeye çalışan bir başka yaklaşım da *işin nitelikleri yaklaşımı*dır (*job characteristics approach*). İşin nitelikleri yaklaşımı da diğer iş zenginleştirmesi yaklaşımları gibi çalışanların işleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede temel varsayımları, işlerin niteliklerinin kişilerin psikolojik durumu ve iş sonuçları üzerinde etkili olabileceği şeklindedir. Hemen baştan

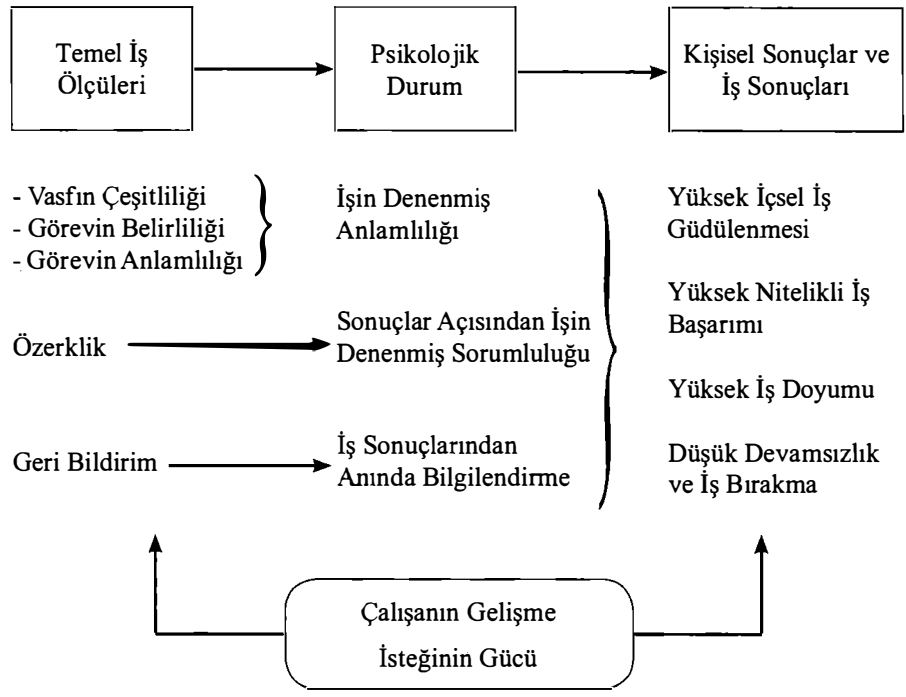
belirtmekte fayda vardır ki, işin nitelikleri yaklaşımı bu ilişkiyi tek yönlü algılamamaktadır. işin nitelikleri yaklaşımı, kişilere verilen görevin, aynı zamanda da kişilerin temel gereksinimleri, becerileri ve yetenekleriyle uyumlu olması gerektiğini savunmaktadır. Kişilerin aynı işten farklı farklı biçimlerde sorumlu olmaları gerektiği görüşündedir. Bu yüzden iş düzenlenirken, işin nitelikleri kadar işi yapanların nitelikleri de göz önünde bulundurulmalıdır. İşin yeniden düzenlenmesinin temel ölçütü, bu düzenlemenin çalışanları olumlu şekilde etkilemesi olmalıdır.

Yaklaşımın yaratıcıları olarak anılabilecek yazarlar, Turner ve Lawrence, yaklaşımı oluştururken, teknoloji ve insan davranışı arasında bir bağlantının olması gerektiği üzerinde durmuşlardır:

> Teknolojinin insan davranışları üzerinde önemli etkileri vardır ve bu etkilerin büyük topluluklar, endüstri, girişim, örgüt içerisindeki küçük gruplar ve tek başına çalışanlar açısından anlaşılması ve incelenmesi gerekmektedir. (Turner ve Lawrence, 1965: 1)

A. N. Turner ve P. R. Lawrence öngördükleri bu ilişkiyi incelemek amacıyla düzenledikleri çalışmada (Turner ve Lawrence, 1965) görevin niteliklerini (*task attribution*) ölçmeye çalışmışlardır. Bunun için işin çeşitliliği, çalışanın işini yaparken sahip olduğu özerklik, işin gerektirdiği etkinlikleri yerine getirirken gerekli olan ilişki miktarı, iş için gerekli bilgi ve beceri düzeyi ve çalışanlara verilen sorumluluk miktarı gibi öğeler derecelendirilmiş ve ölçülmeye çalışılmıştır. İşin bu öğelerden aldığı değer ne kadar yüksekse işi yapanların o kadar doyum sağlayacağı öngörülmektedir. Araştırmacılar, görüşlerini sınamak için basit bir dizin (endeks) üzerinde birçok görevin niteliğini birleştirmişler ve 47 sanayi işinin değerleri arasındaki ilişkiyi bu dizinle incelemişlerdir. Bu işlerde çalışanların doyum ve işe devam düzeyine baktıklarında beklenen olumlu ilişkiyi sadece küçük kasabalarda yerleşmiş bulunan fabrikalardan elde etmişlerdir (Turner ve Lawrence, 1965: 104-108). Bunun üzerine Turner ve Lawrence, farklı alt kültürlerden işçilerin 'iyi' işlere farklı tepkilerde bulunduklarını savunmuşlardır; Turner ve Lawrance'ın bu görüşleri daha sonraki araştırmacılarca da desteklenmiştir (Blood ve Hulin: 1967: 284-290). Özetle, iki farklı nüfus ve kültür yapısına sahip olan kasabalar ve şehirler arasında, çalışanların işin niteliklerini değerlendirmeleri ve doyum düzeyleri arasında farklılık bulunmuştur. Buna göre şehirlerde çalışanlar genişletilmiş işlerden daha çok doyum sağlarken, kırsal kesimdekiler daha basitleştirilmiş işleri sevmektedirler.

Yaklaşıma önemli katkılar daha sonra R. J. Hackman ve G. R. Oldham tarafından yapılmıştır. Hackman ve Oldham'ın modelinde işin nitelikleri üç ayrı bölümde incelenmektedir. Bunlar: 1) Temel İş Ölçüleri, 2) Psikolojik Durum, 3) Kişisel ve İşe İlişkin Sonuçlardır, Şematik olarak bu yapıyı alt başlıklarıyla göstermemiz gerekirse (Hackman ve Oldham, 1975: 161):

Şemada kullanılan kavramları açıklamaya çalışırsak;

Vasfın Çeşitliliği: İşin gerektirdiği farklı eylemlerin çeşitlilik derecesi, yapılan işte kullanılan farklı yeteneklerin sayısının derecesi ve işçilerin ustalık derecesini içermektedir.

Görevin Belirliliği: İşin, bir 'bütün' ve 'belirlenebilir' bir parçasının tamamlanma derecesidir. Gözle görülür bir çıktı ile bir işin başından sonuna kadar yapılma derecesini anlatmaktadır.

Görevin Anlamlılığı: İşin, başka insanların işlerinde veya yaşamlarında önemli bir etkiye sahip olma derecesidir.

Özerklik: İşin çalışanlara özgürlük, bağımsızlık ve işlerini düzenlerken ve iş süreçlerini belirlerken takdir yetkisi verme derecesidir.

Geribildirim: Çalışanın işini yaparken kendi performansı hakkında doğrudan ve açık bilgileri edinebilme derecesidir.

Gelişme İsteğinin Gücü: Bazı kişiler diğerlerine göre daha çok öğrenme ve gelişme isteği içerisinde olabilirler. Bu kişilerin kişiliklerinden kaynaklanan farklılıkları modele ekleyebilmek için *gelişme isteğinin gücü* adı verilen bir değişken eklenmiştir. Buna göre; gelişme isteğinin gücü yüksek olanların zenginleştirilmiş ve güç işlerde çalışmaktan daha çok hoşlanacakları, gelişme isteğinin gücü düşük olanların ise basit işlerde bulunmak isteyecekleri varsayılmaktadır. Çalışanlar arasındaki bu farklılıklar çok değişik nedenlerden kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenlerin başında çalışanların içinde bulunduğu iş grubunun koyduğu normlar veya iş ortamı dışında çalışanın dâhil olduğu gruplar (aile, arkadaş grubu, vb.) olabilir. Bunun dışında kişinin kendi psikolojik gereksinimleri de gelişme isteğinin gücünü etkiliyor olabilir.

Gelişme isteğinin gücü, modeli iki ayrı açıdan etkilemektedir. Birinci etkisini temel iş ölçüleri ve psikolojik durum arasındaki ilişkide göstermektedir. Gelişme isteğinin gücü yüksek olan birisinin zenginleştirilmiş veya başarılması güç işlere karşı gösterdiği psikolojik tepki olumlu gerçekleşirken, gelişme isteğinin gücü düşük olan birisinin bu tür işlere karşı gösterdiği psikolojik tepki olumsuz olacaktır. Gelişme isteğinin gücü düşük olan kişiler basit işlere karşı daha olumlu tepkiler gösterecektir. İkinci etkisi ise psikolojik durum ve içsel iş güdülenmesi arasındaki ilişki üzerinde gerçekleşecektir. Gelişme isteğinin gücü yüksek olan kişilerin içsel iş güdülenmesi de olumlu yönde etkilenecektir:

Kişisel Sonuçlar ve İş Sonuçları: Temel iş ölçülerinin ve çalışanın psikolojik durumunun etkisi altında ortaya çıkan çalışanın güdülenmesi, iş doyumu, işe devamsızlığı veya iş başarımı gibi sonuçların düzeyini ifade eden bir değişken olarak modelde yer almaktadır.

Şekilde de gösterilmeye çalışıldığı gibi temel iş ölçüleri, psikolojik durum ile kişisel sonuçlar ve iş sonuçları arasında bir etkileşim söz konusudur. Temel iş ölçüleri çalışanın psikolojik durumunu etkiler ve psikolojik durum da kişisel sonuçların ve iş sonuçlarının ortaya çıkmasına yol açar. Bu üç öğe arasındaki etkileşim birinin diğerini tam ve kesin bir biçimde ve belli bir yönde etkilemesi şeklinde değildir. Örneğin, aynı temel iş ölçüsü çalışanların her birinin psikolojik durumunu çok farklı yönde etkileyebilir. Bu etkileşime çalışanların öznelliğinin de katılması gerektiğine inanılmaktadır. Bunun için modele 'gelişme isteğinin gücü' adı verilen bir öğe eklenmiştir. Bu öğe, çalışanların gelişme isteğinin gücü yüksek olduğu durumlarda iş ölçüleri ve psikolojik durum arasındaki ilişkiyi güçlendirmektedir (Hackman ve Oldham,

1975: 160). Aynı güçlendirici etki, psikolojik durum ile kişisel sonuçlar ve iş sonuçları arasındaki ilişki için de söz konusudur.

Buraya kadar işin nitelikleri yaklaşımının kuramsal yapısı anlatılmaya çalışılmıştır. Bu aşamada işin nitelikleri yaklaşımının kuramsal yapısı ve uygulaması arasındaki ayırımı netleştirmek gerekmektedir. Kuramsal yapıda işin nitelikleri, kişilerin psikolojik durumları ve kişilerin davranışları ve iş sonuçları arasında bir etkileşim görülmüş ve bu etkileşimde kişilerin öznelliklerinin de etkili olacağı ortaya konulmuştur. İşin nitelikleri yaklaşımının uygulaması ise bir anketle somutluk kazanmaktadır. Bu anket kuramsal bir zemin çerçevesinden türetilmiştir ve işin niteliklerinin algılanışı ile bu nitelikler karşısında çalışanların tutumlarını ve davranışlarını ölçmeyi amaçlamaktadır.

Hackman ve Oldham işin nitelikleri yaklaşımının kuramsal çerçevesinde belirledikleri nitelikleri ölçmek için 'iş tanımlama çalışması' (*job diagnostic survey*) adı verilen bir anket geliştirmişlerdir. İş tanımlama çalışmasının ilk izlerini A. N. Turner ve P. R. Lawrence'da bulmak mümkündür (Hackman ve Oldham, 1975: 160). Bununla birlikte J. R. Hackman ve G. R. Oldham'ın 1975 yılında yaptıkları bir çalışmayla anket bugünkü biçimine büründürülmüştür. İş tanımlama çalışması yardımı ile şu konular incelenmeye çalışılmaktadır (Hackman ve Oldham, 1975: 168-169):

a) Çalışanların bir bütün olarak doyum ve güdülenme düzeyleri,

b) Mevcut işin bir bütün olarak güdüleme potansiyeli ve özel iş koşullarının potansiyel güdülenme düzeyine ulaşmada nasıl bir katkısının bulunduğu,

c) Çalışanların işin yeniden düzenlenmesine hazır olma dereceleri.

İş tanımlama çalışmasının özellikleri ve kullanıldığı yerler ise şu şekildedir (Hackman ve Oldham, 1975: 159):

a) Kişilerin güdülenmesinin ve verimliliklerinin işin yeniden düzenlenmesi yoluyla artırılıp artırılamayacağını (ve bunun nasıl yapılacağını) belirlemek için mevcut işi araştırmak;

b) İş değişikliklerinin çalışanlar üzerinde etkisini belirlemek.

Bu işleri yapabilmek için iş tanımlama çalışması aracılığıyla şu veriler elde edilmeye çalışılmaktadır:

a) Çalışanın yanıtladığı biçimiyle nesnel iş ölçüleri,

b) Bu ölçülerden kaynaklanan çalışanların psikolojik durumu,

c) Çalışanların işe ve iş düzenine tepkileri,

d) Kişisel gelişme isteğinin gücü.

İşin niteliklerinin toplam değerini elde edebilmek için 'güdülenmenin potansiyel ölçüsü' adı verilen bir değer türetilmiştir. Bu toplam değer formülü aracılığıyla her işyerini bütün olarak karşılaştırma olanağı sağlayan bir değere ulaşılmaktadır, Güdülenmenin potansiyel ölçüsü değeri aşağıdaki biçimde hesaplanmaktadır:

$$\text{G.P.Ö.} = \frac{(\text{B.Ç.}) + (\text{G.B.}) + (\text{G.A.})}{3} \times (\text{Özerklik}) \times (\text{Geribildirim})$$

Formülde; Becerinin Çeşitliliği (B .Ç.), Görevin Belirliliği (G .B,), Görevin Anlamlılığı (G .A.) şeklinde kısaltılmıştır.

Güdülenme potansiyeli yüksek bir işin herkesi aynı yönde etkileyeceği şeklinde bir şey söz konusu değildir. Başarma ve gelişme duygusu yüksek olan insanların bu temel ölçü bakımından olumlu (pozitif) bir biçimde etkileneceği düşünülmektedir. Bununla birlikte bireysel gelişme ve başarma duygusu düşük olan insanlar için gelişme potansiyeli yüksek bir iş, bu insanların kaygılarını artırıcı ve rahatsızlık verici bir iştir.[6] Dikkat edilirse, bu sonuç devinim kuramının belirsizlik düzeyi yüksek işlerde çalışan, yüksek devinim sahibi kişiler için öngördüğü sonuca benzemektedir.

Ayrıca ABD'deki çeşitli iş kolları için yukarıda sayılan niteliklerin ortalama değerleri hesaplanmış ve yayınlanmıştır (Hackman ve Oldham, 1980: 316-317). Böylece işletmeler kendi iş niteliklerini bağlı bulunduğu iş kolu ortalamasıyla karşılaştırarak kendi durumlarını görme olanağına sahip olabileceklerdir.

İki öğe yaklaşımı ile işin nitelikleri yaklaşımı arasındaki önemli bir benzerlik, her ikisinin de sadece olumlu güdüleyici sonuçlar yaratacak biçimde değiştirilebilen işlerle uğraşmış olmalarıdır. Yani mevcut iş, iş zenginleştirmesi, çalışana daha fazla sorumluluk vermek, daha çok özerklik tanımak biçiminde yöntemlerle, çalışan için daha çekici hale getirilmeye çalışılmıştır. İşin yeniden düzenlemesi uygulaması, bu uygulama olumsuz güdüleyici sonuç verecek şekilde hiç gerçekleştirilmemiştir. Dolayısıyla herhangi bir

[6] Araştırmacılar yukarıda sunulan yargıyı önermekle birlikte R.J. Hackman ve G. R. Oldham (1976) çalışmalarında bu yargıyı tam anlamıyla destekleyici sonuçlara ulaşamamışlardır. Güçlü gelişme isteği duyan kişiler gibi orta düzeyde gelişme isteği duyan kişilerin de karmaşık işlere karşı olumlu tepkiler gösterdikleri saptanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hackman ve Oldham, 1976: 274.

değişiklik çalışanlar üzerinde olumlu etki yapıyor da olabilir. Bunu rutinden kurtulma hevesi olarak görmek de mümkündür. Bunun yanı sıra hem işin nitelikleri yaklaşımı hem de iki öğe yaklaşımından işçilerin görece bağımsız bir biçimde ve yalnız başlarına yaptıkları işler üzerinde yoğunlaşmıştır.

Kuramın mevcut durumu işin nasıl düzenlenmesi gerektiği konusunda çok az yol göstermektedir. Üstelik işin nasıl işleyeceğini etkileyen sosyal, teknik ve durumsal (*situational*) öğeleri de göstermemektedir. İşin nitelikleri yaklaşımı, iki öğe yaklaşımı gibi bireysel güdülenmenin bir teorisidir.(Hackman ve Oldham, 1976: 64)

Daha sonra yapılan çalışmalarda iş tanımlama çalışması metnine veya ölçücülüğüne de birtakım eleştiriler getirilmiştir.

Örneğin 1987 yılında yapılan bir çalışmada iş tanımlama çalışması içerisinde yer alan ters değerli soruların (*reversed-scored items*) metin içerisinde uyumsuzluk yarattığı ve yanlış anlamalara neden olduğu saptanmıştır.(Idaszak ve Drasgow, 1987: 69-74) Ayrıca aynı çalışmada iş tanımlama çalışması uygulanacak kişilerin hiç değilse yüksek düzeyde karşılaştırma yaparak okuma yeteneğine sahip olması gerektiği söylenmektedir.

İş tasarımı yaklaşımları bir bütün olarak kişilerin yaptıkları işleri dikkate almış ve güdüleyici iş tasarımını tartışmıştır. Oysa işler, birtakım görevlerin bileşkesidir. Bazı yazarlar (Wong ve Champson, 1991: 835-837) güdüleyici iş (*job*) tasarımı yerine güdüleyici görev (*task*) tasarımı üzerinde yoğunlaşmanın daha doğru olacağını ve çalışanın iş doyumunu daha çok artıracağını savunmaktadırlar. Bu anlamda kişilerin işlerinin daha anlamlı, küçük ve temel parçalarını oluşturan görevlerin incelenmesi, işin bütününe daha farklı bir boyuttan bakmayı sağlamaktadır. Önemli olan tek tek görevlerin değil, görevler arasındaki içsel bağımlılığın (*task interdependence*) tasarımlanmasıdır. Böyle bir yaklaşım yöntemsel olarak göreve ve işe ait ölçüleri farklılaştıracağından önem taşımaktadır. Bunun yanında çalışanların tek başına bir bütün olarak işlerini değil görevlerini de dikkate almalarına yol açacaktır.

Hackman ve Oldham'ın yaklaşımı genel olarak çalışanların nesnel iş koşullarını algılayışlarıyla ilgilenmesine rağmen, bu yolla bir bakıma işin nesnel doğasını da değerlendirdiklerini savunmaktadırlar. Ne türden iş değişikliklerinin çalışanın tepkilerini olumlu yönde etkilediğini bulma çabasına girildiği noktada, bu çaba işin nesnel doğasını saptamaya yönelmektedir, denilebilir. Yapılan çalışmalar arasında işin niteliklerine çalışanların gözüyle bakma eğilimi yaygın biçimde gözlenmektedir. Bu yöndeki çalışmalar işin nitelikleri ve

-örneğin iş doyumu gibi- iş sonuçları arasında çalışanların iş algıları temelinde bir bağıntı (*correlation*) bulmaktadır. Sonuçlar, işinden daha çok doyum sağlayan ve daha az iş devamsızlığı yapan kişilerin işlerini daha yüksek nitelikli gördüklerini göstermektedir. (Hackman ve Oldham, 1976) Ancak bazı yazarlar (James ve Tetrick, 1986: 77-82) bu sonuçlara kuşkuyla bakmaktadırlar ve bu bakımdan iş nitelikleri ve iş doyumu arasındaki ilişkide bir karşılıklılık bulamamışlardır. İşin nitelikleri iş doyumunun nedeni olduğu kadar sonucudur da. Buradan yola çıkarak işinden memnun olanlar işlerine daha fazla değer yüklüyor da olabilir. Bu bulgu işin nitelikleri modelinin yöneldiği hedef kitlenin açıklayıcılığı üzerindeki kuşkuların artmasına yol açmaktadır.

1991 yılında yapılan bir çalışmada ise (Spector ve Jex, 1991: 46-53) çalışanlar dışındaki kaynaklar aracılığıyla işin nesnel niteliklerini ortaya koymak ve bu nesnel niteliklerle işin çalışanlar tarafından algılanışını karşılaştırmak amaçlanmaktadır. Bu çalışmada veriler üç ayrı aşamada toplanmıştır. Birinci aşama görevlilerin işleri hakkında yanıtladıkları anketlerdir. Daha sonra, işin daha nesnel verilerini elde edebilmek amacıyla DOT (*Dictionary of Occupatinal Titles*/İş Unvanları Sözlüğü) kullanılmıştır. DOT adı verilen araçta akla gelebilecek hemen hemen bütün işler için belli başlıklar ve işin nitelikleri için de belli değerler verilmiştir. Bu değerlerden bir tanesi, ele alınan iş için araştırmacılar tarafından seçilmekte ve işaretlenmektedir. En son aşamada ise DOT aracılığıyla elde edilen değerler çalışanların işaretlediği anket sonuçları ve işin duygusal sonuçları (iş doyumu, işe devamsızlık, işten ayrılma eğilimi; işyerine zarar verme eğilimi, işyerinde kızgınlık ve hastalık belirtileri ile doktor vizitine gitme eğilimi) ile ilişkilendirilmiştir.

Sonuçlara bakıldığında görevlilerin işlerini kendilerinin değerlendirdiği anketten elde edilen bulgular daha öncekilerle çok uyumludur. Ancak DOT sonuçları ve duygusal sonuçlara bakıldığında büyük bir şaşkınlık yaşanmaktadır. Çünkü bu iki çıktı arasında bir ilişki yoktur. Nesnel bir biçimde saptanan iş sonuçları ile çalışanların tepkileri arasında bir ilişki bulunamamıştır.

İşin nitelikleri, iş doyumu açısından önemli olabilir ancak bazı başka şeyler de iş doyumu sağladığı için ortaya bu tür bir sonuç çıkıyor olabilir. Diyelim ki iyi çalışan kişilere özerklik tanınırken kötü çalışanlara tanınmıyorsa iyi çalışanlar daha özerk oldukları için daha çok doyum sağlıyor olabilirler. İş doyumu ve özerklik ilişkisini ölçmeye yönelik bu işyerinde bir çalışma yapsak ve sonuç pozitif çıksa, yani özerklik ve işbölümü arasında bir bağıntı (*correlation*) bulsak; bu sonucu hemen özerkliğin bir sonucu olarak iş doyumu ortaya çıkmıştır şeklinde yorumlarız. Oysa örneğimizde durum bunun tam

da tersidir; yani iş doyumunun bir sonucu olarak özerklik ortaya çıkmıştır. Ne yazık ki bu tip çalışmalarda yürütülen bağıntı analizleri bu detayı ölçmemektedir ve araştırmalar da böylesi bir hataya kolaylıkla meyledebilmektedirler.

Yine de DOT, çalışanın işinden elde ettiği doyum ile işin nitelikleri arasında doğrudan bir ilişki kurmanın güçlüğünü işaret etmesi bakımından önemlidir. İşin nitelikleri ancak çalışanın işini değerlendirdiği kadarıyla iş doyumunu etkilemektedir ki bu dolaylı bir etkidir. Oysa işlerin nesnel nitelikleri göz önünde bulundurularak işler arasında bir karşılaştırma yapılmaya çalışıldığında iş doyumu ve işin niteliği arasındaki bağlılaşım hiç de umulduğu gibi doğrusal olmayabilmektedir. Çalışan işini sevdiği için veya işini sevmeye kendini 'mecbur' hissettiği için işinin niteliklerini çok olumlu algılıyor da olabilir. Bu şekilde bakılırsa iş doyumu işin algılanışını belirleyen bir öğe olur ki bu durum iş zenginleştirmesini savunan kuramcıların varsayımlarını tam tersine çevirmek demektir. Öyleyse işin nesnel nitelikleri ve çalışanın iş doyumu arasında birincinin ikinciyi belirlediği şeklinde bir yargıda bulunmak ve bu yargı gereği, işin niteliklerini (iş zenginleştirmesi yoluyla) 'iyileştirirsek' çalışanın iş doyumunu artırırız, şeklinde bir çıkarsama üretmek yanlış olabilir.

İş zenginleştirmesi hem uygulama hem de kuram açısından çalışma psikolojisi yazınının en önemli konularından birisidir ve iş zenginleştirmesini savunan yazarlar, iş zenginleştirmesinin çalışanın verimini artırmak yoluyla doyumlarını artırılabileceği görüşündedir. Bu yazarlara göre iş zenginleştirmesi, işin bazı niteliklerini (görevin çeşitliliği, işin belirliliği, işin anlamlılığı, çalışanın özerkliği ve geribildirim gibi) iyileştirmek yoluyla uygulanabilir. Böylece iş zenginleştirmesini savunan kuramlara göre eğer iş zenginleştirmesi gereği gibi uygulanabilirse çalışanların verimlilikleri artacak ve bu yolla çalışanlar daha çok doyum sağlayacaklardır. Ayrıca dolaylı yoldan da olsa kişisel farklılıkların önemini yadsımamak için, bu etkilerin, gelişme ve başarma isteği yüksek kişilerde daha yoğun gözlenebileceği de savunulmaktadır.(Oldham, Hackman ve Pearce, 1976: 395-403)

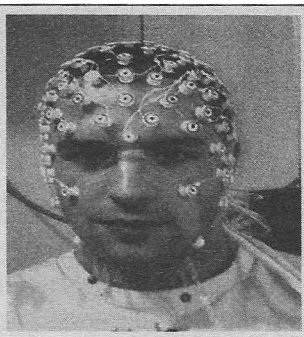
İş zenginleştirmesini savunan yaklaşımlara çok ciddi eleştiriler getirilmiştir. Öncelikle yapılan ampirik çalışmalar iş zenginleştirmesinin çalışanın verimliliğini artıracağı ve bu yolla çalışanda iş doyumu artışı ortaya çıkacağı şeklindeki bir kurgunun çok da doğru olmadığını göstermiştir. Örneğin yapılan bir çalışmada (Umstot, Bell ve Mitchell, 1976: 379-394) iş zenginleştirmesi ve hedef belirlemenin verimlilik ve iş doyumu üzerine etkisi incelenmiş ve hedef koymanın verimliliği daha çok artırdığı, buna karşın

iş zenginleştirmesinin de iş doyumunu daha çok artırdığı ve iş zenginleştirmesinin verimliliği çok daha az etkilediği ortaya çıkmıştır. Bu sonuç, iş zenginleştirmesinin çalışanların verimliliğini etkileyeceği, böylece başarılı olmanın vereceği haz duygusu yardımıyla çalışanın doyumunu artıracağı şeklindeki temel kurgu üzerinde ciddi şüpheler doğurmuştur,

İkinci ve daha etkili bir eleştiri ise, kişilerin iş arkadaşlarının işi nasıl değerlendirdiklerinin ve çalışanın arkadaşlarıyla birlikte ürettiği iş tutumlarının, kişilerin bireysel iş tutumlarını, işin niteliklerine göre çok daha iyi açıklayabildiği, şeklindedir. Buna göre kişiler, işin nitelikleri nasıl olursa olsun, işe ilişkin tutumlarını ve değerlerini sosyal bilgilenme yardımıyla ve başkalarından etkilenerek ve başkalarını etkileyerek oluşturmaktadırlar. Böylece aynı nitelikteki işler farklı kümeler tarafından farklı değerlendirilebilmekte ve bir işyerinde bir görev bölümlendirmesi farklı, başka bir işyerinde aynı görev bölümlendirmesi farklı algılanabilmektedir (O'Reilly ve Caldwell, 1979: 158). Yapılan bu çalışmalardan (Slancik ve Pfeffer, 1977; Slancik ve Pfeffer, 1978) elde edilen veriler, çalışanların birlikte çalıştığı kişilerden aldığı sosyal işaretlerin, işin zenginleştirilmiş olması veya olmaması durumunda ortaya çıkaracağı etkiyi bile tamamen değiştirebilecek güçte olduğu şeklindedir. Bu sonuçlar, işin niteliklerinin sabit ve nesnel gerçeklikler değil kişilerin başkalarından elde ettikleri bilgiler yardımıyla tanımlanan şeyler olduğunu göstermektedir.

Kişilerin işleri hakkındaki görüşlerini iş arkadaşlarından edindikleri bir dizi işaretler yardımıyla geliştirdikleri düşüncesi sosyal psikolojide temellerini *sosyal uyum* ve *sosyal öğrenme* kuramlarında bulmaktadır. *Sosyal öğrenme kuramı* (*social learning theory*) bireyin gelişim sürecinde çevrenin etkisine ve kişinin bilişsel öğelerine önem veren bir görüştür.

Bu yaklaşıma göre iş doyumu bütün tutum öğeleri gibi öğrenme sürecinin bir ürünüdür. Kişiler işinden veya yaşamdan doyum sağlaması gerektiğini de öğrenmektedir. Böyle bir yaklaşımda iki etmenin birbiriyle bir etkileşim içerisinde olduğunu beklemek pek doğru olmayacaktır çünkü her iki etmen de dışsal olarak belirlenmektedir, ikisi de öğrenme sürecinin geliştiği ortamın aynılığına veya farklılığına bağlı olarak aynı yönde veya farklı yönde gelişebilir. Buna göre insan işinden doyum sağlarken yaşamdan doyum sağlayamayabileceği gibi (bunun tersi de doğru), hem işinden hem de yaşamdan da doyum sağlayabilir (tersi de doğru). Sonucun nasıl ortaya çıkacağını belirleyen şey öğrenme sürecinin geliştiği ortamdır.

Bilimcilik Oyunu

Müzmin baş ağrılarından yakınan bir arkadaşım doktora gider. Doktor arkadaşımı muayene bile etmez. Baş ağrısı lafını duyunca migrenden şüphelenir ve arkadaşımdan hemen bir EEG çektirmesini ister. Arkadaşım EEG'sini çektirir ve doktorun yolunu tutar. Bana anlatırken doktorun kendisini görmeyi pek önemsemediğinden yakınmaktaydı. Esas olarak EEG sonucunu görmek istiyormuş. Arkadaşımın yüzüne bile bakmamış. Doktorun hastalığı takip etme yöntemi hastadan değil EEG'den geçiyor.

Benzer rahatsızlıkları sizler de doktora gittiğinizde yaşamışsınızdır diye tahmin ediyorum. Diyelim ki ***check up*** yaptırmak için doktora gittiniz. Eskisi gibi muayene edeyim, belli bir süre izleyeyim, hastanın genel durumu nasıl görünüyor, cildinin parlaklığı nasıl, gözbebeğinde kanlanma var mı, vücudunda birtakım kabarcıklar ya da yaralar çıkıyor mu, mide bulantısı, mide ağrısı yaşıyor mu, idrara ne sıklıkta çıkıyor, idrar esnasında yanma oluyor mu, idrarı ne renkte vb. sorunları öğrenmek gibi bir kaygısı yoktur artık doktorların. Onlar daha çok kan tahlili, idrar tahlili, gayda tahlili sonuçlarını görmek isterler. Sizi muayene etmek gibi özel bir istekleri bulunmamaktadır. Hastalığı birtakım tahlil sonuçlarından anlamaya çalışırlar.

Tıp bu anlamda nesnesini yitirmiştir denilebilir. Nesnesi hasta olmaktan çıkmış tahlile, röntgene, EEG'ye dönüşmüştür. Bu yeni araçsal akıl için 'bilimsel tahlil sonuçları' sizden daha önemli hale gelmiştir.

Benzer bir gelişme eğilimini bilim dallarının hemen her alanında görmek mümkündür. Mesela psikolojide araçsal akıl anket, deney ve mülakata kaymıştır. Psikoloji biliminin ilerlemesi uygulanan anketlere ve bu anketlerden elde edilen sonuçlara bağımlıdır. Ekonomi için veriler seti kullanılarak birtakım modelleme denemeleri yapılır.

Gerçeklikten kopmuş, gerçekliğini kendi içerisinde üreten ve üretirken bu gerçekliği tüketen bir yöntemle bilim yapılmaya başlanılır. Yönetim psikolojisi ve davranışçı okul yazarları da benzer bir yol izlemektedirler. Çalışanları anlamak için onların algı-tutum ve davranışlarını ölçmeye çalışırlar; buradan 'motivasyon' diye tanımladıkları ama aslında gerçeklikte ne ifade ettiği çok da belli olmayan bir başka değişkeni yine anket ve deney yöntemlerini kullanarak ölçmeye çalışırlar.

Artık doğrudan gözlem bile psikolojide muteber bir yöntem değildir. İşgücünün algı, tutum ve davranışındaki olumlu bir değişimin motivasyonu da olumlu yönde etkileyeceği varsayılır. Yani çalışan kendi gerçekliğinden tümüyle koparılmakta anket sonucundan elde ettiği belli bir skora indirgenmekte ve bu yolla hakkında birtakım yargılara varılmaktadır.

Bilim kendi içerisinde yeni bir oyun kurarak, bu oyunun içerisinde oyalanmayı tercih etmiştir. Kendi kavram ve kategorileri ve ölçme yöntemleri gerçekliği anlamanın yegâne yöntemi haline gelmiş; bir süre sonra gerçekliğin kendisi de bu kavram, kategoriler ve ölçme yöntemlerinin içerisine hapsedilerek sadece gerçekliğin bununla sınırlı olduğu kabul edilmiştir. Sayısallaştırılan gerçeklik, gerçekliğin yanına başka bir yapay dünya kurarak 'hakiki' gerçeklik olduğunu iddia eder. Bu yolla gerçekliği de anlamsızlaştırır ve içini boşaltır.

Hastasız hekimler sadece kan ve idrar tahliline bakmaya başlarlar. Psikiyatri, hastasını yaşadığı dünyadan soyutlayıp kimyasal bir varlık olarak algılamaya ve vücutta eksik olduğuna kanaat getirdiği bazı kimyasalları vücuda zerk ederek bu yolla hastanın psikolojisini iyileştireceğine inanır. Artık insan yaşadığı ortamın bir parçası, ondan etkilenen, ona bağlı olarak birtakım akli sıkıntılar yaşayan bir varlık değildir. O bir kimyasal bütündür ve eksik kimyasalları takviye ederek bu bütündeki sorunların halledileceğine inanılır. Karısından mı boşanmış, ver bir antidepresan geçer! Çocuğunu mu yitirmiş? Uzun süredir işsiz mi? Kendi varoluşunu mu sorguluyor? Ver bir ilaç geçer! Çağımızda psikiyatri bireyi gerçekliğinden koparıp kimyasal bir mekanizmaya dönüştürerek anlama, sorunlara da yine bu kimyasal mekanizma çerçevesinde yanıt arama çabası içerisinde bilimcilik oyununa tutunmaktadırlar. Benzer araçlara tutunma çabası başta yönetim psikolojisi ve davranışçı okul yazarları olmak üzere hemen tüm bilim dalları için söz konusudur.

Örgütsel davranış yazını iş doyumunun koşullara bağlı tanımları üzerinde yoğunlaşmaktadır; yani, ya gereksinimler hiyerarşisi, işin nitelikleri, iki öğe veya devinim kuramı yaklaşımlarında olduğu gibi iş koşullarının ya da sosyal bilgilenme yaklaşımında olduğu gibi sosyal göstergelerin belirleyici olduğunu savunmaktadır. Bu iki temel etrafında kümelenen yaklaşımların benzeştiği nokta, iş doyumunu bireysel öğeler dışında, kişiye etki eden dışsal öğeler yardımıyla açıklamaya çalışmalarıdır. Örneğin iş doyumu için dışsal öğeler, yöneticilerin ve kişinin iş arkadaşlarının nitelikleri, ücret, örgüt yapısı vb. şeklinde belirmektedir. İş doyumu çalışmalarında kişilik özelliklerine ilişkin birtakım değişkenler kullanıldığı zaman bile bunlar, belirli koşulların hangi kişiler üzerinde daha belirli etkilerinin olduğunu saptamaya yönelik olarak kullanılmaktadır (Lewin ve Stoken, 1989: 250). Oysa *kişilik özellikleri yaklaşımı*na göre dışsal öğeler ancak kişiliğin oluşmasına etki eder ve kişi tutumlarını bu kişilik özelliği yardımıyla belirler.

Ayrıca insanın kişiliğine etki eden öğelerin başka, insanlara da aynı yönde bir etkisinin olacağını savunmak da yanlıştır. Aynı koşullarda büyüyen fakat kişilikleri birbirinden tamamen farklı olan iki kardeş buna en güzel örnektir.

İş tutumlarını kişilik özellikleri yardımıyla açıklamaya çalışan araştırmalarda temel olarak, kişilerin iş doyumlarının zaman içerisinde sabit olduğu gözlenmiştir (Plukos ve Smitt, 1983: 307-312). Bu bulgu zaman içerisinde insanlar için çeşitli koşullar değişmesine rağmen tutumların bu değişmeye koşut bir biçimde değişmediği, görece sabit bir seyir izlediği tezini güçlendirmektedir. Ayrıca lise öğrencilerinin çalışmaya başlamadan önce çalışma yaşamına ilişkin beklentilerinin, iş yaşamında iş doyumlarını etkilediği bulunmuştur. Başka birçok araştırma da iş doyumunun durumdan duruma ve zaman içerisinde sabitlik gösterdiğini saptamıştır. Tüm bu bulgular, iş doyumunu kişilik dışında birtakım koşullara bağlı olarak tanımlayan yaklaşımlar için soru işaretleri yaratmaktadır.

İş doyumunun zaman içerisinde ve durumdan duruma sabit olduğunu gösteren bu tip uygulayımsal destekler, kişilik özellikleri yaklaşımının bir sonraki mantıksal adımının atılmasına yol açmış ve kişisel farklılıkların ve olası tavırların tutumların sabit kalmasında etkili olabileceği görüşü çevresinde çalışmalar yoğunlaştırılmıştır. Öğe çözümlemesi yardımıyla iş doyumunda kişisel etkilerin belirleyiciliğini inceleyen bir çalışmada (Staw, Bell ve Clausen, 1986) 17 tür niteliğin kendi içerisinde bir bütünlük oluşturup oluşturmadığı ve bu temel ölçütlerin iş doyumunun ortaya çıkmasında etkili olup olmadığı incelenmiş ve bu sorulara olumlu yanıt alınmıştır. Bu nitelikler güvensizlik, sinirlilik, aykırılık gibi olumsuz niteliklerle; neşelilik, sıcaklık, kendiyle barışık olma gibi olumlu niteliklerden oluşmaktadır. Kişilik özelliği olarak olumlu yönü ağır basan kişilerin, olumsuz yönü ağır basan kişilere göre yaptıkları işlerden daha çok doyum sağladıkları ortaya çıkmıştır.

Buraya kadar yazdıklarımızdan da ortaya çıkacağı gibi kişilik özellikleri yaklaşımının temel varsayımı, 'insanları belli şekillerde sınıflandırmak mümkündür, bu nitelikler zaman içerisinde sabit kalırlar ve çeşitli durumlarda kişilerin davranışlarını tahmin etmek için kullanılabilirler (Staw ve Ross, 1985), şeklinde özetlenebilir. Kişilik araştırmalarının birincil hedefi ise, insanların huylarındaki hangi tür farklılıkların, davranışların oluşmasına katkıda bulunduğunu anlamaktır. (Aries, Gold ve Weigel, 1989: 779)

Kişilik özelliği yaklaşımı içerisinde temel bir özellik bulma çabası 'olumsuz duygulanım (*negative affectivity*) özelliği' kavramını üretmiştir.

Kişilerin olumlu veya olumsuz duygulanım içerisinde olmalarının, onların davranışlarında bir sabitliği ve kişilerin huylarında bir sürekliliği temsil ettiği savunulmaktadır. Kişilik ve öznel duygusal deneyimler üzerine yapılan araştırmalarda (Watson ve Clark, 1984: 465-490) olumsuz duyguların çok çeşitli ölçütleri arasında (örneğin kaygı, öfkelilik, kendini tüketme (depresyon), sinirlilik) çok yüksek bir iç bağıntı bulunmuştur. Buna göre, olumsuz duygulanım, ters duygusal durumlarla karşılaşma eğilimi yüksek olan kişiler için farklılaştırıcı ve zaman içerisinde bu kişilerin bu tip olumsuz tepkilerini sabitleyici belirgin kişisel farklılıklar olarak tanımlanmıştır (Watson ve Clark, 1984: 473). Yüksek olumsuz etkileşim düzeyine sahip kişiler stres yaratacak açık ve nesnel bir kaynak olmasa bile zaman içerisinde daha çok stres, rahatsızlık ve doyumsuzluk göstermekte ve genellikle sinirli olmaktadırlar. Bu kişiler hatalarının, yenilgilerinin daha çok üzerinde durmakta ve genel olarak dünyadaki olumsuz durumlar üzerine daha çok yoğunlaşmaktadırlar. Tersine, düşük olumsuz etkileşimli kişiler ise daha çok doyum sağlamakta, kendine güvenmekte, daha sakin yapılı ve yaşamın günlük kırgınlıkları ve kızgınlıkları karşısında daha çabuk yatışmakta ve bunları daha kolay geçiştirmektedirler. (Watson ve Clark, 1984: 483) Böylece kişilik özelliklerinin belirlenmesinde sinirlilik/sakinlik, doyumsuzluk/doyum sağlayabilme, iyimserlik/kötümserlik gibi ölçütler bu modelin kuramsal çözümlemelerinde etkili olmaktadır.

Olumsuz duygulanımın, yaşamdan elde edilen uyarımlara karşı kişilerin bilişsel uyumlarındaki öznel farklılıkları temsil ettiği saptanmasına rağmen, bu ölçütün psikolojik sağlığı göstermediği savunulmaktadır. (Watson ve Clark, 1984: 486) Yüksek olumsuz etkileşim gösteren kişilerin daha güç uyum sağladıkları düşünülse de düşük olumsuz etkileşimli kişilerin de psikolojik olarak onlar kadar sağlıklı olmadıkları saptanabilmektedir.

Kişilik özelliği yaklaşımına göre doyum kişinin kişilik özelliklerine (huyuna) bağlı olarak belirmektedir ve kişi bu özelliklerini doğuştan getirmektedir. Yani bazı kişiler işlerinden ve yaşamlarından doyum sağlayabilirken, bazıları doğuştan getirdikleri bazı olumsuz nitelikler dolayısıyla asla doyum sağlayamamaktadırlar. Yaklaşım, iş doyumu ve yaşam doyumu arasında olumlu bir ilişki bulunduğunu savunmakla birlikte, bu iki değişkenin birbirini etkilemediğini her ikisinin de üçüncü bir değişkenden (kişilik özelliğinden) aynı şekilde etkilendiklerini savunmaktadır.

Dünyanın 'Amerikanlaşması'

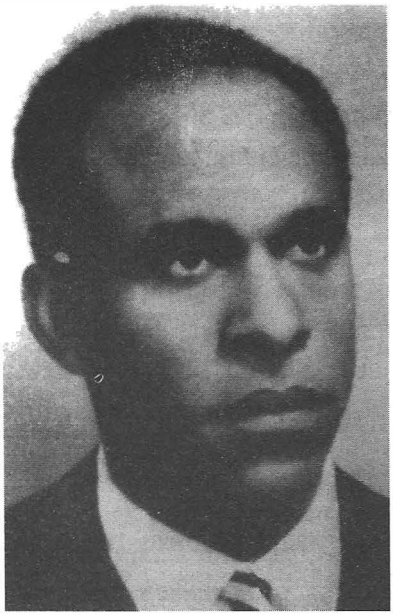
II. Dünya Savaşı uluslararası hiyerarşinin yapısını büyük oranda değiştiren sonuçlar ortaya çıkartmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası dünyanın resmine şöyle bir bakacak olursak, üçlü bir sacayağı üzerine oturduğunu gözleriz.

Birinci ayağa Amerika Birleşik Devletleri yerleşir. Yığın üretim ile 1900'lü yılların başında tanışmış, savaşa topraklarıyla katılmamış ama savaşın itici gücüyle hem yığın üretim olanaklarını geliştirmiş hem de savaş sırasında büyük miktarlarda gıda stoku yapmış; dolayısıyla her bakımdan savaşın gerçek galibi olan bir ülke ile karşılaşırız. ABD, bir yandan Savaş boyunca biriktirdiği gıda stokunu tüketmek diğer yandan da Savaşın verdiği itici güçle yükselmiş bulunan üretim olanaklarının ortaya çıkarttığı üretim fazlasını eritmek gereksinimi ile karşı karşıyadır.

İkinci ayakta Avrupa vardır. Savaştan harabe olarak çıkmıştır. Bütün Avrupa yerle bir olmuş, gıda stokları tükenmiş, insanlar açlıkla yüz yüze kalmışlardır. Avrupa öncelikli olarak açlık sorununu halletmek, sonra da yeniden imar faaliyetine girmek zorundadır. Bu noktada Avrupa'nın tek avantajı bilgi birikimi yüksek insan kitlesidir.

Üçüncü ayakta ise eski sömürge ülkeler (*post-colonial countries*) bulunmaktadır. Savaşın yarattığı otorite boşluğu, sömürge ülkelerde bağımsızlık mücadelelerinin örgütlenmesine ve bağımsızlık alanında zaferlerin kazanılmasına olanak sağlamıştır. Sömürgeler, Savaş sonrası birer birer bağımsızlıklarını kazanmaya başlamışlardır. Ancak bu durum daha başka sorunları ortaya çıkartmaktadır. Bir kere bu ülkeler sanayileşmeden ve sanayi üretiminden çok uzaktırlar. Yüz yıllar boyunca hammaddeleri ve insan güçleriyle gelişmiş ülkelerin gelişmelerinin kaynağını sağlamışlar ancak kendileri bu yola hiç girememişlerdir. Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra eski sömürgeler de kalkınmak, 'muasır medeniyetler seviyesine çıkmak' istemektedirler. Ancak bu yolla gerçek anlamda sömürge olmaktan kurtulacakları kanısındadırlar.

Eski sömürge ülkelerde ortaya çıkan bu hâkim duyguyu *post-colonialism* literatüründen ödünç alarak '*Black Skin White Mask*' (Kara Deri Beyaz Maske) etkisi şeklinde isimlendirmeyi tercih etmekteyiz. 'Siyah Deri Beyaz Maske' Cezayir Kurtuluş Savaşı'nın önemli isimlerinden Franz Fanon'un ilk kez 1952 yılında yayınlanan kitabının adıdır. Aslen Martinik'li olan Fanon, Fransa'da tıp eğitimi görmüş bir psikiyatrdır. Cezayir ve Tunus Kurtuluş hareketlerine destek vermiş ve bu sırada sömürge insanının psikopatolojisini inceleme olanağı bularak, bu konudaki en önemli teorik çalışmaları

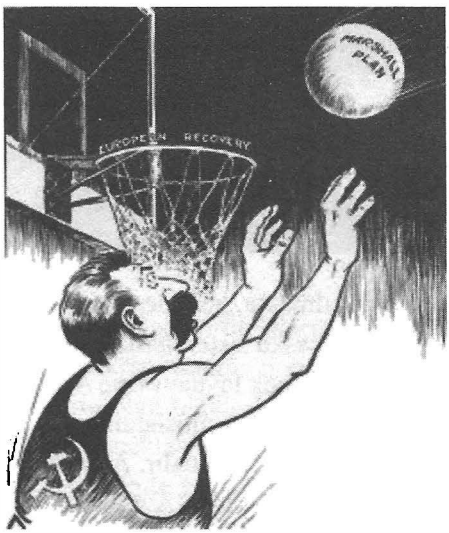

Frantz Fanon (1925-1961)

yürütmüştür. Fanon, Cezayir'in kurtuluşundan sonra kurulan geçici hükümet tarafından 1959 yılında Kara Afrika'ya gezici büyükelçi olarak atanmış; siyah insanın psikiyatrisini, düşlerini, yaşam ideallerini, korkularını ve kâbuslarını, kısaca siyah adamın psikiyatrisini yakından inceleme olanağına kavuşmuştur. Fanon'un yazdıkları, sömürge sonrası insanını ve sömürge sonrası hükümetleri anlamak açısından bize önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Buradan yola çıkarak II. Dünya Savaşı sonrası dönemde bir bir bağımsızlıklarına kavuşan ülkelerin de bir tür 'Kara Deri Beyaz Maske' sendromu içerisinde hareket ettiklerini söyleyebiliriz. Yani bunlar, kara derilerinin üzerine bir tür beyaz maske takmaya, beyaz adam gibi olmaya çalışmışlardır. Fanon (2009: 6) 'Siyah insan beyaz olmak istiyor: Beyaz insansa köleleştirici düzeneklerini habire çalıştırırken daha yüksek bir insanlık düzeyine ulaşmanın peşinde' diye yazmaktadır. Siyah insanın beyaz olma çabası beyaz insanın köleleştirici düzenekleriyle birleşmek durumunda kalmaktadır. Böyle olunca kimlikten dile, renkten yaşam biçimine dek beyaz adama öykünen, bu yönüyle de beyaz insanın köleleştirici düzeneklerinden kurtulmaya çalışırken daha çok bu düzenekler içerisine hapsolan bir insan modeli ortaya çıkıyor. Sadece insan modeli olarak değil, sömürge sonrası ülkelerin hemen tümünde 'kalkınma ideali' başta olmak üzere kendilerini bağladıkları 'yüksek' ülkülerin tümü böylesi bir maluliyetle lekeleniyor. Sömürge sonrası özgürlüğüne kavuşmuş ülkelerin tümü sömürgeciler gibi olmak istiyor. Yani onlar gibi sanayileşmek, makineye hükmetmek istiyor; kalkınmak istenciyle yanıp tutuşuyor. Bu da beyaz adamın 'köleleştirici düzeneklerini' bir kez daha ve güçlü biçimde kurmasının olanaklarını yaratıyor. 'Kabul edilmesi benim için son derece acı verici bir gerçek olsa da, ifade etmek zorundayım ki Siyah insan için tek bir alın yazısı var; ona kendini tüketircesine peşinde koşma coşkusu veren bir tek kader: Beyaz olmak' (Fanon 2009: 7). Sömürge olmaktan kurtulabilmenin tek yolu kalkınmaktan geçiyor. Ekonomik olarak güçlendikleri zaman sömürge olmaktan gerçek anlamda kurtulacaklarına inanıyorlar.

Dolayısıyla, II. Dünya Savaşı sonrası bağımsızlıklarını kazanan ülkeler de Batılı ülkeler gibi olmak, 'muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak', kalkınmak, gelişmek, sanayileşmek, makineye hükmetmek istiyorlar. Bunun için de paraya ve ucuz veya bedava gıdaya ihtiyaç duyuyorlar. Daha sonra tartışacağımız gibi kalkınma istenci de gelişmiş ülkeler tarafından başka bir biçimde kullanılarak azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle yeni bir tür bağımlılık ilişkisi içerisine girmesine yol açıyor.

Resmin öbür yüzünde de Sosyalist Blok var. Yani eğer Avrupalı ülkeler açlığın üstesinden gelip yeniden imar edilemezse ve eski sömürge ülkeler de sanayileşme yürüyüşünde iyi-kötü yol alamazlarsa, bu ülkeler birer birer Sosyalist Blok'a kayıyor, sosyalizmi tercih ediyorlar. Bu bakımdan hem Avrupa'ya hem de eski sömürgelere istediklerini belli oranlarda vermek önem taşıyor.

Zaten taşları yerli yerine koyunca II. Dünya Savaşı sonrası kapitalist dünyanın seçtiği sistem ortaya çıkıyor.

Temmuz 1944'te ABD'nin Bretton Woods kasabasında Birleşmiş Milletler Para ve Finans Konferansı düzenleniyor. Bu nedenle burada kurulan sisteme Bretton Woods Sistemi adı da verilmektedir. Verilen diğer bir isim ise Uluslararası Keynesyen Sistem'dir. Zaten İngiltere'nin Konferanstaki temsilcisi de John Maynard Keynes'tir. Ama elbette ki Bretton Woods kasabasında uluslararası Keynesyen bir sistemin salt Keynes'in etkisiyle kurulduğunu iddia etmek pek doğru olmayacaktır.

Burada alınan en önemli karar dünya para sisteminin değiştirilmesine ilişkindir. Önceden her bir para biriminin belirli bir gram altın karşılığı bulunmaktaydı. Bretton Woods da altın karşılığı olan tek para ABD doları ilan edilmiştir. Buna göre 1 ons altın = 35 dolar ya da 1 dolar = 0,88867 gr altına karşılık gelmektedir. Diğer paraların değeri ise dolar üzerinden belirlenmektedir. Dolayısıyla altın karşılığı olan tek para olarak ABD doları kabul edilmektedir. Bu sayede Amerika Birleşik Devletlerine bir tür kalpazanlık yetkisi verilmektedir. ABD Merkez Bankası ne kadar para basarsa bassın bunun bir altın karşılığı var demektir.

Amerika Birleşik Devletleri yeni sistemin 'ağası' konumuna yerleştirilmekte; sistemi fonlayan bu yolla da hem Avrupa'nın hem de eski sömürge ülkelerin kalkınma taleplerine çare üreten bir süper devlet ve merkez bankası olarak ortaya çıkmaktadır.

Sistem gerçekten de bir tür Uluslararası Keynesyen sistemdir. Keynes'in slogan hale gelmiş formülünü hatırlayacak olursak 'çukur açtırın çukur kapattırın insanlara para verin'. Yani insanlara bir biçimde para verin ve tüketime sevk edin. Bunu bu kez ABD yapmaktadır. ABD dolarının uluslararası dolaşımı hem Avrupa'nın imarını olanaklı kılmakta, hem de eski sömürge ülkelerin sanayileşmek yoluna girerek çareyi başka sistemlerde aramalarının önüne geçilmektedir. Elbette yeni sistemden en çok faydayı yine ABD sağlamakta, üretimine dünya çapında talep yaratarak talebi uluslararası kışkırtmakta ve buna bağlı olarak da üretim olanaklarını artırmaktadır. Ayrıca Savaş boyunca birikmiş gıda stokunu da açlıkla mücadele eden Avrupalılar ve sanayileşme yolundaki eski sömürge ülkelerin emrine sunmaktadır.

Bretton Woods'da alınan önemli bir başka karar ise IMF (*International Monetary Fund*) ve Dünya Bankası'nın kurulmasıdır. Dünya Bankası 1944 yıllında ilk kurulduğu zaman adı IBRD (*International Bank for Reconstructon and Development*) yani Uluslararası Yeniden İmar ve Kalkınma Bankası'dır ve bu isimle Banka'nın o dönemdeki hedefleri çok açık biçimde uyuşmaktadır. Her iki Banka da ihtiyaç duyan ülkelere çok ucuz faizlerle kredi vermek için kurulmuş, bu sayede de yeniden imarı ve kalkınmayı olanaklı kılmaya çalışmıştır.

Dolayısıyla kısaca özetleyecek olursak, Bretton Woods sistemi II. Dünya Savaşı sonrasında doların uluslararası dolaşımı yoluyla dünyada talep yaratan, özellikle Amerikan üretim fazlasına yeni pazar olanakları açan bir sistemdir ve uluslararası Keynesyen modeli de temelini oluşturmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın görünümü tam bir harabeyi andırıyordu. Bir yanda savaştan çıkmış ve nüfusunu doyurma sorunuyla yüz yüze kalmış bir Avrupa, diğer yanda da gelişmek kalkınmak isteyen, bu amaçla nüfusunun önemli bir kesimi büyük kentlere göç eden ve yine bu nüfusu

besleme sorunuyla yüz yüze kalmış çevre ülkeleri. Her iki grup ülkenin imdadına gıda yardımları şeklinde örgütlenmiş Amerikan üretim fazlası ve ucuz krediler yetişmiştir. Bu yardımlar dönemin ABD Dışişleri Bakanı George C. Andrew Marshall'ın adıyla anılarak Marshall Yardımları da denilmektedir.

Bu yardımlar ABD'nin iki temel amacını ön plana çıkarmaktadır: Fakirlik ve savaş sonrası açlık koşullarında güçlenen sosyalist hareketlerin önüne geçmek ve ABD ürünlerine alışmış uluslararası bir tüketici kitle yaratmak. Özellikle ikinci amaç dünyanın Amerikanlaşmasında çok önemli bir role sahiptir ve bu gerçek, Amerikalı Senator George McGovern'ın 1964'de yaptığı bir konuşmada çok net özetlenmektedir:

> Geleceğin büyük gıda pazarı, (bugün) Amerikan ürünleri yiyerek barışı gıda yolunda öğrenen büyük insan topluluklarının bulunduğu yerde kurulacaktır. Bugün yardım ettiğimiz insanlar yarın bizim müşterilerimiz olacaktır. (George, 1977: 170)

Bretton Woods Sistemi bir yandan ABD'nin üretim fazlalarını çevre ülkelerine akıtarak bu fazlaların ülke içerisinde kriz yaratma potansiyelini ortadan kaldırıyor; diğer yandan da gelişmekte olan ülkeleri ucuz Amerikan gıdasına alıştırıyordu. Ucuz gıda elbette gelişmekte olan ülkelerin de işine gelmekteydi. Azgelişmiş ülkelerin hemen hepsinde sanayileşme eğilimiyle birlikte köyden kente göç olgusu ortaya çıktı. Daha önce köylerde yaşadığı için bu nüfus kendi gıda ihtiyacını da büyük oranda kendisi karşılıyordu. Köyden kente göç olgusuyla beraber daha önce kendi kendini besleyen bu nüfusun doyurulması azgelişmiş ülkeler için büyük bir problem haline geldi. Sanayileşme yoluna girmiş ülkelerin hemen hepsi eski köylü yeni kentli/emekçi nüfusu besleme problemi ile yüz yüze kaldı. Amerikan gıda yardımları sayesinde köylerden şehirlere akın etmiş işgücü oldukça ucuza beslenebiliyor, buna bağlı olarak da sanayileşmenin önünde önemli bir maliyet kalemi olan işçilik giderleri, yani ücretler, daha aşağılarda tutulabiliyordu. Gıda yardımlarının özellikle Doğu Asya ülkelerinde yarattığı dönüşüm çok güçlüydü. Daha çok pirince dayalı bir beslenme alışkanlığına sahip Doğu Asya ülkeleri bu alışkanlıklarını büyük oranda terk etmiş tahıla dayalı bir diyet alışkanlığı edinmeye başlamışlardı (McMichael, 1996). ABD'li diyet uzmanları Japonya ve Güney Kore'de işçilere sandviç hazırlamayı öğretiyor, sabahları kahvaltıda *cereal* (mısır gevreği) yediriyordu.

Franz Fanon (1967)'nin 'Kara Deri Beyaz Maske' kitabında yazdığına benzer bir 'maske' bu kez de eski sömürge ülkelerin sanayileşme istencinde ortaya çıkıyordu. Kendi geleneksel alışkanlıklarından birer birer kurtulan

çevre insanı, Batı tarzı bir yaşam biçiminin kucağına kendi isteğiyle atıvermiştir kendisini.

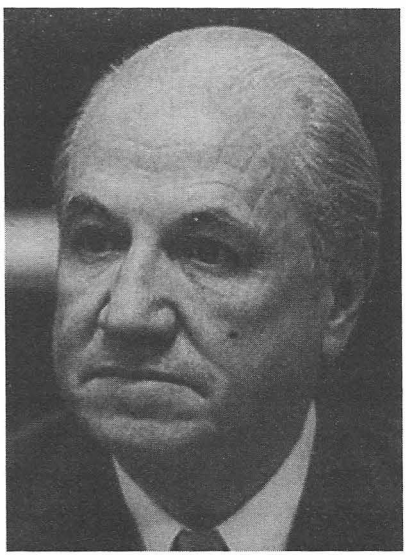
Bretton Woods Sistemi'nin sosyalizmin gelişmesini engellemek ve üretim fazlalarını ihraç etmek dışında ABD için üçüncü önemli kazancı, Avrupa'nın eski sömürgelerindeki doğal kaynaklara ulaşma olanağı sağlamasıdır (McMichael, 1996). Savaştan çıkmış Avrupa, sanayiyi yeniden canlandırabilmek için ABD gıdasına ihtiyaç duyuyordu. Bunun bedelini de ABD'ye eski kolonilerindeki doğal kaynakları kullanma olanağı vererek ödedi.

Bu sistem yeni bir uluslararası kaynak transferi modelini de örgütlemektedir. Sömürgeler birer birer bağımsızlıklarını kazanmaya başlamıştı. Üçüncü Dünya'nın (ya da azgelişmiş ülkelerin) 1940-70 arası dönemde kalkınma ideali, gelişmiş ülkeleri gelişmişlik düzeyinin belli bir seviyesinde 'yakalama' (*catch up*) fikrine dayanmaktadır. Buna göre, eğer azgelişmiş ülkeler, yıllık bazda, gelişmiş ülkelerden daha yüksek bir ekonomik büyüme oranına sahip olabilirlerse belli bir süre sonra gelişmiş ülkeleri yakalayabileceklerine inanılmaktadır. Ancak bu zorlu bir yolu ifade etmektedir. Öncelikle azgelişmiş ülkelerin, gelişmiş ülkelerin kaynak transferi için kullandığı araçlara mesafeli durmaları gerekmektedir. Yeni dönemde eskiden olduğu gibi sömürgeleri istila edip gelişmiş ülkelere kaynakları aktarma olanağı büyük oranda ortadan kalkmıştır. Gelişmiş ülkelerin ihtiyaç duyduğu hammadde ve yarı mamul malı ucuza veya bedavaya ele geçirmek için yeni kaynak transfer mekanizmaları ortaya çıkmıştır. Bu yeni kaynak transferi mekanizmalarının merkezine de eski sömürge ülkelerin kalkınma çabaları ve uluslararası ticaret oturmaktadır.

Eski sömürge (yeni azgelişmiş) ülkeler için, gerçekten, kalkınmaktan başka çare bulunmamaktadır. Sömürge olmaktan kurtulmanın yegâne yolu kalkınmadan geçmektedir. Ancak bu yol bıçak sırtı bir yoldur. Azgelişmiş ülkeler kalkınmak istedikçe gelişmiş ülkelere bağımlı hale gelmekte; bu bağımlılığın merkezine de uluslararası ticaret ve uluslararası piyasa yerleşmektedir. Üstelik yeni sistemde gelişmiş ülkeler hem ihtiyaç duydukları hammadde ve yarı mamul malı çok ucuza elde etme imkanına kavuşmakta hem de ürünlerine yeni pazarlar açma olanağına sahip olmaktadır. Bu nedenle II. Dünya Savaşı sonrası dönem azgelişmiş ülkeler için kalkınma arayışının ön plana çıktığı; kalkınabilmek için de türlü teori ve pratiğin ortaya konulduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Uluslararası ticaret bakımından bilinen en yaygın görüş David Ricardo'nun 'Mukayeseli Üstünlükler Yasası'dır. Buna göre, ülkeler en ucuza ve en iyi ürettikleri üründe uzmanlaşmalı; bu ürün üzerinden uluslararası

ticarete katılmalıdır. Böylece herkes en iyi malı en ucuza üreteceği ve bu ürün üzerinden ticaret yapacağı için herkes kazançlı olacaktır. Ricardo'nun artık klasikleşmiş örneği ile anlatacak olursak: Portekiz şarabı tekstilden daha ucuza üretmektedir; İngiltere ise tekstili şaraptan daha ucuza üretmektedir. Bu durumda Portekiz şarap üretiminde, İngiltere ise tekstilde uzmanlaşmalıdır. Bu iki mal uluslararası ticarete konu olduğunda Portekiz şarap, İngiltere ise tekstil satacak; bu sayede sistem verimli işleyecek, üretim en düşük maliyet düzeyinde gerçekleşecek; herkes en ucuza ve en kaliteli malı kullanmış olacaktır. 1940'ların sonlarından itibaren Rikardocu uluslararası ticaret yaklaşımı eleştirilmeye başlanır. Bu anlamda en ciddi eleştiri ECLA'dan (*United Nations' Economic Commission for Latin America*- Latin Amerika için Birleşmiş Milletler Ekonomik Komisyonu) gelir. Özellikle 1948-50 yılları arası ECLA'nın başkanlığını da yapmış olan Arjantinli iktisatçı Raul Prebisch ve çalışmaları bu konuda önemli bir etki yaratmıştır.

Raul Prebisch (1901-1986)

Prebisch ve arkadaşları öncelikle Rikardocu ticaret anlayışını eleştirerek dünyada malların ticaretinde uluslararası hiyerarşiyi yansıtacak bir biçimde eşitsizliğin ortaya çıktığını öngörmüştür. ECLA grubunun bu anlamda Rikardocu uluslararası ticaret anlayışına karşı sorduğu en önemli soru, farklı mal grupları uluslararası ticaretin konusu olduğuna göre bu şartlar altında ticaret hadlerinin eşitlenmesinin nasıl olup da mümkün olabileceğidir. Bu soruya verilen yanıt elbette ki eşitlenemeyeceği şeklindedir. Tarım ve madencilik alanında temel girdileri üreten ve (Rikardocu anlamda) bu alanda uzmanlaşmış olan azgelişmiş ülkeler ile örneğin otomobil, uçak, makine ve teçhizat üretiminden uzmanlaşmış olan gelişmiş ülkeler arasındaki ticaret hadlerinin eşitlenebilmesine bu anlamda imkan yoktur çünkü azgelişmiş ülkeler ve gelişmiş ülkelerin malları arasında, bu malların uluslararası hiyerarşide yüklendikleri anlama binaen, eşitsiz bir mübadele ortaya çıkmaktadır.

Bu anlamda Prebisch ve arkadaşlarınca geliştirilen eşitsiz mübadele sistemi yaklaşımı kendisinden sonra gelecek bütün diğer okulların da kavram setinin merkezinde yer alacak bir biçimde kalkınma ve bağımlılık kuramları

literatüründe yerini almaktadır. Aslında ECLA'nın en önemli katkısı belki de 'yapısalcı iktisatçılar' olarak bilinen ve dünyayı merkez-çevre (kimi zaman yarı çevre) şeklinde yapılar yardımıyla analiz eden yazarlara öncülük etmiş olmasıdır. Ülkeleri sanayileşmiş-sanayileşmemiş, merkez-çevre, gelişmiş-azgelişmiş, birinci dünya-üçüncü dünya, kuzey-güney şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutarak bu ülke grupları arasında bir hiyerarşi öngörmek ve bu hiyerarşinin uzantısı olarak sanayileşmemiş/azgelişmiş/çevre/üçüncü dünya ülkelerinden sanayileşmiş/gelişmiş/merkez/birinci dünya ülkelerine doğru bir kaynak transferinin olduğu savlayan yaklaşımlar 1950-80 arası döneme damgasını vurmuştur.

Bu çerçevede *eşitsiz mübadele* (*unequal exchange*) kavramını en basit biçimiyle anlatacak olursak: Uluslararası ticarette sanayi malları ile hammadde ve yarı mamul malların fiyatları arasında büyük bir uçurum bulunmaktadır; eşitsiz mübadele sistemi bu uçurumdan faydalanarak azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru kaynak transfer etmeye verilen genel bir isim olarak anlaşılabilir. Burada sanayileşmiş (gelişmiş) olan ülkelerin daha çok hammadde ve yarı mamul mala gereksinim duyacağı, sanayileşmek için çırpınıp duran azgelişmiş ülkelerin ise mamul mal ve sermaye/yatırım/sanayi malına (yani makine ve teçhizata) ihtiyaç duyacağı açıktır. Sanayi malları ile hammadde ve yarı mamul malların fiyatları arasında ortaya çıkan uçurum nedeniyle bu mallar uluslararası ticarete konu olduğu her durumda azgelişmiş ülkeler aleyhine bir sonuç doğurmakta ve uluslararası ticarette azgelişmiş ülkeler kaybetmektedir. Örneğin, azgelişmiş ülkeler basit bir makine almak istediklerinde bile yüzlerce ton buğday göndermek zorunda kalabilmektedir. Böylece, bu mübadelede gelişmiş ülkeler hem mallarını satmış hem de karşılığında çok ucuza hammadde almış olmakta; azgelişmiş ülkeler ise, malları uluslararası piyasada ucuza gittiği, aynı zamanda da, bir kez girdikleri sanayileşme yolundan geri dönüş olmadığı ve ilerlemek zorunda oldukları için hep daha fazla hammadde ve yarı mamul üretmek zorunda kalmaktadırlar.

ECLA'nın bu tür bir uluslararası ticaret sistemine karşı azgelişmiş ülkelere önerisi 'ithal ikameci model', yerli sanayinin (bebek sanayilerin) korunması ve geliştirilmesi için ithalatın en düşük düzeyde tutularak ihracatın artırılmaya çalışılması şeklindeki ulusal korumacı ekonomi modeller olmaktadır. Korumacı modeller altında azgelişmiş ülkeler kalkınmalarını da doğru biçimde planlayıp yönetebilirlerse gelişmiş ülkeleri yakalamalarına olanak vardır.

Bir kere Rikardocu uluslararası ticaret algısı tartışmaya açılıp uluslararası ticarette eşitsiz mübadeleye dayalı bir sistemin olduğu şeklinde azgelişmiş ülke/üçüncü dünya temelli bir yaklaşım ortaya atılınca bunun teorik uzantıları da 1950-60-70'ler boyunca çeşitlenerek, yeni teorik ve ideolojik içerikler kazanarak genişlemiştir. Prebisch'in yaklaşımları daha sonra genişletilecek ve buradan türeyen okullara genel bir isim olarak bağımlılık okulu adı verilecektir. Bağımlılık okulu yazarlarının ortak özelliği eşitsiz mübadele temelinde yükselmeleri ve dünyayı yapısalcı bir analize tabi tutmalarıdır. Bunun dışında teorik ve ideolojik çıkarsamaları çok farklılaşabilmektedir. Az gelişmiş ülkeler için (ECLA'da olduğu gibi) korumacılık ve planlamaya bağlı bir kalkınma süreci öngören yazarlardan azgelişmiş ülkelerin kalkınmasının imkânsız olduğunu, bunun ancak radikal Marksist bir kırılma ile mümkün olabileceğini öne süren yazarlara kadar bu alanda birçok kişi ürün vermiştir, vermektedir. Bunlar arasında önemli bazı isimler Paul Baran, Paul Sweezy, Andre Gunder Frank, Arghiri Emmanuel, Samir Amin ve hatta Immanuel Wallerstein sayılabilir.

Elbette Paul Baran 1957 yılında yayınladığı *The Political Economy of Growth* kitabıyla eşitsiz gelişim tartışmalarını Amerikan Marksizmi çerçevesinde başka bir düzeye taşıdı. Bu anlamda kendisini izleyen önemli bir literatüre de ideolojik ve metodolojik anlamda kaynaklık etti. Baran dikkatini doğrudan uluslararası ticarete değil tekellere (*monopolies*) yöneltmiş ve buradan bir tür 'süperkâr' kavramına ulaşmıştır. (Baran, 1973) 'Tekelci Kapitalizm' evresinde ortaya çıkan 'artık' (*surplus*) tekeller eliyle yönetilmektedir. Ürünler yüksek maliyetle ya da düşük gelirle üretilmekte; ortaya, yüksek maliyet ve düşük kâr oranları sayesinde üretici, yatırımcı ve tüketicinin aleyhine işleyen bir kapitalist yapı çıkmakta; bu kapitalist yapı başkalarının gelirini düşürerek tekellerin çok yüksek kâr elde etmesine yol açmaktadır. Bu sayede tekelci kapitalizm evresinde çevreden merkez ülkelere doğru yüksek miktarlarda artığın aktarıldığını bunun da merkez ülkelerde görece refah içerisinde yaşayan kapitalist bir sistem ve işçi sınıfının güvencesi olduğunu savlamaktadır. (Baran, 1973; Sagarika, 2012; Mouhammed 2010)

Samir Amin ise bu tartışmalara 'adaletsiz (*uneven*) mübadele' kavramını kullanarak katkı yapmıştır. Merkez-çevre arasındaki ilişkiler merkez lehine ve çevre aleyhine beş farklı tekelleşme süreci aracılığıyla kontrol edilmektedir; bunlar: Teknoloji, küresel finans sistemi, doğal kaynaklara ulaşım, haberleşme ve medya, ordu ve kitlesel imha tekelleridir. Merkez bu tekellere sahip olarak çevrenin bağımlılığını tesis etmektedir. (Amin, 2000)

Bir başka önemli isim ise Immanuel Wallerstein'dir[7*]. Wallerstein uluslararası hiyerarşiyi ikili değil üçlü bir yapı olarak tasarlamakta; merkez, yarı çevre ve çevre arasındaki ilişkileri kapitalist dünya-sisteminin gelişimine bağlamaktadır. Dünya sistemleri insanlık tarihi boyunca kapitalist dünya-sistemi aşamasına gelinceye kadar üç aşamadan geçmiştir, bunlar: Mini-sistemler, dünya-imparatorlukları ve dünya-ekonomileridir. Mini sistemler antropologlar tarafından incelenen homojen, avcılık ve toplayıcılık yaparak yaşamlarını sürdüren, kendi kendilerine yeterli görece basit topluluklardır. İkinci sistem olan dünya-imparatorlukları ise mini-sistemlerden farklı olarak kendilerine ait bir ekonomi üretmişlerdir. Bunlar başka toplulukların artık mal ve hizmetine el koyarak zenginliklerini sağlarlar. Egemenlikleri altındaki bölgelerde egemenliklerini devam ettirebilmek için de güçlü bir ordu beslerler; ayrıca güçlü bir politik yapı ve kurallar bütünü oluştururlar. Dünya-ekonomileri ise dünya imparatorluklarından farklı olarak belirli bir politik sistem ve askeri güce bağlı olarak bağımlılık ilişkisi kurmaz ancak yine de çevredeki bölgelerden merkeze artık transfer ederler, bu bakımdan da dünya-imparatorluklarına benzemektedirler.

Wallerstein da diğer yapısalcı ekonomi-politikçiler gibi dünyayı farklı ülke gruplarına bölmekte ve bu gruplar arasında bir hiyerarşi ile kaynak transfer mekanizması öngörmektedir. Wallerstein'in diğerlerinden farkı kapitalist dünya-sisteminin kuruluş ve örgütlenme sürecini biraz daha geniş tutması ve ülkeler arasındaki hiyerarşi ile kaynak transfer mekanizmasını (merkez, çevre ve yarı çevre ülkeler grubu değişse ve bu gruplar arasındaki güç dengeleri farklılaşsa bile) nispeten değişmez bir olgu olarak görmesidir.

Wallerstein'a göre kapitalizm, bir işbölümü tarzı olarak 1500'lerden itibaren Avrupa'da ortaya çıkmaya başlamış, yoğun bir sermaye birikimi rejimi yardımıyla birkaç yüzyıl içerisinde tek tek ülkeleri aşarak evrensel bir sistem haline dönüşmüştür. Bu yayılma sürecinde kapitalist dünya-sisteminin özelliği yoğun birikim rejimi sayesinde mini-sistemleri, dünya-imparatorluklarını

[7] Wallerstein, I. (2004), Robinson, W. I. (2011) ve Goldfrank, W., L. (2000) Immanuel Wallerstein'ın görüşlerini özetlemek için faydalanılan kaynaklardır.

ve dünya-ekonomilerini içerisinde eritebilme yeteneğine sahip olmasıdır. Zaten kapitalist dünya-ekonomisini olanaklı kılan dinamik de meta üretimi ve buna bağlı ortaya çıkan üretim sürecinin uzak mesafelere ulaşabilme yeteneğinde gizlidir. Bu sayede kapitalist dünya-sistemi Avrupa'dan başlayarak kıtalar arası yayılmış ve tüm dünyayı egemenliği altına almıştır. Elbette bu gelişmeler boşlukta ortaya çıkmamıştır. Modern ulus devletler sayesinde burjuvazinin çıkarını koruyarak kapitalistlerin çıkarına hizmet eden bir mekanizma da yaratılmıştır. Kapitalist dünya-sistemi ortaya çıktığı ilk dönemlerde yüksek oranda eşitsiz işbölümüne dayalı olarak Avrupa'ya dünyanın geri kalanından kaynak transfer eden bir örgütlenme de yaratmıştır. Kaynak transferi süreci farklı biçimler altında devam etmektedir.

Wallerstein kapitalist dünya ekonomilerinde dikkatini sadece sınıflara değil, Weberyen anlamda 'statü grupları'na da çevirmektedir. Zaten Wallerstein'in analizini Marksist metodoloji ve kavramlar seti ile örülmüş bir analiz olarak görmek pek mümkün değildir.

Sonuç olarak dünya 1945-80 arası dönemde dikkatlerini yoğun biçimde eşitiz mübadele ve azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere kaynak transferi mekanizmalarına yoğunlaştırmıştır. Gelişmişlik--azgelişmişlik farkı radikal sol gruplardan sosyal demokratlara, kalkınma idealine sahip olan farklı ideolojik yapılara kadar birçok düşünceyi etkilemiş; sadece düşünsel alanda değil kalkınma politikası geliştirme bakımından da ithal ikameci model, kotalar ve planlama süreci yardımıyla korumacı politikaların devreye sokulmasına neden olmuştur.

Uluslararası Keynesyen Sistemin bir başka önemli sonucu ise II. Dünya Savaşı yıllarında semirmeye başlayan (özellikle ABD menşeli) ÇÜŞ'lerin Bretton Woods Sistemi'nin yarattığı yeni ticaret olanakları ve kaynak dağıtım politikaları sayesinde iyice güç kazanmaya başlamalarıdır.

Bir yanda azgelişmiş ülkelere ucuz kredi, gıda yardımı vb. olanaklar sağlayarak bu ülkelerin üretim ve tüketim olanaklarını canlandıran bu sayede de kendisine yeni pazarlar açan ABD diğer yanda bu süreçten en az zayiatla ve kalkınma sürecinde yol alarak çıkmaya çalışan azgelişmiş ülkeler. Sürecin tamamını kontrol eden ve her düzeyde kâr etmeyi bilen bu sayede de süperkâr olanaklarına kavuşarak tekelci kapitalizm evresini kurumsallaştıran ÇÜŞ'ler gerçeğini de unutmamak lazım. Yeni uluslararası sömürü böylesi bir bağımlılık ilişkisi üzerinden ve malların eşitsiz mübadelesi sayesinde kurumsallaşınca, kalkınma yolundaki azgelişmiş ülkelere (ya da 'çevre ülkelerine') çok fazla seçenek kalmamaktadır. Azgelişmiş ülkelerin kalkınma

süreci her düzeyde maluldür. Bu ülkelerin kalkınma süreçleri dörtbir yandan bağlanmış, her türlü adımında dışarıya mecburen kaynak transfer eden bir bağımlılık düzeyinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Üstelik bu bağımlılık sadece ekonomik bağımlılıktan olarak da örgütlenmemiş, kültürel ve ideolojik bağımlılık süreciyle de desteklenmiştir.

Bu anlamda Uluslararası Keynesyen Sistem döneminde düşünsel zenginlik bakımında belki de en güzel coğrafya azgelişmiş ülke coğrafyalarıdır, denilebilir. Çıkmaz sokaklarda çare aramak! Kalkınma istencinin yarattığı bağımlılık sorununu çözmek için en soldan en sağa kadar onlarca düşünsel okul ortaya çıkmıştır.

Bu dönemin azgelişmiş ülkelere bıraktığı belki de en önemli miras 'planlama' geleneğidir. Aslen sosyalist sistem temelli olan planlama uygulamaları birçok azgelişmiş ülke tarafından da kullanılmış ve çok olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Planlama süreci günümüzde unutulsa da tersine çevrilmeye çalışılsa da önemli bir mirastı. Böylece çevre ülkelerin ulusal kalkınma modelleri 1950'ler ve 1960'lar boyunca Bretton Woods Sistemi içerisinde bir yandan doların uluslararası serbest dolaşımı yoluyla desteklenirken, diğer yandan da bu ülkeler uluslararası ticaret yoluyla kendilerini daha az sömürtmek için yollar aramaya çalışmışlardır. Bu sistem 1970'lerin başına kadar sürmüştür. Dünyanın Amerikanlaşmasını sadece ekonomik temelli algılamamak gerekir. Bu aynı zamanda da kültüreldir ve azgelişmiş ülkelerde yeni bir elit kitlenin yaratılmasını öngörür. Bu amaçla, örneğin Türkiye'de 1950 sonrası Menderes Hükümeti öncülüğünde ve Amerikan Ford Vakfı'nın yardımlarıyla İngilizce eğitim yapan bir yüksek öğretim kurumu olarak Orta Doğu

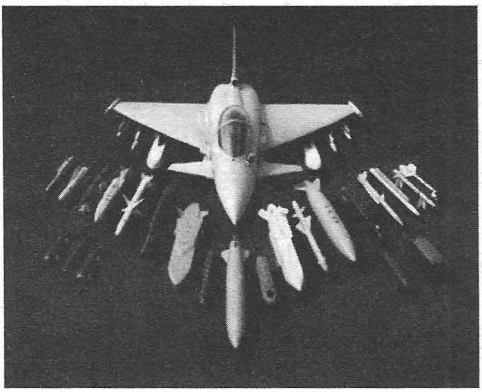
Teknik Üniversitesi (ODTÜ) ve yine Ford Vakfı yardımlarıyla Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi kurulmuştur. Yine 1955 yılında kurulan Maarif Bakanlığı Kolejleri de ilkokul sonrası 7 yıl boyunca İngilizce eğitim veren kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk Maarif Bakanlığı Kolejleri Eskişehir, İzmir (Bornova), İstanbul (Kadıköy), Konya, Samsun ve Diyarbakır olmak üzere 6 adet kurulmuştur. İlk kurulduğu yıllarda bu okulların kütüphanelerine Marshall

Yardımları çerçevesinde ABD'den birçok kitap yardımı da yapılmıştır. Ayrıca yine kurulduğu yıllarda hemen hepsinin öğretim kadrolarında genellikle en az bir Amerikalı öğretmen bulunmakta; Türk hocaların önemli bir bölümü ise belirli bir süre İngiltere ya da ABD'de eğitim görmüş kişilerden oluşmaktadır. 1975 yılında bir genelge ile isimleri Anadolu Liseleri olarak değiştirilen Maarif Bakanlığı Kolejleri'nin 1976 yılında çıkartılan yeni bir genelge ile de Türkiye genelinde çoğaltılmasına karar verilmiştir. Anadolu Liseleri zaman içerisinde çeşitlendirmiş, Anadolu İmam Hatip Lisesi, Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi, Anadolu Öğretmen Lisesi, Anadolu Ticaret Meslek Lisesi, Anadolu Teknik Lise vb. birçok alanda yaygınlaştırılmıştır. Günümüzde bütün liseler Anadolu Lisesi olmuştur. Ayrıca üniversite öğretimine hâkim olan yapı da ODTÜ tarzı, yabancı dille eğitim yapan okullardır. Ne öğretildiğine ve nasıl bir kadronun bulunduğuna dikkat etmeksizin adayların büyük çoğunluğu yabancı dille (özellikle İngilizce) öğretim yapan okulları tercih etmekte; bu da bu okulların daha yüksek puanla öğrenci almasına, dolayısıyla da daha çalışkan çocukların yabancı dille eğitim-öğretim yapan okullara kaymasına yol açmaktadır.

1945 sonrası döneminin en önemi bir başka özelliği ise 'Soğuk Savaş'ı işaret etmesidir. Dünya, Doğu ve Batı Bloğu olarak ikiye ayrılmış; sosyalist dünya ve kapitalist dünya arasındaki insani ilişkiler tümüyle yasaklanmıştır.

Doğu Bloğu ve Batı Bloğu arasında silahlanma yarışı başlamış; İkinci Dünya Savaşı'ndakine benzer bir cinnet durumu burada da devam etmiştir. Barışın garantisi olarak nükleer silahlanma görülmektedir. İki Bloğun dengeli bir biçimde silahlanması durumunda her iki tarafın da savaşı göze alamayacağı, dolayısıyla nükleer silah yarışının barışı garanti altına aldığı yönündeki görüş bu döneme damgasını vurmuştur. Aşırı nükleer silahlanmış bir dünyada iki Blok arasında ortaya çıkacak bir savaşın dünyanın sonu anlamına geleceği yaklaşımı üzerinden silahlanmaya hız verilmiştir. Savaş yatırımları sürekli artmakta; iki Blok arasında sıcak çatışmanın yaşanmadığı bir savaş sürdürülmektedir. Bu nedenle buna 'soğuk savaş' adı verilmiştir. Ancak bu durum, dünya kaynaklarının önemli bir kısmının silahlanmaya ayrılmasına yol açmakta, silah tekelleri günden güne güçlenerek dünya yönetiminde

daha fazla söz sahibi olmaya başlamaktadır. Öyle ki ABD özellikle 1960'lı yılların başlarından itibaren neredeyse tüm yatırımlarını silah ve uzay endüstrisi alanına yapmaktadır. Kapitalist dünyanın ekonomik patronluğunu Bretton Woods Sistemi sayesinde kazanan ABD, aynı zamanda da 'dünyanın jandarmalığına' soyunmaktadır.

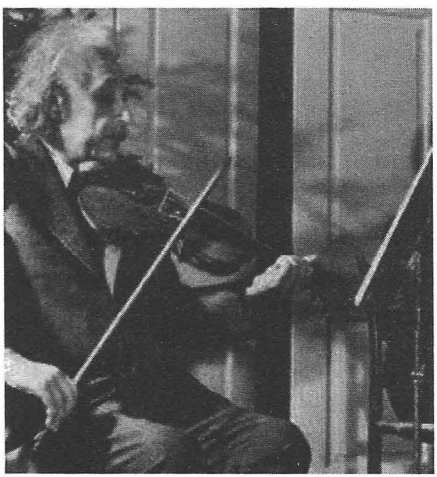
Kime Göre Doğru?

II. Dünya Savaşı sonrası dünyanın bilimsel bilgi algısı da değişmiştir. Einstein, atomun parçalanabileceğini öngören ve bu sayede II. Dünya Savaşı'nın sonunu getirecek olan atom bombasının olanaklılığını teorik olarak ispatlayan görüşleriyle fizik alanında yeni bir çığır açmıştır. Atom bombasını da olanaklı kılan şey madde ve enerjinin birbirine dönüşmesi tezi ya da gerçekliğidir. Madde-enerji-zaman ve uzam arasındaki ilişki bu yaklaşım sayesinde yeniden tanımlanmıştır. Einstein'ın genel görelilik teorisine göre enerji madde, madde ise enerjidir. İkisi arasındaki fark 'hız'dır. Yani enerji aslında çok hızlı bir maddedir; ya da tersinden, madde çok yavaş bir enerjidir. Denkleme zamanı da katacak olursak, zaman yüksek hızlarda yavaşlamaktadır. Yani (Einstein'ın Hollywood filmlerine en çok konu olmuş teorilerinden birisi olarak) ışık hızına yaklaştıkça daha yavaş yaşlanırız. Yani bizim yaşlanma hızımızı belirleyen şey bile aslında mutlak ve sabit değildir; hıza bağlı ve bu nedenle de görelidir.

Bu dönemde Newtongil fizik dolayısıyla daha önceden inandığımız en kesin şeyler bile doğruluğunu bu tartışmalar sayesinde yitirmektedir. Örneğin eskiden ışık en kısa yolu izler bu da lineerdir (doğrusaldır) şeklindeki bir teori bile görelilik teorisi sayesinde geçerliğini yitirmiştir. Buna göre ışık uzayda doğrusal bir yol izlememektedir. Çünkü kâinat, içerisine madde girdiği için maddenin çekim etkisiyle eğilmiştir. Madde kendi eylemsizliğine eş değer bir çekim alanı üretir. Yani aslında düz olan evren, içerisine uzam-zaman boyutu girince bununla etkileşim içerisinde çukurlaşır. Dolayısıyla ışık da bu çukurları takip ederek ilerler. Üstelik ışık hızı öyle bir şeydir ki madde ışık hızına bağlı olarak ortadan kalkabilir hatta anti-maddeye dönüşebilir. Madde ışık hızının altında devindiğinde pozitif değer alır. Madde ışık

hızında devindiğinde ise sıfır değerli kabul edilir; yani madde aslında burada enerjidir. Eğer insan ışık hızında hareket ederse kütlesi 0 gram, boyu da 0 cm'ye eşit olur. Bu salt enerji durumudur. Işık hızından daha hızlı hareket edilmesi durumda ise madde, anti-maddeye dönüşür.

Elbette böyle bir dünya algısı hemen her akademik alanı olduğu gibi yönetim alanını da derinden etkilemiştir. Bir kere üzerinde tartışageldiğimiz Taylorist bir 'bilimsel' yönetim algısını lineer bir bilimsellik inancı kökten etkilemektedir. Yaşadığımız dünya 'göreli' bir dünyadır. Bu dünya içerisinde karar verme sürecinden tutun da örgütlerin davranışlarının hareketlerine kadar hemen her şey göreli, 'durumsal' hatta sistemiktir.

Albert Einstein (1879-1955)

Bilim felsefesi alanında hâkim olan yeni anlayış yeni bir paradigmatik dönemi de işaret etmektedir. Buna göre yaşadığımız dünya daha önce bildiğimizden çok farklı bir biçimde sabit, evrensel doğrular üzerine oturan ve düzenli hareketler sergileyen bir yapı değildir. Dünyamızda her şey rölatif (göreli) ve parçalıdır. Einstein'ın rölativite kuramı yepyeni bir çığır açarak 'evrensel doğru' arayışı üzerinden örgütlenen bilimsel etkinliğin doğasını tümüyle değiştirmiştir. Elbette bilim yine evrensel doğruların peşinden koşmaktadır ama bu doğrular görelidir, yani nereden bakıldığına göre değişmektedir; artı, bu doğru tek bir yapıda değil çoğul yapıdadır.

Dolayısıyla bizim de parçası olduğumuz hayat eski algı sistemimizle açıklanması mümkün olmayan karmaşık hareket ve oluşumlar ortaya koymaktadır. Birincisi, içerisinde yaşadığımız dünya tek bir doğru üretmemektedir; bu nedenle bilimin hedefini de bu tek doğruyu araştırıp bulma faaliyeti olarak görmek absürt olmaktadır. Birçok doğru yan yana var olabilmektedir. Nerede durduğunuz, nereden baktığınıza göre doğruların niteliği değişmektedir. İkincisi, hayat bir ilişkiler yumağıdır ancak bu ilişkiler de bir kez kurulduklarında sabit bir denklem gibi hep dengeli bir biçimde ilerlememektedir. Bir noktada aynı denklem ya da ilişkiler bütünü çözülmekte ve beklentilerin aksine çok farklı sonuçlar yaratabilmektedir.

Herbert Alexander Simon (1916-2001)

Herbert Simon'un karar verme mekanizmaları üzerine tartışmaları da kanımca böylesi bir dünyanın yönetsel düşünüş alanında yeniden kurgulanan algısı niteliğindedir. Bu anlamda Simon'un yönetim yazınında bilimsel yönetim ve davranışçı yönetim tarafından temsil edilen, 'bilimselci' bakış açısından metodolojik olarak bir kırılmayı içerdiği düşünülebilir. Simon'ın tartışmaları içerik olarak davranışçı ama metodolojik olarak rölatiftir.

Simon, March ile birlikte yazdığı 'Örgütler' isimli kitabında bilimsel yönetim yazarlarını, bu yazarların arasına Weber'i de dahil ederek eleştirir. Bu eleştirinin temel bakış açısını davranışçı okulunun psikoteknik yaklaşımı oluşturmaktadır; ancak bu yaklaşıma yeni bir boyut katarak aslında davranışçıların psikoteknik yaklaşımının belli oranlarda ötesine geçer:

> İşin nesnel çevresi, faaliyetleri düzenleyici tek bir araç-amaç çizelgesi empoze etmese bile, belli bir toplumsal çevre içinde kişinin buluş yeteneğini sınırlayan unsurlar hemen hemen aynı sonucu doğururlar. Gerçekten belli bir kültürün insanları bir kedinin derisini yüzmek durumunda kalırlarsa, bunu yapmak için mümkün olan yollardan sadece bir tanesini akıllarına getirebilirler: Bu o kültür içinde alışılagelmiş özel deri yüzme biçimidir. Bir kültürde eğer daha önceden hazırlanmış araçlar varsa – bu araçların bir araya getirilmesiyle gerçekleştirilecek işlerden birçoğunun başarılmasını sağlamak olanaklıysa – bu kültürel veriler, araç-amaç çizelgesinin kurulması için başlangıç noktası olarak araştırılabilirler. Ussal bir araç-amaç çizelgesinin bulunması için 'neden bunu yapıyorsunuz?' ya da 'nasıl yapıyorsunuz?' türünden daha çetrefilli sorular sormaya gerek yoktur, davranışları gözlemek bile yeterli olabilir. (March ve Simon, 1975: 36)

Seçilen örnek bile absürttür: 'Bir kedinin derisini yüzmek'! Ancak farklı kültürlere vurgu yapması bakımından ve insanların davranışlarına etki eden 'alışılagelmiş' davranış kalıplarını vurgulaması bakımından da aynı oranda anlamlıdır. Burada söz konusu edilen olgu basit bir 'tutum' süreci değil, 'kültürel' davranış kalıplarıdır. Dolayısıyla bu davranışı anlamak için bunun 'rasyonelini' aramaya çalışmak beyhude bir çaba olacaktır. Burada refleksif ve kültürel bir davranış söz konusudur, bu davranışa 'neden' ya da 'nasıl'

sorusunu sormak bile abesle iştigaldir. Bir kere size doğru gelsin ya da gelmesin bazı kültürler 'bir kedinin derisini yüzebilir'. Üstelik bunu yaparken hiç de sizin 'evrensel' doğrularınızı kullanmak zorunda değillerdir. Onların kendi rasyonelleri vardır. Dolayısıyla rasyonel olanın kendisi de kültürel ve görelidir. Nereden baktığınıza göre değişir.

Einstein'in meşhur tren örneğini hatırlayacak olursak, trendeki birisine göre kapılar eş zamanlı açılırken, trenin dışındaki birisine göre kapılar eş zamanlı açılmamaktadır. Dolayısıyla, eşzamanlılık kavramı bile kişinin nerede durduğuna göre değişmektedir. Benzer biçimde Simon'da da bir işin en doğru biçimde nasıl yapılacağı 'kişinin durduğu' yere göre değişmektedir. Einstein'da göreliliğin ölçütü hız iken, Simon'da kültür ve değerler olmaktadır.

Dolayısıyla Simon'da değer ve olgu bir arada var olur. İnsan davranışı salt ussal (rasyonel) bir süreç içerisinde ortaya çıkmamaktadır. Ussal olanla us dışı olan iç içe geçmektedir. Simon'a göre insanın ussallığı 'nesnel' bir ussallık değil 'öznel' bir ussallıktır. (March ve Simon, 1975: 157) Bu ussallık ancak kişinin içerisinde bulunduğu 'psikolojik ve sosyolojik süreçlerin' bir sonucudur. Özellikle birey karar verme sürecindeyken ister istemez böylesi bir ussallık kullanır. Çünkü bireyler her zaman bütün verileri en iyi biçimde değerlendirebilecekleri durumda olmayabilirler. Bireye ulaşan veriler bazı engellere maruz kalır. Bunların başında 'dil güçlükleri' gelmektedir: 'Haberleşmeyi engelleyen etkenlerin en ciddilerinden biri karşıdakinin kullanılan dili anlayamamasıdır (...) Bir hekimin gayet rahatlıkla anladığı birçok sözcük sokaktaki adam için hiçbir anlam taşımaz' (Simon, Smithburg ve Thompson, 1967: 211). Dolayısıyla karar verme sürecine dil güçlükleri de olumsuz yönde etki etmekte, verilerin tam olarak elde edildiği ve mutlak olarak değerlendirildiği bir süreci olanaksız hale getirmektedir.

Veri elde etme sürecinde haberleşmeye etki eden bir başka unsur da 'düşünce çerçevesi'dir:

> Haberleşmede çok sık rastlanan engellerden biri, onu başlatan, nakleden ve alan kimselerin, sorunun tam olarak algılanmasına engel olan bir 'düşünce çerçevesine' sahip bulunmalarıdır. Bir kimsenin gözüne ve kulağına yönelen dış etkenler, henüz bilince ulaşmadan sinir sistemi tarafından elenir, süzgeçlenir ve değiştirilir; bellek de saklayacağı ve unutacağı şeyleri ayrıca bir seçime tabi tutar. İnsanlar hakkındaki yargılarımızın çok defa yanlış olmasının önemli nedenlerinden biri bu seçme işlemidir. Bir kimse hakkında olumlu bir izlenime sahipsek onunla ilgili iyi şeyler hatırlamak ve kötü şeyleri unutmak, önemsiz saymak ya da mazur görmek eğilimindeyizdir. Böyle bir kimseye beslediğimiz saygıyı ancak onun hakkında çok sayıda, canlı ve

> olumsuz izlenimler edindiğimiz zaman değiştirebiliriz.' (Simon, Smithburg ve Thompson, 1967: 214-215)

Karar verme sürecine etki eden ve haberleşmeden doğan engellerin bir diğeri ise 'statüden doğan uzaklık'tır. 'Hiyerarşi merdivenindeki yerleri birbirinden çok uzak kimseler arasındaki haberleşme çok kere bir aracılar zincirinden geçerek cereyan eder' (Simon, Smithburg ve Thompson, 1967: 217). Bu durumda da sanki kulaktan kulağa oyunu oynuyormuşçasına mesaj değişikliğe uğrayarak nihai hedefine ulaşır. Bu değişiklik, sağlıklı bir veri transferinin önündeki en büyük engel olarak, karar verme sürecinde karar vericiye yanlış verilerin ulaşmasına yol açar; bu nedenle de doğru karar vermeyi engeller.

Simon'un en önemli özelliklerinden birisi de gerek karar verme sürecinde yürüttüğü tartışmalar gerekse de veri/değer öncülleri ikiliği üzerindeki değerlendirmelerinin örgütsel nesnesini 'dev örgütler' (Fişek, 2005) ya da genişlemiş bürokratik organizasyonlar ve ÇÜŞ'lere dayandırıyor olmasıdır. Simon'un tartışmaya katıldığı dönemler, ABD bürokrasisinin sınırları aşarak, dünyanın kalkınma ve yeniden yapılanma sürecine etki etmeye yönelik olarak örgütlendiği dönemlere ve buna bağlı olarak ÇÜŞ'lerin palazlandığı dönemlere denk düşmektedir. Kendisi de 'Geniş Çapta Örgüt' başlığı altında uzun uzun bu örgütlenmelerin nitelikleri ve sorunları üzerine tartışmaktadır. Analizlerini önemli ölçüde Uluslararası Keynesyen Sistem'in örgütlenmesine dayandırarak yapmaktadır. Örneğin sınır aşan örgütlenmelerin karar sürecini tartışırken İktisadi İşbirliği İdaresinden bahseder. 'Bu karar verme işleminin belirli bir örneğini inceleyelim. İktisadi İşbirliği İdaresi'nin (ECA) başlıca görevi, Avrupa ülkelerinin iktisadi bakımdan kendilerine gelebilmeleri için ihtiyaç duydukları Amerikan dolarını onlara hibe ya da ödünç olarak sağlamaktır' (Simon, Smithburg ve Thompson, 1967: 173). Ya da ilerleyen sayfalarda Özel İhracat Kontrol Birimi örneğini tartışır.

> Savaş sırasında müttefiklere ve tarafsız ülkelere nadir maddeler ihracını denetleyen Özel İhracat Kontrol Bölümü örneğiyle bunun daha önce anlatmış bulunuyoruz. (...) Plan I- Bu plana göre esas çalışma biriminin başlıca coğrafi bölgelere tekabül eden daireler içinde gruplandırılması söz konusudur. (...) Yani Latin Amerika Dairesinde, diğer şubeler arasında, bir ekmeklik tahıl şubesi ve bir demir-çelik şubesi bulunacaktır. Uzak Doğu Dairesini de, aynı şekilde, bir ekmeklik tahıl bölümüyle bir demir-çelik bölümü bulunacaktır (Simon, Smithburg ve Thompson, 1967: 243-244).

Simon'un inceleme nesnesi, devlet organizasyonu bakımından ulusal sınırların çok ötesinde bir faaliyet alanına sahiptir; böylesi bir örgütlenme

dünya çapında coğrafi bir yayılmayı ifade eder. Simon'un analiz birimi Uzak Doğu'dan, Latin Amerika'ya, oradan Afrika ve Asya'ya uzanan bir devlet örgütlenmesidir. Tartışılan örgütlenme böyle büyük olunca, doğal olarak karar verme süreci de coğrafi uzaklığa bağlı olarak güçleşmektedir. Simon böylesi bir örgütlenmeyi tartışmaya yönelir ve doğal olarak bu yapılanma içerisinde karar sürecine etki eden birçok veri ve değer öncülü saptar. Bu nedenle Simon'un tartışmalarında veri öncüllerinin karar sürecine bozularak intikal etmesine neden olan bir başka etmen de 'coğrafi uzaklık' olarak karşımıza çıkmaktadır.

1950 sonrası Amerika Birleşik Devletlerini incelemek ve tartışmak çetrefil bir iştir; üstelik hedefi dünyayı yeniden şekillendirmek olan bir devlet örgütlenmesinde kimi zaman kararlar 'tehlike ve belirsizlik' durumunda verilmek zorunda kalınabilir. (March ve Simon, 1975: 157) Verilerin tümüyle değerlendirilerek nesnel bir ussallığın kullanılabileceği durumlar da açıkçası söz konusu değildir. Simon'a göre yapılan seçimler iki temel niteliği birleştirmektedir: ' 1) Bir seçim her zaman gerçek durumun sınırlı, yaklaşık, basitleştirilmiş bir 'modeli' açısından yapılır. Seçen kişinin bu modeline 'durumun tanımı' diyoruz. 2) Durumun tanımının öğeleri 'veri' değildir –yani bunları kuramımızın verileri olarak ele almıyoruz – seçen kimsenin faaliyetleriyle çevresindekilerin faaliyetlerini kattığımız psikolojik ve sosyolojik süreçlerin sonuçlarıdır bunlar' (March ve Simon, 1975).

Yani birey bir karar verirken kafasında bir model kurar. Bu model salt verilerden oluşmamaktadır. Veriler ve değerler bir arda bulunur. Birey karar verirken durumunu böyle tanımlar. Öyleyse karar vermenin amacı nedir sorusu aklımıza takılmaktadır. Simon'a göre birey belirli bir amaca ulaşmak için karar verir. Amacın kendisi de öznel, kültürel ve değer yüklüdür. Üstelik birey (ve örgütler) karar verirken elindeki sınırlı bilgiyi kullanmak zorunda kalır. Her şeyi bilebilmesine ve hesaba katabilmesine olanak yoktur. Dolayısıyla sınırlı bir rasyonalite içerisinde verilen kararlar söz konusudur. Taylor'un aradığı tarzda bir 'en iyi tek doğru'yu bulma şansımız yoktur. Bu doğruya ulaşabilmek için elimizde yeterince veri yoktur; üstelik mevcut veri setine de kişinin değerler sistemi etki etmektedir. Böyle olunca 'en iyi tek bir karar' da yoktur sonucuna ulaşılır. Çeşitli kararlar vardır ve birey bu kararlardan birisini seçer.

O halde başka bir soru devreye girmektedir: Birey kararlar seti içerisinden seçimini nasıl yapar. Burada, Simon'un düşünce sistemini oluşturan ikinci bir kavram devreye girmektedir: Doyum. Simon, liberal düşüncenin 'ekonomik insan' anlayışına benzer bir çerçevede, bireyler ve örgütlerin

eylemliliklerinin temelinde bir tür 'doyum arayışı'nın olduğunu ileri sürmektedir. Bireyler örgütlere hizmet ederler bunun karşılığında parasal ya da başka türlü faydalar elde etmeye çalışırlar. Bireylerin doyumu, bireylerin işyerlerine yaptıkları katkı ile işyerlerinden elde ettikleri maddi-manevi faydaların dengesinde yatmaktadır. (Fişek, 2005: 323-233).

Simon, kendisinden öncekilerden farklı olarak yönetim alanında evrensel tek doğruyu ortaya koymak için uğraşmamaktadır. Hatta Simon kendisinden önceki yazına da retrospektif bir açıdan bakar; O'na göre Taylor bile birtakım genel ilkeleri ortaya koymak için çaba sarf etmemekte, 'mühendis açısından soruna bakmakta ve alışılmış işlerin etkin biçimde örgütlenmesi ve yürütülmesi için yöntemler ortaya koymaktadır':

> Taylor üç temel tavsiyesi vardır: (1) Bir işi yapmak için 'en iyi tek yolu' bulmak amacıyla zaman ve yöntem araştırmasını kullanın. En iyi yöntem, günlük üretimi en yüksek ortalama düzeyine çıkaran yöntem anlamına gelmektedir. (2) İşi en iyi biçimde ve yüksek hızla yapabilmesi için işçiyi özendirin. Bunu genellikle, işçi, standart üretim düzeyine ulaştığı zaman, günlük ücret dışında ona ek bir prim vererek gerçekleştirebilirsiniz. (3) İşçinin çalışmasını kuşatan yöntem, makinenin hızı, iş öncelikleri vb. türünden koşulları düzenlemek için uzmanlaşmış kimseler (fonksiyonel ustabaşları) kullanın.
>
> Bu tavsiyelerden anlaşılacağı gibi, Taylor'un katkısı, işi en etkin bir biçimde örgütlemek için genel ilkeleri ortaya koymak değil, fakat her somut durumda, o durum için etkin olabilecek yöntemlerin keşfinde ve bunların uygulanmasında kullanılacak işlemsel usulleri (*operating procedures*) meydana çıkartmaktır. Taylor'un zaman araştırması alanındaki buluşu, daha doğru bir örnek vermek gerekirse, hücrelerin yapısı konusundaki bir hipotezle değil de, mikroskobun keşfi ile kıyaslanabilir. (March ve Simon, 1975: 21, 22)

Simon'un Taylor yorumu bir yana, Simon, yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi, kendisinden önceki literatürün (Simon'un bu literatüre yaptığı katkıları saymazsak) yılmaz bir izleyicisi, kendisinden önceki literatürün ideolojik takipçisidir. İlerleyen bölümlerde tartışacağımız gibi Simon ve Waldo arasındaki tartışmanın ana konusunu da bu oluşturmaktadır. Waldo, Simon'u eleştirmekte, Simon'un düşüncelerini yönetim-siyaset ayrımı temelli bir verimlilik ve etkinlik arayışı ile malul görmektedir. Bunun yerine Waldo, siyaset-yönetim ikiliğini reddeden; yönetim bilimini, hatta verimlilik (*efficiency*) arayışının kendisini bile bir tür değer olarak gören, eleştirel bir çizgide yönetimi tartışmaya çalışmaktadır.

1950 sonrası dönemde yönetim yazını üzerinde etkili olan bir başka akım ise sistem yaklaşımı'dır. Sistem yaklaşımının, özellikle 1950 sonrası etkili olmasının nedenlerini başlıklar halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Soğuk Savaş'ın uluslararası devlet örgütlenmeleri bakımından yarattığı sistemik görüntü;
2. 1950 sonrası ABD bürokrasisi ve ÇÜŞ'lerin dev-uluslararası örgütler şeklinde örgütlenmesi; bu örgütler açısından karar alma sürecinde ortaya çıkan güçlükler ve bu güçlüklere çözüm üretmek açısından sistem yaklaşımının etkin bir analiz aracı üretiyor olması;
3. 1950 sonrası güç kazanan Atom Çağı, Einstein fiziği, kuantum ve kaos kuramlarının sistem yaklaşımını öne çıkartıcı etkileri.

1950 sonrası dönemin düşünsel dünyasını etkileyen bir başka önemli gelişme ise Soğuk Savaş'tır. Kapitalist ve sosyalist olarak Blok şeklinde örgütlenmiş iki farklı sistem, 1945 sonrası dönemde birbirleri ile kıyasıya bir rekabete girerler. Doğu Bloğu sosyalist ülkeler grubundan, Batı Bloğu ise kapitalist ülkeler grubundan oluşmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği bu iki Bloğun liderliğini üstlenmekle birlikte, işbirliği içerisinde çalışan birçok ülke, alt sistemleriyle birlikte sistemik bir yapı arz etmektedir. Bloklar arasındaki rekabet silahlanmadan, olimpiyat oyunlarına, bilime, uzay yarışına kadar birçok alanda kendisini gösterir. İki bloklu bir dünya oluşumu, aynı zamanda da bir denge durumu ve algısını geliştirmektedir. Dengeli olduğu sürece iki blok arasındaki, özellikle silahlanma yarışı dünya barışının garantisi olarak görülmektedir. Dünya, gözle görülür hatta gündelik hayatın her alanında hissedilir oranda sistemik bir yapıya bürünmüştür. Elbette bu yapı, sosyal bilimler alanında önce uluslararası ilişkiler disiplinine daha sonra da diğer sosyal bilim disiplinlerine etki etmiş; Sistem Kuramları adıyla anılan bir analiz yöntemi sosyal bilimlerin her alanında yaygın biçimde kullanım alanı bulmuştur. Doğal olarak sistem kuramı, yönetim yazınının düşünsel hayatı üzerinde de derin izler yaratmıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi 1950 sonrası dönemin bir başka önemli özelliği ise (gerek devlet bürokrasiler, gerekse de ÇÜŞ'ler şeklinde) dev-uluslararası örgütlerin yaygınlaşmasına bağlı olarak örgütlerde karar verme sürecinin güçleşmesidir. Üstelik bu dev örgütler yapılanmaları itibariyle sistemik bir nitelik arz etmektedirler.

1945 sonrası döneme etki eden önemli bir başka gelişmenin de Einstein fiziği ve Atom Çağı olduğunu daha önceden vurgulamıştık. Einstein'in teorisi sadece görelilik algısının gelişmesi bakımından etkili olmamıştır. En önemli etkisi Newtongil fiziğin sonunu hazırlaması ve yeni bilgi kuramlarının ortaya çıkmasına imkân yaratmasıdır. Bu bakımdan görelilik kuramı yanında çağa damgasını vuran bir başka önemli kuramı burada anmakta fayda olduğu

kanısındayım: Kuantum fiziği. Kuantum fiziği ışığın parçacık özelliklerini ortaya koymaya yönelik bir dizi deneysel çalışmadan türeyen, sonrasında da kaos fiziğinin ortaya çıkmasının deneysel zeminin hazırlayan bir bilgi kuramı alanı olarak 1950 sonrası dönemde hızla gelişmeye başlamıştır. İşin ilginci, her ne kadar Lazslo (1972: 14), sistem kuramlarını 'Newtongil bakışın bir adım ötesi' olarak görse de, kaos fiziği bile kendisini kompleks sistemlere ve bu sistemlere etki eden gürültü değişkenlerine yaslanarak kurmaktadır.

Diğer yandan 1950'li ve 1960'lı yıllar denilince akla gelen şey Atom Çağı'dır. Atom insanoğlunun tanrıya dokunduğu ve bu sayede kendisini de tanrı gibi hissettiği yeni bir iktidar alanıdır. Bu dönemde maddelerin parçalardan oluştuğu, maddenin en küçük parçacığının atom olduğu, atomun kendisinin de parçalardan oluştuğu, bu bakımdan maddenin en küçük parçacığının bile sistemik bir yapı arz ettiği anlaşılmıştır. Maddenin gizi atomda yatmaktadır. Atom insanoğlunun yeni tanrısı olarak Amerikan tarzı Batman'li Süperman'li çizgi romanlardan, atom denizaltılarına, atom reaktörlerine kadar hemen her alanda yeni bir tür güç sembolü olarak 1950 ve 1960'lı yıllara damgasını vurmaktadır.

1950 sonrası sistemik bir bakış açısının hemen her alanda gelişme göstermesine, doğal olarak örgüt kuramları da sessiz kalamamış, sistem kuramı örgüt alanında da bu tarihten itibaren önemli bir güce sahip olmuştur. Hem karar verme analiz sürecini kolaylaştırması hem de örgütlerin çekirdek yapılardan kompleks ve çok ülkeli bir yapıya doğru evrilmeleri dolayısıyla örgütlerde sistemik bir bakış açısı daha fazla anlam kazanmaya başlamıştır.

Sistem Kuramı aslında Ludwig von Bertalanffy'ın 1920'li ve 1930'lu yıllarda başlattığı çalışmalarda ortaya çıkmaktadır. Von Bertalanffy, 1937 yılında da 'Sistemlerin Genel Teorisi' başlıklı bir sunuşu Chicago Üniversitesinde yapmıştır. Ancak sistem kuramının yaygın bir uygulama alanı bulması için 1950'li yılların Soğuk Savaş atmosferini beklemek gerekmektedir. Sistem kuramları sibernetikten, örgüt kuramlarına, yaşam sistemlerinden bilgisayar programlamasına, simülasyon modellerinden kaos fiziğine, sistem mühendisliğine kadar birçok alana metodolojik etkide bulunmuştur. Bu anlamda etkileri günümüzde kadar devam eden analitik bir yöntemin temelleri 1950'li yılların Soğuk Savaş atmosferinde atılmıştır denilebilir.

Sistem, birbirine bağlı parçalar temelinde örgütlenmiş bir yapı olarak tanımlanabilir. En basit şekliyle, bir sistemi matematiksel bir denklem üzerinde gösterebiliriz; örneğin X=4Y+0.1Z+H+0.5T denklemi bize bir sistem göstermektedir. Burada X'in hangi parçaların toplamından oluştuğu ve bu

Ludwig von Bertalanffy (1901-1972)

parçaların X'in oluşumunda hangi oranda bulunduğu ortaya konulmaktadır. Buna göre herhangi bir örgütü sistem olarak görmek demek, onun alt bölümlerini ve parçalarını dikkate alarak analiz etmek anlamına gelmektedir. Yukarıdaki denklemde X parçaları itibariyle gösterilmiştir. Ancak bu parçalardan her biri de kendi içlerinde birer sistem olabilirler. Örneğin, Y hem X'in alt sistemi iken hem de kendisi başka bir alt sisteme sahip olabilir; yine denklem şeklinde gösterecek olursak, örneğin, Y= 2B+3S + 0.9U olabilir. Ya da kamu yönetimi örgütü üzerinden Türkiye Cumhuriyeti Devletini bir sistem olarak incelemek istersek, bu yapıyı ilk önce 'yasama-yürütme-yargı' alt sistemlerine ayırabiliriz. Bu alt sistemler de daha başka alt sistemlerden oluşmaktadır. Örneğin yürütmeyi ele alalım; yürütmeyi de bakanlıklar temelinde alt sistemlerine ayrılabilir. Yine benzer biçimde her bir bakanlık da merkez ve taşra örgütleri şeklinde alt sistemlere ayrılarak incelenebilir. Merkez ve taşra örgütleri de başka alt sistemlere ayrılarak bu yapı üzerindeki alt sistem arayışımız bu şekilde ilerleyerek devam eder.

Sistemleri tümdengelim ya da tümevarım şeklinde sınıflandırmak ve analiz etmek de mümkündür. Yani yukarıdaki örneğimiz üzerinden devam edecek olursak hem devleti en üst düzeyden en alt birimine doğru analiz etmemiz mümkündür (tümdengelim), hem de aynı sistemi en alt biriminden en üst birimine doğru analiz edebiliriz (tümevarım). Genel olarak sistem analizi tümdengelim ve tümvarımı bir arada kullanır. Sistemlerin incelenmesi için öncelikle sistem (yani bütün) parçalarına ayrılır. Sonra bu parçalar tek tek incelenir (tümdengelim süreci). Sonra da parçalar üzerinden elde edilen bilgi tekrar birleştirilerek, bütünün bilgisine yeniden ulaşılır – (tümevarım süreci).

Ludwig von Bertalanffy'dan beri sistemler 1) Açık Sistemler ve 2) Kapalı Sistemler olarak iki tipte incelenmektedir.

Bir sistem çevresinden bilgi, enerji ve malzeme alıyorsa ve çevresiyle ilişki kuruyorsa açık bir sistemdir. Sosyal bilimler alanında tanımlanan sistemlerin hepsi bu tarzdadır. Dolayısıyla yönetim bilimi literatürünün konusu olan örgütler de açık sistem tipine girmektedirler.

Bunun dışında her sistem doğar, gelişir ve ölür. Yok olmaya doğru böylesi bir gidişe verilen ad 'entropi'dir. Entropi sürecine giren örgütlerin enerjileri tükenir, bu örgütlerde karışıklıklar başlar. Adeta örgütlerin dengesi bozulur. Örgütleri yok oluşa götüren en önemli faktör çevresel faktörlerdir. Çevreden gelen tehditler, güçlü rekabet, yeni bilgi ve yaklaşımların ortaya çıkması vb. örgütleri yok oluşa sürükler.

Sistem yaklaşımı günümüzde sibernetik, simülasyon sistemleri ve bilgisayar teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte yeni boyutlara ulaşarak etkisini hala tüm hızıyla sürdürmektedir. Ancak, kompleks sistem işletimleri sürecinde ortaya çıkan ve sistem kuramına güçlü bir eleştirileri de üreten kaos fiziğinin önemini bu noktada bir kez daha vurgulamak istemekteyiz.

Kaos durumu gürültü değişkenleri üzerinden tartışılmaktadır. Düzenli bir denklem üzerinde bile kaos durumunu gözlemek, hiç beklenmedik sonuçlar ele etmek mümkün olabilmektedir. Örneğin bu denklemlerde herhangi bir bağımsız değişkenin değeri düzenli olarak artırıldığında belli bir yere kadar bağımlı değişkeninin değeri de benzer bir düzenlilikte artmakta; ancak bir noktada, bağımlı değişkenin değerinin bağımsız değişkenin değerindeki artışla hiç alakası olmayan aşırı yüksek bir düzeyde arttığı gözlenmektedir. Örneğin, ihracat ve milli gelir değişkenleri üzerinden düşünecek olursak, ihracat bir birim artırıldığında diyelim ki milli gelir 3 birim artıyor olsun. İhracat 10 birim arttığında da milli gelir 30 birim artsın. Bu böyle düzenli olarak bir yere kadar gitmekte, ancak örneğin bir noktada, mesela ihracat 1000 birim arttığında, birden bire milli gelirin inanılmaz bir hızla, diyelim ki 100 000 000 birim arttığı gözlenmektedir. İşte burada ihracat ve milli gelir ilişkisini bir noktada sıçratan açıklayamadığımız, hesaba katmadığımız, denklemde hiç yer almayan bir değişken söz konusu olmakta; açıklanması imkân dâhilinde olmayan değişik sonuçlar üreten bir boyuta ulaşılmaktadır. Bu bir tür kaos durumudur. Yani bizim milli gelir denklemimizi bir sistem olarak düşünecek olursak, milli gelir denklemimiz, ihracatın milli gelir üzerindeki etkisini belli bir noktaya kadar açıklamakta ancak belli bir noktadan sonra bu ilişkiyi açıklayamamaktadır. Böylesi bir durumun ortaya çıkması da bizim denkleme katamadığımız, göremediğimiz ya da göz ardı ettiğimiz birtakım 'gürültü değişkenlerinden' kaynaklanmaktadır. Açıkladığımızı sandığımız ilişkilere bizim görmediğimiz birçok başka değişken etki etmektedir. Kaos fiziğinde buna 'kelebek etkisi' denilmektedir. Edward N. Lorenz isimli matematikçi ve meteorologun ileri sürdüğü kelebek etkisi şu şekilde formüle edilmektedir: 'Amazon Ormanları'nda bir kelebeğin kanat çırpması, ABD'de fırtına kopmasına neden olabilir'. Farklı bir örnekle bu,

'bir kelebeğin kanat çırpması, dünyanın yarısını dolaşabilecek bir kasırganın oluşmasına neden olabilir' şeklinde dile getirilmektedir. Kaos fiziği ile içerisinde bulunduğumuz dünyanın lineer algısı tümüyle değişmiştir.

Sistem kuramlarına da en güçlü eleştiri buradan kaynaklanmaktadır. Yani istediğimiz kadar en güçlü ve açıklayıcı sistemi kurduğumuzu iddia edelim; hesaba katmadığımız ve bir noktada her şeyi değiştirme gücüne sahip bir değişken, bizim bilgimiz hilafına incelediğimiz sistemde etkili oluyor olabilir. Bu nedenle de sistem yaklaşımının açıklama yeteneği her zaman sınırlı olmak zorundadır çünkü sınırlı algımız dolayısıyla yaşadığımız dünyada hesaba katamadığımız milyonlarca başka değişken inceleme nesnemiz üzerinde etkilidir.

Yine Soğuk Savaş'a ve silahlanma yarışına kaos fiziği gözlüğüyle bakacak olursak; hatırlanacağı gibi Soğuk Savaş iki Bloklu sisteminin garantisi Bloklar arası dengeli bir silahlanma yarışı olarak kurgulanmaktaydı. Oysa örneğin hesaba katmadığımız bir biçimde, nükleer silah sahibi ülkelerden birisinde bir çılgın iktidara gelebilir ve nükleer bombalardan birisini düşman olarak gördüğü başka bir ülkeye doğru ateşleyerek nükleer bir savaşa yol açabilir. Dolayısıyla sistem yaklaşımında kurguladığımız denge durumu her zaman içerisinde ani ve yıkıcı bir dengesizlik ihtimalini de barındırmaktadır.

Modernlik İçinden Modernliği Eleştirmek

1950 sonrası döneme damgasını vuran bir başka önemli düşünce akımı ise modernliği modernlik içerisinden eleştirme eğilimi olarak adlandırabileceğimiz bir eğilimdir. Bu düşünce akımının en önemli temsilcileri olarak Martin Heidegger, Hannah Arendt ve Eleştirel Okul yazarlarından Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse vb. görmek mümkündür.

1930-1945 arası dönem bir tür cinnet yıllarıdır. Dünya faşizmlerle tanışmıştır. Üstelik insan ırkı bu süreçten hiç de yüz akı ile çıkamamıştır. Faşizmler, toplu katliamlar, toplama kampları ve ırksal nefret salt iki çılgının omuzlarına yüklenemeyecek kadar kitleseldir. İnsanlar yığınlar halinde çılgın ülkülerin peşinden koşarak cinnetin öznesi konumuna tutkularıyla ve hırslarıyla yükselmişlerdir. Burjuva demokrasilerinin verimli toprağı ulus devlet örgütlenmesi, ırk temelli baskı rejimlerinin gölgesinde kirlenmiş, demokrasi ve faşizm arasındaki sınırın ne denli ince olduğu ortaya çıkmıştır. Tüm bunlar, modern Aklı sorgulayan ve modernliği modernlik içerisinden eleştiren yazar ve okulların gelişmesine yardımcı olmuştur. Hitler döneminin rektörü Martin Heidegger, 'Atom Çağı' nı sorgulamakta; insanların sorgusuz sualsiz atom çağı, modern bilim ve teknolojinin peşinden koşmasının yeni bir tür metafizik

Martin Heidegger (1889-1976)

Akıl sistemine yol açtığını vurgulamaktadır. Heidegger, modern çağın temel fenomenlerini bilim, makine teknolojisi, sanat ve estetik, kültür ve tanrıların ortadan kalkması olarak saymaktadır (Heidegger, 1977a : 116-157). Heidegger'e göre bilim gerçeğin teorisidir. Burada iki kavram bu tanımı anlamak bakımından önemlidir. Bunlar 'gerçek' ve 'teori' kavramlarıdır. Gerçek kavramı on yedinci yüzyılda 'garanti altına alınmış', 'kesin' anlamını kazanmış ve bu tanımdaki anlamına yerleşmiştir (Heidegger, 1977b: 162). 'Gerçek' artık bir sonucun ifadesi olarak kullanılmakta, güvence altına alınmış bir duruşu, buradalaşmayı ifade etmekte; nesneleşmekte, karşımızda-duran (*Gegen-stand*) şekline gelmektedir. Teori kavramının Grekçe'deki kökeni olan '*bíos theôrêtikos*' ise en arı biçimde düşünme, en üst yapma anlamına gelmektedir. Oysa bugün teori gerçeğin görüşünü oluşturmak, gerçeği gözlemek anlamında kullanılmaktadır. (Heidegger, 1977b: 164) Böylece 'bilim gerçeğin teorisidir' önermesi, kendi nesnelliğinde güvence altına alınmış nesnelerin gözlenmesi anlamına gelmektedir. Heidegger modern bilimin araştırmaya, modern bilim adamının ise belirli araştırma projelerine bağlı olarak çalışan araştırmacıya indirgendiğini söylemektedir. Araştırma yoluyla bilmek, var-olanları hesaba kitaba vurmak ve var-olanları temsili bir düzene yerleştirmektir. Modern bilim, anlamak için her şeyi sayıların dünyasına indirgemekte; var-olanları sayıların temsilinde anlamaktadır; bilebilmenin ilk adımı, sayısal bir temelde tanımlamak olmaktadır. Bu da bilimin çağımızda metafizik bir düşünme biçiminin çağdaş tanımı olarak ortaya çıktığının göstergesidir (Alderman, 1978: 35-36).

Bilimin temel niteliklerinden biri de uzmanlaşmadır. Bilim kendi çalışma süreçleri içerisinde de 'uzmanlaşmaktadır'. Bilimin etkinlikleri iyiden iyiye profesyonelleşmiş okullar, bölümlendirilmiş araştırma enstitüleri yoluyla yürütülmektedir; dünyanın araştırma nesneleri olarak parçalanması ve her parçanın ayrı bir araştırma konusu olarak uzmanlaşması sağlanmıştır. Böylece bilim, modern özün tamamlanmışlığına ulaşmaktadır (Heidegger, 1977a: 125). Bu aynı zamanda geleneksel tarzdaki entelektüelin de yok olması anlamına gelmektedir. Belirli bir araştırma konusunun belirli bir

parçasında uzmanlaşan ve bütün dünyayı bu parçadan ibaret sanan bir akademisyen tipinin doğuşu 'müjdelenmektedir'. Bu akademisyen tipi fildişi kulesinden çoktan çıkmış, insanların arasında şatafatlı bir hayat özlemekte, şöhret ve para peşinde koşmaktadır:

> Araştırmacının artık evinde kitaplık kurmasına gerek yoktur. O sürekli bir hareketlilik içerisindedir; toplantılarda pazarlığa oturmakta ve kongrelerde malumat (*information*) toplamaktadır. Yayınevleriyle ne komisyon alacağının sözleşmesini yapar. Onlar da böylece hangi kitabı yazması gerektiğine onunla birlikte karar verirler. (Heidegger, 1977a: 127)

İçerisinde yaşadığımız dünya 'bilim', 'teknoloji', 'atom' gibi yeni tanrılara sahip olmuştur. Modernlik içerisinde yeni bir Akıl sistemi kurulur. Artık bu sistemde biz düşünmeyiz. Bizim yerimize 'Atom Çağı', 'teknoloji' ya da 'modern bilim' düşünür. Ne yazmamız gerektiğine, ne okumamız gerektiğine bunlar karar verir. Yeni metafizik dünya, yeni tanrılarıyla gelir ve hayatın orta yerine yerleşir. Bir aydınlık yaratır. Biz bu aydınlığın altında oyalanırız. Her şey bundan ibarettir sanırız. Oysa aydınlık bize oyun oynar. Aydınlık karanlığı gizlemeye yarar. Oyalandığımız yer yeni bir oyun alanıdır. Gözlerimize neon ışıkları verilir. Körleşiriz. Korkarız. İnanırız... Sonra bu sahte gerçeğin ardından gideriz

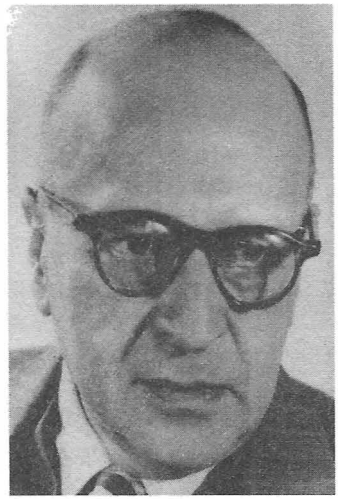
1930-1945 arası dönem kitlelerin totaliter rejimlerin peşinden sürüklendiği; körü körüne şiddet uyguladığı, körü körüne can alıp can verdiği bir dönemdir. Bu körleşme hali II. Dünya Savaşı sonrası Arendt, Adorno, Horkheimer, Marcuse vb. birçok yazar tarafından eleştirilmiştir. Arnedt, 'Totalitarizmin Kaynakları' olarak çevrilen kitabında Nazizm ve Stalinizm'i tartışmaktadır. (Arendt'in kitabının orijinal adı 'Zamanımızın Yükü' (*Burden of Our Times*) şeklinde çevrilebilir ki kanımca Arendt'in düşünce sistematiğine daha uygun bir başlık olur.)

Hannah Arendt (1906-1975)

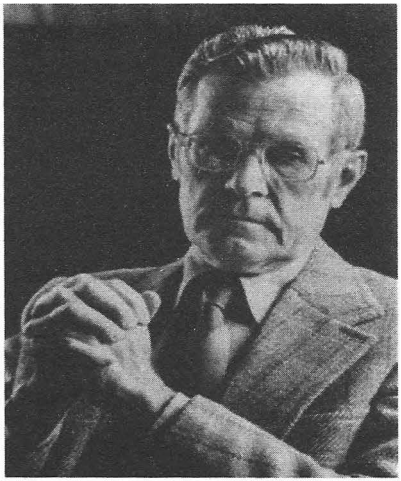
Yine eleştirel okul (Frankfurt okulu) yazarları tüm enerjilerini büyük 'Akıllar'ı, 'yığın kültürünü' anlamaya ayırmışlardır. Modernliğin içerisinde yükselen bu yeni modernlik, modern aklın içerisini boşatmakta, modern-insan-özneyi yok etmekte, bunun yerine, insanların çıldırmışçasına peşinden koştuğu ama aynen sabun köpüğü gibi; ardında hiçbir etki bırakmayan, çok

kısa süreliğine bir etkiye sahip yeni bir tür 'yığın kültürü' ortaya çıkarmıştır. İnsanları hapseden, sürekli dinamizm sayesinde insanlara rutin hayatlarını unutturan bu yeni düşler âlemi, büyülenmişçesine insanların bunların peşinden koşmasına yol açmaktadır. Frankfurt Okulu yazarları bu yeni Akıl sistemini anlamaya çalışmışlardır. Bu yeni dünya aynı zamanda da Horkheimer'in kitabının isminde olduğu gibi bir tür 'Akıl Tutulması'dır. Ya da Marcuse'nin kitabının başlığında olduğu gibi 'Tek Boyutlu İnsan' yaratmaktadır. Kitleler, kendi zavallı akıllarını, başka Akıllara teslim ederek onların peşinden sürüklenmektedirler.

Max Horkheimer (1895-1973)

II. Dünya Savaşı sonrası güçlenen hatta 1960'lı yılların sonunda ortaya çıkan toplumsal hareketler üzerinde de etkili olan bu literatür, doğal olarak, yönetim yazınını da etkilemiştir. Modernlik içerisinden modernliği eleştirenlerden en çok etkilenen de elbette, Dwight Waldo'dur. Heidegger, Adorno, Arendt, Marcuse ve Horkheimer'in modernlik eleştirisini, neredeyse birebir yönetim yazınına uygulamaktadır.

Waldo, öncelikle yönetim yazınının aşırı uzmanlaşmış, teknik doğrular üzerinden kendisini kuran yanını eleştirmekte; siyaset-yönetim ayrımını anlamsız bulmaktadır. Yukarıda Heidegger'i modern bilime getirdiği eleştiriler hatırlanacak olursa, Waldo da benzer eleştirileri yönetim bilimi literatürüne getirmektedir. Yönetim bilimi literatürü aşırı uzmanlaşmış, bu uzmanlaşmaya bağlı olarak da teknik doğrular temelinde örgütlenmiş bir yapı arz etmektedir. Yönetim-siyaset ayrımı da bu uzmanlaşmanın en temel göstergesidir. Yönetim bilimi literatürüne göre siyaset alanı 'değer'ler alanı, yönetim alanı ise 'olgu'lar alanı olarak görülmektedir. Siyasetin değerler alanı olarak görülmesinin nedeni onun tek ve mutlak bir doğrusunun olmamasıdır. Farklı siyaset anlayışlarına göre farklı doğrular ortaya çıkabilir. Burada etkili olan politik değerlerdir. Oysa yönetim alanı kendisini siyasetten kopartırken, kendisine teknik doğrular temelinde bir alan tanımlamıştır. Böylece yönetim alanı, kendine has kavramları ve teknik doğruları olan, her türlü siyaset karşısında bu doğrular temelinde örgütlenmeyi ve faaliyet göstermeyi hedefleyecek, bu sayede de pozitif bilimler benzeri bir 'nesnellik' düzeyinde bilgi birikimine ve icra kuvvetine kavuşacak bir alan olarak tanımlanmıştır. Her türlü siyasi tercih için doğru biçimde örgütlenmiş ve 'verimli' iş gören bir idare gereklidir.

Dwight Waldo (1913-2000)

Oysa Waldo'ya göre bu hiç de böyle değildir. Yönetim alanında olgu ve veri olarak algıladığı şeylerin hemen hepsi de zaten birer 'değer'dir. Waldo'ya göre yönetim disiplini verimlilik (*efficiency*) arayışı temelinde örgütlenmiştir. Teknik doğruların doğruluğunun sınandığı alan verimlilik alanıdır. Ama verimlilik alanının kendisi bile başlı başlına bir değer alanıdır. Üstelik verimlilik sadece teknik doğrular temelinde ve olgusal olarak anlaşılabilecek bir kavram olmadığı gibi, aynı zamanda da ideolojik bir kavramdır (Zengin, 2011: 153). Verimlilik kavramı, 'ne için verimlilik' sorusu ile birlikte düşünülünce anlam kazanmaktadır. Bu da verimliliğin bile yönetim bilimi açısından nesnel ve teknik doğrular çerçevesinde örgütlenmiş bir ölçü sunmadığını, bunun bile bir tür 'değer' alanını işaret ettiğini vurgulamaktadır.

Modernliğin modernlik içerisinden eleştirirken Waldo 1960'lı yılların sonunda baş gösteren muhalif toplumsal hareketleri de bir tür 'devrim' olarak adlandırmaktadır (Waldo, 1968). Waldo, modern olanın eleştirisine o kadar açıktır ki 1969 yılında yayınlanan bir makalesinde, içerisinde bulunduğu dönemi (1960'lı yılların sonunu) 'post-modern, post-endüstriyel durumun genişlemekte olduğu, ulus-devletin (hızla çoğalsa bile) gereksiz hale geldiği, bürokrasinin geçip gittiği', vb. bir dönem olarak tanımlamaktadır. (Waldo, 1969: 297) Waldo, modernlik eleştirisine sonuna kadar açıktır ve bu eleştiriyi yönetim bilimi literatürü üzerinden çoğaltmaktadır.

Yurttaşın Yitimi

17. ve 18. yüzyıllarda başlayan ve hukukun üstünlüğü üzerine oturan, daha sonra da 19. yüzyılın başında kendisini, daha çok, teknik ve bilimsel olanın üstünlüğüne dönüştüren akıl biçimleri, görece statiktir. Statiklikleri en doğru tek bir şeyi aramalarında yatmaktadır. En iyi iş yapma tarzını bulmak, bilimsel doğruluğu kanıtlanmış iş yapma tekniklerine ulaşmak, en mükemmel örgütlenme biçiminin peşinde koşmak[8]... Yanlış işleyen şeyleri ortadan kaldırarak,

[8] Üstelik 'doğru tarz arayışı' ne kadar bir 'arayış'tır bu da tartışılır. Yönetim yazınında, örneğin, insani anlamda etik algısı da yok olur; bu anlamda bilimin etik kurallarına uymak yeterli olacaktır. Yönetim yazınının 'bilimsellik' paradigması içerisinde 'insanları, çaktırmadan, mümkün olduğunca çok çalıştırmanın yöntemini bulmaya çalışmak, insanları yeni yönetim teknikleri yardımıyla ücretli kölelere dönüştürmek, insanları tek bir vidayı sıkmaya mahkûm etmek ne kadar doğrudur', diye soramazsınız.

aksaklıkları gidererek mevcut bir sistemi daha mükemmel hale getirmek isterler. Her şeye rağmen peşinden koştukları 'bilimsel' doğrular aracılığıyla ulaşacakları bir mükemmeliyet olduğu için, hedef olarak da statik bir noktayı işaret ederler. 1900'lü yılların ortalarına, II. Dünya Savaşı sonrasına kadar yönetim yazınının temelinde bu statik, bilimsel bakış açısı mevcuttur.

II. Dünya Savaşı, yönetim yazınında ve siyaset felsefesinde iki önemli noktanın sorgulanmasına neden olmuştur. Birincisi, faşizmin de etkisiyle dev bürokratik örgütlenmelerin baskıcı bir rejim yaratabileceği, bir yandan kitleleri toplumsal cinnete sürüklerken, diğer yandan da dünyayı harabeye çevirebilecek cüretle hareket edecek gücü kendisinde bulabileceğidir. İkincisi ise, ilkiyle de bağlantılı olarak, bilimsellik ve teknik mükemmellik arayışının, bir tür araçsal akıl yaratarak insan aklının yerine geçmesi, onlar yerine düşünüp, karar veren bir akıl sürecine dönüşmesidir.

II. Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni dünya sisteminin de etkisiyle, hem bilimsel düşünce, hem de yönetim yazını statik modelleme süreçlerinden dinamik modelleme süreçlerine doğru bir gelişme göstermiştir. Bir yandan kaos fiziği, diğer yandan sistem kuramları, herhangi bir olgunun gelişim dinamiklerinin, sandığımızdan çok daha fazla şeye bağlı olduğunu, dolayısıyla karmaşık olduğunu savlama yoluna gitmiştir.

Yönetim yazınında gerek bilimsel yönetim okulu (klasik okul), gerekse davranışçı okul (neo-klasik okul), öz olarak, iş yerinde verimlilik ve etkililiği sağlamaya yönelik bilimsel yöntemleri kullanarak, en doğru yönetim tekniğini bulmaya çalışan iki temel yaklaşımdır; bu nedenle yönetim etkinliğini bilimsel doğrular ışığında yürütülmesi gereken bir etkinlik olarak görürler. Daha önce bahsettiğimiz gibi W. Wilson da, bilimsel yönetimin kamu yönetimi alanındaki bir temsilcisi olarak görülmelidir. Dolayısıyla, Wilson'un yönetim alanını siyasetten kopartıp ayrı bir disiplin olarak tanımlama çabası bir tür bilimsellik arayışı ve bilimsel yöntemleri kullanarak teknik mükemmeliyete ulaşma çabası olarak düşünülmelidir.

II. Dünya Savaşı sonrası, salt dünya sisteminde değil, dünya sistemindeki değişime paralel bir dönüşümün yönetim yazınında da gerçekleştiği gözlenmektedir. Bilimsel teknikler yardımıyla işyeri gerçekliğini anlamaya çalışmanın yetersizliği, en doğru tek bir yöntem arayışının anlamsızlığı şeklindeki düşünceler yönetim yazınında boy göstermeye başladıkça, yönetim-siyaset

---

Aslında 'arayış' kavramı, salt yönetim yazınının değil, belki de bilimin özüne ters bir kavramdır. Aramak, gerektiğinde kendi sınırlarının dışına taşmayı da ifade etmelidir. Bilimsel çalışmalar, bilimsel sınırların, ölçülebilir olanın dışına çıkamazlar. Bilimin nesnesi ölçülebilir olandır. Ölçülemeyen görmezden gelinir. Dolayısıyla, ortada arayıştan çok, kendini sabitleme çabası, 'doğru' olanları biriktirme eylemi mevcuttur.

ayrımının anlamsızlığı da daha güçlü biçimde tartışılır olmaktadır. Yönetim alanının bilimselliğini tartışan yazarlarından birisi de karar verme mekanizmaları üzerine çalışan Herbert Simon'dır. 'Doğru bir karar yoktur' diyen Simon, yöneticilerin ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar, mutlak doğru bir karara varamayacaklarını, eğer böyle bir iddia içerisindeyseler, yöneticilerin hem kendilerini hem de başkalarını aldatacaklarını, düşünmektedir. 1945 sonrası gelişen yönetim anlayışı, yönetimi bir 'bilim' olarak görmekten ziyade bir 'sanat' olarak tanımlama eğilimindedir (Waldo, 1955).

Yönetim yazını inanılmaz oranda ideolojiktir ve döneminin baskın ideolojisini yansıtır. Yönetim yazınındaki bu dönüşümü ve bu dönüşümün günümüze tuttuğu ışığı daha iyi anlayabilmek için II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan dünyanın dinamiklerine bakmakta fayda vardır; zira II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yönetim algısı, gelişerek günümüze kadar gelmiştir. 1945 sonrası yönetim anlayışı, 17. ve 18. yüzyılda kurulan ve liberal düşüncenin öznesi olan 'yurttaş'ın görünmez kılınması, yerine yeni özne olarak 'şirket'in geçmesini ifade etmektedir. Bu anlamda günümüzün yönetim anlayışının II. Dünya Savaşı sonrası yükselen yönetim anlayışlarında öz olarak farkı yoktur; aradaki fark nitel bir fark değil nicel bir farktır.

ABD, İkinci Dünya Savaşı sonrası aslında aralarında hiçbir bağlantı bulunmayan iki kavramı, 'Kapitalizm' ile 'Özgürlük' kavramlarını birleştirmeyi başarmıştır. Durum ironiktir ama sonuçta ABD bu anlamda başarılı olmuş ve II. Dünya Savaşı sonrası dünyanın algısını 'demokrasi=özgürlük' eşitlemesinin karşıtı olarak 'sosyalizm=bürokrasi=baskı rejimi' eşitlemesi şeklinde dönüştürmeyi başarmıştır.

Liberal düşüncenin öznesi 'yurttaş'tır. Ancak, 17. ve 18. yüzyılda ortaya çıkan yurttaş fikri de aslında baştan, daha doğduğu aşamada sorunludur. 17. ve 18. yüzyıl liberal düşüncesinde yurttaş politik insandan çok, eşitlik, hukuk ve ulus devletin statükosunda ortaya çıkan bir özne tipine vurgu yapar. Daha önceki bölümlerde yurttaş kavramının yasalar ve kurallar çerçevesinde bir üst soyutlama düzeyini işaret ettiğinden bahsetmiştik.

İkinci soyutlama düzeyi olarak, teknik ve bilimin yönetim yazınına hakim kılınması ve yönetim alanının disipliner düzeyde siyaset alanından kopartılmasından söz edilebilir; elbette bunun mimarı olarak da özellikle, F.W. Taylor ve W. Wilson gösterilmelidir. Davranışçı okul yazarları da aynı soyutlama düzeyinde, yani yönetim alanında bilimsel ve teknik doğruların aranması yolunda yürümüşlerdir.

1950'li yıllardan itibaren, yönetim literatüründe, üçüncü bir soyutlama daha yaşanmıştır: Yönetim yazınını teknik doğrular seti olmaktan kurtarma; siyaset bilimi, ekonomi/ekonometri ve sosyoloji ile barıştırarak genişletme. Daha önceden de belirtildiği gibi, yeni bir tersine çevirme operasyonu ile karşı karşıya kalınmaktadır. Tersine çevirme operasyonu bir önceki duruma, yani yönetim ve siyaset alanlarının tekrar ve yeniden birlikteliğine dönüş gibi gösterilmekle birlikte, böyle değildir. Gerçekleştirilen, yönetimin öznesi ve nesnesini değiştirme çabası; yurttaşın yitimidir! Bu çaba neyi göstermekte ve neyi açmaktadır? Çalışmayı, güncel yönetim yazınıyla bağlantılandıracak olan bu boyut aracılığıyla yeni iktidarın saiklarının tartışılması hedeflenmektedir.

Yönetim yazınında, yönetim-siyaset ayrımından vazgeçmek gerektiğini belirten belki de ilk ve en önemli yazar D. Waldo'dur. Waldo, hemen tüm çalışmalarında[9], 'sosyal değer', 'kamu yararı', 'iyi toplum-iyi yaşam ideali' vb. kavramları kullanarak yönetim alanını teknik ve bilimsellik cenderesine sıkışmış çizgisinden kurtarmayı hedeflemektedir. 'Demokrasi ile verimliliğin birbiri ile çelişki içinde olmadığı'nı vurgular (Waldo, 1948: 14). 'Demokrasi işleyecekse, özgürlük ve eşitlik ideallerine verimliliği de eklemek gerektiği'ni düşünmektedir (Waldo, 1948: 11). Yani özgürlük ve demokrasi ile verimlilik birbirini dışlayan değil, tamamlayan süreçlerdir. Özgürlük ve demokrasi verimlilik ile verimlilik ise özgürlük ve demokrasi ile olanaklıdır. Dikkat edilecek olursa bu, II. Dünya Savaşı sonrası özgürlük=demokrasi eşitliği üzerine oturtulan kapitalist Bloğu işaret etmektedir. Bu eşitliğe bir de verimlilik eklenerek kapitalist Bloğun gücü, dolayısıyla, kapitalist Bloğun eşitlik ve özgürlük üzerinden elde ettiği kazanımların çapı genişletilmektedir.

II. Dünya Savaşı sonrası dönemin paradigmasını yansıtan bu yaklaşım, Amerikan dolarının serbest dolaşımı sayesinde 'özgürlüğe ulaşma erdemine' sahip olmuş bir dünya tahayyülüne dayanmaktadır. Eski sömürge ülkeler ve Avrupa'nın, kapitalist dünya ve ÇÜŞ'ler ile entegrasyon süreci; refah devletleri ve sosyal devletlerin genişleme süreci ile birleşmiş; verimlilik algısı, dünya çapında yatırım ve tüketim olanaklarının kışkırtılması süreci ile birlikte yürümeye başlamıştır.

Fordist modelin gelişmesi için tüketimin kışkırtılması gerekliliği 1929 büyük buhranından sonra bilinen ve uygulanan bir projedir. Dolayısıyla, kamu politikası alanı hiçbir zaman salt teknik bir alan olarak ortaya çıkmamıştır. Waldo (1948: 11) buna vurgu yapmaktadır: 'Büyük Buhran döneminde kamu yönetiminde iktisadilik ve verimlilik tartışmalarında devletin

[9] Bkz. Waldo 1948, 1963, 1965, 1968, 1971.

ekonomik hayata daha yoğun biçimde katılımının da etkisi ile bu kavramların, sosyal değerleri de içerecek biçimde genişletildiği gözlenmektedir'. Yani iktisadilik ve verimlilik sosyal değerlerden bağımsız olamaz. İşletmeciliğin değerleri ile kamu politikasının değerleri, kamu yönetimi alanında iç içe geçmelidir. Refah devletleri, iktisadilik ve verimlilik ile sosyal değerleri bir araya getiren bir yönetim modeli olarak sistemin merkezine yerleşmiştir. Bu noktayı biraz açmakta fayda olduğu kanısındayım.

Refah devletleri ve sosyal devletler Uluslararası Keynesyen modelin görünen yüzüdür; amacı ise insani gelişmenin, ulusal kalkınmanın, tam istihdamın sağlanmasıdır. Görüntünün gizlediği ise, sistemin Amerikan tipi bir sanayileşmeyi ve dünyanın Amerikanlaşmasını dayatmasıdır. Uluslararası ticaret, Amerikan sanayi mallarının eski sömürge ülkelerine satışı ve eşitsiz mübadele üzerine kurulmuş, dünyanın yeni efendileri diyebileceğimiz ÇÜŞ'ler, 1945 sonrası inanılmaz ölçülerde gelişmiş ve dünya kaynaklarının sömürüsü, eşitsiz mübadele ve dev şirketlerin dünyaya egemenliği üzerinden kurulmaya başlamıştır.

1945 sonrası kapitalizmin temel kavramı artık teknik mükemmellik ve bilimsel doğrular değil, 'ticaret'tir. 1945 sonrası dönemde ticaret inanılmaz ölçülerde artmış, ÇÜŞ'ler müthiş bir büyüme ve zenginleşme ivmesi kazanmışlardır. ÇÜŞ'ler sadece kendi kasalarını doldurmakla kalmamaktadır; dünyanın zenginliğini ülkelerine taşırken, yatırım malı, makine ve teçhizat şeklindeki kendi ürünlerini de azgelişmiş ülkelere satmaktadırlar. Ulus devlet algısının yeni formu, Amerika Birleşik Devletleri için 'ticareti artırmak'tır. Devlet ve firma bütünleşmesi ile firmaların güçlendirilmesi ve yatırımcıların teşvik edilmesi fikri ekonomik büyüme fikriyle birleşmektedir. Eski sömürge/azgelişmiş ülkeler için ise yeni algı 'kalkınmak, sanayileşmek ve makineye hükmetmek' olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ülkeler uluslararası ticaret ile ulusal kalkınmanın dengesini aramaya çalışmaktadır. Ancak bu gerilim her durumda azgelişmiş ülkeleri yeniden ve yeniden gelişmiş ülkelere, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'ne bağımlı kılmaktadır. Frankenstein'ın yarattığı canavarın gerçek yüzü böyle iken, makyajlı yüzü refah devletleri veya sosyal devletlerdir. Dünyanın hemen tamamı neredeyse tam istihdam düzeyinde çalışmakta, devlet eliyle bedava eğitim ve sağlık olanakları sağlanmakta, dünyanın hemen her tarafında tüketim olabildiğince kışkırtılarak tüketim toplumları yaratılmaktadır.

Bu dönemde bir yanda azgelişmiş ülkeler için ulusal kalkınma ve uluslararası ticaret geriliminin yarattığı 'denge' problemi diğer yanda da Soğuk

Savaş'ın yarattığı 'denge' ve 'kaos' ortamı mevcuttur. Soğuk Savaş, Doğu ve Batı Bloğu arasındaki yarış sürecinde dengede kalmayı ifade etmektedir ama aynı zamanda ortaya çıkan eylemliliğin kendisi de bir tür kaos durumuna denk düşmektedir. Manasız bir silahlanma yarışı ve kaynakların etkinsiz kullanımı dolayısıyla irrasyoneldir. Yani bir yandan Soğuk Savaş'ın kaos ortamı içerisinden yükselen bir *denge* durumu yaratılmaktadır diğer yandan da azgelişmiş ülkeler kalkınabilmek için eşitsiz mübadele yoluyla belli oranda kaynağını gelişmiş ülkelere aktarmak zorunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla kalkınma süreci azgelişmiş ülkeler için bir tür bıçak sırtı *denge* durumunu ifade etmektedir. Fazla ya da az kaynak aktarılması durumunda azgelişmiş ülkeler için kalkınma süreci sekteye uğrar. Bu nedenle azgelişmiş ülkelerin hemen hepsi kalkınmalarını yönetebilmek için bu dönemde planlama mekanizmasına dört elle sarılmak zorunda kalmışlardır. Bu süreç yönetim yazınını da doğrudan etkilemiştir. Yönetim yazını bu dönemde bilim ve teknik olarak en doğru olanı aramaktan büyük oranda vazgeçmekte, bunun yerine, Soğuk Savaş ve planlama sürecinin etkisiyle denge arayışını ön plana çıkartan sistem yaklaşımını ve farklı kültürlerin farklı yönetsel öncelikleri olabileceğini vurgulayan 'durumsalcılığı' yöntem olarak benimsemesidir.

Ticaretin ne teknik ne de bilimsel bir doğrusu vardır! Ticaret, üretimle taban tabana zıt akıl süreçlerine dayanır. Üretimin aklı, verimlilik, etkililik, minimum israf, hız ve teknik bilgi üzerine kurulu ve görece statik iken; ticaret açısından, kime neyin satılabileceği, karşılığında ne alınabileceği, azgelişmiş ülkelere dolar bazında en pahalıya verip, onların üretimlerinin en ucuza nasıl kapatılabileceği gibi bilimsel ve teknik doğrularla uzaktan yakında ilgisi olmayan, piyasanın her gün değişen doğrularını ve gerçekliğini yakından izlemeyi ve ona adapte olmayı gerektiren bir akıl süreci söz konusu olmaktadır. Ticaret ortamı bir tür kaos ortamıdır. II. Dünya Savaşı sonrası, ABD önderliğinde gelişen ticaret paradigması da bu kaos ortamının en canlı göstergesidir.

Ticaret paradigması ile iki tür bilgi ön plana çıkmıştır. Birincisi, ÇÜŞ'ler için ve ÇÜŞ'lerin vatanı olan ülkeler için geçerlidir: Dünyayı iyi izlemek, neyin nereye satılabileceğinin ve neyin hangi ülkeden daha ucuza alınabileceğinin bilgisine sahip olmak. Bu bilgiye sahip olan gelişmiş ülkeler kendi topraklarına ve halkına, ÇÜŞ'ler aracılığıyla ticaret üzerinden kaynak aktarmaktadır. İkincisi ise azgelişmiş ülkeler için geçerlidir: Kalkınmanın motoru olarak hangi sektörlerin ve firmaların destekleneceği, bunlar için gerekli yatırım malı ile makine ve teçhizatın, ulusal çıkarlara zarar vermeden ve ithal

ikameci model içerisinde nasıl temın edileceğinin bilgisidir. Görüleceği gibi bu iki bilgi özü itibariyle birbirine tezattır[10*].

Her durumda, II. Dünya Savaşı sonrası dünya, ulus devletler ve ithal ikameci bir model üzerine kurulmuş gibi görünse de, öz olarak, uluslararası ticareti bünyesinde gizleyen ve bu yolla (azgelişmiş ülkelerin kalkınma istencini de kullanarak) azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru kaynak transfer eden bir modeldir. Ulus devletler ve refah devletleri, uluslararası sömürü mekanizmalarını ve dünya ticareti üzerinden yeni bir emperyalizmi gizlemektedir. Dolayısıyla 1945 sonrası, dünyanın ve ulus devletlerin efendisi artık yurttaş değil, şirketlerdir. Özgürleşmenin yolu hukuk, teknik veya bilimden değil, ticaretten geçer. Devletler için geliştirilmesi, önünün açılması gerekenler yurttaşlar değil şirketlerdir. Refah devletleri veya sosyal devletler eliyle yurttaşa bedava veya ucuz eğitim ve sağlık hizmeti sağlanmıştır ancak bunun altında yatan asıl saik, yurttaşı ve hukuk devletini desteklemek değil, tüketimi kışkırtmak, bu yolla da üretimin ve yatırım olanaklarının önünü açmaktır. Dolayısıyla bu bölümün başlarında Waldo üzerinden anlatmaya çalıştığımız, 'demokrasi, özgürlük ve verimliliğin birliği', 'sosyal değer', 'kamu yararı', 'iyi toplum-iyi yaşam ideali' vb. kavramlar, uluslararası ticaret ve ulus devlet geriliminde ortaya çıkan refah devletlerinin kavramıdır; arkasında kalkınma ideali ve Uluslararası Keynesyen Model sayesinde yaşama olanağına kavuşan, yeni ve güçlü uluslararası ticaret sistemi ve bunların öznesi olan ÇÜŞ'leri gizlemektedir.

Önceden de belirttiğimiz gibi, 1945 sonrası yönetim anlayışı, liberal düşüncenin öznesi olan 'yurttaş'ın görünmez kılınması, yerine yeni özne olarak 'şirket'in geçirilmesi etkinliği üzerine oturmaktadır. Liberal düşüncenin öznesi 'yurttaş' iken neo-liberal düşüncenin öznesi 'şirket' olmaktadır.

Bu bakımdan 'Baba' (*Godfather*) filminlerinde sık sık kullanılan bir repliği hatırlatmak isterim. Filmde sürekli birileri öldürülmektedir. Ancak aynı replik hep ön plana çıkar: '*Don't take this personal; this is business*' yani 'bunu kişisel alma bu bir iş'. Buradaki '*business*' kavramı 'iş' olarak

[10] Tezatlık 1950 sonrası ABD'nin azgelişmiş ülkelerin kalkınma sürecine müdahale edebilmek için kurdurduğu planlama teşkilatları ve ABD'den ithal yeni yönetim/amme idaresi bilgisi sayesinde aşılmıştır. Bu sayede planlama süreci ve yönetim/amme idaresi bilgisi Amerikan tarzı bir biçimde yeniden örgütlenmiştir. Kısacası ABD açısından buradaki mantık: Eğer dünyanın patronu bensem ve azgelişmiş ülkeler kalkınmak istiyorlarsa onların kalkınmasını da ben planlarım, yönetim olgusunu nasıl tartışacaklarını da ben öğretirim, idari örgütlenmelerinin biçimine de ben karar veririm, şeklindedir.

çevrilebileceği gibi 'işletme' ya da 'ticaret' olarak da çevrilebilir. Yani iş-işletme-ticaret kavramları aynı zamanda da '*business*' kavramı içerisinde iç içe geçmektedir. Kişisel olandan uzaklaşma ve '*business*'a yakınlaşma çağı başlamıştır. Bu repliğin kullanıldığı en etkileyici iki sahne 'Baba I' filminde geçer. Don Vito Corleone, Solozzo'nın adamları tarafından vurularak yaralanmış ve hastaneye götürülmüştür. Michael Carleone genç kolejli bir çocuktur. Babasının yaptığı işlerden uzak durmaya çalışmaktadır. Ama babasını ziyaret için hastaneye gittiğinde babasının başında koruma olmadığını görür ve babasını muhtemelen bu kez hayatının sona ermesi ile sonuçlanacak yeni bir suikasttan kurtarır. Bu suikastı ayarlayan mafya ile işbirliği içerisinde bulunan ve tümüyle Solozzo'nun koruması gibi çalışan bir polis şefi, McCluskey'dir. Biraz sonra hastaneye o da gelir ve Michael'i yumruklar. Sonra aile meclisinde Sonny (Santino), Michael, ailenin *consulie*'si (danışmanı) Tom ve iki yakın adamları bir araya gelip bu sorunu nasıl çözeceklerini düşünürler. Solozzo'nun öldürülmesi gerekmektedir ama onu koruyan güçlü bir polis şefi vardır. Michael, 'her ikisini birden öldürelim' şeklinde öneride bulunur. 'Benimle konuşmak istiyorlar. Sosyal bir ortamda, mesela bir lokantada konuşmayı kabul edeyim, daha önceden lokantaya yerleştirilen silahı alayım ve her ikisini de öldüreyim' der. Sonny buna çok güler ve 'Ne o kolejli çocuk, seni tokatladı diye bir polisi ve mafya babasını mı öldüreceksin'. Michael repliği tekrarlar 'Bu kişisel bir şey değil, bu bir iş' Michael neden her ikisinin de öldürülebileceğini anlatır ve repliği bir kez daha tekrarlar 'Kesinlikle, bu kişisel bir şey değil Sonny; bu bir iş'; artık Michael de kolejli genç bir çocuk olmaktan çıkmış ve sistemin içine girmiştir. Daha sonra bir kez de polis şefi Solozzo, Michael'la lokanta'da otururken aynı repliği tekrarlar: 'Yüzün nasıl?' diye sorar Solozzo ve devam eder: 'Lütfen bunu kişisel alma Michael, bu bir iş. Baban iş yapmamıza engel oluyordu...' Bu arada Don Vito Carleone'nin engel olduğu iş de uyuşturucu satışıdır.

Baba II filminde de aynı mantığı ve aynı repliği sık sık görürüz. Başka ülkelerde darbeler yapılır; 'bu bir iş'tir. Papa'ya suikast düzenlenir; 'bu bir iş'tir. Baba II filminde mafya babaları artık tümüyle saygın birer iş adamı olmuşlardır. Emirlerinde Senatörler vardır. Azgelişmiş ülkelerde işler çevirmekte, suikastlar düzenlemektedirler; ama yaptıkları hep '*business*'tir.

Mafya, ÇÜŞ'e dönüşmüştür. Amerikan tarzı olan yegane kalıcı ideal, dünyayı kendi bildikleri gibi yönetmektir. Dünya '*business*' mantığıyla yönetilir.

1980 sonrası dönemin paradigması da yine ticarettir. Ancak bu kez üretimin merkezi şaşmıştır. Tüketimin merkezi bellidir: Gelişmiş ülkeler, özellikle de ABD'dir. Ancak üretimin merkezi gelişmiş ülkeler olmaktan çıkmıştır; üretim artık ucuz işgücü merkezi azgelişmiş ülkelerde gerçekleştirilir. Yani azgelişmiş ülkelerin sanayileşmek ve makineye hükmetmek rüyaları gerçekleşmiştir ancak 1980 sonrası azgelişmiş ülkelerin tüketim düzeylerindeki düşüş trendine baktığımızda bu rüya bir tür kâbus gibi de görünmektedir!

ÇÜŞ'ler artık dünyanın neresinde neyi en ucuza ürettirebilirim ve bunu dünyanın neresinde en yüksek kârla satabilirimin bilgisine; bir de dünya çapında güçlü markalara sahiptir. Azgelişmiş ülkeler için ise ulus devlet ve uluslararası ticaret paradoksu ortadan kalkmış, bunun yerini yabancı yatırım çekme ve bu yolla sanayileşme sorunsalı almıştır. Dolayısıyla azgelişmiş ülkeler için kalkınma ve sanayileşme paradigmasının merkezinde artık ulus devlet, ulusal şirket, teşvik ve uluslararası ticaret kavramları yoktur. Ulusal çıkarları korumak, artık, büyümenin önündeki en büyük engeldir. Yabancı yatırımları çekmek için, ithal ikameci modelden vazgeçilmiş, yabancı yatırımların önündeki engeller bir bir kaldırılmış, her türlü yabancı para dolaşımının önü açılmıştır. Yerli firma ile ÇÜŞ'lerin işbirliği içinde olması istenilen bir şeydir ve bunun önündeki en önemli engel devletin kendisidir. Ticaret ve ticaretin serbestleştirilmesi için gerçekleştirilen uluslararası sözleşmeler (GATT, GATS, TRIM, TRIPS vb.) ile her türlü uluslararası norm ulusal yasal düzenlemelerin yerine geçmektedir. 17. ve 18. yüzyıl devrimcilerinin yasallık arayışı çerçevesinde örgütlemeye çalıştıkları yurttaşın özgürleşmesi fikrinin yerine, ticaretin önündeki engelleri kaldırmaya yönelik uluslararası yasallıkların oluşturulması ve ÇÜŞ'lerin önündeki engellerin temizlenmesi ve şirketlerin (ÇÜŞ'lerin) özgürleşmesi fikri hâkim olmaktadır. Uluslararası yasal düzenleme yurttaşı değil, uluslararası ticareti ve firmaları özgürleştirmeye hizmet eder, çünkü neo-liberal düşüncenin öznesi yurttaş değil şirkettir.

1990 sonrası, yönetim yazınında Waldo yeniden ve büyük oranda keşfedilir! 'Demokrasi ve verimliliğin birliği' fikri yeniden ön plana çıkartılır. Ancak bu kez refah devletlerinde olduğundan çok farklı bir biçimde, 'bütün iktidar şirketlere' sloganıyla ortaya çıkartılır. Verimlilik ve gelişmenin bilgisi ÇÜŞ'lerdedir. Azgelişmiş ülkeler kapılarını bu şirketlere açarlarsa verimlilik ve gelişmenin bilgisini de kucaklamış, bu sayede de gelişmiş ve özürleşmiş olurlar. ÇÜŞ'ler azgelişmiş ülkeler için bir tür beyaz atlı prense

dönüşmektedir. Yeni demokrasi anlayışı yönetişim yaklaşımı çerçevesinde örgütlenir. Yönetişim, devletin karar alma sürecinde tek başına bırakılmaması, neo-liberal öznenin, yani şirketlerin karar alma sürecine dâhil edilmesidir. Kısaca formülünü vermemiz gerekirse yönetişim süreci, devletin karar alma, yönetim ve hatta yasama edimini yerine getirirken, bunu, özel şirketlerin ve sivil toplum örgütlerinin katılımıyla (devlet + özel sektör temsilcisi + sivil toplum örgütleri) yapması zorunluluğunu getiren bir uygulamadır. Bu formülde yurttaş yoktur. Sivil toplum örgütleri olarak da, örneğin TÜSİAD, YASED, TOBB, İTO, ASO gibi sermayeyi ve özel sektörü temsil eden kuruluşlar sürece dahil olmaktadır. Neo-liberal aklın katılım ve demokrasiden anladığı, devletin karar alma sürecine yurttaşın katılımı değil piyasa saiklarının dâhil edilmesi; şirket ve şirket temsilcileri eliyle demokrasidir. Verimliliği sağlayacak ve yabancı yatırım çekerek büyümenin önünü açacak olan demokrasi, yönetişimci demokrasidir; o da şirket katılımıyla söz konusu olur.

Kamu yönetimi örgütlenmesi ve ülke çapında daha demokratik bir devlet örgütlenmesi modeli de Bölge Kalkınma Ajansları ve yönetişim uygulamalarıyla söz konusu olacaktır. Bölge Kalkınma Ajansları'nda da özel sektör temsilcileri ve sivil toplum örgütü temsilcileri yer alacak; bölgesel kalkınmanın yolu, bölgesel temelde yabancı sermaye çekmenin yolları saptanarak ve bu amaca yönelik olarak şirket katılımıyla politika geliştirerek söz konusu olacaktır.

1970'ler ve Sonrası: Sürekli Kriz

Küreselleşme serüveninin başlangıç hikâyesi dünyanın yeniden ve bu kez kolay kolay kendisine gelemeyecek şekilde bir ekonomik krizin içerisine sürüklendiği 1970'lerin ortalarına denk düşer. Bu dönem için bazı yazarlar sürekli kriz (*permanent crises*) tanımlamasını kullanmayı yeğlemektedirler (Davis, 1978). Kapitalizmin bu köklü krizi aynı zamanda refah devletlerinin de sonunun ilan edilmesine yol açacaktır.

Kapitalizmin 1970'lerdeki krizi çok tartışılmıştır. Bu krizin teknolojik paradigma değişikliklerinin bir sonucu olduğundan tutun da birikim rejiminin çıkmaza girdiğine, refah devletlerinin krizin nedeni olduğuna kadar birçok etmen ileri sürülmüştür. Biz bu etmenleri ve 70'lerin krizini anlatmaya çalışan kuramsal çabaları tartışmadan önce 1945 sonrası dönemin yaşam koşullarına ve insanların kapitalizmden beklentilerine bir miktar bakalım.

1965 sonrası dönem dünya kapitalizmi açısından oldukça önemli ve ilginç yılları işaret etmektedir. Her şeyden önce dünya çapında özgürleşme ve umut döneminin ifadesidir. İlginç bir kuşak tüm şımarıklığı ve umuduyla beraber dünyanın gidişi üzerinde etkili olmuştur. II. Dünya Savaşı ve sonrası doğan bu kuşağa literatürde verilen isim '*baby boomers*' yani 'refah çocukları'dır. Babaları ve anneleri I. ve II. Dünya Savaşları'nın sıkıntısını çekmiş olan bu

kuşak II. Dünya Savaşı sonrasının refah devleti koşulunda büyüme olanağına sahip olmuştur. Özellikle 1950'lerden sonra II. Dünya Savaşının yaraları büyük oranda sarılmış, eski sömürgeler özgürlüklerine kavuşmuş ve bu ülkeler yeni bir heyecanla gelişme-kalkınma yolunda ilerlemeye çalışmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri özgürlük ve demokrasiyi savunan bir süper güç olarak dünyaya hükmetmektedir. Bu dönemde kaynaklar görece boldur ve dünya yeni bir umut çağına girmiştir. II. Dünya Savaşının açtığı yaraları sarabilmek için savaş sonrası doğan çocuklara büyük önem verilmekte, aileleri de kendi yaşadıkları sorunları çocuklarına yaşatmamak için ve Savaş sonrası bolluk ortamının nimetlerinden çocuklarını faydalandırabilmek için büyük çaba göstermektedirler. Bu dönemde televizyon ve radyo gibi araçlar da refah çocuklarının büyüme sürecinde etkili olmuş; benzer olaylardan benzer biçimde etkilenmiş bir neslin yaratılması sürecine hizmet etmiştir. Dünya, savaşın 'cinnet' ortamından çıkmıştır ve yeni bir rasyonel, yeni umutlar ve özgürlük ideali çerçevesinde ilerlemektedir. Refah devleti ortamında açlık problemi neredeyse ortadan kaldırılmıştır. Salgın hastalıklarla mücadelede önemli yol alınmış, eğitim ve sağlık gibi hizmetler herkese bedava olacak şekilde örgütlenmiştir; sistemin hedefi 'herkese iş, herkese bedava sağlık ve bedava eğitim'dir. 'Refah çocukları' işte böyle bir atmosferde, yani belki de insanlık tarihinin en umutlu ve en rahat (İngilizcede '*Golden Age*' -Altın Çağ-, Fransızcada ise '*Trente Glorieuses*'de -Otuz Zafer Yılı-) döneminde yetişmişlerdir. Tüketim odaklı, biraz bencil ve şımarık bir biçimde büyümüş olan bu kuşak 1960'ların sonu ve 1970'lerin başına damgasını vuracaktır.

Jimi Hendrix (1942-1970)

Bu kuşağın genel özelliği mevcut değerleri reddetme ya da yeniden tanımlamadır; bazıları idealleri uğruna hayatlarını ortaya koyabilecek yüreklilikte ve güçte olmuşlardır. 68 Kuşağı olarak bilinen ve 1968 yılında üniversite öğrencisi olan kuşağın temsilcileri arasında hippiler, Jim Morrison, Jimi Hendrix, Janis Joplin, Bob Dylan, Bob Marley,Türkiye'de ise Deniz Gezmiş ve Mahir Çayan sayılabilir.

1968 yılı sadece kapitalist değil sosyalist Bloğu da kapsayacak biçimde tüm dünyada gençliğin ve işçilerin protestolarının doruğa çıktığı yıl olmuştur. Protestoların merkezinde özgürlük arayışı, ırk ayrımcılığına ve Vietnam

Savaşına karşı olma gibi idealler ön plana çıkmaktadır. Bunun dışında kapitalist dünyada özgürlük arayışı sol bir rüzgâr etrafında örgütlenirken Doğu Bloğunda protestoların merkezinde Sovyet karşıtlığı yer almaktadır. Fransa'da olayları örgütleyenler sendikalar ve Komünist Partidir. ABD'de de yeni sol (*New Left*) ve radikal sol ideoloji ile siyah Amerikalılar için radikal komünist bir çizgide yer alan Kara Panterler (*Black Panthers*) şiddeti bir tür kendini ifade etme yöntemi olarak benimseyerek bu kuşağın sözcülüğünü üstlenmiş gibi görünmektedir.

ABD ve Fransa için 1968 yılı özellikle önemlidir. Fransa'da öğrenci olayları ile başlayan süreç 1968 Mayısı'nda 11 milyon işçinin ülke çapında greve gitmesi ile Charles de Gaulle iktidarını sarsmış ama en önemlisi bütün dünyada gençliğin devrimci dinamiğinin gücünü göstermesi bakımından büyük bir öneme sahip olmuştur. Doğu Bloğunda ise Prag Baharı 1968 yılına damgasını vurmaktadır. *Decentralization* ve daha fazla özgürlük arayışının temsilcisi olarak Çekoslavakya'da iktidara gelen Alexander Dubçek'in yarattığı rüzgâr ve başlayan olaylar Ocak 1968'den Ağustos 1968'e kadar sürmüştür.

Bunun dışında Madrid, Varşova, Harvard, Columbia, Bon, Güney Karolina, Roma, Boston, New York Üniversitelerinde 1968 yılında çok büyük çaplı öğrenci gösterileri olmuş; 4 Nisan 1968 tarihinde siyahların ünlü lideri Martin Luter King'in öldürülmesi ile 115 Amerikan kentinde şiddetli gösteriler gerçekleştirilmiştir.

1968 protestolarının tetikleyicileri arasında 1967 yılında Bolivya'da öldürülen Ernesto Che Guevara'nın da olduğu iddia edebilir kanısındayız. 1950 ve 60'lı yıllara damgasını vuran iki büyük komünist liderden birisi Vietnamlı Ho Shi Minh ise diğeri kesinlikle Küba Devriminin *Comandante*'si Che Guevara'dır. Che Guevara'nın Türkiye'de 1970 sonrası gerilla savaşını kendilerine devrimci bir yol olarak benimseyen genç öğrenciler üzerindeki etkisi de kuşkusuz tartışılmazdır.

Elbette çağın özgürleştirici ortamının da bu kuşağı beslediğini unutmamak lazımdır. Bir kere Refah Devletleri (ya da azgelişmiş ülkeler için Sosyal Devletler) sadece tüketimi örgütleyerek toplumları rahatlatmamıştır. Belki de en önemli etkisi toplumsal örgütlenmelerin yaygınlaşması; politik topluma ve politik insana kendisini ifade edebilmek ve örgütlenebilmek için uygun koşulları yaratmasında gizlidir. Ekonomik rahatlama ve kısalan çalışma saatleri, demokrasi ve özgürlük ideallerinin de yaygınlaşması ile birlikte insanlara örgütlenmek ve örgütlenerek özgürleşmek için uygun ortam yaratmıştır. Bu dönemde öğrenci örgütlenmelerinden sendikalara, fikir

kulüplerinden, feministlere ve hippilere kadar birçok örgütlü yapı ortaya çıkmış ve sistem üzerinde etkili olmuştur. Özgür yaşama hakkını savunmak için bir araya gelen insanlar Refah Devleti ortamında gelecek kaygısından uzak kendilerini gerçekleştirmeye yönelik idealleri uğruna çok radikal eylemlere dahi yönelebilmişlerdir. Kısaca özetlemek gerekirse sadece ekonomiler değil demokrasiler de bu dönemde altın çağını yaşamış, insanlık için gerçek anlamda bir 'otuz zafer yılı' söz konusu olmuştur.

Elbette kapitalist birikim rejimi açısından en önemli etkisi, toplumsal örgütlenmelerin etkisiyle yükselen işgücü maliyetleri ve düşen çalışma saatleridir. Refah Devleti sisteminin tüketimi kışkırtmak amacıyla ücretleri artırma eğiliminde olduğundan daha önce bahsetmiştik. Kısaca formülize edecek olursak, Refah Devleti sistemi işgücü verimliliğindeki artışa paralel ücret artışı politikasını benimseyen, bu sayede de yığın üretim ve yığın tüketim dengesini sağlamayı amaçlayan bir model ortaya koymaktadır. Gelişmiş ülkelerde ise sendikal hareketin güçlenmesine paralel olarak emekçi kitleler, tarihte hiç görmedikleri oranda bir refaha ulaşmışlardır. Verimlilik artışının sınırlı kaldığı dönemlerde bile örgütlü gücü sayesinde ücretlerini artırmayı başaran emek kesimi belli bir aşamadan sonra birikim rejimini tehlikeye sokacak bir güce ulaşmıştır. 1970'lerin krizinin önemli bir boyutu budur.

Ancak sistemin kırılmasını sağlayan dinamik yine bir savaş aracılığıyla ortaya çıkmıştır. Vietnam'daki komünist ayaklanmayı bastırmak için Vietnam'a giren ABD ordusu, bu ülkede umduğundan daha güçlü bir dirençle karşılaşmış, birkaç ay içerisinde Vietnam'a 'özgürlük' getireceğini tahmin eden ABD'liler 1965-73 arasında 8 yıl Vietnamlılarla savaşmak zorunda kalmışlardır. Savaşın elbette bir maliyeti vardır.

ABD savaş giderlerini Bretton Woods Sistemi'nin kendisine vermiş olduğu kalpazanlık yetkisini kullanarak ve dolar basarak çözmeye çalışmıştır. Ancak uzayan savaş, maliyetleri de artırmıştır. ABD beklediğinden çok fazla dolar basmış, bu dolarlar Avrupa'da 'euro-dolar' şeklinde ya da petrol ihraç eden ülkelerin rezervlerinde 'petro-dolar' şeklinde önemli boyutlara ulaşarak ABD ekonomisini de tehdit eden bir hacme ulaşmıştır.

1970'lerin krizinin bir nedeni, daha önce bahsettiğimiz gelişmiş ülkeler için artan işgücü maliyetleri ise bir başka nedeni de Amerikan egemenliği dışında dünyada hareket eden ve Amerikan ekonomisini de tehdit eden *euro-dolar* ve *petro-dolar*'lardır.

Bu döneme damgasını vuran kavram '*stagflation*'dır. Stagflasyon, enflasyon ve durgunluğun aynı anda yaşanması durumunu ifade etmektedir. Klasik iktisat teorisine göre enflasyonist ortamlar büyüme dönemleridir; ekonominin yatırıma yöneldiği zamanlara işaret eder. Ekonominin büyüme dönemlerinde yeni yatırımları örgütleyebilmek için daha fazla mal ve hizmet talebi ortaya çıkar. Bu da mal ve hizmetlerin fiyatlarının artmasına, diğer bir deyişle enflasyona sebep olur. Dolayısıyla enflasyon ve ekonomik genişleme birlikte kullanılan iki kavram iken 1970'li yıllarda bunun tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Dünyada enflasyonist bir trend, yani mal ve hizmetlerin fiyatlarında artış söz konusudur ama ekonomi büyümemekte aksine durgunluğa girmektedir. Bunun sırrı elbette yukarıda bahsettiğimiz iki nedende gizlidir. Birincisi örgütlü işgücü, ücretlerini örgütlülükten elde ettiği güçle artırmayı başarmaktadır; bu da verimlilik artışı olmasa bile işgücü maliyetlerinin artmasına yol açmaktadır. Fordizmin ve refah devletlerinin sırrı verimlilik artışları sayesinde ortaya çıkan ücret artışlarında gizlidir. Verimlilik artışı olmadan işgücü ücretlerinin artması elbette ki enflasyonist bir ortamı ortaya çıkartacaktır; Fordizmin ve refah devletlerinin mantığına da terstir. İkincisi ise, Avrupa ve petrol ihraç eden ülkelerin ellerinde tuttukları dolar rezervinden kaynaklanmaktadır. Bu ülkelerin ellerindeki dolar rezervi, başta petrol olmak üzere üretim girdilerinin fiyatlarının artmasına yol açmıştır. Ellerinde tuttukları dolar rezervi özellikle petrol ihraç eden ülkelere (OPEC) istedikleri fiyattan satana kadar petrol satışlarını kısma, piyasada darboğaz yaratma gibi bir esneklik ve güç kazandırmaktadır. Yani bu ülkeler dolar rezervinin verdiği güçle petrol fiyatlarını artırmayı başarmışlar; petrol fiyat artışları ise diğer hammadde ve yarı mamul malların fiyatlarını artırarak nihai ürün üreten gelişmiş ülkelerin girdi maliyetinde büyük bir artışa yol açmıştır. Gelişmiş ülkeler artık hem kendi işçilik maliyetlerindeki artış hem de hammadde ve yarı mamul mal fiyatlarındaki artış dolayısıyla daha pahalıya üretmektedir. 1970'lerin verimlilik ve kârlılık krizi bu sayede ortaya çıkmıştır. Bu, gelişmiş kapitalist ekonomiler için ciddi bir birikim krizidir; verimlilik ve kârlılık düzeyleri bu ekonomiler için sürekli düşüş eğilimine girmiştir.

Vietnam Savaşı'nın maliyetlerini karşılayabilmek için aşırı miktarda dolar basan ABD 1960'ların sonlarına doğru bu yüzden çok ciddi ekonomik

sorunlarla karşı karşıya kalacaktır. (Vietnam Savaşı dolayısıyla politik sorunlar da zaten hükümetleri zorlamaktadır.) Hatırlanacağı gibi Bretton Woods Sistemi'nde sadece dolar belli miktarda bir altına karşılık gelmekte, diğer paralar için bir altın karşılığı bulunmamaktadır. Dolayısıyla dünyada dolaşan petro-dolar ya da euro-dolarlar sadece parasal değil kıymetli madene bağlanmış bir paradır; reel değerlere sahiptir. Amerika Birleşik Devletleri bunun üzerine 15 Ağustos 1971 tarihinde tek taraflı olarak Bretton Woods para siteminden, yani altın karşılığı olan dolar sisteminden vazgeçerek doların değerinin uluslararası piyasada serbest bir biçimde belirleneceği, doların da altına bağlı bir karşılığının olmadığı bir sistemi benimsemiştir. Dolar artık piyasadaki dolar arzı ve talebine göre değeri belirlenen bir para biçimine dönüşmüştür. ABD'nin bu müdahalesi, etkileri bakımından sadece para sistemi değişikliği değildir. ABD tek taraflı olarak kapitalist sistemin merkez bankası olmaktan, kalpazanlık yetkisinden vazgeçmektedir. Bu, Uluslararası Keynesyen Sistemin sonunun geldiğinin ilanıdır.

Bretton Woods Sistemi'nin II. Dünya Savaşı sonrasında doların uluslararası dolaşımı yoluyla dünyada talep yaratan ve özellikle Amerikan üretim fazlasına yeni pazar olanakları açan bir sistem olduğundan ve uluslararası Keynesyen modelin de temelini oluşturduğundan daha önce bahsetmiştik. II. Dünya Ssavaşı'ndan sonra dünyanın görünümü tam bir harabeyi andırıyordu. Bir yanda savaştan çıkmış ve nüfusunu doyurma sorunuyla yüz yüze kalmış bir Avrupa, diğer yanda da gelişmek kalkınmak isteyen, bu amaçla nüfusunun önemli bir kesimi büyük kentlere göç eden ve yine bu nüfusu besleme sorunuyla yüz yüze kalmış çevre ülkeleri. Her iki grup ülkenin imdadına gıda yardımları (Marshal Yardımları) şeklinde örgütlenmiş Amerikan üretim fazlası yetişmişti. Bu yardımlar ABD'nin iki temel amacını ön plana çıkarıyordu: fakirlik ve savaş sonrası açlık koşullarında güçlenen sosyalist hareketlerin önüne geçmek ve ABD ürünlerine alışmış uluslararası bir tüketici kitle yaratmak.

Bretton Woods Sistemi bir yandan ABD'nin üretim fazlasını çevre ülkelere akıtarak bu fazlaların ülke içerisinde kriz yaratma potansiyelini ortadan kaldırıyor, diğer yandan da gelişmekte olan ülkeleri ucuz Amerikan gıdasına alıştırıyordu. Ucuz gıda elbette gelişmekte olan ülkelerin de işine gelmekteydi. Bu yolla şehirlere akın etmiş işgücü oldukça ucuza beslenebiliyor, buna bağlı olarak da sanayileşmenin önünde önemli bir maliyet kalemi olan işçilik giderleri, yani ücretler, daha aşağılarda tutulabiliyordu

Böylece, azgelişmiş ülkelerin ulusal kalkınma modelleri 1950'ler ve 1960'lar boyunca Bretton Woods Sistemi içerisinde doların uluslararası serbest dolaşımı yoluyla desteklenmiştir, denilebilir.

Elbette Uluslararası Keynesyen Sistem'in sonunun gelmiş olması en çok azgelişmiş ülkeleri etkilemiştir. Bu ülkeler bir kere kalkınma ve sanayileşme yoluna girmişlerdir. Bu yolda en büyük destekçileri de ucuz veya bedava kredi şeklinde örgütlenmiş Amerikan parası olmuştur. Artık bu para yoktur. Bu yoldan dönüş de yoktur! Yani bu ülkelerin sanayileşme yolunda ilerlemekten başka çareleri yoktur!

Altına bağlı doların serbest dolaşımı sayesinde elde edilen ucuz kalkınma kredileri son bulunca, azgelişmiş ülkeler sanayileşmelerini sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları gıda ve makineyi borçlanarak satın almak zorunda kalmıştır. Esnek kur sistemine geçilmesi de birçok çevre ülkesini döviz kurlarındaki dalgalanmaların etkisinde bırakarak, bu ülkelerin borçlarının birkaç kat daha artmasına yol açmış; OPEC ülkelerinin petrole yaptıkları zamlar ve petrol krizleri de eklenince sonuç bu ülkeler açısından tam bir borç batağı olmuştur.

Azgelişmiş ülkelerin borç gereksinimi gelişmiş ülkelerdeki bankaların hemen hemen tümü için iştah kabartıcı yeni bir kâr kapısı olmuş ve bankalar neredeyse hiçbir önkoşul ileri sürmeksizin azgelişmiş ülkelere borç vermeye soyunmuşlardır. 1984 yılında ABD'deki en büyük 9 bankanın hissedar paylarının % 100'ünden fazlasını Meksika, Brezilya, Arjantin ve Venezüella'ya borç olarak verdikleri, Lloyds of London Bankası'nın ise sermayesinin % 165'ini borç olarak verdiği gözlenmektedir (George, 1988: 33).

1980'lere ulaşıldığında çevre ülkelerinde de iki önemli gelişme gözlenmektedir. Birincisi, bazı ülkeler genel çevre ülkeleri kategorisinin içinde 'yeni sanayileşen ülkeler'[11] diye adlandırılan bir kategoriyi oluşturulmuştur. İkincisi ise, yeni sanayileşen ülkeler deneyiminin ve ABD-IMF-Dünya Bankası üçlüsünün ideolojik ve politik çalışmalarının da etkileriyle çevre ülkelerinde küreselleşmeye duyarlı küresel bir elit tabaka ortaya çıkmış ve bu kişiler çevre ülkelerindeki hükümetler üzerinde etkili olmaya başlamışlardır.

[11] Her ne kadar IMF ve Dünya Bankası ideologları ihracata dayalı sanayileşmeyi gelişmekte olan ülkeler için önerilebilecek tek geçerli model olarak gösterseler de aslında ihracata dayalı sanayileşme olgusu Güneydoğu Asya ülkeleri için bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu ülkeler genellikle üretim yeteneğine sahip ama ülke içi talepleri düşük yani yaptıkları üretime göre tüketimleri sınırlı kalan, tasarruf eğilimleri yüksek ülkelerdir. Bu nedenle üretimlerini satabilmek için ihracata yönelmek zorunda kalmışlardır (Gereffi, 1994) ancak bunu yaparken de çok güçlü ve otoriter devlet sistemlerinin yönlendirici gücünü de arkalarına almayı ihmal etmemişlerdir (Magaziner and Patinkin, 1989).

Borç batağı çevre ülkelerini, gelişmiş ülkelerin daha çok yönlendirmesine açık konuma getirerek IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların güdümüne sokmuştur. Borç batağındaki ülkeler için reçete de yeni sanayileşen ülkeler deneyiminin küresel elit bir yorumuna dayandırılarak hemen yazılıvermiştir: 'İhracata Dayalı Sanayileşme Modeli'. Buna göre, çevre ülkeleri iç talebi kısmalı ve bir ulusal arz fazlası yaratmalı, daha sonra da bu arz fazlasını ihraç ederek döviz elde etmeli ve bu dövizle de borcunu ödemelidir (Boratav, Yeldan, Köse, 2000). Elbette bu genel öneri başka düzenleme önerileriyle de desteklenmektedir: Ulusal paranın devalüasyonu, devlet harcamalarının azaltılması, anti-enflasyonist politikaların ve özelleştirmelerin gündeme getirilmesi, ücret kontrolleri vb. (Jaffe, 1998).

1970'li yıllarla başlayan dönem umut ve umutsuzluğun iç içe geçtiği, azgelişmiş ülkelerin sanayileşme düşünü gerçekleştirdiği ancak bu düşün bir tür kâbusa dönüştüğü; yönetim yazını açısından ise nihai olarak aynı şeyi söyleyen onlarca yeni kuram ve yeni yönetim gurusunun arz'ı endam eylediği yıllardır.

Bir kere 1970'li yıllar refah devletlerinin sonunu hazırlayan gelişmelerin yeşerme olanağı bulduğu oldukça dinamik yıllardır.

Özellikle 1970'lerden sonra üretim süreçleri açısından dünyada bir dönüşümün olduğu -ya da bu dönüşümün hala devam etmekte olduğu- hemen hemen herkes tarafından kabul edilen bir olgudur. Dönüşümü açıklamaya çalışan yaklaşımları iki temel başlık altında toplamak uygun olur sanıyorum. Birincisi 'işletme temelli yaklaşımlar'; ikincisi 'küreselleşme temelli yaklaşımlar'.[12] Birinci gruba esnek uzmanlaşma, post-modern örgüt kuramları, neo-Schumpeteryen okul, matris örgütler, network kuramı, toplam kalite yönetimi gibi yaklaşımları dâhil etmek mümkünken, küreselleşme temelli yaklaşımlara, Wallerstein'in dünya sistemi kuramı, Samir Amin'in çalışmaları ve Gary Gereffi'nin küresel meta zincirleri yaklaşımı gibi yaklaşımları dahil etmek mümkündür.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi piyasa/özel sektör ve devlet/kamu örgütlenmeleri arasındaki ilişki bileşik kaplar yasasına göre çalışmaktadır. Bir taraftaki su miktarını artırırsanız diğer taraftaki su miktarı da artmakta, bir taraftakini azaltırsanız diğer taraf da azalmaktadır. Örneğin (1945-75

[12] Bu sınıflandırmanın yapılmasında R. Whitley (1996)'in 'Business System and Global Commodity Chains: Competing or Complemantory Forms of Economic Organisation', *Competition and Change,* Vol. 1, s. 411-425, çalışması esin kaynağı oluşturmuştur. Whitley çalışmasında benzer bir ikiliği işletme sistemi (*business system*) yaklaşımı ve küresel meta zincirleri (*global commodity chains*) yaklaşımı arasında yaparken, biz daha genel bir çerçevede işletme temelli ve dünya sistemi temelli yaklaşımlar olarak sınıflamayı uygun bulduk.

döneminde olduğu gibi) birisinde sosyal devlete doğru bir gidiş varsa özel sektör işletmeleri de sendikal hakları tanımak, fazla mesai ücretlerini ödemek, iş ortamında sosyal ilişkileri önemsemek vb. konularda daha duyarlı davranmaya başlamaktadır. Ya da (1980 sonrası olduğu gibi) özel sektörde esnek istihdam politikaları, 24 saat işini düşünen işçi profili, fazla mesai ücretlerinin ödenmemesi vb. gelişmeler oluyorsa kamuda da performansa dayalı sistem, tam istihdam politikalarından vaz geçme, özelleşme yoluyla yedek işgücü miktarının artırılması, sosyal devlet politikalarından vaz geçerek eğitim-sağlık hizmetlerinin paralı hale ve hatta özel sektör eliyle verilmesinin özendirilmesi gibi uygulamalar yerleşmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz işletme temeli ve küreselleşme temelli yaklaşımlar hem kamudaki hem de özel sektördeki gelişmeleri bir arada değerlendirmeye çalışan ekonomi-politik temelli yaklaşımlardır. Bunlar genel anlamda sistemin ekonomik-politik-kültürel-örgütsel-birikim rejimi bakımından dönüşümünü anlamamız bakımından ışık tutucudur. Bu nedenle izleyen bölümlerde bu yaklaşımlardan bazılarına yer verilecektir. Daha sonra da yönetim kuramları literatüründe 1970 sonrası ortaya çıkan dönüşüm anlatılacaktır. Bu kitap bir örgüt kuramları kitabı olmadığı için kuramlara tek tek yer vermekten ziyade genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

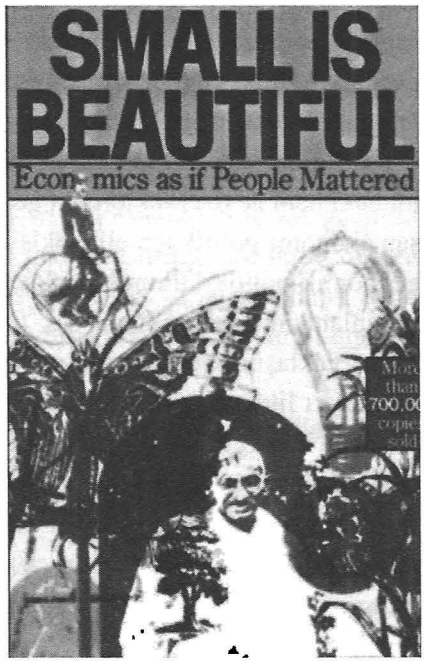
Küçük Güzeldir

Fordist üretim sistemi entegrasyon süreci üzerinden inşa edilmiştir. Yani üretim ölçeğini yatay ve dikey olarak genişleterek ölçeği büyütme ve bu sayede her aşamadan kâr elde etme çabası. Entegrasyon süreci kâr güdüsü ile birleşince teknik mükemmellik ve kesinlik üretim sürecinin merkezine yerleşir. Mühendislik bilgisinin önemi de bu noktada gizlidir.

1945-1970 arası dönemde Fordist akıl, Amerikan hegemonyası ile birleşerek dünyaya hâkim olunca herkes de bu akıl üzerinden düşünmek zorunda kalmıştır (Clarke, 1994: 13). Amerikan politik ve ekonomik örgütlenmesi ile Fordist örgütlenme iç içe geçerek en az 35 yıl kayıtsız şartsız dünyaya egemen olmuştur.

Vietnam Savaşı ile başlayan ve refah çocukları ile doruğa taşınan krizin hem ekonomik hem de politik boyutları mevcuttur; bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin ve Fordizmin egemenliği dünya çapında birlikte sorgulanmaya ve eleştirilmeye başlanmıştır. Vietnam Savaşı ile başlayan itibar yitirme süreci, 1970'lerin ekonomik krizi ile doruklara çıktı. Azgelişmiş ülkeler de Amerikan hegemonyası altında bir kalkınma sağlayamamışlar yani

Amerikan rüyası azgelişmiş ülkeler için de boş bir hayalden ibaret kalmıştı. Amerikan ekonomisi için rota değiştirmek zorunlu hale gelmişti. Sistem bu şekilde sermaye birikimi sürecini sürdürememekte, günden güne daralma eğilimine girmiş bulunmaktadır. Yeni dünya yine Amerikan hegemonyasında ortaya çıkacaktır ama Fordizmin yolundan bir parça sapması zorunlu görünmektedir.

1970'lerde 1968 kuşağının açtığı yolun akademik camiayı da etkisi altına aldığı gözlenir. 1970'lere damgasını vuran belki de en önemli kitap Fritz Schumacher'in 'Küçük Güzeldir' (*Small is Beautiful*) isimli kitabı olmuştur. Schumacher, Keynes'in öğrencisidir ancak Keynes'in izinden gitmekten vazgeçerek büyük işletmelerle örülmüş entegre bir kapitalist sistemin yaşama şansının olmadığını, böyle bir sistemin insanların yaşama şansını da azalttığını, üstelik ne akla ne de insan doğasına uygun olduğunu savunmaktadır. (Schumacher, 1973) Budist iktisat olarak adlandırdığı yaklaşımıyla az gelişmiş ülkelere de yeni bir kalkınma yolu önermektedir. Buna göre azgelişmiş ülkeler gelişmiş kapitalist ülkelerdeki büyük yatırımlara benzer yatırımlar örgütleyerek yani büyük ölçekli ve teknoloji yoğun işletmeler kurmaya çalışarak kalkınma sürecinde yanlış bir yola girmişlerdir. Bu yolda hem bu yatırımlar için gerekli sermaye birikimine sahip olamamakta hem de gelişmiş ülkelere daha çok bağımlı hale gelmektedirler. Bunun yerine 'ortalama teknoloji' (*intermediate technology*) ya da 'uygun teknoloji' (*appropriate technology*) kullanımına yönelmelidirler. Teknolojiyi abartmanın, abartılı teknolojik yatırımlar yapmaya çalışmanın bu ülkelere hiçbir faydası yoktur. Aksine bu ülkelerin daha fazla istihdam yaratıcı teknolojileri kullanmaya ihtiyaçları vardır çünkü bu ülkelerin en büyük ve en değerli kaynağı mevcut işgücü stoklarıdır. Ayrıca yüksek teknoloji peşinde koşmak bu ülkeleri daha fazla bağımlı hale getirmektedir. Bu nedenle daha küçük, yaşamın ve insanın doğasına uygun küçük örgütlenmelere yönelmek en doğrusu olacaktır. Üstelik kriz zamanlarında

entegre ve büyük yatırımlar gerektiren işletmelerin batması durumunda daha büyük ve tamiri imkansız zararlar ortaya çıkacaktır; küçük örgütlenmelere yönelinmesi durumunda bu işletmelerin batması durumunda ortaya çıkacak zarar ise daha küçük olacaktır. Üstelik küçük ve ortalama teknoloji kullanan örgütler her zaman daha esnek bir yapıya sahiptir. Entegre bir tesisi dönüştürerek yeni gelişmelere ayak uydurmak çok zordur. Küçük örgütler ise daha dinamik ve esnek yapıdadırlar. Her türlü değişikliğe daha hızlı uyum sağlarlar bu nedenle yaşama şansları da daha yüksektir.

Schumacher'in Küçük Güzeldir'i 1900'lerin başından beri Fordizme, modernite ye, eşitsiz mübadeleye ve azgelişmişliğe dair tüm eleştirilerden güç alarak Fordizme ve modernite ye saldırmaktadır. Eleştirel olanların derlenip toparlandığı ve buradan yeni bir ana akım (*mainstream*) yaklaşımın örgütlendiği, eleştirelliğin iktidarın merkezine yerleştiği yeni bir deneme ortaya konulmaktaydı. 1970 sonrası dönemde bu yöntemin sürekli olarak uygulandığını gözlemledik. Yani eleştirel olanın allanıp pullanıp, içi boşaltılıp ana akım ideoloji haline getirildiğini. Schumacher bu anlamda modern yönetim gurularının ilk ve önemli temsilcilerinden biri olma vasfını da kazanmaktadır.

Üstelik söylenenlerin büyük oranda doğruluk payı da vardı. Entegrasyona ve yüksek teknolojik yatırımlara dayalı iş örgütlenmelerinde insan yitmektedir. Dev örgütlenmelerin içerisinde, basit bir işi makineye bağlı olarak ve makinenin hızına tabi olarak yapan vasıfsız insan emeği için işin insanilik boyutu kalmamaktadır. İnsan bu yeni sistemde tümüyle 'yitmiştir'. İş sürecinde yönlendirici konuma örgüt ve örgütlenme geçmiş, çalışanlar dev örgütler için ve bu örgütlerin içerisinde evrende küçük bir nokta misali değersizleşmiştir. Modern aklın insanı aşma çabası, makineleşmiş bir hayatta, sistemin dev bir makineye dönüşmüş silüetinin soğukluğunda insanı basit bir dişlisi haline getirmektedir. Üstelik doğal kaynaklar israf edilmekte, fosil yakıtlar hızla tükenmekte, tükenirken doğayı ve insanlığın geleceğini de çıkmaza sokarak tamiri imkânsız hasarlara yol açmaktadır.

Bu noktada Schumacher'in kitabında büyük iş örgütlenmeleri ile Fordizm eşitlenmekte; 'Küçük Güzeldir' ise her derde deva bir reçete gibi sunulmaktadır. Yani Fordizm eşittir büyük, katı, tüketici ve insanı önemsemeyen, üretimi ve sermaye birikimini ön plana çıkartan bir üretim örgütlenmesi olarak anlatılmaktadır. Küçük işletmeler ise atölye tipi örgütlenmelere geri dönüş olarak lanse edilmektedir. Ortalama teknolojiyi kullanarak ve daha dar bir hiyerarşi ile hareket eden küçük işletmeler Fordizmin alternatifi, atölye

Petrol krizinin bir önemli etkisi de aile otomobilleri için yakıt tasarrufu sağlayacak teknolojilere yönelinmesidir. 1970'lerde (aslında hala bile tam olarak tamamlanmamış bir teknoloji olan) dizel teknolojilerinin binek otomobillerine uygulanması bu arayışın bir sonucudur. Aslında dizel motor 1892 yılında Alman mühendis Rudolf Diesel tarafından bulunmuştur. Ancak 1974 yılına kadar teknik zayıflıklarından dolayı ve yeterince geliştirilme olanağı olmadığı için kullanımı çok sınırlı kalmıştır. Otomobil firmaları arasında sadece Mercedes 1936 yılından beri dizel motor kullanan arabalar üretmektedir. 1970'lerdeki petrol krizleri 1973 yılında ABD'nin Arap-İsrail Savaşında İsrail'e destek vermesiyle zirve noktasına ulaşır. Bunun üzerine Arap ülkeleri (Mısır da dâhil) Amerika'ya petrol ambargosu koyarlar. Bunu fırsat bilen OPEC ülkeleri de petrol fiyatlarını artırınca başta ABD olmak üzere gelişmiş ülke ekonomileri bir petrol krizinin içerisinde düşerler. Petrol artık bol ve ucuz bir hammadde olmaktan çıkmıştır. Bunun üzerine tüm dünyada gelişmiş ekonomilerin üreticileri petrol tüketimi az araçlar tasarlamak için seferber olurlar. Bu seferberliğin sonunda yükselen teknoloji dizel olmuştur. Benzinli motorlara göre %70'e varan yakıt tasarrufu sağlayan dizel motorlar o tarihten sonra hızla yaygınlaşma olanağına kavuşacaktır.

tipine yakın, yeni tip bir iş yapma biçimi olarak anlatılmıştır. Sermayeyi değil geliri ön plana çıkartan küçük işletmeler sayesinde (Shumacher, 1973: 3-4) daha insanca iş yapılacağı, hiyerarşinin insanı yutan ve değersizleştiren yanlarından kurtulunacağı öne sürülmektedir. Üstelik bu tür örgütlenmeler sermaye biriktirmek bakımından aciz içerisinde çırpınan azgelişmiş ülkeler için de daha uygundur ve bu sayede bu ülkeler kalkınma olanağına kavuşabilir (Schumacher, 1973: 14-18).

İşletmelerin küçülmesine ilişkin bu güzelleme reel yaşamda da karşılığı bulmaktadır. Fordizmin krizi ve yeni teknolojiler daha küçük ölçekli örgütleri olanaklı kılmaktadır. 1970'li yıllar kriz yıllarıdır ancak aynı zamanda olanak ve olasılık yıllarıdır. Amerikan hegemonyasındaki kapitalist sistemin krize girmesi ciddi bir otorite boşluğunu da beraberinde getirmiştir. Artık kapitalist sistemi dünya çapında homojenleştirecek, yani birbirine

benzer ve uyumlu güçlü bir kapitalizm yaratacak merkezi iktidar krizde olduğuna göre farklı olanak ve olasılıkları denemenin yolu açılmıştır. 1970'li yıllar bu yeni olanakların farkına varmış yeni girişimci tipinin de ortaya çıktığı yıllardır. Hem kendi ülkesinde hem de başka ülkelerde yeni ticaret ve kazanç imkânlarını arayan, dinamik, iletişim kanalları güçlü, biraz maceraperest bu yeni girimci tipi kapitalizmin a-tipik kazanç kapılarının da ortaya çıkmasına hizmet etmiştir.

Bu dönemde iki önemli teknolojik gelişme de üretimin gidişatını temelden etkileyecek dönüşümü tetiklemiştir: Ulaştırma ve haberleşme maliyetlerinin ucuzlaması hatta sıfırlanması. Ulaştırma maliyetlerinin ucuzlamasında iki önemli eğilimden bahsedilebilir. Birincisi büyük *airbus*'ların ortaya çıkması ve denizaşırı hava taşımacılığının ucuzlaması ve yaygınlaşması. (Hummel, 1999) İkincisi ise geliştirilen dizel teknolojileri ve TIR'lar sayesinde daha kısa mesafeli taşımacılık maliyetlerinin ucuzlaması. Küresel üretim sistemlerine doğru dönüşümünü sağlayan gelişme birincisinde gizlidir yani *airbus*'lar yardımıyla denizaşırı taşımacılığın ucuzlaması, yaygınlaşması ve hızlanmasıdır ancak ikinci teknolojik gelişme de bu süreçte yadsınmaması gereken bir öneme sahiptir. Haberleşme maliyetleri ise önce faks makinesinin icadı daha sonra da internetin yaygınlaşması sayesinde hem ucuzlamış hem de aşırı hızlanmış hatta günümüzde anlık hale gelmiştir. Bu iki önemli gelişme 1970'li yılların ortalarında itibaren üretim sistemindeki küreselleşme eğilimlerini artırmıştır. Küresel üretim sistemleri bölümünde bu konuya ayrıntılı yer verilecektir.

Ama ondan önce post-Fordist okulları ve postmodern yönetim anlayışını tartışmakta fayda var. Bu iki okul işletme temelli yaklaşımlara örnek olarak anlatılacaktır. İşletme temelli yaklaşımlarla küreselleşme temelli yaklaşımlar arasındaki fark, analizlerinin merkezine üretim birimlerindeki dönüşümü mü yoksa üretimin uluslararası bağlantılarını mı aldıklarında yatmaktadır. Analizinin merkezine üretim birimlerinin küçülmesi ve buna bağlı birikim rejimindeki (ya da kapitalizmdeki) dönüşümleri alan yaklaşımları işletme temelli, küçük küçük üretim birimlerinin kurdukları uluslararası bağlantıları ve burada ortaya çıkan yeni hiyerarşik örgütlenmey analizinin merkezine alan yaklaşımları ise küreselleşme temelli yaklaşımlar sınıfında görmek mümkündür. Küreselleşme temelli yaklaşımlara örnek olarak ilerleyen bölümlerde Küresel Meta Zincirleri Yaklaşımı anlatılacaktır.

Post-Fordizm

1970'lerin krizini analiz ederek kriz sonrası ortaya çıkan yeni sistemi anlamaya çalışan yaklaşımlardan birisi de post-Fordizm'dir. Ancak post-Fordizme yanlış bir biçimde Fordizm sonrası ortaya çıkan üretim yapılanmasının genel bir adı olarak da anlaşılmaktadır. Oysa post-Fordizm (Amin, 1994)'e göre üç farklı okul etrafında örgütlenmiş bir yaklaşımlar grubunun genel adıdır, bu okullar: *Neo-Schumpeteryen, Esnek Uzmanlaşma ve Düzenleme Okulları*'dır.[13] Hepsinin ortak yanı, 1970'lerde oraya çıkan krizden sonra Fordist birikim modeli ve refah devleti uygulamalarının olanağının kalmadığı, yığın üretim ve yığın tüketim eğilimlerinin daralma eğilimine girdiği, merkezi kapitalist ülkelerin güdümünde yaşama olanağı bulan büyük sanayi komplekslerinin bu yeni dönemde gücünü yitirdiği, standartlaşmış ucuz ürünler satan yığın üretim/tüketim pazarlarının daraldığı, yarı-vasıflı mavi yakalı işçilerin öneminin azaldığı bunun yerine vasıflı ve teknik işler yapan ve çoğu beyaz yakalı konumundaki çalışanların önemli hale geldiği, refah devletlerinin ve kitlesel tüketimin sonucu olan tam istihdam hedefinin büyük bir tehdit altında olduğu, sistemin merkezinde yer alan ulus devletlerin ve kitle partilerinin önemsizleştiğini vurgulamalarıdır. Bunun yerine üretimde post-Fordistler esnekleşme eğiliminin arttığını, daha küçük, esnek çalışan üretim birimlerinin Amerikan Fordizmi döneminden alışageldiğimiz büyük işletmelerin tekelini kırdığını ve bu küçük üretim birimlerinin bu yeni ekonomide yaşama olanağına sahip olduğunu, bunun da yeni tür bir birikim modelini (ya da kapitalizmi) örgütlediğini savunmaktadırlar. Post-Fordist literatürde üretimin esnekleşmesi, yığın üretim ve yığın tüketim sisteminin sonuna ulaşılması, üretim birimlerinin ölçeğinin küçülmesi ve ölçek ekonomilerine dayanan bir birikim rejiminin son bulması eğilimi büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle aşağıda anlatacağımız düzenleme okulu dâhil hepsinin çıkış noktası üretim birimleri ve bunlara bağlı gerçeleşen sistemik dönüşümlerdir.

Post-Fordist literatürde işletme örgütlerinin küçülmesi eğilimi ile birlikte (ya da zaten işletmelerin esnekleşmesinin ve küçülmesinin nedeni olarak) teknolojik gelişmelere ve bilgisayar destekli üretim yapılarına da ayrı bir önem verilmektedir. Yeni üretimin dokusunda 'nümerik temelli makineler'[14]

[13] Farklı ölçütler kullanılarak farklı sınıflandırmalar yapılabilmektedir. Örneğin, Nadesan (2001)'de ise post-Fordist okullar olarak 7 farklı okuldan bahsedilmektedir, bunlar: 1) Düzenleme Yaklaşımı, 2) Neo-Schumpeteryen Okul, 3) Esnek Uzmanlaşma Yaklaşımı, 4) Disorganize Kapitalizm Yaklaşımı, 5) Esnek Birikim Modeli, 6) Yeni Zamanlar Yaklaşımı, 7) Sassen'in Kültürel Coğrafya Yaklaşımı. 1970 ve 80'ler boyunca en etkili üç yaklaşım yukarıda Amin (1994)'te yapılan sınıflandırma olduğu için biz burada bu üçünü anlatmayı uygun bulmaktayız. Kanaatimize göre diğer dört yaklaşım, ilk üç yaklaşımın çeşitlendirilmesinden ibarettir.

[14] Nümerik temelli makinelerden kasıt bilgisayar destekli, programlanabilir makinelerdir. Bilindiği gibi bilgisayar sistemleri 1/0 ikiliklerinin (1 ve 0 sayılarının) kodlanarak programlanması sistemine dayanır; yani 1 ve 0

büyük önem taşımaktadır. Eski mekanik makinelere göre farklılık arz eden bu makineler, sistemin katı mekanik yapılanmasını ortadan kaldırmaktadırlar. Bu kitabın alet ve makine arasındaki farkı tartıştığımız bölümü hatırlanacak olursa, burada fabrika yapılanmasının temeline aletle üretimden vazgeçerek makineli üretime geçmeyi yerleştirmiştik. Aleti kullananın becerisine bağlı olarak birbirinden çok farklı işleri yapabileceğimizi anlatmıştık. Makine ise sadece tek bir iş yapmamıza olanak tanımaktadır ancak makine sayesinde birbirinin aynısı standart işler ortaya çıkararak standart parça üretebiliriz; montaj hattının esansı ise makinenin bu özelliğinde gizlidir, demiştik. Nümerik temelli makinelerle alet ve makinenin özelliklerinin birleştirildiğini düşünün! Yani hem standart parça üretimine olanak tanısın hem de makineyi yeniden programlayarak farklı farklı işler yapma olanağımız olsun. Günümüzün teknolojisinde nümerik temelli makineler ve robot teknolojileri ile bu gerçekleşmiştir. Bu dönüşümün başlama yılları da 1970'lerin ortalarıdır. Post-Fordist literatür ise (başta neo-Schumpeteryen okul olmak üzere) büyük oranda bu dönüşümden etkilenmiştir. Eski sistemde her bir işçi akan montaj hattında önüne gelen arabanın sadece tek bir vidasını sıkmaktayken yeni robot işçiler bütün bir arabayı baştan sona monte etmek için programlanabilmektedir. Bu makineli üretimin sonu demektir; dolayısıyla vasıfsız emeğe dayalı Fordist üretim ve birikim rejiminin de sonu demektir. (Bu tezin ne oranda doğru olduğunu sonraki bölümlerde tartışacağız.)

Post-Fordist literatürün etkilendiği bir başka dönüşüm ise proje temelli örgütlerdir. Birkaç arkadaş bir araya gelir, bir iş yaparlar. Oradan kazanacaklarını kazanırlar daha sonra kazanç getirecek başka işlere soyunurlar. Ne örgütlenme yapısı ne de iş yapma tarzı bakımından bunlar Fordist örgütlenmelerin devasa, entegre yapılarına benzemektedir. Ancak bu yapılar yeni sisteme daha iyi uyum sağlamakta, kriz döneminde daha dinamik yapıları sayesinde hızlı manevra kabiliyetine sahip bir biçimde daha iyi tutunmaktadırlar. Özellikle esnek-uzmanlaşma teorisini ortaya atan Piore ve Sabel'in Güney İtalya'da yaptıkları araştırma sonrasında gözledikleri ve etkilendikleri yapı bu olmuştur.

Dolayısıyla 1970 sonrası işletme örgütlerinin yapısı kriz ortamına uyum sağlayacak şekilde hızla değişmekte, bu değişim de birikim sistemini ve toplumsal örgütlenmeyi etkileyerek topyekûn bir dönüşüme yol açmaktadır. Sırasıyla post-Fordist üç okulu, neo-Schumpeteryenleri, esnek uzmanlaşmacıları ve düzenleme okulu inleyecek olursak:

---

sayıları kullanılarak nümerik bir temel oluşturulur ve bu sayı dizileri arka arkaya suralanarak farklı kod yapılarına ulaşılır. Bilgisayar temelli yapılara 'nümerik temelli' denilmesi bundan kaynaklanmaktadır.

Neo-Schumpeteryen teorinin önde gelen isimleri C. Freeman ve C. Perez 1988 yılında yayınladıkları 'Uyum, İş Dünyası Döngüleri ve Yatırımcı Davranışın Yapısal Krizleri' (*Structural Crises of Adjustment, Business Cycles And İnvestment Behaviour*) isimli makalelerinde düşüncelerinin ana hatlarını özetlemektedir.

Neo-Schumpeteryen teori, Schumpeter'in 'icat teorisi'ne (*innovation theory*) dayanmaktadır. Schumpeter, teknolojik buluş teorisinde, icatların önemini vurgulamakta, ülkelerin ekonomik ve teknolojik gelişmelerinde, icatların kilit rol oynadığını belirtmektedir (Freeman ve Perez, 1988: 45-47). Schumpeteryen iktisatçılar, klasik iktisattaki mikro ve makro düzey iktisat yaklaşımlarının üstünde bir de mezo-sistem tanımı yapmaktadırlar. Mezo-sistem, makro ve mikro sistemin temel kurallarını belirleyen teknolojik dönüm noktaları olarak görülmektedirler. Bu dönüm noktaları ünlü Sovyet bilim adamı Nikolai Dimitryevich Kontratieve'in 1920 yılında yaptığı çalışmasına dayandırılmaktadır. Buna göre ekonomiler genişleme ve sönme (*boom & burst*) dönemlerinden geçerler. Bu davranışları dalga benzeri bir görütü oluşturur ve her 50 yılda bir yeni bir dalga ortaya çıkar. (Amin, 1994: 12) Freeman ve Perez yaklaşımlarının geri kalan kısmını Schumpeter'in 1930 yılındaki çalışmasına dayanarak gerçekleştirirler. Schumpeter icat yapan girişimcilerin (*innovative entrepreneurs*) mevcut gelişmeyi sekteye uğratarak müstakbel bir büyüme için yeni bir teknolojik paradigmaya yol açtığından bahsetmektedir. (Amin, 1994: 12) Neo-Schumpeteryenler, Kontratieve ve Schumpeter'in çalışmalarını birleştirerek teknolojik dönüm noktalarını saptamaya çalışırlar ve 1970'lerin krizi ile başlayan ve 1980 sonrası netleşen yeni ekonomik durumun bu tür bir teknolojik paradigma değişimi olduğunu gösterirler. (Freeman ve Perez, 1988) Bu yaklaşıma göre (Freeman ve Perez, 1988: 45-47):

a) Teknolojik dönüm noktaları devrim niteliğindedir ve ekonominin her alanını temelden etkiler;

b) Teknolojik dönüm noktaları arasında dönemsel bir denge söz konusudur; bu tür denge durumlarında daha yavaş, küçük gelişmeler yaşanır;

c) Denge konumundan çıkış aşaması bir tür teknolojik kriz aşamasıdır, sarsıntılıdır ve sisteme, ekonominin tüm alanlarını dönüştürecek nitelikte bir güç uygular.

Freeman ve Perez (1988: 50-53) dünyanın yaşadığı Kontratieve dalgalarını beş aşamaya bölmektedir:

1. *Tekstil ve demir çağı dönemi (1770 ve 1780 başlayıp 1830 ve 1840'da biter):* Tekstil ve demir işçiliğine bağlı bir dönemdir. Teknolojiye buhar gücü hâkimdir. Teknolojik liderlik İngiltere, Fransa ve Belçika'ya aittir. Bu dönemin yükselen ekonomileri ise Almanya ve Hollanda'dır.

2. *Buhar çağı (1830 ve 1840 başlayıp1880 ve 1890'da biter):* Gemicilik ve demiryolları temel sanayidir. İngiltere, Fransa, Belçika, Almanya ve ABD teknolojik liderliği elinde tutmaktadır. Hollanda, İsviçre ve Avusturya yükselen ekonomiler olarak dikkati çekmektedir.

3. *Çelik ve elektrik çağı (1880 ve 1890'da başlayıp1930-1940'da biter):* Elektrik ve yüksek mühendislik gerektiren sektörler ön plana çıkmıştır. Almanya, Amerika, İngiltere, Fransa, Belçika, İsviçre ve Hollanda bu dönemin teknolojik liderleridir. Yükselen ekonomiler ise İtalya, Avusturya, Kanada, İsveç, Danimarka, Japonya ve Rusya'dır.

4. *Petro-kimya Çağı: (1930 ve 1940'da başlayıp1980 ve 1990'da biter):* Temel sanayiler otomobil, uçak ve petro-kimyadır. Teknolojik olarak lider ülkeler ABD, Almanya, İsveç, İsviçre'dir. Yükselen ekonomiler Doğu Avrupa, Kore, Brezilya, Hindistan ve Çin'dir.

5. *Micro-elektronik ve yazılım çağı: (1980 ve 1990 sonrası döneme denk gelir):* Mikro-*chip* üretimi belirleyici sanayi dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Öncü ülkeleri Japonya, ABD, Almanya, İsveç, Tayvan ve Kore'dir. Yükselen ekonomiler Brezilya, Meksika, Çin ve Hindistan'dır.

1970'lerden sonra dünya ekonomisinde meydana gelen kriz böylesi bir teknolojik dönüm ve daralma noktasını göstermektedir. Petro-kimya teknolojinin baskın olduğu bir teknolojik paradigmadan, mikro-elektroniğin etkili olduğu sisteme geçişin sancıları olarak algılanmalıdır.

Freeman ve Perez (1988), bu dönemde Fordizm ve kitle üretiminin önemini kaybettiğini vurgulamaktadır. Fordist krizin nedeni olarak da, kurumsal yapıların teknolojik ve ekonomik gelişmelere uyum sağlayamamasını göstermektedirler. Değişikliklere ayak uyduramayan ve çok fazla miktarda standart mal üreten kitle üretimi yerine, daha talep odaklı, küçük, esnek çalışan, siparişe göre üretim yapan bir sisteme geçilmiştir. Bu sistemde bilgisayar teknolojileri yaygın biçimde kullanılmakta, üretimin rotası hızlı bir biçimde yeni teknolojik paradigmayı olanaklı kılan bir yöne doğru akmaktadır.

Esnek uzmanlaşma (*flexible specialization*) akımının öncüleri ise '*The Second Industrial Divide*' (II. Sanayi Devrimi) isimli kitabın yazarları Michael J. Piore ve Charles F. Sabel 'dir. Piore ve Sabel çalışmalarında, kitle

üretimi ile esnek üretimi karşılaştırmaktadırlar. Kitle üretiminin ve Fordizm'in 1970'li yıllarda meydana gelen yeni teknolojilerin ve ekonomik krizlerin etkisi ile geçerliliklerini kaybettiğinden, mikro teknolojileri, yeniden programlanabilir robotlar, gelişmiş bilgisayarlar gibi yeni teknolojilerin etkisiyle yeni bir seçenekler sisteminin ortaya çıktığından bahsetmektedirler. Aslında bu iki seçenekli yapı 19. yüzyıldan beri mevcuttur. Fakat tarihsel koşullar ve politik tercihler dolayısıyla bunlardan birincisi, yani yığın üretim ekonomisi özellikle Avrupa'da zenaatkarlığı bastıracak oranda yaygınlaşmıştır. Bu nedenle 1930'lardan sonra yığın üretim, gelişmiş ülke ve gelişmiş teknolojileri etkisi altına alarak standart Keynesyen politikaların dünyaya hâkim olmasına yol açmıştır. Yani yığın üretim-yığın tüketim dengesine dayanan politikalar esnek üretim sistemlerini bastırarak, esnek üretim sistemlerinin yaşama olanağını ortadan kaldırmıştır. Ancak 1970'li yıllarla başlayan ekonomik stagflasyon dönemi, yığın üretimin hakiyetini kırmıştır. Stagflasyonun nedeni insanlarda tüketim yapacak gelir olmasına rağmen bu gelirlerini mevcut ürün seçeneklerinde değerlendirmek istememeleridir. Tüketiciler standart olmayan, daha iyi kalitede, daha kısa raf ömrü olan dolayısıyla daha hızla yeni modellere ulaşıp farklı ürünlerle tanışma arzularını tatmin edebilecekleri ürün seçeneklerini arzulamaktadırlar. Bu nedenle 1970'lerin ortalarından itibaren tüketicilerin bu taleplerini karşılamaya yönelik esnek çalışma imkânına sahip yeni üretim birimleri ortaya çıkmıştır. 1980'li yıllarda hızla yaygınlaşan esnek üretim birimleri nümerik temelli (bilgisayar destekli) makineler kullanabileceği gibi yüksek teknolojiye gerek duymayan daha emek yoğun alanlarda da örgütlenebilmişlerdir. (Amin, 1994: 14-15)

Dolayısıyla 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ama 1945-1975 arasında kesintiye uğrayan ikili yapıya bir tür geri dönüşü söz konusudur. Bu yeni sistemde de iki farklı üretim olanağı ortaya çıkabilir. Bunlardan birincisi, Keynes'in ulusal makro ekonomik modelinin, ekonominin küreselleşmesine bağlı olarak uluslararası boyutta uygulanmasını öngören 'Çok Ülkeli Keynescilik' (*Multinational Keynesianism*)'dir. İkincisi ise 'esnek üretim' (*flexible production*)'dir. Dünya bu iki durumu bir arada bulunduracak bir seçenekler sistemine dönüşmüş, esneklikten uzmanlaşmaya kadar birçok seçenek olanaklı olmuştur.

Çok Ülkeli Keynescilik'te genel olarak kitle üretiminin ilkeleri; esnek üretimde ise üretimde esnekleşme hâkim olmaktadır. Buradaki esnekleşme zenaat örgütlenmesi şeklinde olabileceği gibi biraz farklı bir biçimde de ortaya çıkabilir. Örneğin küçük küçük üretim birimleri küçük partiler halinde

mal üretebilir, bu mallar satılınca yeni, belki bu kez öncesinden çok farklı bir ürün setine yönelebilir. Üstelik bu döngü de çok hızlı gerçekleşebilir. Böylece tüketicilerin mevcut ürün setinden sıkılmalarına olanak bırakmadan yeni ürünler piyasaya sürülmüş olur.[15]

Piore ve Sabel, yeni teknolojilerin ve tüketicilerin talep yapısındaki değişimin işletmelerin üretim sistemlerini değiştirdiğini; üretim sistemlerindeki değişikliklerin de endüstri ilişkileri sistemini etkilediğini ve değiştirdiğini belirtmektedir. Bu baş döndürücü değişimler esnek üretimi tekrar olanaklı hale getirmektedir. Kitle üretimi ve esnek üretimin birlikteliği sayesinde talep dalgalanmalarına uygum sağlayacak, tüketicilerin değişen ve farklılaşan zevklerine cevap verecek, ekonomik durgunluktan kurtaracak yeni bir kapitalist üretim sistemi olanaklı hale gelmektedir.

Aslında Piore ve Sabel (1984)'ün anlattığına benzer bir yapı 1980'li yıllarda Türkiye'de de ortaya çıkmıştır. 1980'lerin başında Türkiye'de ortaya çıkan yeni olanakları değerlendirme çabasında yeni bir girişimci türü mevcuttur. Bunlar risk alan, evini tarlasını satan, kredi kullanan ve bununla yatırım yapmaya çalışan bir kitledir. Bir kısmı tavuk çiftlikleri kurmuş, bir kısmı mandıracılığa başlamış, bazıları (ilerleyen bölümde anlatılacağı gibi) dokuma tezgahı almış, konfeksiyon atölyesi kurup ihracat yapmaya başlamış, her köşe başında birkaç penci (kapı-pencere imalatçısı), her oto sanayinde birkaç akücü türemiştir. 1990'lı yıllar ise bu girişimcilerin hüsran yılları olmuştur. Tekstil ve konfeksiyon atölyeleri işgücü maliyetlerinin artışından etkilenerek krize girmiş; mandıralar, penciler ve akücüler (çoğu çok ülkeli) büyük şirketler tarafından ele geçirilmiştir. Tavuk çiftliklerinin çoğu ise tavukları hastalıktan telef olduğu (ve büyük oranda da bu işin erbabı olmadıklarından dolayı yanlış yatırımlar yaptıkları) için iflas etmiştir. 1980'li yılların yeni olanaklar yarattığını sezen girişimciler risk almış, para kazanmanın yollarını aramıştır. Bu süreçten ancak birkaçı başarı ile çıkmayı becermiş, çoğu batmış, çoğunun yatırımı büyük sermayedarların eline geçerek ilkel birikim süreci yaratmıştır.

Düzenleme Okulu, 1970'lerin krizine Marksist bir açıklama getirmeye çalışan bir grup akademisyenin (Boyer, Aglietta, Coriot, Lipietz, Jessop vd.) Marksisit kavram ve kategorileri kullanarak krizi açıklama çabalarından ortaya çıkmıştır. 1970'li ve 1980'li yıllarda oldukça etkili olan bu akım, 1990'lı yıllarda görece önemini yitirmiş gibi görünmekle birlikte hala önemlidir diyebiliriz. Özellikle Türkiye'de akademik çevreler, düzenleme

[15] Aslında Piore ve Sabel (1984)'te kastedilen esnekleşme, bu kitabın önceki bölümlerinde 'montaj hattı paradoksu' olarak anlattığımız Fordizmin pardokslarından birinden kurtulma olanağının ortaya çıkmış olmasıdır. Esnek üretim seçeneği buna denk düşmektedir.

okulu yaklaşımından çok etkilenmiş ve 1980 sonrası yaşanan dönüşümleri bu okulun önermeleri aracılığıyla açıklamaya çalışmıştır. Ancak, kanımca, düzenleme okulunun bir zaafı, Marksist kavram ve kategorileri kullanırken ve bu kavramları birbirleriyle ilişkilendirirken Weberyen bir analiz yöntemini benimsemiş olmalarıdır.

Düzenleme Okulu'nun öncüleri 1970'lerde ekonominin uzun dönemli döngüsel denge ve değişmelerini açıklamaya çalışan bir grup Fransız ekonomi-politik yazarı (M. Agglietta, B. Coriat, C. André ve R. Delorme, A. Lipietz, R. Boyer,J. Mistral) olmuştur. (Amin, 1994: 7) Bu nedenle düzenleme okuluna başlarda 'Fransız düzenleme okulu' adı verilmiş, daha sonra tartışmalara özellikle İngilizce yazan yazarların (B. Jessop, M. Dunford, P. Hirst, A. Amin, vd.) da katılması ile birlikte ile birlikte sadece 'düzenleme okulu' olarak anılmaya başlanmıştır. İlk öncüler, Savaş sonrasından 1970'lere kadar olan ekonomik büyümeyi ve 1970'lerdeki durgunluğu açıklamaya çalışarak 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında ekonomi-politik literatürde önemli bir etki yaratmışlardır. (Amin, 1994: 7) Benzer bir etki 1980'lerin sonu itibariyle Türkiye'de de gerçekleşmiş; birçok yazar ve akademisyen teknoloji, ekonominin döngüleri, birikim rejimi vb. konularda okumalar yapmaya, bu konularda yazmaya, karşılaştıkları yeni dünyayı sadece Fransız Düzenleme Okulu kavram ve kategorileriyle değil genel anlamda post-Fordist literatürün kavram ve kategorileriyle anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Liberal ideolojiye yakın olanlar daha çok neo-Schumpeteryen ve esnek uzmanlaşma literatüründen etkilenirken Marksist eğilimli olanlar daha çok Fransız düzenleme okulunu anlamak için çaba sarf etmişlerdir.

Düzenleme okulu yazarları genel olarak II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan ekonomik gelişmelere ve arkasından gelen krize dikkatlerini çevirmekte ve kapitalizm ile mevcut ekonomi-politik sistemin içsel düzensizlik eğilimleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmaktadır. Buna yazarlara göre Fordizm yeni teknolojik gelişmelere uyum sağlayamamakta, tüketim kalıplarında meydana gelen büyük değişikliklere cevap verememektedir. Sonuç olarak sosyal harcamalarda artışlar ve verimlilik artışlarında önemli azalmalar ortaya çıkmış ve Fordizm geçerliliğini kaybetmiştir. Bu sebeple de günümüzde Fordist üretime karşılık esneklik ve esnek üretim yöntemleri daha çok kabul görmektedir.

Düzenleme teorisyenlerinin süreci açıklamak için kullandığı birçok kavram bulunmaktadır fakat teorinin en önemli iki kavramı olan 'birikim rejimi' ve 'düzenleme modu' teorinin temel taşlarını döşemektedir.

Birikim Rejimi ekonominin bütününde ortaya çıkan düzenlemelerdir ki bunlar, sermaye birikimi süreçlerine içsel bir yapıda bulunmaktadır. Üretim yöntemi, tüketim, sermayeyi organize eden ve genişleten dağıtım mekanizmaları, üretim ve iş örgütlenmesi çerçevesinde ortaya çıkan kurallar vb. birikim rejiminin temel unsurları olarak düşünülmektedir. Ayrıca ekonominin temel sektörleri ile ticari ve sınaî yönetim kuralları arasındaki ilişki de burada yer almaktadır.

Düzenleme Modu ise temel toplumsal ilişkilerin kodlandığı yasal veya yasal olmayan kurallar seti; hukuk, sözleşmeler vs.

Ayrıca Nielsen (1991), '*baskın endüstri pradigması*' kavramını ortaya atmıştır. Bu kavram, üretim ve yönetim teknolojilerinin, işbölümünün, endüstri ilişkilerinin ve ücret ilişkilerinin yapısını ifade etmektedir. Jessop (1992)'de ise '*toplumsallaşma modu*' kavramı önerilmektedir. Toplumsallaşma modu, politik uzlaşmaları, toplumsal işbirliklerini ve baskın hegemonik süreci ifade etm ektedir. Lipietz (1998) ise '*gelişme modu*' kavramını önermektedir. Gelişme modu da ekonominin endüstri paradigması, birikim rejimi ve düzenleme moduna dayalı toplam gelişme sürecini ifade etmektedir.

Bu kavramlar seti yardımıyla Düzenleme Okulu yazarları kapitalizmin gelişmesini dönemselleştirirler:

- 1920-1930 arası dönem: Yoğun Birikim ve tekelci kapitalizm dönemi
- 1950-1960 arası dönem: *Heyday* kapitalizmi ya da Altın Çağ
- 1980+ dönemi ise: Sürekli kriz (*permanent crisis*) dönemi olarak adlandırılır.

Her bir yeni dönem sadece ekonomiyi değil, kültürel formları da belirler. Aynı zamanda Düzenleme Okulu sosyal ve kültürel dönüşümleri de açıklamaya çalışmaktadır.

Buna göre Fordist sistemin düzenlemeci bakış açısıyla örgütlenmesinin görünümü şu şekildedir (Jessop, 1991: 136-7'den aktaran Amin ,1994: 9):

Endüstri paradigması: Yığın üretime dayanan montaj hattı örgütlenmesi, yarı vasıflı emek kullanımı.

Birikim rejimi: Yığın üretime dayalı büyüme, ölçek ekonomilerine dayalı düzenli üretkenlik artışı, yükselen ücretlerden kaynaklı artan talep miktarı, tam kapasite kullanımı ve buna bağlı kâr oranlarında artış, sabit sermaye yatırımlarında düzenli artış.

Düzenleme modu: Büyük şirketlerde sermaye sahipliği ile sermayenin kontrol ve yönetiminin ayrışması, tekelci fiyat mekanizması, sendikal örgütlenmelere icazet ve toplu sözleşme hakkının tanınması, üretkenlik artışına endekslenmiş ücret artışı, tüketici fiyat enflasyonu, para arzı ve kredi politikası yoluyla *effective* talebin tırmandırılması.

Toplumsallaşma: Çekirdek aile yapısı içerisinde yığın tüketim olanaklarının yaratılması, bürokraside ise standart kamusal mal tüketiminin örgütlenmesi yoluylasermaye-emek çelişkisinin yumuşatılması ve Keynesyen politikalarla uyumlu uluslararası refah devleti uygulamalarının yaygınlaştırılması.

1970'lerden itibaren ise 'Fordizm toplumsal ve teknolojik limitlerine ulaşmıştır. Yığın üretim olanaklarının yaygınlaşması küreselleşmiş bir ekonomik modelin güçlenmesine yol açarak ulusal ithal ikameci modelleri olanaksız hale getirmiştir. Ayrıca Fordizmin kamusal temelli harcamalara dayalı tüketim modeli krize girmiştir. İşgücü ücretlerindeki artış verimlilik artışlarında daha yüksek olunca sistem krize girmiştir. Son olarak da toplumsallaşma modu açısından tüketim kalıpları hızla değişmiş, tüketicilerin tercihleri standartlaşmış kitle üretimi mallardan daha özel mallara yönelmiştir'. (Nielsen, 1992: 24'ten aktaran Amin, 1994: 10) Bunun sonucu olarak Fordist üretim ve birikim rejiminin yerini post-Fordist bir üretim biçimi almıştır.

Dikkat edilecek olursa düzenleme okulu yazarlarının gerek Fordizme gerekse post-Fordist üretim biçimine ilişkin tahlilleri neo-Schumpeteryenler ve esnek uzmanlaşmacılarla neredeyse birebir aynıdır. Düzenlemeciler sadece bu resmi anlatırken Marksist kavramlardan destek almaktadırlar. Ancak kanaatime göre burada da bir sorun söz konusudur. Gerek ilk öncüler olan Fransız düzenleme okulu yazarlarında gerekse daha sonraki yazarlarda Marksist yöntemden çok iki farklı yöntemin etkisi yoğun biçimde hissedilmektedir, bunlar: Fransız post-yapısalcıları ile Weberyen analiz. Kavramlar seti Marksist olsa bile bu kavramların kullanılış biçimi post-yapısalcı bir yönteme yakındır. Ayrıca Weber'in hayaleti de bu analiz biçiminde yoğun biçimde kendisini göstermektedir.

Marksist yöntem ve Weberyen yöntem arasındaki farklı iki değişik akıl sistem üzerinden anlamaya çalışabiliriz. Marksist bakış açısı 'realist' diyebileceğimiz bir yönteme daha yakındır. Yani görünen gerçeğin arkasındaki anlamaya çalışır. Gerçekliği bir katman kazır ve altında ne gizleniyor diye görmeye çalışır. Weberyen akıl ise daha 'sentetik' bir akıl sistemi içerisinde

düşünmektedir. Bir kumaşın dokusunu inceler gibi atkılarını, çözgülerini görmeye çalışır. O kumasın sentetik yapısını anlamaya çalışır. Düzenleme okulunda Marksist kavramların kullanılış tarzı da böylesi bir Weberyen sentetik akıl yöntemine benzemektedir. Bu kavramlar aracılığıyla kapitalist ekonomilerin dokusunu ortaya çıkarmaya; o kumaşın dokusundaki farklılıkları, farklı atkı ve çözgü bileşenleri aracılığıyla da o kumaşın sentetik yapısını çözmeye çalışırlar. Bu nedenle kanaatime göre kavramlar Marksist olsa bile düzenleme okulu yazarlarının yöntemi Marksist değildir.

Postmodernite ve Postmodern Örgüt Kuramı

Modern Aklın eleştirisi 1900'lerin başlarından beri yapılmaktadır. Felsefede Martin Heidegger'in başı çektiği bu eleştirel akım, modernliğin modernlik içerisinden eleştirisine dayanmaktadır. Heidegger'in modern bilim, teknoloji ve Atom Çağı hakkında yazdıkları düşünmeyi unutup sahte, metafizik gerçekliklerin peşine düşen Modern Çağı hedef olarak almaktaydı. Birçoğu Heidegger'in öğrencisi olan başka düşünürler de modernliteye yönelik eleştirilerini yoğunlaştırmıştır. II. Dünya Savaşı öncesi ortaya çıkan faşist diktatörlükler de modern Aklın nasıl bir cinnet ortamı yaratabileceğini ve basit insanların basit akıllarına hâkim olarak peşinden sürükleyerek bu insanları bir tür çılgınlığa sürükleyebileceğini gösterdi. Daha 'sahici' modern bir düşünüş biçimini savunan yazarlar özellikle Eleştirel Okul ve Hannah Arendt'in çalışmalarıyla dikkatleri başka bir geçekliğe çekti; bu gerçeklik modern aklın araçsal akıllar üreterek düşünmeyi engellediği, totaliter rejimlere yol açtığı idi. Modern Aklın doğasında bu vardı. Modern Aklı eleştiren daha çağdaşımız yazarlar arasında da Michael Foucault, Jean Baudrillard, Jacques Derrida, Gilles Deleuze, Hans-Georg Gadamer, vd. sayılabilir.

Modern Akıl, kendisinden başkasını yok sayar. Kendi yolunda ilerlerken karşısına çıkan başka doğruları yerle bir eder ve kendisini tek, bilimsel, ilerlemeden yana faydalı ve doğru düşünüş biçimi olarak ortaya koyar. Siyaset biliminden ekonomiye, iş yapma tarzlarından felsefeye ve bilime kadar modern Akıl sadece ve sadece kendisini kurup diğerlerini yıkarak hareket eder. Bu çalışmanın önceki bölümlerinde de tartıştığımız gibi, örneğin iş yapma tarzına yönelik Taylor'un bakışı tam anlamıyla modern Akla güzel bir örnek oluşturmaktadır. Taylor'a göre iş yapmanın en doğru tek bir yöntemi vardır ve mühendisin görevi bu iş yapma tarzını bilimsel yöntemleri kullanarak bulmak ve çalışanlara öğretmektir. Ford buna bir de montaj hattı tasarımını ekleyerek işi en küçük parçalarına kadar bölmüş ve vasıfsız işçilerin

yapabileceği düzeye indirgemiştir. İş yapmak için artık ustalık bilgisine ve kültürüne gerek yoktur. Taylor ve Ford'un yukarıda anlatılan yalaşımlarına göre modern örgütlerde:

1. İş yapma tarzının doğru tek bir yönteminin olduğunu düşünür.
2. Bu doğru iş yapma tarzının bilimsel olduğuna ve bilimsel yöntemler kullanılarak bulunabileceğine inanır.
3. En hızlı iş yapma tarzının yoğun bir işbölümü ve uzmanlaşmaya dayandığı bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Bu nedenle iş, vasıfsız bir elamanın bile yapabileceği kadar basit bir biçimde örgütlenmelidir.
4. Bu yaklaşım kendisini kurduğu andan itibaren bir özne-nesne ikiliğini de hayata geçirir. Modern örgütlerde özne: Araştıran, gözlem yapan ve doğru iş yapma tarzını bulan mühendistir; nesne ise iki farklı boyutta karşımıza çıkar, a) işin kendisi, b) çalışanlar. İşin kendisi bilimsel yöntemle araştırılacak bir nesne haline dönüşürken çalışan da doğru iş yapma tarzını bilmeyen, doğru iş yapma tarzının öğretilmesi gereken, bu sayede de sevk ve idare edilebilir olan şekline dönüşür.
5. Modern Akıl modern örgütlerde kendisini kurduğu noktada özne-nesne ikiliğiyle başlayarak bir hiyerarşi piramidi de inşaa eder. Yönetenyönetilen, inceleyen-incelenen, sevk ve idare eden-sevk ve idare edilen, denetleyen-denetlenen...
6. Yönetici ya da mühendis işi en doğru yapacak uygun kişiyi seçmekle, bu kişiyi eğitmekle ve denetlemekle de yükümlüdür. İşçi ise işi en doğru biçimde yapmak için eğitilmeyi daha sonra da denetlenmeyi kabul etmek durumundadır.
7. Modern Akıl tüm bunları yaparak mevcut durumda bir gelişme, bir ilerleme ortaya çıkartacağını varsayar ki bu varsayımı modern aklı harekete geçiren temel saiktir. Mevcut durumun daha iyi ve ileri bir duruma doğru götürülebileceği, bunun da ancak evrensel-bilimsel doğrular yardımıyla olacağı varsayımı hem bu düşünüş biçimini tek doğru düşünüş biçimi haline getirir hem de ilerleme ideali sayesinde kendisine bir meşruiyet sağlar.

Modern Akıl başka akıl biçimlerini yok saymak üzerinden kendisini biricik haline getirir. İlerlemenin yolu tektir. Örneğin Mustafa Kemal devrimlerini düşününüz. Mustafa Kemal'in aklında bir toplum hayali vardır ve bu hayali gerçekleştirmek için başka her şeyi göz ardı etmeye hazırdır. Bu

toplum Arap harflerinden vazgeçip Latin alfabesini kullanacaksa bu ne pahasına olursa olsun gerçekleştirilir. Ya da bu toplum kafasından fesi çıkartıp Batılılar gibi şapka giyecekse, dirençlere rağmen ve bu dirençler bastırılarak topluma şapka giydirilir.[16] Faustvari bir ilerleme idealine tutunularak mevcut dünya yerle bir edilir sonra yerine yepyeni bir dünya kurulur.

Modern Akıl tanrıyı öldürüp tanrının yerine insanı geçiren bir dinamizme tutunur. İnsan aklını kutsayarak ulvi olandan ve tanrısal olandan vazgeçmek modern Akıl için neredeyse zorunlu bir ön koşuldur.

Bununla birlikte 1930'larla başlayan süreç modern aklın cinnete düşmüş özel bir versiyonunu getirir karşımıza. Aslında Heidegger'e göre bu yeni tür metafiziktir. Nasıl ki tanrı ve tanrının kitabı karşısında insan düşünmekten vaz geçerek aklını kutsal kitabın aklına teslim etmektedir, bu yeni tür modernlikte de insan düşünmekten vaz geçip aklını bilimin, teknolojinin, Atom Çağının 'Aklına' teslim etmektedir. Büyük Akıllar, aklın yerine geçmekte ve onun yerine düşünmektedir. Ortaya çıkan yeni tür tanrılardır. İnsan bu tanrılar yüzünden ve sayesinde düşünmekten bir kez daha vaz geçer ve aklını bu Akıl'lara teslim eder.

1940-50 ve 60'lar boyunca modern Akıl eleştirilmeye devam eder. Modern Aklın evrensel ve tek olduğuna dair savları yanlış çıkartan bir sürü bilimsel ve metodolojik gerçeklik de ortaya konur. Bunlardan başlıcaları görelilik kuramı, parçacık ve kaos fiziği olarak karşımıza çıkar. Newton fiziği yıkılmış yerini Einstein fiziği almıştır. Demek ki yüzlerce yıldır doğru olarak bildiğimiz yöntemler ve düşünüş biçimleri aslında doğru olmayabilir. Kuhn'un paradigma yaklaşımı, Olgun Wittgenstein'ın 'dil oyunları' anlayışı hep bu dönüşümün bilim felsefesindeki yansımaları olarak ortaya çıkmaktadır. Kuhn'a göre bilimsel düşünüş biçimi paradigmalar etrafında örgütlenir (Kuhn, 1970). Belli bir paradigma kurulur, örneğin Newton fiziği paradigması. Yıllarca bu paradigma etrafında çalışılır. Dünya bu gözle anlaşılır ve açıklanır. Sonra devrimci dönemler ortaya çıkar. Hâkim paradigmanın sallandığı, farklı gerçeklik düzeylerinin gözlendiği dönemlere girilir. Sonuçta da hakim paradigma yıkılır ve yerine yeni bir hakim paradigma, bu kez Einsten fiziği geçer. (Kuhn, 1970) Dolayısıyla biz mevcut gerçekliği algılarken birebir ve doğru bir biçimde algılamayız. Birtakım semboller yardımıyla algılarız. İnsan aklı bir semboller dünyası yaratır ve kendi dışımızdaki gerçekliği ancak bu semboller aracılığıyla algılar. Benzer bir dönüşüm sürecini

[16] Burada yazılanlardan bu metnin yazarının postmodern olduğu şeklinde bir düşüncenin oluşmamasını isterim. Bu kitabın yazarı modern akla inanan ancak modernliği, özellikle modernliğin belli bir biçimini de eleştirmekten geri durmayan birisidir.

Ludwig Wittgenstein'da da kendi olgunlaşma süreci içerisinde yaşanmıştır. 1920-40 arası dönemde Viyana Okulu etkisinde olan ve mantıksal pozitivizmi savunan Ludvig Wittgenstein Almanca baskısı 1921 yılında gerçekleşen *Tractatus Logico-Philosophicus* adlı 75 sayfalık kitabında 'dil yaşadığımız dünyanın aynasıdır' tezini savunmaktadır. (Wittgenstein, 2010) Bu teze göre insan aklı dış dünyayı birebir algılar. Dış dünyada ne kadar 'şey' varsa bu kadar sözcük bu 'şeyler' arasında da ne kadar ilişki varsa o kadar cümle ve kelime tamlaması vardır. Bu algımız da dilimize yansır. 'Dünya gerçeklerin toplamıdır, nesnelerin değil. (...) Mantıksal düzlenmde gerçekler dünyadır. (...) Gerçeğin ne olduğu ilişki durumlarının varlığıdır. (...) İlişki durumları nesenelerin kombinasyonudur. (...) Mantıkta hiçlik kazaidir; eğer bir şey ilişki durumunda ortaya çıkıyorsa ilişki durumunun olasılığı nesnenin kendisine yazılmalıdır' (Wittgenstein, 2010: 11). ' (...) Hayali bir dünya (bile) gerçek dünyadan ne kadar farklı olursa olsun ilişkili olduğu bir *şeye* (*something*) -bir forma- sahip olmak zorundadır ' (Wittgenstein, 20120: 14). İnsan aklı bu formun türevidir. Bir forma (ya da bir şeye) karşılık gelmeyen bir bilgiye ya da düşünceye sahip olmamıza imkan yoktur. Dolayısıyla hayali bile olsa dünyamızın maddi/gerçek bir karşılığı vardır; bu nedenle de dış dünya ile insan aklı arasında kurulan ilişki sembolik değil pozitif bir ilişkidir. 1920'li yıllarda pozitivizmin en güçlü olduğu dönemlerde yazılmış olan bu kitapta genç Wittgenstein dünyanın pozitivist bir algısını bir mantık kitabı çerçevesinde kaleme almaktadır.

Wittgenstein'ın, insanın dünyayı algılama sürecine ilişkin fikirleri II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda hızla değişir ve yorumsamacı (*hermeneutics*) bir çerçeveye oturur. 1953 yılında yayınlanan 'Felsefi İncelemeler' (*Philosophical Investigations*) isimli kitabında olgun Wittgenstein 'dil-oyunlarına' (*language-game*) dikkatini yoğunlaştırır:

> (...) Fakat kaç çeşit cümle var? -Sınırsız çeşit: 'Sembol', 'kelime' veya 'cümle' olarak tanımladığımız sınırsız sayıda çeşitli kullanım. Ve bu çoğulluk sabitlenen birşey değil, şöyle söyleyebiliriz, varolurlar, diğerlerini geçersiz hale getirirler ve diğerlerinin unutulmasına yol açarlar. (...) İşte bu 'dil-oyunları' kavramı, bir aktivitenin parçası ya da hayatın bir formu olan *konuşulan* dilin (belli bir)[17] gerçekliğinin önem kazanması anlamına gelmektedir. (...) (Wittgenstein, 1986: 11)

Felsefi İncelemeler'de *Tractatus*'da ileri sürdüğü düşünceleri temelden yadsıyarak, 'insan dil-oyunları içerisinde düşünür; bir dil-oyunu kurulur, insan bu oyun içerisinde oyalanır. Daha sonra bu dil oyunu yıkılır ve yerine

[17] Yazar tarafından 'the fact' kavramının vurgusunu verebilmek için eklenmiştir.

yeni bir dil-oyunu kurulur. Bu kez insan bu yeni dil-oyunu içerisinde oyalanmaya devam eder', tezini savunacaktır. (Wittgenstein, 1986) Dikkat edileceği gibi 1953 yılında Wittgenstein Kuhn'un paradigma kavramına benzer 'dil-oyunu' kavramını savunmaktadır.

1930'lardan itibaren modern aklın belli bir türü (özellikle politik olarak totaliter rejimlerle ortaya çıkan, bilimsel olarak da pozitivist bakış açısında cisimleşen türü) yoğun biçimde eleştirilmeye başlanır. Yine 1930 sonrası dönemde modernleşmenin ürünü olan yorumsamacı bakış açısı da hızla itibar kazanmaya başlamaktadır.

Tüm bunlar bir yanlış anlamayı bertaraf etmek için anlatılmıştır. Genellikle postmodern yaklaşımın yorumsamadan çıktığı hatta abartılı olarak yorumsamacı yaklaşımı benimseyenlerin postmodern olduğu şeklinde yanlış bir bilgi kirliliğinin kol gezdiği kanısındayım. Oysa yorumsamacılar yine modern bir metodoloji olan pozitivizmi kıyasıya eleştirdikleri gibi pozitivistler de yorumsamacıları eleştirmektedirler. Bu ne yorumsamacı bakış açısını postmodern yapar ne de postmodernleri yorumsamacı! Kaldı ki postmodern yaklaşımı benimseyen birisinin kendisine postmodern diyebilmesine bile postmodern yaklaşım çerçevesinde olanak yoktur çünkü kendisini ister postmodern isterse de başka bir şey olarak tanımlasın postmodern yaklaşımdan uzaklaşmış demektir. Postmodern yaklaşım her türlü tanımlamayı, yaftalamayı reddeden farklı farklı olanların yan yana durması gerektiğini savunan, bu sayede de otorite ve iktidarın ortadan kalkabileceğini, herkesin kendi varlığında ve biricikliğinde kendi olarak bulunabileceğini savunan bir bakış açısıdır. Üstelik bu yanlışlık bir tür önyargı üretme noktasına kadar gidebilmektedir; birçok yazar için 'postmodern' kavramı bir tür aşağılama içerecek biçiminde kullanılmaktadır. (Üstüner, 2008: 72) 'Bir işe yaramaz', 'anlamlı bir sonuca ulaşamaz' hatta kimi zaman 'piyasacı-Amerikancı' şeklindeki yakıştırmaları gizlemek üzere bir aşağılama ile yüklenerek bile kullanılması söz konusudur.

Kanaatime göre ikinci önemli yanlış ise, yorumsamacı yaklaşımın idealizm ile, pozitivizmin ise materyalizm ile özdeşleştiriliyor olmasından kaynaklanmaktadır. Oysa yorumsamacılar epistemolojik olarak idealist olabilecekleri gibi materyalist de olabilirler. Yani idealist yorumsamacı bir yaklaşım söz konusu olabileceği gibi materyalist bir yorumsamacı yaklaşım da söz konusu olabilir. Materyalist yorumsamacı yaklaşım konusunda en çok tartışılan isim Karl Marx'tır.

Bu düzeltmeden sonra postmodern bakış açısını tartışmaya başlayabiliriz, kanısındayım. Postmodern yaklaşım her şeyden önce herhangi bir olguyu birleştirerek değil parçalayarak anlamaktadır. Tersine modernist yaklaşım ise birleştirerek anlar. Örneğin modernist yaklaşımla düşünen birisine 'işçi' dediğinizde bütün dünyada emeğini satarak geçinen insanları anlayacaktır. Bu alamda işçi kavramı modern Aklın ürünüdür bile denilebilir. Emeklerini satarak yaşayan insanlar aynı kavram altında birleştirilmiştir. Modern akıl birleştirerek algılama eğilimindedir. Modern Akıl benzer insan gruplarını birleştirerek kavramsallaştırır, bu sayede de tanımlar. Onları farklılıkları temelinde değil benzerlikleri temelinde kavrar ve bu sayede sınıflandırma olanağına kavuşur. Ancak bir postmodern için böylesi bir algı söz konusu konu olamaz. O tek bir bireye ulaşıncaya kadar öznel durumları dikkate almaya çalışır. İşçi lafı onun için bir şey ifade etmez, 'hangi işçi' diye sorar. Diyelim ki siz 'Türkiye'deki işçiler' dediniz; bu kez 'Türkiye'deki hangi işçi' diye sorar. Yanıtınız 'Türkiye'deki kadın işçiler' olduysa, bu kez 'hangi kadın işçiler' diye sorar. Bu yolla tek bir kadın işçiye varıncaya kadar bu tanımlamayı parçalar. Sonuçta elinizde, örneğin Sivas'ta yaşayan Ayşe adındaki tek bir kadın işçi kalır. Bu tek kişi sadece işçi olarak anlaşılamayacak derecede farklı özelliklere sahiptir. Analiz birimi olarak Ayşe'yi aldığınızda bu kişi hem birisinin karısı hem birilerinin annesi hem birisin kızı hem Alevi'dir vs. dolayısıyla Ayşe'yi işçi olarak tanımlamanın ve tartışmanın da bir anlamı kalmaz. Gerçeklikleri tek tek kendi öznelliklerinde görmek, sınıflandırmamak, bu gerçekliğin başkalarıyla benzerliğinden çok farklılığını anlamaya çalışmak postmodern bakış açısının bekli de en önemli özelliğidir. Böylece tek tek öykülerüzerinden hareket ederek o tekil gerçekliğin başka gerçekliliklerce ezilmesinin, başka gerçeklikler eliyle tahakküm altına alınasının önüne geçilmeye çalışılır.

Bu yolla modern Aklın ürünü olan ve birisinin diğerinden daha üstün olmasına yol açan her şeye karşı çıkarlar. Örneğin sanat modern çağın bir ürünüdür. Sanatla zanaat arasındaki ayrım anlamsızdır. Picasso'nun yaptığı modern bir resmi beş yaşındaki Ali'nin yaptığı resimden üstün kılan nedir? Burada sanat ve sanatçı kavrayışı üzerinde toplumda bir yarılma yaratılmakta, birileri kendisini sanatçı olarak kabul ettirdiği için diğerlerinden üstün görülmektedir. Postmodern bakış açısına göre Salvador Dali'nin yaptığı sürreal bir resim ile bizim karakalemle defterimize karaladığımız resim arasında ya da Rodin'in Düşünen Adam heykeli ile bir kola şişesi arasında nitelik olarak hiçbir fark bulunmamaktadır; hepsi aynı oranda değerlidir.

Yada örneğin Max Weber'in bürokrasi üzerine yazdıkları ile köylü Hasan amcanın bürokrasi üzerine düşündükleri arasında, Karl Marks'ın yazdıkları ile babaannemizin anlattığı hikaye arasında birini diğerine üstün kılacak nitelik olarak bir fark yoktur. Hepsi kendi içerisinde bir değere sahiptir, birini diğerinden daha değerli kılmak insanların yaratımlarını hiyerarşik bir sınıflandırmaya tabi tutarak bazılarını yüceltip bazılarını aşağılamak çok büyük bir hata olacaktır.

Postmodernizm lafı genellikle postmoderniteyi benimseyen kişiler tarafından tercih edilen bir kavram değildir. Onlara göre ancak postmodern bir durum ortaya çıkabilir. Postmodern durum Marksizm, Kenesyenizm, Kemalizm gibi bütün '-izm'lerin bittiği, her türlü düşüncenin bir arada yaşadığı, sanat zenaat ayrımının ortadan kalktığı, geçmiş, bugün ve geleceğin iç içe geçtiği bir durum olabilir. Lyotard 1970'lerin sonu itibariyle böyle bir durumun ortaya çıkmakta olduğunu, '-izm'lerin değersizleştiğini, geçmişin keşfedilerek yeniden değerli kılındığını, bireyin kendisini keşfeme çabası içerisinde kendisine ve kendi yaratımına değer vermeye başladığını, farklı olanların yan yana durduğunu gözlemekte ve bunu 'postmodern bir durum' olarak adlandırmaktadır. Bu noktada bir parantez açarak Jean-François Lyotard'ın kitabının adının da 'Postmodern Durum' (*Postmodern Condition*) olduğunu hatırlatmak isterim. Lyotard, Aydınlanma'nın evrensellik vurgusunu, Freud ve Marx'ı üst-anlatılarını (meta-narratives), büyük-anlatılarını (*Grand- narratives*), Adorno'nun negatif diyalektiğini reddeder. Bilim felsefesindeki gelişmelerin yeni bir özgürleşme durumu yarattığını savunur. Lyotard kiatabında 'dil-oyunları'ndan, Feyerabend'in modern bilimsel yönteme karşı önerdiği anaşist 'her şey gider' (*anything goes*) yöntemine, Kuhn'un paradigmasına kadar modern Aklı altüst eden yeni düşünsel çalışmalardan bahseder. Dil-oyunları kavramını sahiplenir ve anlamların iletişimsel çokluğundan bahsederek, birçok farklı sistem içerisinde anlamların ortaya çıktığını ve bunların iletişim kurallarının yaratıldığını vurgular.

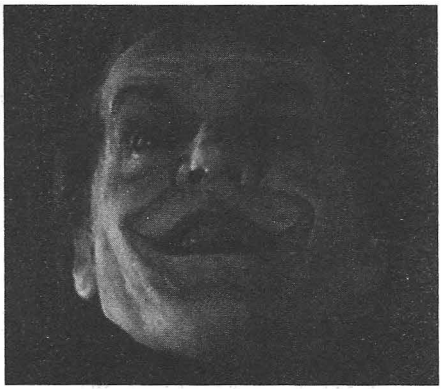
Fredric Jameson ise 'Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı' (*Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*) kitabında yaşadığımız postmodern kapitalist çağa ilişkin daha eleştirel saptamalar yapar. Kitap, 'Kültür, İdeoloji, Video, Mimari, Cümle, Mekân, Teori, Ekonomi ve Film' olmak üzere dokuz bölümden oluşmakta; bu dokuz bölümde geç kapitalizmin kültürü farklı boyutlarıyla tartışılmaktadır. (Jameson, 1991) Geç kapitalizm çağında, küresel kapitalizm altında ulusötesi şirketlerin egemenliği söz konusudur. Dünya teknokültürü enformatik ağ

toplumunun ortaya çıkarttığı maddi kültür formunda paylaşılır; bu çağda yeni bir sığlık ve heterodoksi egemen olmuştur. Bu yeni sığlık Marx'ın, Freud'un, Sartre'ın ve Saussure'ün derinlikli modellerine 'karşı' bir konumlanışla ortaya çıkmaktadır. Yapay çevrelerde yeşeren teknobilimsel yapaylık ve bu atmosferde ortaya çıkan kültürel doku duygusal tonları, bilişsel görünümleri ve mantıksal haritaları zayıflatarak var olur. Bu doku büyük anlatılara, kültüre, eşitliğe, aydınlanmaya kuşkuyla bakarak kendisini kurar. Modern çağın yabancılaşmış öznesine karşılık parçalanmış özne, burjuvazi hegemonyasına karşılık profesyonel-teknik *network*ler, önemli anlatılara karşılık çoğul/farklı anlatılar, öncülük rolüne karşı popülizm söz konusudur. Toplum karşıtı bir piyasanın yerini toplum olarak piyasa ya da toplum piyasa eşitlemesi almakta, böylece postmodern dünyada piyasa merkeze taşınmaktadır. Bu çağda ütopyalar da bitmiştir. Geçmişin ütopik sonlarının yerini piyasanın gerçekliği almıştır.

Postmodern anlayışın 1980 sonrası sanatta, mimaride, modada ve sinemada yaygın bir biçimde kullanıdığının daltını çizmek isterim. Mimaride işlevsel olan tasarımların aşıldığı, geçmiş-bugün-geleceğin buluşturulduğu ürünler olarakortaya çıkar. Modern kent tasarımı, örneğin çalışma-dinlenme-yaşama alanlarının birbirinden ayrılması ve bu alanların kendi işlevsel mantığına uygun olarak tasarlanması süreci olarak görülür. Oysa postmodern mimaride çalışma-yaşama-dinlenme alanları bir arada kurgulanmaya çalışılır. Bugünkü yeni *homeoffice* şeklinde tasarlanmış *residance*'ları düşünün. Eviniz hem işyerinizdir, hem de bahçesinden, bahçedeki havuzdan yararlanarak dinlenmekte, *fitness center*'da sporunuzu yapmaktasınızdır. Bir müşteriniz geldiğinde kapıdaki güvenlik görevlilerinden geçtikten sonra *presantabl* bayanlar tarafından eşlik edilerek evinize ya da ofisinize getirilmektedir. Ya da daha *kitsch*, *pastiche*, *avan garde* ürünler ortaya çıkabilir.

Bu anlamda postmodern anlayışı daha iyi kavrayabilmek için 1989 yılında çekilen ve Joker rolünde Jack Nicholson'ın oynadığı *Batman* filmini hatırlatmak isterim. Mekân tasarımları tam anlamıyla postmodern bir yaklaşımla yapılmış olan filmde *Joker* modern olanı temsil etmektedir. Gotham

kentinde ise 'postmodern bir durum' hâkimdir. Kent öyle tasarlanmıştır ki binaların içerisinden hızlı trenler geçmekte, uluorta yerde gotik veya antik heykellere rastlanmaktadır. Bunun dışında aktörler de buna göre giydirilmiştir. Polisler 1940'larda kalma kıyafetler giyinmekte ve yine o dönemlerden kalma arabalara binmektedir. Sokaktaki halk da benzer bir görünümdedir. Batman ise en son teknoloji ürünü arabalara, uçaklara binmekte süperötesi kıyafetlerle ordan oraya uçmaktadır. Joker modern adamı temsil eder. Örneğin filmin bir sahnesinde postmodern bir sanat galerisini basar, '*Let's make art*' (hadi sanat yapalım) der ve elindeki *sprey* boya ile modern resme benzer resimler yapmaya başlar. Zaten kendi suratını değiştirmiş, sürekli gülümseyen bir surat haline getirmiştir, önce kendi görüntüsüne müdahale etmişir. Film boyunca da bir 'hedefi' vardır, önce Gotham şehrindeki herkesi, sonra ülkedeki herkesi gülerek, suratında da kendisi gibi sırıtık bir ifadeyle öldürmek ister.

Postmodernite, yönetim bilimi üzerinde de etkili olmuştur. En azından postmodern yönetim anlayışı olarak kendisini tanımlayan bir okul mevcuttur. Postmodern örgüt anlayışı genellikle modern örgüt için söylenenlerinin tersini söyleyerek kendisini kurmaktadır. Bu noktada biz de postmodern bir yaklaşım benimseyip, bizden önce tanımlanan modern-postmodern karşıtlıklarını bir kenara bırakıp, daha önce yazılmış olanların üzerimizde kurmaya çalıştığı otoriteyi redderek yukarıda modern örgütler için çıkarttığımız 7 özelliği postmodern örgütler için tersinden yazacak olursak:

1. İş yapma tarzının tek bir doğru yöntemi yoktur. Birçok kişi için farklı doğrular olabilir. Örneğin kimisi eğlenceli olan iş yapma tarzını doğru olarak kabul ederken kimisi verimliliği ön plana çıkartmaya çalışabilir. Çok farklı doğrular olabileceği gibi çok farklı doğru iş yapma tarzları da doğrudur. Her işe uygulanacak doğru bir yöntem bulmaya çalışmak anlamsızdır.
2. Bilimsel doğrular olarak bildiğimiz birçok şeyin doğru olmadığının ispatlandığı çağımızda bilimselliğin kendisinin doğruluğu tartışılmaktadır. Öyleyse bilimsel yöntemlerle doğrunun bulunacağı şeklindeki bir inanç da zaten başlı başına bir 'üst-anlatıdır'.

3. İşbölümü ve uzmanlaşma işyerinde otoritenin kurumsallaşmasının en temel noktasıdır. İşbölümü ve uzmanlaşmaya dayalı sistem reddedilmeli, aile işletmeleri benzeri herkesin her işi yaptığı, kimsenin kimseyi denetlemediği, hiyerarşinin ortadan kalktığı, herkesin hiyerarşide eşit pozisyonda olduğu bir örgütlenme hedeflenmelidir.
4. Özne-nesne ikiliğinin ve buradan türeyen hiyerarşi ve otoritenin her çeşidine karşı çıkılmalıdır.
5. Yöneten-yönetilen, denetleyen-denetlenen ayrımının ortadan kaldırıldığı bir örgütlenme ideal örgütlenmedir.
6. Kişinin kendi işini seçmesine, bu alanda ihtiyacı olan eğitimi kendisinin saptamasına olanak verilmelidir.
7. Gelişme ve ilerleme dayatılacak olgular değildir. Eğer gerçekleşecekse kendiliğinden gerçekleşir. Üstelik gelişme ve ierleme diye adlandırdığımız dönüşümlerin kimin için ve ne oranda gelişme olduğu tartışmalıdır. Birisi için gelişme ve ilerleme olarak görülecek bir dönüşüm başkaları için böyle görülmeyebilir. Gelişme ve ilerleme söylemi bir üst-anlatıdır. Üst-anlatıların her çeşidi başka öyküleri bastırıp, başka öyküler üzerinde hegemonya kurmaya hizmet eder. O nedenle herkesin kendi öyküsünü kendince yazmasına olanak verilmelidir.

Yukarıda yazılan anlayışa uygun örgütlenmeleri bulmak mümkün müdür? Evet, bu örgütlenmeleri bulmak, en azından bu örgütlenmelere yaklaşan örgütleri bulmak mümküdür. Fakültenizin karşısındaki ya da mahallenizdeki bilgisayar kafeler, simit sarayları, öğrenci lokantaları bu çerçevede görülebilir. Ya da evde iş yapan ve zamanını kendisine göre ayarlayan çevirmenler, *freelance* gazeteciler, tasarımcılar, bilgisayar programcıları da postmodern bir anlayışa göre çalışılıyor kabul edilebilir. Ancak en önemli gelişme postmodern anlayışa yakınlaşma sürecinde ortaya çıkmaktadır. Bütün kamu yönetimindeki bütün yerelleşme-bölgeselleşme çabaları, sübsidiarite, basık örgütlenme, yatay hiyerarşi ve yönetişim uygulamaları postmodern anlayıştan etkilenmiştir diyebiliriz. Gerçi bu noktaya bir rezerv koymakta fayda olduğu kanısındayım. 1980 sonrası ortaya çıkan onlarca farklı yaklaşım farklı köklerden gelip hep aynı şeyleri savunmaktadır. Eleştirel kuramdan post yapısalcılara, postmodern örgüt yaklaşımını savunanlardan yeni kamu yönetimi (*new public administration*), *network* kuramı, matris örgüt anlayışına hatta toplam kalite yönetimi anlayışına kadar hepsinin ulaştığı kamu yönetimi politikası 'yerelleşme-bölgeselleşme çabaları, sübsidiarite, basık örgütlenme,

yatay hiyerarşi ve yönetişim uygulamaları'dır. Bu konuya kitabın ilerleyen bölümlerinde tekrar dönülecektir.

Küresel Meta Zincirleri

Günümüzde artık en gelişmiş ülkeler en çok üretim yapan ülkeler değiller, aksine, 'üçüncü dünya' veya 'çevre ülkeleri' diye bilinen ülkeler gerçek üretim devleri olarak ortaya çıkmaktadırlar. Yeni sanayileşen ülkelerin dünya ile ticareti 1960'dan beri üç kat artmış; mamul malların toplam ihracat içerisindeki payı ise 1980'de % 55 iken 1990'da % 75 olmuştur, üstelik bu ülkelerin *high-tech* olarak sınıflandırılabilecek mamul mallar ihracatındaki payları da 1964'de % 2 iken 1985'de % 25'e ulaşmıştır (Gereffi, 1994). Bu göstergeleri nasıl yorumlanmak gerekmektedir? Bu durum, kalkınma okulunun en önemli idealinin, yani çevre ülkelerinin merkez ülkelerini yakalaması (*catching-up*) anlamına mı gelmekte, yoksa dünya kapitalizminin yeni bir dünya düzenine ve dolayısıyla yeni bir tür emperyalizme yol açtığını mı göstermektedir?

Bu sorunun yanıtlanmasında ideolojik tercihlerin büyük ölçüde devreye girdiği kanısındayız. Bu alanda en güçlü ideolojik silah da 'kalkınma modelleri' teorisine yaklaşım biçimleri yardımıyla örgütlenmektedir. ECLA (*Economic Commission for Latin America*) okulunun II. Dünya Savaşı sonrası çevre ülkeleri için önerdiği kalkınma modelinin artık hiçbir ülke tarafından benimsenmediğini söylemek yanlış olmaz. Ancak yeni kalkınma modeli olarak ileri sürülen 'ihracata dayalı sanayileşme' modeline yaklaşım tarzları ve bu model içerisinde üretilebilen nüanslar ideolojik tercih yelpazesinin netleşmesine olanak sağlamaktadır. Aşağıdaki satırlarda yeni kurallarıyla 'küresel kapitalizmin' (Ross and Trachte, 1990) emperyalizmin yeni bir aşamasına denk düştüğü, savlanmaya çalışılacaktır.

Küresel üretim süreçlerinin altında yatan dinamiklerin genellikle iki olguya dayandığı iddia edilmektedir. Bunlar, taşıma ve haberleşme maliyetlerinin ucuzlaması ile uluslararası düzeyde üretim planlaması yapabilecek güçte ve yetenekte büyük tüccarların ortaya çıkmasıdır (Gereffi, 1994 ve Gereffi,1999). Ancak bu gelişmelerin küresel üretim süreçlerini ve dünya sisteminde kurdukları hegemonik-hiyerarşik yapıyı kavrayabilmemiz için yeterli olmayacağı, dolayısıyla bu öğelere madalyonun öbür yüzündeki, yani çevre ülkelerindeki gelişmeleri ve dünya sistemindeki dönüşümleri de katmak gerektiği kanısındayız. Esasen, yeni dünya sistemine hazırlık niteliğinde en güçlü dönüşüm çevre ülkelerinde gerçekleşmiş, bu ülkeler için ithal ikameci bir kalkınma modelinden ihracata dayalı bir kalkınma modeline

geçişin olanakları yaratılmıştır. Buna göre küresel üretim sürecini hazırlayan dönüşümler şu şekilde sıralanabilir:

1. Özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında çevre ülkelerinde yeşeren 'kalkınma ideali ve projesi' (McMichael, 1996)
2. Haberleşme ve ulaşım maliyetlerinin ucuzlaması (Gereffi, 1994)
3. Uluslararası Keynesyen sistemin yıkılması ve sabit kur sisteminden esnek kur sistemine geçilmesi
4. Çevre ülkelerinin sürüklendikleri borç batağı ve bu ülkelerin borçlarını ödeyebilmek için ihracata dayalı sanayileşme modeline yönelmeleri (George, 1977)
5. ÇÜŞ'lerin ve uluslararası çalışan büyük tüccarların dünya ekonomisindeki artan rolleri (Gereffi, 1994, 1999)
6. IMF ve Dünya Bankası gibi küresel düzenleme yapabilecek güçte kuruluşların dünyada büyük bir ağırlığa sahip olmaları ve dünyanın hemen her yerinde bu kuruluşların politikalarının yakın takipçisi ve uygulayıcısı yerel düzeyde 'küresel elit' (Sklair, 1994; McMichael, 1996) bir tabakanın yaratılması
7. İki kutuplu dünyanın tek kutuplu dünyaya doğru evrilmesi
8. Merkez ülkelerinde düşen kârlılık ve verimlilik oranları ve 'Altın Çağın' sonu (Piore and Sabel, 1984)

İhracata dayalı sanayileşme reçetesi çevre ülkelerinde de yerel destekçilerini bulunca, bu ülkelerin küresel üretim süreçlerine eklemlenmesi için bütün koşullar olgunlaşmış olmaktadır.

Gelişmiş ülke ekonomileri ise zaten 1970'lerde iyice belirginleşen bir kârlılık ve verimlilik krizinin içerisindedir (Piore ve Sabel, 1984). Genel ücret sevisinin yüksek olduğu bu ülkelerde üretim yaparak yüksek kârlar elde etmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir.

Aslında merkezdeki yüksek işgücü maliyetlerinden kurtulmak için merkez ülkelerinin üretim birimlerini ucuz işgücü merkezleri olan çevre ülkelerine kaydırmaları yeni bir olgu değildir. Ancak ulaştırma ve taşıma maliyetleri her zaman bu eğilimin önünü tıkayan temel bir engel olarak ortaya çıkmıştır. Azgelişmiş ülkelerdeki ucuz işgücü olanağından elde edilen fayda ulaştırma ve haberleşme maliyetlerinin yüksekliğiyle dengelenmekte hatta çoğu kez bu ülkelerde ürtim daha pahalı ve risklihale hale gelebilmektedir.

İlkel Birikim ve Biz

Kapitalizm kârlılık krizine girince yöneldiği ilk çıkar yol ilkel (ya da ilksel) birikim* olmaktadır. Kavram ilk kez Adam Smith tarafından 'ilksel birikim' (***previous accumulation***) olarak kullanılmıştır. Karl Marks, Adam Smith'teki '***previous*** kavramını Almancaya '***ursprunglich***' olarak çevirir. Daha sonra İngilizceye çevirenler Marks'ın '***ursprunglich***' kavramını '***primitive***' yani 'ilkel' şeklinde çevirmeyi yeğlerler. Açıkçası kavram İngilizce-Almanca-İngilizce git gelinde bir azizliğe uğrar ama bence, birazdan anlatınca siz de bana hak vereceksiniz, iyi de olur!

Marks'ta ilkel birikim tartışması köken olarak 15. ve 16. yüzyıldaki kapitalist birikim sürecini anlatan bir kavramdır. Marx'ın bahsettiği süreç aslında sermayedarın sermayesini artırırken bunun önemli bir kısmını, özellikle küçük üreticileri proleterleştirerek yaratmasına dayanır. Ancak bu süreç aynı zamanda da feodal düzenin ve lonca sisteminin yarattığı görece güvenceli sistemin çözülmesi; eskiden kendi işlerinde çalışan zanaatkarların işlerinden olması, sahip oldukları üretim araçlarını kaybetmesi, işgücü piyasasına fırlatılması, emeklerini satarak geçimlerini sağlayan yeni 'özgür-köleler' haline gelmelerini de ifade etmektedir.

> Demek oluyor ki, üreticiyi ücretli-işçi haline getiren tarihsel hareket, bir yandan bunların kölelikten ve loncaların koydukları bağlardan kurtulmaları olarak görünüyor; (...) ama öte yandan, bu yeni özgürleşmiş kimseler, sahip oldukları bütün üretim araçları ile, eski feodal düzenlemelerin sağladığı *her türlü güvenceler elinden alındıktan sonra**, ancak kendi kendilerinin satıcısı haline geliyorlar. (Marx, 1986: 731)

Bu yeni ilişki aynı zamanda da kölelik biçiminde bir değişmedir; feodal sömürünün kapitalist sömürüye dönüşme aşamasında ortaya çıkmaktadır (Marx, 1986: 732). Bunun ötesinde ve hepsinden önemlisi işgücü piyasasına fırlatılan ücretli köleler artık eskisine göre daha da zor şartlar altında yaşamaktadır. Beylik kitaplarda 'kölelikten özgür insana' giden yol olarak tanımlanan bu tarih dilimi aynı zamanda da feodal düzenin sağladığı her türlü güvencenin feodal kölelerin ve küçük üreticilerin elinden alınması anlamına gelmektedir. Güvenceli ve ömür boyu çalışan eski kölelerin, güvencesiz bir biçimde işgücü piyasasına fırlatılması, ortak kullanımdaki toprakların ve kilise mallarının yağmalanması yoluyla gerçekleşmektedir. Ailesiyle birlikte onlarca çiftçinin geçimini sağlayacak büyüklükteki topraklar çitlenmekte, ya ancak birkaç çobanın kolayca dolaşabileceği otlaklar haline gelmekte ya da bunların üzerine yeni zenginlere ait malikâneler kondurulmaktadır. 'Manastır toprakları açgözlü saray gözdelerine bağışlanmakta ya da spekülatörlere yok pahasına satılmaktadır' (Marx, 1986: 738).

Benzer bir uygulama günümüzde de özelleştirme uygulamalarıyla yaşanmaktadır. 'İlkel' olarak adlandırılan devlet girişimciliği çökertilip, 'toplumun sırtında bir kambur' olarak görülen işletmeler bir bir satılırken, aynı zamanda işgücü piyasasına ve emeğin niteliğine de temelden bir müdahale gerçekleştirilmektedir. Görece güvenceli bir sistem altında çalışan kamu emekçileri, özelleştirme furyasında bir bir işlerini yitirmekte, kamuya ait kuruluşlar 'çitlenmekte' ve özel sektöre, 'açgözlü saray gözdelerine bağışlanmakta ya da spekülatörlere yok pahasına satılmaktadır'.

Kamu işletmeleri, niteliği itibariyle kamunun ortak mülkiyetine aittir ve kamu ortak mülkiyetinin en modern aygıtı olan 'devlet' elinde toplanmıştır.

Refah devletlerinden küresel kapitalizme geçiş süreci Marx'ın Kapital'in birinci cildinde anlattığı türden bir ilkel birikim olgusunun yeniden örgütlenmesine önayak olmuştur. İlkel birikimin nesnesi bu kez 15. ve 16. yüzyıllarda olduğu gibi ortak tarım alanları ve kiliseler ile bunların sağladığı görece güvenceli istihdam türleri değildir. Yeni birikimin kaynağı devlet ve devletin örgütlenmiş ekonomik etkinliklerinin tümüdür. Devlete ait kamu iktisadi teşebbüsleri ve kamu hizmetlerinin özgün yapısı çözülmekte; bir yandan bunlara ait zenginliklerin özel sektöre devri, diğer yandan da güvenceli istihdam olanaklarının çözülmesi yoluyla küresel kapitalist birikim modelinin emrine sunulmaktadır. Benzer biçimde kamu eliyle görülen kamu hizmetleri, taşeron firmalar eliyle görülmekte, gerek emekçilere dayatılan yeni çalışma koşulları, gerek kamu hizmetlerine biçilen fiyatlar üzerinden vurulan vurgunlar yeni birikim modelinin talan ekonomisini güçlendirmekte; piyasa tarzı 'özgür girişim', emekçileri, kelimenin tam anlamıyla, 'ücretli köleler' konumuna itmektedir.

Tüm bunlar da yasal yollardan, Parlamentonun çıkarttığı yasalar aracılığıyla yapılmaktadır. Günümüzde uygulananlar, Marx'ın yazdıkları ile birebir aynıdır:

> Bir yandan feodal sistemin malları yağma edilirken diğer yandan yeni toprak sahiplerine ilişkin yasal ayrıcalıklar getirilmekte, bu nedenle devlet vergi zararına uğramakta, devletin uğradığı zarar da halk kitlelerine yüklenen vergilerle telafi edilmeye çalışılmaktadır (Marx, 1986: 740). (...) Yağmanın, Parlamento aracılığıyla yapılan şekli, ortak toprakların çevrilmesi konusunda yasalar, bir başka deyişle toprak beylerinin, halka ait toprakları özel mülkiyetlerine geçirmeleridir' (Marx, 1986: 741). (...) Yeni devri, devlet toprakları üzerinde şimdiye kadar uygulanan hırsızlığı, büyük yağmalar biçimine sokarak resmen açmış oldular. Bu mülkler, ona buna dağıtıldı, gülünç fiyatlarla satıldı ya da düpedüz gasp edilerek özel mülklere katıldı. (Marx, 1986: 740)

Bunun yanı sıra daha fazla işsizlik yaratılarak iş bulmak için emekçiler arasındaki rekabet kızıştırılmakta; daha ucuza çalışmaya razı işçi yığınları yaratılmaktadır.

Her geçen gün Türkiye'de işsizlik artmaktadır. İşsizlik artışının KİT istihdamının daraltılması ile yakın ilişkisi vardır. Rakamlarla göstermek gerekirse, 1990 yılında 643 bin kişi olan toplam KİT çalışanı, 2002 yılında 385 bin kişiye indirilmiştir. Bu demektir ki 12 yıl içerisinde 258 bin kişi işgücü piyasasına, hem de güvencesiz çalışma koşullarının ortasına fırlatılmıştır. Özelleştirilme sonucu 1998 yılı itibariyle işten çıkarılma oranı yüzde 68'i, sendikasızlaştırma oranı yüzde 72'yi bulmuştur. Bu dönem zarfında kayıt dışı istihdam 5 milyona yaklaşmıştır. (Siyasi Gazete, Nisan 2005) Bu demektir ki, kamuda istihdamın daraltılması ile kayıt dışı istihdam artışı arasında pozitif bir ilişki vardır. Güvenceli çalışma olanağını yitirmiş yığınlar 'hangi koşulda olursa olsun herhangi bir işte çalışmaya' eğilimli hale gelmektedir.

Kamu istihdamı kapitalizmin tımar aletidir. Tımarlanmamış bir at ne kadar vahşi bir görünüm arz ederse günümüzde kapitalizm de aynı vahşilikte hareket etmektedir. Ancak daha fazla kazanarak... Kapitalist birikim modeli daha fazla işsiz, daha fazla kamu mülkü özlemektedir.

1960'lardan başlayarak dünya bu iki temel maliyet öğesinin ciddi oranlarda ucuzlamasına ve hava yoluyla taşımacılığın günden güne yaygınlaşmasına şahit olmuştur (Dicken, 1998).

Çevre ülkelerdeki gelişmeler ile ulaştırma ve haberleşme maliyetlerinin ucuzlaması merkez ülkeler için yeni bir üretim olanağının kapılarını aralamaktadır. Bir yanda ihracat yapabilmek için çok ucuza üretmeye razı çevre ülkeleri diğer yanda işçilik maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle kârlılık verimlilik krizi içerisinde debelenen gelişmiş ülkeler. Taşıma ve haberleşme giderlerindeki ucuzlamalar merkez ülkelerin içerisine düştüğü kârlılık krizini aşmak için yeni bir fırsat yaratmış ve merkez ülkeleri de yavaş yavaş üretim birimlerini çevre ülkelere taşıyarak yeniden yüksek bir kârlılık düzeyine ulaşmanın olanaklarını yakalamışlardır.

Uluslararası üretim olanakları, merkez ülkelerinde üretimi uluslararası düzeyde yönlendirebilecek güçte bir tüccar sermaye kesiminin de ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu ülkeler zaten 14. yüzyıl sömürgecilik çağından beri dünyayı yönetmenin bilgisine sahiptir. Bu kez de bu bilgiyi küresel üretimi yönlendirme sürecinde seferber edeceklerdir. Örneğin ABD'de küresel alanda özellikle hazır giyim sektörünü örgütleyen Walmart, Kmart, Sears, J.C. Penney, Liz Claiborne, The Gap ve The Limited gibi kurumların ortaya çıkması gelişmiş ülkelerin küresel hazır giyim üretimini dünya çapında örgütleyebilme deneyimlerini güçlendirmiştir (Gereffi, 1999). Bunun tersi de doğrudur, zaten bu ülkelerde yüzlerce yıldır varolan sömürgecilik çağından beri birikmiş dünyayı yönetme bilgisi ÇÜŞ'lerin gücüne güç katmıştır. Bu kurumlar ve bu kurumlarla bağlantılı diğer aracı kurumlar en ucuz ve en kaliteli üretimi dünyanın neresinde yaptırabileceklerinin bilgisine ve bağlantıları anında kurabilme yeteneğine sahip küresel üretimin önemli ajanlarıdır.

Bretton Woods Sistemi'nin yıkılmasına bağlı olarak azgelişmiş ülkelerin borç batağına battığından daha önce bahsetmiştik. Azgelişmiş ülkeler kalkınmak istemektedirler ancak yüksek enflasyon ve borç batağı bu ülkelerin ekonomilerini iflas noktasına getirmiştir. Borçlarını ödemek için dövize ihtiyaçları bulunmaktadır ancak ekonomilerinin ithal ikameci model çerçevesinde döviz elde etme kapasitesi yoktur. İhraç ettikleri hammadde ve yarı mamul mallarla da sanayileşmek için ihtiyaç duydukları döviz girdisini elde etmekten çok uzaktırlar. Borç batağı dolayısıyla uluslararası piyasadan borç alma olanakları da kalmamış, mevcut borçlarının sadece faizlerini ödemek için çabalamaktadırlar.

Yine de Bretton Woods Sistemi bu ülkelerde belli bir emekçi kitlesi ile girişimci sınıfının ortaya çıkaması için gerekli koşulları yaratmıştır. Bu koşullarda ihracata yönelik sanayileşme fikri imdatlarına yetişir.

Zaten taşları birleştirince her şey yerli yerine oturmaktadır. Gelişmiş ülkeler ucuz işgücü ile azgelişmiş ülkelerde üretim yapmak istemektedirler. Azgelişmiş ülkeler ise sanayileşmek, ihracat yapmak, döviz elde etmek, borçlarını ödemek hatta bu yolla kalkınmak için yanıp tutuşmaktadırlar. Küresel üretim hem gelişmiş ülke ÇÜŞ'lerinin hem de azgelişmiş ülke girişimcisi ve devletlerinin taleplerine yanıt veren bir model örgütlemektedir.

Bunun yanı sıra hemen belirtmekte yarar görmekteyiz ki, küresel üretimin en önemli takipçisi ve kurucu öznesi de yine ABD olmuştur. Bu anlamda, dünya sisteminin iki kutuplu bir yapıdan tek kutuplu bir yapıya doğru evrilmesi de küresel üretimin entegrasyonu için önemli bir katalizör işlevi görmüştür.

Ancak yine de bugünkü görünüşü itibariyle küresel üretim süreçleri olgusunun daha çok bölgesel bir nitelik gösterdiğini de ayrıca belirtmeliyiz. Örneğin, Güney Amerika ve Çin'in bir bölümü ABD'nin, Güneydoğu Asya ülkeleri ve Çin'in başka bir bölümü ise daha çok Japonya'nın çevresinde örgütlenmişken; Türkiye, eski Doğu Bloku ülkeleri, Arap yarımadası ülkeleri ve Afrika ise Avrupa'nın çevre ülkeleri görünümündedirler (Amin, 1998).

Bu dönüşümlerin çevre ülkelerindeki yansımaları da oldukça ilginç bir tabloyu gözler önüne sermektedir. Örneğin, Anadolu Kaplanları diye adlandırılan 1980 sonrası sanayileşen illerimiz, öncelikle tekstil ve hazır giyim alanında olmak üzere merkez ülkelerinden sökülen makinelerin kullanılması ile başlayan sanayileşme yarışlarını hep uluslararası talebi ve ihracat olanaklarını göz önünde bulundurarak yönlendirmişlerdir. Denizli çok büyük bir tekstil ve hazır giyim üretim bölgesi olmakla birlikte üretiminin % 99-100'ü fason imalata dayanmakta; kendi markasıyla ihracat yapamamakta ve sadece yabancı markalar için yaptığı üretimi ihraç edebilmektedir. Bu kentte kendi markası ile merkez ülkelere ihracat yapabilen fabrika yoktur. Fabrikalar ancak eski Doğu Bloğu Ülkeleri ve Arap Ülkeleri'ne yapılan ihracatın bir kısmını kendi markaları ile üretmekte, bu ihracatın da toplam ihracatları içindeki payı % 0.5'i geçmemektedir. (Dikmen, 2000a)

Günümüzde üretimin tasarımlanma ölçeği büyük oranda ulusal sınırların dışına taşmış bulunmaktadır. Burada ulus devlet olgusunun öneminin ortadan kalktığı ya da politik-yönetsel alanda ulusal tasarrufların geçerliliğini

yitirdiği şeklinde klişeleşmiş, o oranda da anlamsızlaşmış bir cümle sarfetmek istemiyoruz. Söylenmek istenilen, klasik işletme örgütlenmesi etkinliklerinin uluslararası ölçekte pazarlama ve üretim şeklinde ikiye ayrıldığı ve bu etkinliklerin uluslararası bir hiyerarşiye ışık tutabilecek ölçüde bir işbölümüne yol açtığı, gelişmiş ülkeler daha çok pazarlama ve marka üretme faaliyetleri ile uğraşırken azgelişmiş ülkelerin dünyanın üreticisi konumuna indirgendiğidir. Günümüzde para, semaye, teknoloji, bilgi birikimi ile mal ve hizmetler küresel dolaşıma çıkmış bulunmaktadır. Bu anlamda yatırımcılar, üreticiler ve tüccarlar etkinliklerini gerçekleştirmek için sürekli daha kârlı ülkeleri araştırmakta ve buna bağlı olarak da işletme örgütlerini, sermayeyi, teknolojiyi ve ürünleri belirli bir ülkeye bağlı olarak tanımlamak gittikçe daha büyük oranda güçleşmektedir (Gereffi, 1994).

Üretim kalıpları dünyada yeni bir işbölümünü ortaya koyacak biçimde yeniden örgütlenmektedir. Eski mal ve hizmet üreticisi dev ülkeler üretimden birer birer vazgeçerek etkinliklerini küresel üretimin planlanması, yönlendirilmesi, uluslararası marka tutundurma etkinlikleri ile kâr-amacı-gütmeyen sektörlere (*non-profit sectors*) (Rifkin, 1995) ve hizmetler sektörüne yönlendirmektedirler. Bunun yerine eski hammadde ve yarı mamul mal üreticisi çevre ülkeler yüksek teknoloji ürünü mallar da dâhil olmak üzere dünya üretiminde daha etkin bir rol üstlenmektedir. Merkez-çevre ikiliği yeni boyutlar kazanmakla birlikte, çevre ülkelerin merkez ülkelere olan bağımlılığı daha da güçlenerek sürmektedir. Bu anlamda, küresel elit ideolojinin iddia ettiği gibi küresel üretim süreçlerinin dünya ekonomileri arasında eşitlenmeye yönelik bir fırsat yarattığı ve çevre ülkeleri için merkez ülkeleriyle rekabet edebilmenin olanaklarını doğurduğu şeklindeki iddianın bir geçerliliğinin olmadığı kanısındayız. Merkezle rekabet etmek şöyle dursun, çok güçlü ÇÜŞ'lerin kotalarıyla korunan bir rekabet alanının yanına yaklaşabilmek bile çevre ülkeleri için çoğu zaman söz konusu değildir.

Gereffi (1994) küresel meta zincirleri analizinde iki farklı kategori öngörmektedir: 'Satın alıcı yönlendirmeli meta zincirleri' ve 'üretici yönlendirmeli meta zincirleri'. İster satın alıcı olsun ister üretici olsun, bu süreçte 'yönlendirici' konumunda olanların tümü ÇÜŞ'tür.

Satın alıcı yönlendirmeli meta zincirlerinde en önemli rolü, büyük tüccar kuruluşlar ve aracı şirketler üstlenmektedir. Bu şirketlerin dünyanın herhangi bir yerinde fabrikası yoktur. Bu şirketler uluslararası bir ağ yapısı içerisinde çevre ülkelerinde üretim yaptırmakta ve bu ürünleri dünyanın her yerinde kendi markaları ile satmaktadırlar. Satınalıcı yönlendirmeli meta

zincirleri daha çok hazır giyim, spor ayakkabısı, oyuncak gibi emek yoğun sektörlerde yoğunlaşmaktadır. Genellikle fason üretim birimleri olan azgelişmiş ülke üreticileri model, marka ve fiyat bakımlarından uluslararası tüccar ve aracıların doğrudan yönlendirmelerine açık çalışmakta; nihai ürün üretmekte ama ürünler kendi malları olarak değil, uluslararası tanınmış markaların malları olarak piyasaya sürülmektedir. Örneğin hiçbir yerde kendi fabrikası olmadığı halde her yıl ortalama 300 model ve 900'ün üzerinde değişik tip spor ayakkabısı üretip satan Nike firması (Korzeniewicz, 1994), bu tip bir meta zincirine en iyi örnektir. Benzer biçimde Türkiye'de de en tanınmış markaların üreticisi olan fabrikalar da dâhil olmak üzere hazır giyim fabrikaları dünyanın önemli markaları için satın alıcı yönlendirmeli meta zincirleri çerçevesinde üretim yapmaktadır (Dikmen, 2000b). Türkiye'deki bu fabrikalar genellikle entegre kuruluşlar olup üretimlerini pamuk aşamasından dikilmiş ve markası/fiyat etiketi yapıştırılmış mal aşamasına kadar yürütmekte ve malı örneğin ABD'deki vitrin fiyatının 1/4 veya 1/5 oranında uluslararası tüccarlara satmaktadır. Örneğin Denizli'de bir bornoz fabrikası pamuğu almakta, iplik yapmakta, ipliği boyayıp haşıllladıktan sonra kumaş olarak dokumakta daha sonra bu kumaşı kesip bornoz olarak dikmekte, uluslararası marka etiketini ve fiyat etiketini üzerine yapıştırmakta, paketlemekte, İzmir Limanı'na kamyonlarla, İzmir Limanı'ndan da ABD'ye veya Avrupa'ya deniz yoluyla sevk etmekte ve tüm bu işlemler için malın fiyat etiketinin üzerinde yazan tutarın 1/5'ini almaktadır. Aşağıda benzer biçimde Denizli'deki bir fabrikanın 1998 yılı birim üretim miktarının tablosu, hangi markalar için üretim yaptığını da gösterir biçimde verilmiştir. Bu fabrika, dünyanın en büyük iki *chennille* kumaş üreticisinden biri olup, o dönemde Denizli'de ISO9001 kalite belgesine de sahip olan tek kuruluştur. Bu kuruluş, toplam üretiminin sadece % 0.5'lik bir kısmını kendi markası ile üretmekte ve kendi markası ile sadece Türkiye ve Rusya Federasyonu'nda satabilmektedir. Üretiminden geri kalan % 99.5'lik pay, dünyanın en ünlü markaları tarafından piyasaya sürülmektedir.

Üretici-yönlendirmeli meta zincirleri ise daha çok ÇÜŞ'lerin üretici olarak baskın bir rol oynadıkları üretim alanlarında ortaya çıkmaktadır. Bunlar daha çok otomotiv, uçak, beyaz eşya üretimi gibi sermaye ve teknoloji yoğun alanlarda faaliyet göstermekte olup coğrafi yayılımları ulusötesidir. Bununla birlikte bu yapılarda da çok yaygın olarak emek yoğun üretim süreçleri olarak fason imalat olanakları, özellikle temel ürüne eklemlenecek olan çeşitli parçaların üretimi için kullanılmaktadır (Gereffi, 1994: 96).

Denizli'de Bir Fabrikanın 1998 Yılı Üretimi ve Fason Üretim Yaptığı Markaların Listesi

Markalar	Parça	%	Markalar	Parça	%
SEARS	140 805	19.71	COUNTER FART	4 200	0.59
BHS	116 433	16.30	HORISON	4 140	0.58
ZUCCHI	56 806	7.95	SARA LEE	3 708	0.52
KAPPAHL/OGAB	42 326	5.93	VEMTEKS	3 500	0.49
C&A	39 320	5.50	SUPALLE	3 030	0.42
MEIJER	37 812	5.29	ATAMAN	2 963	0.41
MC GREGOR	35 770	5.01	WELTEX CLAUDEL	2 936	0.41
CROWNTUFT	33 552	4.70	HANKOMULLER	2 880	0.40
WALMART	21 765	3.05	OTTO	2 790	0.39
KARSHTADT	12 112	1.70	JEBSEN&JESSEN	2 704	0.38
SOVIC	12 107	1.69	TOOTAL	2 480	0.35
ZETEX	11 348	1.59	CAULDFIELD	2 250	0.31
H&M	10 550	1.48	AMC	1 944	0.27
LINMARK	9 602	1.34	STOCKMAN	1 830	0.26
NECHERMAN	9 115	1.28	WEHCAMP	1 320	0.18
QUELLE	9 100	1.27	TARGET	1 320	0.18
FEDERATED	9 021	1.26	WROM DRESMAN	1 250	0.17
THE BAY	8 484	1.19	PRIMARK	1 008	0.14
JANSEN	7 266	1.02	JC PENNYS	816	0.11
CERRUTTI	6 780	0.95	MAYKO	800	0.11
FINGERHUT	6 529	0.91	ARTIC KID	760	0.11
LA SENZA	6 441	0.90	MANOR	656	0.09
WELTEX	5 415	0.76	DOUGLAS AND GRA.	504	0.07
VERTKAUF	5 208	0.73	TALBOLTS	390	0.05
INTERSPOR	5 154	0.72	BAADER	300	0.04
ZELLERS	5 016	0.70	**TOPLAM**	**714 316**	**100.00**

Üretici yönlendirmeli meta zincirlerine en iyi örnek otomobildir. Üretici yönlendirmeli meta zincirlerinde markanın sahibi olan ÇÜŞ, örneğin TOYOTA, üretimden tümüyle vaz geçmemektedir. Nihai ürünü ortaya çıkacağı montaj fabrikası azgelişmiş ülkede bile olsa sahipliği hala TOYOTA'ya aittir. Kimi zamanyerli bir ortak da bulsa ileri teknoloji (örneğin robot teknolojileri) kullanarak örgütlediği fabrikasının sahipliğinden vaz geçmemektedir. Bununla birlikte arabada kullanılacak parçaların hemen tamamı azgelişmiş ülkelerde üretilmeye devam etmektedir. Bu parçalar, örneğin Türkiye'deki TOYOTA fabrikasına gelmekte ve montajı burada yapılmaktadır. Dolayısıyla buradaki ÇÜŞ üretimi satıcı olarak değil de üretici olarak yönlendirmeye

devam etmektedir. Bu üretim tarzına başka ilginç bir örnek de Türkiye yollarında yıllarca kullanılan (ve hala kullanılmaya devam eden) Mitsubishi'nin Prenses otobüsleridir. Bu otobüslerin parçaları belli bir limanda toplanmaktadır ve bu limandan parçalar bir gemiye yüklenmektedir. Bu gemi aynı zamanda da bir fabrikadır. Japonya'dan yola çıkan gemi Türkiye'de Mersin Limanı'na ulaşıncaya kadar otobüslerin montajı yapılmakta, Mersin Limanı'nda otobüsler yürüyerek karaya çıkmaktadır.

Bilgisayar üretimi de ara bir kategori olarak ilginç bir örnektir. Bazı yazarlar bilgisayarı üretici yönlendirmeli meta zincirleri arasında görmeyi tercih etmektedirler[18]. Bilgisayar üretimi 1990'ların başına kadar IBM, Apple, DEC gibi farklı markaların birbiri arasında geçiş olanağı olmayan ürünlerini ürettikleri ve pazarladıkları dikey olarak entegre olmuş bir sektördü. Örneğin IBM, DOS işletim sistemli bilgisayarları ve onların yan ürünlerini üretirken Apple, MOS işletim sistemi ile çalışan bilgisayar ve yan ürünlerini üretmekteydi. 1990'lardan itibaren dikey entegrasyon yatay bir entegrasyona dönüşerek büyük oranda Intel'in yönlendirdiği hemen her parçasının farklı firmalar ve ülke grupları tarafından üretildiği ve böylece mikro işlemcisinden işletim sistemine, yan ürünlerinden yazılımına, ağ hizmetlerinden (*network services*) basit bağlantı kabloları vs. üretimine kadar her alanda farklı güçlerde farklı firma ve ülke gruplarının tek bir bilgisayarın üretimini tamamlamak için rekabet ettiği bir alan şekline dönüştü (Fine, 1998). Bu değişimden sonra sektörde Intel ve Microsoft toplam kârın % 60'ını toplarken disket sürücüsü, klavye, bilgisayar kasası, bağlantı kabloları gibi çok düşük katma değerli parçaların üretimini yapan, çoğu Çin'de yerleşmiş yüzlerce firma, bilgisayar piyasasında % 1'in altında kâr payı olan bu parçaların üretiminden birazcık hisse kapabilmek için kıyasıya bir rekabetin içerisine girmişlerdir. Bununla birlikte Güney Kore, Tayvan gibi ülkelerde bulunan onlarca firma da anakart, hard disk sürücüsü, video/multimedya sürücüleri gibi daha orta katma değerli malların üretiminden pay alabilmek için rekabet etmektedirler (Curry, 1999). Günümüzde ise yazılım firmaları bu süreci kendi lehlerine çevirmiş görünmektedirler. Hala Intel, AMD vb. çipsetlerin sektördeki kâr payları çok yüksek olsa da Android, Microsoft ve Apple gibi yazılım üzerinden birbirleriyle rekabet eden firmalara dayalı bir yapılanmanın da sistemde öne çıktığı gözlenmektedir.

Bilgisayar piyasası 1990'ların başlarına doğru yatay entegrasyona geçince bilgisayar piyasası da bir '*Intel Inside*' piyasası haline dönüşmüş,

[18] Her ne kadar bilgisayar üretiminin üretici yönlendirmeli bir meta zinciri olmadığını iddia eden yazarların (örneğin Curry,1999) iddialarında doğruluk payı olsa da biz burada Gereffi'nin klasik sınıflandırmasına sadık kalarak bilgisayar üretimini de üretici yönlendirmeli meta zincirleri arasında saymayı yeğliyoruz.

ürünlerin ekonomik ömürleri Intel'in piyasaya sürdüğü yeni ürünlerin ekonomik ömürlerine bağımlı hale gelmiştir. Bugün benzer bir sürecin yazılım üzerinden yürüdüğü gözlenmektedir. Android, Microsoft ya da Apple yazılımlarının yeni sürümleri, cihazlarda kullanılan parçaların ekonomik ömürlerini de büyük oranda belirlemektedir. Benzer yapılar otomotiv sektöründe elektronik destekli motor yapısını icat eden Toyota veya bisiklette Shimano için de söz konusudur, denilebilir. Eşit düzeyde olmasa da otomobilde bugün teknolojik anlamda bir '*Toyota Inside*'dan veya bisiklette '*Shimano Inside*'dan bahsetmek mümkündür (Fine, 1998).

Moda Ekonomileri: Fordizmin Paradokslarını Küresel Üretim ile Aşmak

'Ölçek Ekonomileri ve Çeşit Ekonomileri' daha önceki bölümlerde Fordist fabrikanın ölçek ekonomilerinden ve çeşit ekonomilerinden faydalandığını bu sayede önemli oranda tasarruf elde ederek birim başına ürün maliyetini düşürdüğünü anlatmıştık. Böylece Fordist sistem yığın üretim ve tüketim olanağına ulaşarak tüketim toplumlarını olanaklı kılmaktadır.

Fordist fabrika örgütlenmesi bir yandan bu tasarruf olanaklarına sahipken diğer yandan da birtakım paradoksları üretmektedir. Bu paradoksları da önceki bölümlerde: 'Yığın üretim – yığın tüketim paradoksu' ile 'montaj hattı paradoksu' şeklinde sıralamıştık.

Yığın üretim-yığın tüketim paradoksunu anlatırken, sistem bir kez yığın üretim yapmaya başlayınca bunu yığın tüketim sistemleri ile desteklemek zorundadır, demiştik. Eğer yığın tüketimi olanaklı kılmazsa Fordist sistem krize girmektedir; 1929 Krizi'nin temel nedeni de budur.

Bunun dışında Fordist montaj hattı sisteminin makineli üretim sistemi olduğundan, makinelerin ard arda dizilerek bir üretim sistemi örgütlendiğinden, çalışanların da makinelerin hızına bağımlı kılındığından bahsetmiştik. Bu tip fabrikaları kurmanın maliyetli olduğunu, üstelik bu fabrikaların esnek bir üretim modeli olamadıklarını, bu nedenle de fabrikaların bir kez kurulunca belirli bir ürün setini uzun süre üretmek zorunda kaldıklarını anlatmıştık. Otomobil üretimi için sürenin 20 yıl civarında olduğunu, ilk 5 yıl montaj hattının maliyetini çıkartmakla uğraşıldığını, sonraki 5 yıl kâra geçildiğini, sonraki 5 yıl montaj hattında yeni model seti üretebilmeye yönelik gerekli dönüşümleri yapmak için birikim sağlandığını ve nihayet en son 5 yıl da risk sermayesi biriktirildiğini; ancak bundan sonra yeni model ürünlerin üretilmesi yoluna gidilebildiğinden bahsetmiştik.

Yığın üretim-yığın tüketim paradoksu ile montaj hattı paradoksunun bizim için önemi, bu ikisi birleşince dünya için refah devletleri ya da sosyal devletler şeklinde bir örgütlenmenin zorunlu hale gelmesi idi. Dolayısıyla refah devletleri ve uluslararası Keynesyen sistemi zorunlu kılan şey, Fordist üretim sisteminin bu paradokslarıdır, demiştik. 1929 Krizi'nin nedeni nasıl ki montaj hattı ise, refah devletleri ve uluslararası Keynesyen sistemin nedeni de Fordist üretim sistemidir.

Fordist üretim sisteminin refah devletlerini ortaya çıkarttığı gibi küresel üretim sistemleri de bugün içerisinde bulunduğumuz neo-liberal dünyanın olanaklarını yaratmaktadır. Bunu Fordizmin paradokslarının birisinden, montaj hattı paradoksundan kurtularak ve 'moda ekonomileri'ni olanaklı kılarak yapmaktadır. Diğer bir deyişle küresel üretim sistemleri ölçek ve çeşit ekonomilerinin yanına moda ekonomilerini de eklemekte bu sayede montaj hattı paradoksundan kurtulmaktadır.

Küresel üretim sistemleri klasik işletme etkinliklerinin ikiye bölünmesi ve bu etkinliklerin merkez ve çevre ülkeleri arasında küresel bir işbölümü doğuracak biçimde yeniden örgütlenmesi esasına dayanmaktadır. Bu yapı, sisteme, Fordizmin yukarıda andığımız temel paradokslarının birinden, montaj hattı paradoksundan kurtulma olanağını sağlamaktadır. Fordizmin paradoksları olarak anlatmaya çalıştığımız şey ise işletme terminolojisiyle bakacak olursak üretim ve pazarlama birimleri arasında bir denge kurma çabasının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yani, talebin sınırlı olduğu bir piyasada ucuz mal üretip satabilmek için üretim ölçeğini yüksek tutmak gereklidir fakat montaj hattının başlangıç maliyetlerini birden bire fiyatlara yansıtamayacağınız için bu maliyetleri yıllara yaymak ve aynı zamanda da malların fiyatlarında sürekli indirime giderek talebi kaybetmemeye çalışmak zorunda kalırsınız. Fordizmin paradoksları bu tür bir dengenin kurulması sürecinde ortaya çıkmaktadır; ya pazarlamanın riskleri üretimi sınırlamakta ya da üretimin riskleri pazarlamayı sınırlamaktadır. Üretim ve pazarlamayı aynı çatı altında örgütleyen bir firma bu ikisi arasında bir denge arayışına mecburen girer.

Küresel üretim bu etkinlikleri uluslararası bir işbölümü altında çözerek üretimden ve pazarlamadan kaynaklanan riskleri farklı ülke ve farklı işletmelerin riski haline dönüştürmektedir. Gelişmiş ülke ÇÜŞ'lerine sadece pazarlamadan kaynaklı riskler, azgelişmiş ülkedeki üreticilere ise üretimden kaynaklı riskler kalmaktadır. Aynı zamanda da hiyerarşik-hegemonik bir yapı altında üretimi pazarlamaya bağımlı kılarak, işletme etkinlikleri arasında ve bu yolla da uluslararası üretim ilişkilerinde yeni hegemonik bir yapı örgütlemektedir.

Küresel üretim yapısı yukarda anlattığımız olanakları kullanırken klasik işletme ekonomileri olan ölçek ve çeşit ekonomilerine de yeni katkılar sağlamaktadır. Bir yandan ürün çeşitlendirme faaliyetleri artırılarak çeşit ekonomilerinin sisteme katkısı artırılmakta diğer yandan da sisteme yeni bir ekonomi daha eklenmektedir: *Moda ekonomileri* (Dikmen, 2000b)[19]. Moda ekonomileri sayesinde küresel üretim sistemlerinde üretimi yönlendiren ÇÜŞ'ler ürün setlerini istedikleri sıklıkta değiştirebilme olanağına kavuşmuşlardır. Ürün setini değiştirmenin bu işletmelere maliyeti ise sadece tasarım giderleri ve uluslararası üretim ilişki ağlarının kurulma giderleriyle sınırlı kalmaktadır. Küresel üretim sistemlerinde ÇÜŞ'ler her yeni model seti için montaj hattının yeniden yapılandırılması gibi önemli bir başlangıç maliyetinden kurtularak kendilerine önemli bir tasarruf sağlamaktadırlar.

Şimdi bunu nasıl yaptığını örnekler yardımıyla anlamaya çalışalım.

Şimdi şöyle düşünelim: Bir ayakkabı markası, örneğin Nike, 2012 yılında 2 farklı ülkede toplam 4 farklı fabrikada 50 farklı çeşit ayakkabı ürettiriyor olsun. 2013 yılında farklı 50 ayakkabı modeli ürettirmek isterse üretim yapan fabrikalara bunu söylemesi yeter. Bu fabrikalar üretebilir ya da üretemezler. Üretemezlerse Nike dünyanın herhangi bir yerinde istediği ayakkabıları üretecek başka fabrikalar bulur ve bunlara üretim yaptırır. Nike'ın model setini değiştirmesi dolayısıyla üretimden kaynaklı bir riski kalmamıştır çünkü fabrika kendisine ait değildir. Üretimden kaynaklı risklerin tümü azgelişmiş ülkelerdeki fabrikalara aittir. Nike siparişten vazgeçerse azgelişmiş ülkedeki üreticiler krize girecektir. Nike sadece pazarlamadan kaynaklı riskleri üstlenir.

Ya da otomobili düşünün! Robot teknolojileri ile montaj yapan TOYOTA fabrikası yeni modeller piyasaya sürmek istedi diyelim. Bunun için de mevcut parçaları, kaportayı, motor aksamını, elektronik sistemini vb. değiştirmek istiyor. Bu parçaları üreten firmalara istediği değişiklikleri söyler. Bu firmalar üretemezse dünyanın herhangi bir yerinde bu parçaları üretecek başka üreticilere arzu ettiği üretimi yaptırır ve robot teknolojisi sayesinde esnekleştirdiği montaj hattında, robotları yeniden programlayarak, hemen hemen hiçbir sabit yatırıma gerek duymaksızın yeni modellerin parçalarını birleştirir.

[19] Burada kullandığımız moda ekonomileri (*economies of fashion*) kavramına benzer bir kavram Fine (1998)'de '*Clockspeed*' olarak kullanılmıştır. Ancak Fine'da kullanıldığı şekliyle kavram, sadece merkez işletmelerin birbirleri arasındaki rekabetlerinde işletmelerin rekabet gücünü arturan bir öğe olarak kurgulanmıştır. Oysa bu çalışmada moda ekonomilerine çok daha kapsamlı bir anlam yüklenilerek işletmeler için salt rekabet gücü sağlayan bir öğe olarak değil aynı zamanda da tasarruf sağlayıcı bir öğe olarak algılanmaktadır. Üstelik, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde izlenebileceği gibi, refah devletleri ve uluslararası Keynesgil sistemin yıkılması, neo-liberal veya neo-liberal duyarlılıklı sağ veya sol iktidarların hemen bütün ülkelerde işbaşına gelmesi, devletin küçültülmesi, yeni tüketimci (*consumerist*) toplum yapılarının ortaya çıkması, gelir adaletsizliklerinin dünya çapında artması ve Afrika'nın bir kıta olarak tüketimden düşürülmesinin altında moda ekonomilerinin, Fordizmin paradokslarını aşmak bakımından sisteme sağladığı olanak yatmaktadır.

Ya da örneğin JC Penney'nin 2010 yılında üç ülkede toplam 30 ayrı model *t-shirt* ürettirip sattığını düşünelim. Bu firmanın 2011 yılında 50 adet yepyeni ürünü piyasaya sürebilmesi için önündeki maliyet kalemleri yalnızca tasarım ve ürün tutundurma giderlerinden oluşmaktadır. Ürün çeşitlerini yenilemekten dolayı bu tüccarın üretimden kaynaklı herhangi bir risk yüklenmesine ve dolayısıyla bir maliyet yüklenmesine gerek yoktur. Çünkü üretim birimleri kendisine ait değildir, dolayısıyla üretimden kaynakanan riskler de kendisine ait olmayacaktır. Üretimden kaynaklı risk ve maliyetlerin tamamını çevre ülkelerindeki üretici firmalar yüklenmektedir. Eğer JC Penney için çalışan fabrikalar bu yeni ürün setini üretemezlerse JC Penney dünyanın çeşitli ülkelerinden istediği *t-shirt*leri üretebilecek yüzlerce başka firma bulabilir. Benzer şekilde JC Penney, dünyanın herhangi bir yerinde eski üretici firmayla aynı kalitede fakat daha ucuza üretecek bir firma bulmaması durumunda da rahatlıkla siparişlerini daha ucuza üreten bu ülkelere ve firmalara kaydırarak ucuz imalat olanaklarından yararlanabilir. Kısacası, küresel üretim olanakları ÇÜŞ'lere üretimlerini istedikleri gibi planlamak konusunda büyük bir esneklik tanırken aynı esneklik çevre üretici firmaları için bir bağımlılık ilişkisine dönüşmektedir. Bu esneklik ve bağımlılık ikiliğinden merkez ülkeleri için üç ayrı tasarruf (ekonomi) olanağı doğmaktadır. Birincisi, eskiden bir maliyet kalemi olan montaj hattı (ya da fabrika) değiştirme artık bu firmalar için bir maliyet kalemi olmaktan çıkmaktadır, merkez firmaları bu yolla bir tasarruf elde etmektedirler. İkinci tasarruf öğesi, daha ucuza üretmeye razı farklı ülkeler arasındaki rekabeti sürekli canlı tutarak elde edilmektedir. Merkez ülke firmaları işçiliğin daha ucuz olduğu çevre ülkerine yönelerek daha ucuz üretim olanaklarına kavuşmaktadır. Dünyada daha ucuza üreten ülke ve firmaların ortaya çıkması ise güçlü bir geribeslemeetkisi yaratarak, eski üretici ülke ve firmaların bir şekilde kendi maliyetlerini de yeni uluslarası ücret düzeyine indirmek için çaba sarfetmelerine yol açmaktadır[20]. Üçüncü tasarruf olanağı ise yeni üretimin model değiştirme hızından kaynaklanmaktadır. Çok sık aralıklarla model değiştirerek eski tüketicilerine yeni model ürünlerini satma olanağına kavuşan merkez firmaları,

[20] E.B.S.O. (1999) raporuna göre de, Denizli'de tekstil ve hazır giyim sektöründe ortaya çıkan krizin en önemli nedeni, Türkiye ve Denizli tekstiline olan uluslararası talebin daralması olarak saptanmıştır. Bu anlamda tüccarlar siparişlerini daha ucuz işgücü ülkeleri olan Romanya, Bulgaristan, Çin, Hindistan ve Mısır gibi ülkelere kaydırmışlardır. Bu durumda Denizli'deki firmalar büyük bir darboğaz içerisine girerek 1995-1999 yılları arasında 10 000 civarında işçiyi işten çıkartmıştır. Denizli'nin içindeki ve Babadağ ile Buldan'daki küçük meta üreticisi firmalar da bu krizden etkilenerek üretim olanaklarını büyük oranda kaybedince, bu üreticiler de işçileşme eğilimi içerisine girmişlerdir. Böylece, Denizli için büyük bir yedek işgücü ordusu ortaya çıkmıştır. Yedek işgücü ordusu da her zaman daha ucuza çalışmaya razı işçi katmanlarını ortaya çıkardığından, bugün için Denizli'de (sigortasız işçiler düşünüldüğünde) reel ücret seviyesi Romanya, Bulgaristan, Mısır, Hindistan ve Çin'deki 50 dolar düzeyine çekilmeye çalışılmaktadır. (Dikmen, 2000)

malın fiyatını ucuzlatarak aynı malı alt gelir gruplarına satma zorunluluğundan, dolayısıyla satış yapabilmek için belli oranlarda kârdan vazgeçme zorunluluğunun firmaya getirdiği maliyetlerden de kurtulmaktadır.

Üretici yönlendirmeli zincirler aracılığıyla ise, ÇÜŞ'ler (daha önce de bahsettiğimiz gibi) çevre ülkelerinin fason imalat olanaklarından yararlanarak yukarıda satın alıcı yönlendirmeli meta zincirleri için saydığımız tasarruf olanaklarının aynılarına sahip olabilmektedir. Bunun yanı sıra bu firmalar yüksek teknoloji ürünü sayısal (nümerik) temelli makinalar kullanarak da ek bir esnekliğe kavuşmakta ve bu sayede hem yüksek bir ürün farklılaştırması olanağı elde etmekte hem de yeni modellerin piyasaya sürülmesi sürecinde hız kazanmaktadırlar. Bu işletmelerin doğrudan nümerik temelli makinalar kullanarak bir ekonomiye (tasarrufa) sahip olduklarını söylemek güçtür. Çünkü bu makinalar zaten birer yatırım malı olarak çok pahalıdır. Bu firmalar bir yandan çevre ülkelerinde kullandıkları firmalar sayesinde bir tasarruf sağlarlarken diğer yandan asıl tasarruflarını mallarını sürekli belirli bir değerin üzerinde ve sürekli aynı müşteri grubuna aynı malın yeni modellerini satarak, dolayısıyla malın fiyatını ucuzlatmak yoluyla katlanacakları maliyetlerden kurtularak elde etmektedirler. Yani diyelim ki TOYOTA fabrikası 2008 yılında bir model çıkarttı. 2011 yılında da aynı modeli çok farklılaştırarak piyasaya sürdü. 2008 yılındaki modeli alan kişi hızla arabasını ikinci el piyasaya satarak 2011 yılında çıkan yeni modeli almak için büyük bir istek duymakta ve bu yönde hareket etmektedir. Böylece otomobil piyasası birinci el araba kullanan ve ikinci el araba kullanan tüketiciler kitlesi olmak üzere parçalanmakta; birinci el kullananlar daha yüksek gelirli kesimler iken ikinci el araba kullananlar daha alt gelir gruplarını oluşturmaktadır. TOYOTA firmasının hedef kitlesi ise yüksek gelir grubu ve birinci el araba kullanan tüketici kesimi olacaktır. Arabanın yeni modellerini alt gelir gruplarına satmak için bir çaba içerisine girmeyecek; mevcut tüketici kitlesini elinde tutmak, birinci el araba kullanan tüketicilerden yeni kişileri kendi arabasını almaya özendirmek ve arabanın yeni modellerini bu kişilere tekrar satmak için uğraşacaktır. Yüksek gelir grubu kişilere satış yaparak ürünü alt gelir grubu kişilerin satın alabileceği fiyat seviyelerine indirmek zorunda kalmamak ÇÜŞ'ler için bir tasarruf olanağı yaratmaktadır.

Zaten günümüzde aynı arabayı 20 yıl boyunca sürekli olarak üretme olanağı da kalmamıştır. Teknolojik yenileşme hızı bunu olanaksız kılmaktadır. 3-5 yıl gibi kısa bir sürede yeni bir teknolojik gelişme söz konusu olmakta, otomobil fabrikaları (ya da televizyon, cep telefonu, bilgisayar vb. yüksek

teknoloji kullanarak üretilen mallar) hızla bu yeni teknolojik gelişmeye uyum sağlamak zorunda kalmaktadırlar. Bu nedenle de üretimi partiler bazında 20 yıl için planlamak da günümüzde imkânsızdır; böyle çalışan bir firmanın piyasada tutunma olanağı da yoktur.

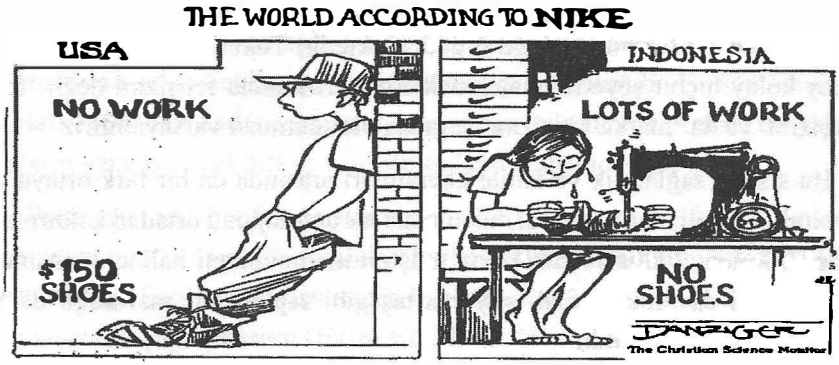
Ürün setlerinin hızla değiştirilebilme olanağı ürünlerin ekonomik ömürlerinin büyük ölçüde kısalmasına yol açmıştır (Fine, 1998). Örneğin, bilgisayarın ekonomik ömrü 6 ay, otomobillerin ise 3-5 yıl arasında değişmektedir (Fine, 1998). Hazır giyim, oyuncak, spor ayakkabısı gibi sektörlerde ise bu hızı takip edebilmek adeta olanaksızlaşmıştır. Yeni bir bilgisayar ya da cep telefonu modeli çıktığında eski model (fiziksel ömrü bitmese bile) anında demode olmakta, eski müşteriler bilgisayarlarını ya da cep telefonlarını yenileriyle değiştirmeye zorlanmaktadır. Diğer sektörlerde de benzer bir yapı söz konusudur.

Kısaca, yeni küresel üretim sistemleri ÇÜŞ'ler için Fordizmin paradokslarını aşarak ölçek ve çeşit ekonomilerinin yanı sıra 'moda ekonomileri' olarak adlandırdığımız yeni bir ekonomiye daha sahip olma olanağını elde etmiştir.

Ayrıca üretici yönlendirmeli bu şirketler her ne kadar emek yoğun sektörlerde etkinlik göstermeseler bile olanak bulduklarında yatırımlarını aynı kalitede ama daha ucuza üretmeye hazır ülkelere kaydırmaya her zaman hazırdırlar; bu da bu firmalar için ek maliyet tasarrufları demektir. Otomobil üretimi düşünüldüğünde ABD'deki hemen hemen bütün otomobil fabrikalarının kapatıldığı ve Latin Amerika ülkelerine kaydırıldığı bilinmektedir (Magaziner and Patinkin, 1989. Benzer biçimde örneğin Volkswagen Group da Çekoslavakya'da Skoda, İspanya'da Seat, Latin Amerika'da Volkswagen markalarını üreterek hem marka esasına bağlı bir ürün farklılaştırma hem de ucuz mal için ucuz işgücünden yararlanma politikası gütmektedir.[21] Ülkemizde ise Mercedes'ten Man'a, Toyota'dan Fiat'a ve Hyndai'ye kadar birçok markanın fabrikası bulunmaktadır.

Merkez ülke firmaları için geçerli olan bu yeni olanak, dünyanın her yerindeki düşük gelir grupları ve emekçi kitleleri için yeni bir tehdit yaratmaktadır. Aynı malın yeni modellerini eski tüketici kitlesine satma olanağına kavuşan küresel kapitalizm, bu yolla Fordizmin paradokslarından birisini aşmış ve refah devletlerine ve uluslararası Keynesyen politikalara gerek

[21] Bu açıdan burada bir not düşülerek Türkiye'nin de son yıllarda otomotiv üretimi bakımından uluslararası markaların çıkartmasına uğradığını saptamak hiç de yanlış olmaz. Bu konuda, Türkiye'nin Avrupa, Asya, Eski Doğu Bloğu ülkeleri ve Afrika gibi pazar bölgelerine yakınlığının yanı sıra gelişkin bir yedek parça sanayiine sahip olmasının da Türkiye'nin otomobil markaları tarafından uygun bir üretim merkezi olarak görülmesinde etkili olduğu kanısındayız.

duymamaya başlamıştır. Bu sistem, dünyada 800 milyon insanı işsiz bırakmış veya düşük istihdam seviyelerinde çalışmaya zorlamış ve gelir grupları arasındaki uçurumu büyütmüştür. Afrika, bir kıta olarak tüketici konumundan hemen hemen tamamen düşmüş; benzer biçimde Hindistan'ın önemli bir bölümü, Çin ve Güney Amerika'da ciddi bir nüfus açlık sınırlarında yaşamaya mahkum olmuştur. Merkezde yaşamak bile alt gelir gruplarını kurtarmaya yetmemekte bu ülkelerde de insanlar işsizlik ve açlık çekmekte, Afrika ülkelerini hiç aratmayacak koşullarda yaşamaktadır. Devlet ve devlet harcamaları yeni dünya sisteminde en büyük günah keçisi ilan edilmiş, refah devleti ve refah devletlerini hatırlatacak uygulamalar küresel elit ideologlar tarafından şeytan taşlar gibi taşlanmıştır. Bütün dünyayı neo-liberal rüzgârlar kaplamış, neo-liberal rüzgârlar sadece sağ siyasi akımları değil sol akımları da etkisi altına alarak, ister sağdan ister soldan olsun 'neo-liberal duyarlılıklı' siyasi hareketleri iktidara getirmiştir.

Buna bağlı yeni bir tüketim algısı da ortaya çıkmıştır. Eski tüketim sistemini 'tüketim toplumu' (*consumer society*) olarak adlandıracak olursak yeni tüketici kitlesi 'tüketimci toplum' (*consumerist society*) olarak görülebilir. Eskiden sahip olduklarımızla kurduğumuz ilişki onlara verdiğimiz değere paralel olarak bizi de sahip olduklarımıza bağımlı kılıyordu. Bir tür meta fetişizmi ilişkisi kuruyorduk sahip olduklarımızla. Metalar fetişleşiyor ve bizim hayatımızda değerli bir yer ediniyorlardı. Araba sahibi isek hafta sonlarını onun bakımına ayırıyorduk. Ya da televizyon aldıysak bize ait bir nesne haline getiriyor, örneğin annemizin ördüğü dantel örtüyü, değerli bir şey olduğunu gösterircesine üzerine örtüyorduk. Şimdi durumumuz bundan çok farklıdır. Sahip olduklarımız bizi sahip olduğumuz anda mutsuz etmektedir. Gözümüz hemen bir üst modeline kayar. İlişkiler bile benzer bir dönüşüme tabi olmuştur. Örneğin bir kız için yanıp tutuşan bir delikanlının gözünde o kızın değeri sevgisine olumlu yanıt aldığı anda azalabilir. Eskiden sahip

olmak hayata tutunmanın bir parçası iken şimdi sahip olmak yeni arayışları tetikleyen bir tür mutsuzluğu örgütlemektedir. Tüketimci toplumda insan kolay kolay hiçbir şeye tutunamamaktadır. Artık meta fetişizmi değil 'fetiş fetişizmi' ya da 'marka fetişizmi' çağında olduğumuzu varsayabiliriz.

Bu sistem sağlamlık ve kalite kavramları arasında da bir fark ortaya çıkartarak, kaliteli malın sağlam mal olması zorunluluğunu ortadan kaldırmaktadır (Dikmen, 2000a). Artık kalite müşteri memnuniyeti haline dönüşmüştür. Müşteri dayanıksız mal istiyorsa taş gibi sağlam bir mal değil de bu dayanıksız mal kalitelidir.

Bu çerçevede yeni üretim ve tüketim kalıplarının 'toplumsal akıl süreçlerine etkileri' de incelenmeye değer konulardır. Her ne kadar burada konumuz olmasa da yeni sistemin yeni bir toplumsal akıl sürecini de zorladığını ve bu anlamda *esnek akıl ve beden* (*floating minds and bodies*) yapılarına sahip, sürekli hareket halinde, örneğin sürekli bir yerden başka bir yere koşturan, bu hareketli hayatın etkisiyle boş oturduğunda bile hareket halinde olmak isteyip sürekli bacaklarını sallayan, aklı hiçbir işe tutunamayan, tek bir işte sebat edip yükselmek yerine her gün yeni iş olanakları kollayan ve bu yolla yükselmeyi hedefleyen bir çalışan imgesi kurduğunu (Sennett, 1996), benzer biçimde *simulative* bir akıl sürecinin toplumsal düşünüş yapılarına daha çok hâkim olmaya başladığını (Baudrillard, 1983a; 1983b) ve yeni bir tüketimci (*consumerist*) akıl sürecinin tüketim kalıplarına egemen olmaya başladığını (Bocock, 1993) yeni dünya düzeninin sonuçları arasına eklemek gerektiği kanısındayız. Kısacası, yeni Leviathan 'Küresel Kapitalizm' olarak çağımızda yeniden doğmuştur (Ross and Trachte, 1990).

Marka Standardizasyonu Dönemi

1970'li yılların sonu ve 1980'lerin başından itibaren, Fordizmin sonuna ulaşıldığı, yeni bir üretim sisteminin doğmakta olduğu müjdesi yaygın biçimde dile getirilmiştir. Postmodern örgüt kuramı yaklaşımı (Heydebrand 1989; Cooke 1990; Clegg 1995), esnek uzmanlaşma yaklaşımı (Piore ve Sabel 1984), düzenleme okulu yaklaşımı (Agleitta 1979), yeni-Schumpeterci okul (Boyer 1988; Roobeek 1987) gibi yaklaşımların tümü üç aşağı beş yukarı bu müjdeyi bir yerinden yakalamış ve köklendirmeye çalışmışlardır. Bu yaklaşımların ortak yanı Fordizmin ürettiği entegre, katı hiyerarşiye dayalı ve tek tip mal üreten üretim birimlerinin sonunun geldiği, bunun yerine daha esnek, daha küçük, birbirine ağ (*network*) benzeri yapılarla eklemlenen, matris örgüt veya proje örgütü şeklinde örgütlenmiş yapıların yeni sistemde

yaşama şanslarının daha fazla olduğu, üstelik bu yapıların yüksek teknolojiyi (Fordizmin tersine) emeğin vasıflı hale gelmesine hizmet edecek şekilde kullandıkları şeklindeki temel saptamalara yaslanmalarıdır. Bu saptamaların bazıları 1990'lara kadar kısmen doğru olarak görülebilir. Ancak bu yaklaşımların yaptığı temel birkaç yanlışın olduğu kanısındayım.

Bunlardan ilki Fordist üretim sisteminin tek tip veya çok sınırlı model seçeneğinde ürün üretmek zorunda olduğu şeklindeki bir algıya sahip olmalarıdır. İki tip Fordist örgütlenmeden bahsetmek mümkündür: Katı yığın üretimi ve esnek yığın üretimi (Baird v.d., 1990:487). Katı yığın üretimi tekniğinin en bilinen uygulayıcısı Ford'un kendisidir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Ford fabrikaları uzun yıllar tek tip ve siyah T model arabalar üretmiştir. Ancak bu, yığın üretimin olmazsa olmaz koşulu değildir. General Motors sistemi olarak bilinen sistem, montaj hattından farklı modellerde çok sayıda araba çıkartmayı başarmış hatta buradan tasarruf da sağlamıştır.

İkinci yaygın hata ise yukarıda sayılan (genellikle 'post' veya 'neo' ön ekiyle adlandırılan) yaklaşımların küçük üretim birimlerine, proje örgütlenmelerine fazla önem vermeleridir. Oysa bu küçük işletmeler ya daha büyük bir küresel üretim zincirinin basit parçaları olarak üretim yapmakta ve bu zincirin güçlü hiyerarşik yönlendirmesine bağlı kalmakta ya da geçiş dönemi örgütlenmeleri olarak ortaya çıkmakta ve ÇÜŞ'ler bu alanın kârlılığını keşfedince işlerini kapatmak veya ÇÜŞ'ler bayii olarak çalışmak zorunda kalmaktadır. Küresel örgütlenmenin bir parçası olarak çalışan irili ufaklı örgütlere örnek olarak Denizli, Gaziantep, Çorum ve bu illerin kasaba ve köylerinde örgütlenmiş irili ufaklı yüzlerce aile işletmesi gösterilebilir. Bu şirketler büyük bir alıcı şirketin siparişini karşılamak için örgütlenmiş fason üreticilerdir ve çalışma sistemleri hiç de sanıldığı gibi esnek değildir. Hemen hepsi ISO standartları ile bağlanmış, gece gündüz çalışan ucuz işgücü merkezleri olarak sisteme eklemlenmektedir (Dikmen 2000a; Dikmen 2001). Geçiş dönemi işletmelerine ise Türkiye'de bir dönem hemen her yerde ortaya çıkmış PVC pencere üreticileri, tavuk çiftlikleri, mandıralar ve akü üreticileri gösterilebilir. PVC'ciler, Fırat Pen ya da WinSa gibi büyük markaların ortaya çıkması ile bir bir yok olmuş; tavuk çiftlikleri ve mandıralar, çiftliklerini büyük markalara satmak veya kiralamak zorunda kalmış; akücüler ise yabancı bir marka olan Tudor'un İnci Akü ile birleşmesi ve Tudor'un piyasada çok büyük bir pay kapmasıyla bu markanın bayii olarak çalışmaya başlamışlardır.

Maceracı girişimciler bu küçük firmaları yaratmakta, belirli bir alana yatırım yaparak bu alanın gelişmesine hizmet etmektedir. Ancak sektör cazip

bir büyüklüğe ulaşınca büyük şirketlerin dikkatini çekmekte, küçük firmalar büyüklerle rekabet edemediği için de yok olmaktadırlar.

Yeni gelişmelerin değerlendirilmesindeki üçüncü temel hata ise yeni teknolojilerin emeğin vasfını artıracağı şeklindeki kabuldür. Vasıf tartışmaları günümüzde hala en canlı şekliyle devam eden ve sonuçlandırılamayan tartışmalardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. En önemli anlaşmazlık vasfın 'insan'a mı yoksa 'iş'e mi içsel olduğu noktasına gelip düğümlenmektedir (Spenner 1995; Rumberger 1995). Yine de teknolojik gelişmelerin vasıf ihtiyacını artırıp artırmadığı tartışmalı bir konudur. Örneğin bilgisayar sistemlerinin ve bilgisayar destekli üretimin daha vasıflı emek gerektirdiği büyük oranda yanlıştır (Rumberger 1995). Barkod sistemleriyle çalışan bir kasiyer, köşedeki bakkal amcadan daha fazla vasıflı bir emek kullanmaktadır denilebilir mi? Bakkal amca dükkânındaki bütün malların fiyatını ezbere bilir, müşterinin verdiği paranın üstünü kafasından hesaplayarak ödeyebilir. Barkod sistemi olan bir marketteki kasiyerin yaptığı iş ise ürünün barkodunu makineye okutmak, sonra da müşterinin verdiği parayı bu sisteme girerek ekranda çıkan para üstü miktarını müşteriye ödemekten barettir. Çalışanın yaptığı işe bakıldığında otomobil fabrikasında vida sıkan bir işçininki kadar basit, kendi kendini tekrarlayan ve entelektüel birikim gerektirmeyen bir iş olduğu görülür. ABD'de 300 küçük büro işi için yapılan bir çalışmada (Rumberger 1995:220) bu işler için gerekli olan bilgisayar eğitiminin ortalama 30 saat civarında olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla yüksek teknoloji kullanımının çalışanın vasıf seviyesini ya da eğitim seviyesini yansıttığı ya da yüksek teknolojinin daha fazla eğitim gerektireceği şeklindeki bir iddia yanlıştır. Ayrıca, işçilerin vasıf düzeyleri ile işlerin vasıf gereksinimleri birbirini karşılamayabilirler. İşçiler, işlerin gerektirdiğinden daha fazla eğitimli veya vasıflı ise buna 'fazla eğitim' (*over education*) veya 'eksik istihdam' (*underemployment*) denir (Braverman 1974; Wood 1982; Noble 1984).

Bugün bilgisayar teknolojilerindeki gelişmelerin bizleri getirdiği nokta paket program kullanıcılığıdır. Paket programlar da 'kullanıcı dostu' basit programlar olarak tasarlanmakta ve bunları kullanmak için yoğun bir eğitime gerek duyulmamaktadır. Bilgisayar destekli üretim teknikleri kullanan fabrikalar için de durum bundan farksızdır. Bilgisayarla çalışıyor olmak çalışanın işe yabancılaşma düzeyini azaltmamaktadır.

Kaldı ki yüksek teknolojili üretim teknikleri denetim sürecini de ortadan kaldırmamakta, hatta işyerindeki denetimleri artırmakta, hata yapan çalışanın daha kolay saptanmasına ve cezalandırılmasına yol açmaktadır. Yüksek

teknoloji çalışan için her zaman daha fazla denetim ve daha fazla otomasyonun aracı olmuştur, günümüzde de böyledir. Yüksek teknolojiler, 'Hapishanenin Doğuşu' kitabında (Foucault, 1992) dikkat çekildiği gibi bir tür *panoptic*on (her şeyi gören) durumu yaratmakta, denetim olanaklarını, denetimi yapanın isteği doğrultusunda sonsuz düzeyde artırabilme olanağı sağlamaktadır (Gill 1997: 54). Bilgisayar sistemli üretim teknikleri hep söylenegelenin aksine işyerlerinde çok daha katı bir hiyerarşi ve denetim getirmektedir.

Kanımca yaşadığımız günler, Fordizmin son moda bir entegrasyon sistemini üretmektedir. Bu sistemde ÇÜŞ'ler daha önce görülmemiş oranda büyümekte, dünyanın her yerindeki üretim olanaklarını yönlendirmekte ve bu üretimin standartlarını belirlemektedir. Bu, Fordist üretim tarzından bir kopuş değil aksine Fordizmi hazırlayan sürecin bir ileri aşaması gibi algılanmalıdır. Yeni standardizasyon aşaması dünya çapında marka ve tekel üretme yeteneğine sahip ÇÜŞ'lerin küresel standartları hayata geçirme evresidir.

Teknik olarak, bu kitapta '*Bir Standardizasyon Süreci Olarak Modern Yönetim*' başlığı altında anlatmaya çalışdığımız ve Fordist fabrika olgusunu ortaya çıkartan beş farklı standardizasyon sürecinin[22] hiç birinden günümüzde vazgeçilmiş olduğu söylenemez, aksine bu standartların kullanımında nicel ve nitel gelişmeler sağlanmıştır.

Her şeyden önce, Fordist montaj hattı sistemiyle örgütlenen yapıların günümüzde de hâkim olduğu kanısındayım. En azından azgelişmiş ülkeler için, hazır giyim başta olmak üzere hemen her sektör yoğun anlamda Fordist teknikler kullanılarak örgütlenmektedir. Üstelik yüksek teknolojilerin de standardizasyon olgusunu arttırdığı, dolayısıyla binlerce yıldır gelişen bir sürecin devamı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür.

Nümerik temelli makinelerin hızı, yeni üretim birimlerinde zamanın standardizasyonunu arttırmakta, zamanın daha küçük parçalara ayrılmasını ve zaman planlamasının bu temelde yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

Ayrıca, gündelik hayatın dengesi de boş zamanı ortadan kaldıracak oranda bozulmuştur. Günün her dakikası çalışma ve para kazanma zamanına dönüşmüş; cep telefonundan, internetten veya herhangi bir banka şubesinden 24 saat hisse senedi alıp satmanız, uluslararası piyasalarda işlem yapmanız mümkün hale gelmiştir. Bu gelişme bile gündelik hayatın içinde çalışma hayatına ayrılan zamanın payının bir hayli arttığının iyi bir göstergesidir.

[22] Hatırlanacağı gibi '*Bir Standardizasyon Süreci Olarak Modern Yönetim*' başlığı altında standardizasyon süreçlerini: Aklın, zamanın, mekânın, ürünün ve insan emeğin standardizasyonu şeklinde 5 temel başlık olarak anlatmıştık.

Yöneticiler, emeğin esnekleşmesi, çalışanların karar alma sürecine katılımının sağlanması bakımından yeni yönetim tekniklerinin üstünlüğünü sayadursun; toplam kalite yönetimi, kalite çemberleri gibi yeni yönetim araçları, işçilerin iş dışındaki hayatında da işini düşünmesi ve işindeki aksaklıklara yönelik çözüm önerileri üretmeleri için teknikler geliştirme yollarını hazırlamaktadır. İş, işçinin emeğini satarak iş dışındaki hayatını satın aldığı bir zaman dilimi olmaktan büyük oranda çıkmıştır. Çalışanların yaratıcılığını geliştirmek iddiası ile çalışanlar salt işlerini ve işte başarılı olmanın yollarını düşünen tek boyutlu insanlar haline getirilmeye çalışılmaktadır.

Mekânın standardizasyonu da artmış, teknolojik gelişme daha küçük çalışma alanlarının daha etkili örgütlenebilmesi için işlerin en ince ayrıntısına kadar düzenlenmesine yardım eden, kullanımı ve öğrenilmesi kolay paket programları üretmiştir. Ayrıca mekân standardizasyonu ve mekân tasarımı olgusu mikro mekân tasarımları, elektronik yonga odası tasarımları vb. gelişmelerle çok yeni ve mikro boyutlar kazanmıştır. Dijital gelişmeler ve bilgisayar destekli üretim birimleri en gelişmiş ve hassas mekân tasarımı mantığı üzerinden yükselmekte, robot teknolojisi kullanan üretim birimleri, mekânın hiç görülmemiş oranda etkili ve verimli kullanımını hayata geçirmektedir. Kaldı ki, bilgisayar sistemlerinin kendisi de bir tür akıl standardizasyonundan öte bir şey değildir. 1/0 ikiliği yöntemiyle çalışan bilgisayarlar, yeni simülatif standart akıllarımızın temellerini de atmaktadır.

Yüksek teknoloji, mekân ve zaman standartlarındaki gelişmelerle birleşince otomasyon düzeyi de artmakta, otomatik fabrikalar çalışanların işyerlerinde inisiyatif kullanma olasılıklarını daha da azaltmaktadır.

İnsan emeği de hiç görülmedik oranda standartlaşmıştır. Birbirini yineleyen basit birkaç komut sistemine dayanan yeni teknolojiler, yeni üretim birimlerinde çalışanların işlerine ve emeklerine yabancılaşmalarının simülatif yollarını hazırlamaktadır. Montaj hattında çalışan sanayi işçisi, ne kadar olsa da somut bir üretim biriminde somut parçalarla ve somut ilişkiler üzerinden üretime katılmaktadır. Yeni CAD (*Computer Aided Design*) temelli bir hazır giyim fabrikasında bilgisayar başında çalışan kişi, kesim makinesine, bu makinenin çok uzağındaki bir bürodan bilgileri gönderip kumaşın kesilmesi emrini verdiğinde, kesim sürecini ve kesilen kumaşı dahi görememektedir. Onun için fabrika üretimi basit bir bilgisayar oyunu mantığı üzerinden yürüyen simülatif bir süreçtir, gerçeklikten kopuktur, dolayısıyla büyük bir yabancılaşma kaynağıdır.

Ayrıca, emek standardizasyonunun en temel göstergelerinden biri olan zihin emeği ve beden emeği ayrımı, uluslararası hiyerarşiyi yansıtacak şekilde artmıştır. Gelişmiş ülkeler daha kalifiye ve eğitimli işgücü merkezleri haline dönüşmekte, çevre ülkeleri ise vasıfsız emeğin ucuz işgücü olarak çalıştırıldığı mekânlar olmaktadır. Gelişmiş ülkelere yeni göç kuralları da bu gelişmeyi destekleyici niteliktedir. Gelişmiş ülkeler niteliksiz işgücü göçünün önüne geçmeye çalışmakta; bunun yerine, dünyanın meslek sahibi, iyi yetişmiş ve dil bilen insanlarını göçmen olarak kabul etmektedir. Bunun dışında Afrika gibi bir kıta tamamen üretimden düşmüş neredeyse toplayıcı olarak yaşamaktadır.

Standart parça üretimi temelli standart mal üretimi hala kapitalizmin temelidir. Kapitalist üretim birimlerinin hiçbirisi, büyük kâr oranları elde edilmesine olanak sağlayan yığın üretimden ve ölçek ekonomilerinden vazgeçecek gibi görünmemektedir. Yığın üretimden vazgeçmenin teknik olanakları yaratıldı diye bir iddia ileri sürülebilir, ancak teknik olarak zaten yığın üretim dışında bir üretim tipi hep mümkündü ve hatta 1900'lerin başlarına kadar dünyada asıl olan da bu tip bir üretim tarzıydı. Buna rağmen 100 yıla yakın zamandır yığın üretim yapan birimlerin tümü bu olanağı sonuna kadar kullanmıştır. Elbette ki yığın üretimin tercih edilmesinin nedeni, bu sistemin kâr maksimizasyonuna olanak tanımasıdır. Günümüzde de üreticiler bu olanaktan yoğun biçimde yararlanmaktadır, kanımca bundan vazgeçmeleri için de bir neden bulunmamaktadır. Tersine, yüksek kâr güdüsü her geçen gün dünyayı daha çok sarmakta ve bu duygunun kucaklamadığı tek bir metrekare alan bile kalmamaktadır. Robotlarla bile üretim yapılsa ürünler hala standart parça kullanılarak ve yığın üretim temelli üretilmektedir. Bu nedenle Volkswagen her yıl en çok satan modeli olan Golf'ü 800 000 adet üretmekte ve bundan hiç kimse şikayetçi olmamaktadır.

Üstelik küresel üretim sistemleri hemen her alanda dünyaya yeni standartların dayatılmasına önayak olmaktadır. Çağımız, yerel standartların çöpe atıldığı, yerine küresel standartların konulduğu bir dönemdir. Küresel üretim sistemleri ÇÜŞ'ler eliyle yönlendirilmekte ve bu şirketler de kendi standartlarını dünyanın her bir köşesine hâkim kılmaktadır.

Küresel meta üretimi zincirleri, merkez ve çevre ülkeleri arasında üretim zincirlerine eklemlenme biçimleri bakımından farklılık yaratmakta; merkez ülkeler uluslararası marka üretme ve uluslararası üretimi örgütleme görevini üstlenip üretimin küresel standartlarını belirlerken, çevre ülkelerdeki ucuz işgücü kullanımına dayalı üretim birimleri ise bu firmalar ve markalar için üretim yapmaktadır.

Yeni fabrika olgusu Ford'un fabrikasından farklıdır; ama üretim örgütlenmesi temelinde değil fabrika örgütlenmesi temelinde! Artık Ford'un Detroit'te kurduğu, yönetim, üretim, kalite kontrolü ve pazarlama birimlerinin aynı binalar kompleksinde yer aldığı fabrika olgusu ortadan kalkmıştır. Böylece yöneticilerin bürolarından çıkıp istedikleri zaman üretimi denetlemek gibi bir lüksü de söz konusu değildir. ÇÜŞ'lerin yönetim birimleri merkez ülkelerde, üretim birimleri ise Atlantik'in öbür ucundaki taşeron fabrikalardadır; dolayısıyla ÇÜŞ yöneticisinin istediği zaman fabrikaları denetleyebilmesinin fiziksel olanakları ortadan kalkmaktadır. Yeni denetleme standartları ISO gibi uluslararası standartlar, toplam kalite yönetimi ve yeni bilgisayar teknolojileri aracılığıyla kurulmaktadır.

ISO standartları, yerel standartları ortadan kaldırmakta yerine küresel standartları geçirmektedir. Türk Standartları Enstitüsü (TSE) gibi yerel standartlara uygunluğu saptayan birimler artık yaptıkları işten büyük oranda vazgeçmiş ve ISO belgesi vermeye başlamıştır. Küresel standartlar dünyanın herhangi bir yerindeki üretim birimine dayatılmakta, böylece ÇÜŞ'ler başka ülkelerdeki fabrikaların kalitesini denetleyebilmek için üretici firmaların ISO standartlarına uygun çalışıp çalışmadığı şartını aramaya başlamaktadır.

Üretimin küreselleşmesi, yerel markaların da iflas veya ÇÜŞ'lere satışı yoluyla ortadan kalkmasına neden olmuştur. Küreselleşme, marka egemenliği ve marka standartları üzerinden iktidar kuran bir sistemdir.

Yerel standartların ortadan kaldırılması ve uluslararası marka standartlarına dönüştürülmesinin bir örneği Skoda otomobil fabrikasıdır. Skoda, Volkswagen Grup tarafından satın alınınca, eski üretimi tamamen değişmiş, yerel standartlar için üretim yapan fabrika, bir 'dünya markası' üretmeye koyulmuştur. Skoda, Çekoslovakya'nın yoğun kış koşulları için tasarlanmış, motor hacmi düşük, kaportası kalın ve motor soğutma sistemi güçsüz bir araba üretmekteydi. Bu nedenle bu arabalar örneğin Türkiye gibi sıcak ülkelerde kullanıldığında çok çabuk hararet yapıyordu. Yani araba Çek ulusal pazarı için tasarlanmıştı. Skoda markasını Volkswagen Grup satın aldıktan sonra araba tamamen değiştirildi. Yeni araba, dünya pazarında orta-alt gelir grubu tüketicisi için üretilmiş bir dünya markasına dönüştü.

Volkswagen'in, Skoda veya Seat markalarına yaptığı satın alma operasyonu bugün dünyada hemen her sektörde yaygın olarak rastlanan bir durumdur. Örneğin General Motors da Daewoo ve Hyundai gibi Uzakdoğu markalarını satın alarak benzer bir sürece girmiştir. Günümüzde General Motors Buick, Cadillac , Chevrolet, GMC, Holden, Hummer, Opel, Pontiac, Saab,

Saturn, Vauxhall, Holden, Hyundai ve Daewoo gibi birçok otomobil markasının sahibi ve üreticisi konumundadır. Dünya, sektörel olarak oligopolistik yapılara doğru gitmektedir.

Bir zamanlar Türkiye'de Mekap marka spor ayakkabıları en çok satılan ayakkabılar iken bugün piyasadan silinmiştir ya da bizim gençlik yıllarımızda Fenerbahçeli Said'in ürettiği Saidas marka spor ayakkabılarını artık bulabilmenin imkânı yoktur. Spor ayakkabıda dünya pazarının yaklaşık % 68'ine Nike ve Reebok gibi iki büyük marka hükmetmekte (National Sporting Goods Association, 1990), kalan % 32'lik kısım ise Adidas, L.A. Geer, Kinetix, Slazenger, Puma gibi uluslararası markalarca paylaşılmaktadır. Ancak spor ayakkabı sektöründeki üretim standartları büyük oranda Nike ve Reebok tarafından belirlenmektedir. Nike'ın dünyanın herhangi bir yerinde bir fabrikası yoktur. Dünyanın çeşitli ülkelerinde Nike için üretim yapan taşeron fabrikalar bulunmaktadır ve Nike bu olanağı kullanarak yılda 300 model ayakkabı piyasaya sürmekte ve bu sayının altında model piyasaya sürecek firmaların bu alanda tutunamayacağını ilan etmektedir. Bu sistemde Nike, tek bir çift ayakkabı satışından elde edilen kârın % 40.3'ünü almaktadır. Ayakkabıyı üreten üçüncü dünyadaki fabrikaların kârdan aldığı pay ise sadece %3.75'tir (Brooks ve Madden 1995'e dayanarak G. Gereffi tarafından derste hesaplanmıştır). Nike'ın kazancı, bir tür küresel marka standartlarının rantıdır. Yeni standardizasyon aşaması, markalar eliyle kurulmakta ve marka standardizasyonu, 'kalite' kavramına yüklenen yeni anlam ve yeni tüketim kültürü ile birleşerek üretim standartları üzerinde egemenlik kurmaktadır.

Benzer biçimde Microsoft, Apple bilgisayarlarını satın almış ve bu alandaki imparatorluğunu Intel ile birlikte ilan etmiştir. Tek bir bilgisayar üzerinde Intel ve Microsoft firmalarının kâr oranı % 60'tır. Tayvan, Güney Kore gibi ülkelerde anakart yongaları, BIOS'lar, hard disk sürücüleri, modem ve modem kartları gibi parçaları üreten firmaların toplamının kârdan aldığı pay sadece % 39 civarındadır. Genellikle Çin'de örgütlenmiş, *floppy* disk sürücüsü, klavye, CD sürücüsü, bilgisayar kasası gibi parçaları üreten firmaların tek bir bilgisayarın kârından aldıkları pay ise sadece % 0.4 civarındadır. Bilgisayar sektörü de Intel ve Microsoft tarafından yönlendirilmekte bu sektörün standartları bu firmalarca belirlenmektedir (Curry, 1999).

Yeni standartlar dünyası eski standardizasyon sürecini ortadan kaldırmamakta aksine bu süreci daha da güçlendirerek yeni küresel standartların ve yeni marka standartlarının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bunu da ÇÜŞ'ler, yüksek teknoloji ile örgütlenme bilgisine sahip ve kimsenin göremediğini görebilen bir tür *panopticon* hegemonyası yaratarak yapmaktadır.

Yeni dünyada çılgın kâşifler devri sona ermiştir. Bunun yerine, büyük paralar ve yatırımlar sonucunda ortaya çıkartılan, depolanan, istenildiği zaman ve istenildiği oranda piyasaya sürülen ve icattan maksimum kâr elde etme anlayışı üzerine kurulmuş bir egemenlik çağı hayatlarımıza yön vermektedir. İcat-yenilik ve modanın, sistemin dönüştürücü gücü haline gelmesi yeni dünyanın kurallarını ortaya koymaktadır (Dikmen 2001). Salt metalara değil ama her şeyin en yeni modeline sahip olmak üzerinden kurulan bir fetiş kapitalizmi dönemine ulaşmış bulunmaktayız. Günümüzde istenç, maddi gerçeklikle bağlarını kopartmış ve salt bir soyut tüketim istenci üzerinden kendisini gerçekleştirmektedir. Yeni dünya salt istenç olarak ortaya çıkan sahte-tüketim ya da tüketimsicilik anlayışı üzerinden hâkimiyet kurmakta, tüketim, mevcutta sahip olduğunuz malların yeni modellerinin arayışı biçimine dönüşmektedir. Marka egemen süreç 'marka arayışı'na dönüşerek insanlığa yeni tüketimin kurallarını ve standartlarını vermektedir: 'Yeni modeli takip et.' Yeni üst akıl süreçleri de bu yolla ortaya çıkmaktadır.

Eskiden babalarımız bir araba alınca o araba her hafta sonu yıkanır, cilalanırdı. Annemiz belki arka camına iki dilimi kesilip alınmış karpuz şeklinde bir örgü örmüş ve koymuştu. Dolmuşların ön camını dolmuş şoförünün eşinin ördüğü dantel örtü süslemekteydi. Televizyonun ve buzdolabının üzerine serdiğimiz dantel örtü bu eşyalara verdiğimiz değerin işareti idi. Tüketim toplumu olarak görebileceğimiz ve dönemsel olarak 1980 öncesi, yani moda ekonomilerinin hayatımızın merkezine henüz yerleşmediği dönemde metalarla kurduğumuz ilişki tam anlamıyla 'meta fetişizmi' kavramına denk düşmektedir. Metalar bizim emeğimizin ürünüydü ama hayatımızdaki yeri ve onlarla kurduğumuz ilişki biçimi, onları neredeyse bizim efendilerimiz konumuna yükseltmemize yol açıyordu.

Günümüzün 'tüketimci toplum' yapısında ise her markanın yeni modelini özlediğimiz ve sahip olmak için çıldırdığımız bir tüketim istenci sürecine girmiş durumdayız. Artık bu süreçte sahip olduğumuz şeylerin hiçbir değeri yoktur. Sahip olduklarımız, sahip olduğumuz anda değersizleşmekte, bizim gözümüz aynı ürünün bir üst modeline, bir yeni modeline kaymaktadır. Böylesi bir toplumsal algı sisteminde sadece mallar değil her türlü ilişki de sahip olunduğu anda anlamsızlaşır; sahip olunan hiçbir şeyin bir değeri yoktur; gözler hep daha ileri, daha üst modele, daha pahalı bir markaya kayar. İlişkiler de aynen tüketim kalıpları gibi 'pop ilişkilere' dönüşmüştür. Sabun köpüğü gibi anlık oluşur ve yok olurlar.

Küresel Üretim, Üçlü Dünya Hiyerarşisi ve Aynı Mal için İkili Rekabet

Üçlü bir dünya sistemi önerisi Samir Amin'in çalışmalarında da mevcuttur (Amin, 1998). Amin'e göre 'dördüncü dünya' diye adlandırılan bir kategoriyi analizlere dahil etmek gerekmektedir çünkü bu ülkeler, ya hiç sanayileşme devrimi yaşamamış (örneğin, Sahra altı Afrika, orta Amerika ve Hindistan'ın bir bölümü, Pakistan, Bangladeş ve Endonezya) ya da sanayileşmek için girişimde bulunmuşlar ancak rekabet gücü elde edememişlerdir (örneğin, Mısır, Cezayir ve Güney Afrika). Bu iki gruba ek olarak Amin dördüncü dünya ülkeleri arasına Körfez ülkeleri ve Gabon gibi petrol dolayısıyla 'finansal' olarak zengin ülkeleri de katmak gerektiğini düşünmektedir (Amin, 1998). Amin bu ülkelerin başarısızlığının Avrupa'nın stratejik seçimlerinin bir sonucu olduğuna işaret ederek küresel kapitalizmin bir hatası ya da başarısızlığı olarak yorumlamaktadır. Buna göre, Amin'in analizinde de asıl olan şey merkez ve çevre arasında hala söz konusu olan dinamiklerdir; bununla birlikte yeni dünya hiyerarşisinin bir grup ülkeyi bu temel dinamiğin dışına ittiği saptanmaktadır.

Burada Amin'e benzer biçimde biz de üçlü bir dünya hiyerarşisi yaklaşımı geliştirmeye çalışacağız ama Amin'den farklı biçimde klasik merkez ve çevre diyalektiğinin kırıldığını, bunun yerine daha farklı bir yapının geldiğini, bu yapının artık merkez ve çevre arasında gerçekleşen sıfır toplamlı bir oyun gibi kurgulanamayacağını, oyunun daha da acımasız bir hal aldığını, oyun oynandığı sürece merkezin 'oyun alanının sahibi' statüsüyle her zaman pay alacağını ve hatta oyunun oynanmaması gibi bir olasılığın da pek söz konusu olmadığını, çünkü oyunun dünya hiyerarşisine yeni bir kategorinin eklenmesiyle garanti altına alınmış olduğunu iddia edeceğiz.

Buna göre analize esas oluşturacak üçlü dünya sisteminin aktörlerini, '*merkez, çevre ve diğer*' ülke grupları olarak sınıflandırmayı uygun bulunmaktayız.[23] Bu noktada 'ikili rekabet olgusunun taraflarını belirleyerek' basit bir oyun teorisi geliştirmek ve bu üçlü yapıyı analiz etmek istiyoruz.

---

[23] Merkez, çevre ve diğer' kategorileri durağan olarak değerlendirilirse Amin'in 'birinci dünya, üçüncü dünya ve dördüncü dünya' diye adlandırdığı ülke gruplarına karşılık gelmektedir. Ancak bizim analizimizdeki üçlü dünya yapısı durağan olarak değerlendirilemeyecek kadar karmaşık ilişkiler içerisinde yer almaktadır. Çevre ülkeleri kategorisi her an 'diğer' kategorisi içerisine düşmeye veya bu kategoriye yaklaşmaya eğilimli ya da diğer ülkeler diye adlandırdığımız grup, en azından belirli sektörler bakımından, çevre ülkeleriyle rekabet edebilme gücüne erişebilmekte ve 'çevre' ülke olma konumuna yakınlaşabilmektedir. Bu ilişkide değişmeyen ve durağan kalan tek konum merkezin kendisidir. Küresel üretimi düzenleyen taraf olarak merkez her zaman düzenleyici ve belirleyici konumundadır.

Bunun yanı sıra, Amin'in kavramlarından farklı kavramlar kullanma yolunu hem Amin'in kategorilerinden kaçınmak hem de çevre ülkeleri arasına katılamamanın bedelinin 'diğer' olma haliyle karşılanacağını vurgulamak için seçtik. Burada, 'diğer' olma halinin sistemden dışlanmamayı aksine karşılıklı bir ilişkinin içerisinde var olmayı ama 'özne' olarak değil 'nesne' olarak bulunmayı yansıttığı görüşündeyiz.

Küresel üretim sisteminde aynı malın üretimi için ikili bir rekabetin söz konusu olduğunu daha önceden de saptamıştık. Merkez ülke firmaları marka ve uluslararası ağ kurma yarışı içerisine girerlerken, çevre ülkeler için bu rekabetin adı, küresel üretimden pay kapabilme yarışı, şekline dönüşmektedir.

Merkez firmalarının kendi arasındaki acımasız rekabetin en önemli silahı küresel standartların belirlenmesi ve bu standartlar yardımıyla küresel üretimin yönlendirilmesidir. Bu alanda standartların belirlenmesi olgusunu geniş anlamda kavramak gerekmektedir. Standartların belirlenmesi küresel rekabette çok değişik şekillerde ortaya çıkabilmektedir; örneğin günümüzde Dell, bilgisayar pazarlama konusunda standartları belirlemiş ve öne çıkmıştır, benzer biçimde Intel ve Microsoft bilgisayar üretiminin standartlarını belirlemektedir ya da Nike yılda 300 model piyasaya sürerek bu sayının altında model piyasaya sürecek firmaların bu alanda tutunamayacağını ilan etmektedir. Belki de en ilginci ABD'de ev araç-gereci pazarlayan büyük marketler zinciri Home Depot'un kereste satışı konusunda koyduğu standarttır. ABD halkının yağmur ormanlarından yapılan kesimlere ve yağmur ormanlarının talanına karşı duyarlılığını fark eden Home Depot, Green Peace örgütü ile işbirliğine giderek yağmur ormanlarından yaptığı her kesimin sertifikalandırılmasını sağlamakta böylece yerel ülke yönetiminden, Green Peace örgütünden ve Home Depot'dan yetkililerin sertifikalandıracağı ağaçları kesmekte ve satmaktadır. Bu uygulamasını ciddi bir reklâm politikasıyla destekleyince Home Depot, ABD piyasasında kereste ve kereste ürünü satışında neredeyse tekel konumuna gelmiştir. Ayrıca bugün Home Depot aynı alanda etkinlik gösteren irili ufaklı birçok firmayı da aynı standardın uygulanmasına zorlamaktadır. Yağmur ormanlarından yapılacak kesim Green Peace'in de yardımıyla tek bir tüccarın standartlarına ve yönlendiriciliğine bırakılmıştır dersek sanırım Green Peace gönüllülerine çok büyük haksızlık yapmış olmayız.

Çevre ülkelerindeki rekabet ise ucuz emek gücü potansiyelinin yanı sıra üretim yapılacak ülke hükümetlerinin, finansal piyasaların, yedek parça üretiminin vb. ÇÜŞ'lere ve büyük tüccarlara cazip gelmesi üzerinden yürütülmektedir. Daha önceden de bahsettiğimiz gibi hiçbir çevre ülke firması için, bugün üretim yapıyor olmak yarın da üretim yapacağının garantisi değildir. Daha uygun koşullar bulunduğunda üretim hemen başka ülkelere kaydırılabilmektedir. Günümüz küresel kapitalizm koşullarında ise aynı kaliteyi daha ucuza üretecek ülkeler her zaman çok kolaylıkla ortaya çıkabilir. Üretimin başka ülkelere kayması durumunda eski üretici ülkeler kaybetmekte, yeni üreticiler ise kazanmaktadır. Ama her zaman kaybeden ülkenin kaybettiği,

kazananın kazandığından daha yüksek olarak ortaya çıkmaktadır. Aradaki fark merkez ülke ÇÜŞ veya tüccarının kazanç hanesine yazılmaktadır. İlginç olan çevre ülkeleri için buradan 'fiktif kazanmışlık duygusu' yaratılmakta, 'sanayileşiyoruz' sloganlarıyla küresel hiyerarşik/hegemonik yapının daha da güçlenmesinin olanakları doğmaktadır. Buna göre başka bir ülkenin üretim olanaklarını kendi avantajına çeviren bir çevre ülkenin kazandığını iddia etmek oldukça zordur. Çünkü kazanılan şey aynı zamanda daha ucuza üretmeye razı gelmekten başka bir şey değildir. 'Rıza' ile 'zafer' kavramlarının yan yana durabilmeleri ne kadar zor ise bu sistemde çevre ülkelerin küresel üretimden pay alarak kazandıklarını iddia etmek de o kadar zordur.

Kalkınma iktisadının temel varsayımı merkez ve çevre arasında sanayileşme yarışında sıfır toplamlı bir oyunun oynandığı, bu anlamda da çevre ülkelerin sanayileşmesinin merkezin bir kaybı anlamına geleceği şeklindeydi (Jaffe, 1998). Oysa küresel kapitalizm koşullarında merkez-çevre-diğer ülkeleri arasında oynanan oyunun bütüne bakıldığında sıfır toplamlı gibi görünse bile merkez ülkelerinin kaybetmeyeceği bir alanda kurulmaktadır. Merkez ülke firmaları için kayıplar ancak merkez firmalarıyla girdikleri rekabetin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta, çevre ülkeleri ile bu anlamda bir rekabete girilmemektedir.

Küresel kapitalist sistemde oyun oynandığı sürece merkez kazanmaktadır. Aslında oyunun oynanmaması gibi bir seçenek de söz konusu değildir, oyun her zaman garanti altında tutulmaktadır.

Bu garanti dünya hiyerarşisindeki üçüncü gruptan yani 'diğer' kategorisinden gelmektedir. Oyuna katılmamanın ya da oyunun ikili rekabet yapısının dışında kalmanın faturası 'diğer' olmaktır. Bu anlamda ne pahasına olursa olsun çevre ülkeleri oyunun içerisinde kalmak için çaba sarf etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu zorunluluk ise merkezin oyundaki mutlak iktidarının pekişmesine yardımcı olmaktadır.

1999 yılı başında krizin en canlı yaşandığı anda Denizli'de ve İstanbul'da tekstil ve hazır giyim üretimi üzerine yapılan bir çalışmada şunlar gözlenmiştir (Dikmen, 2000a): Denizli'de bazı fabrikalarda işçiler üç aydır ücretlerini alamamakta ama işlerine gidip çalışmaya devam etmektedirler. İşçilerin işlerinden ayrılmamalarının nedeninin fabrikalarda verilen bedava öğle yemeği olduğu anlaşılmıştır. İşçiler karınlarını iyice doyurduktan sonra yanlarında getirdikleri poşetlere yiyecek doldurmakta ve evlerine ailelerine götürmektedirler. Ücret alamadıkları için işten ayrılmanın bedeli bu işçiler için açlıktır.

Üçlü dünya hiyerarşisinin temel mantığı kendisini sadece uluslararası ölçekte değil daha mikro ölçeklerde, ulusal hatta bölgesel ölçekte de göstermektedir. 'Aç kalmaktansa karın tokluğuna da olsa çalışmak her zaman iyidir'.

Kısacası, 'diğer' kategorisi bir yandan oyunun dışında kalmanın faturası olarak çevre ülkeleri için her an bir tehdidi canlı tutmakta, diğer yandan da üretime katılmayı bekleyen en ucuz emek gücü potansiyeli olarak küresel kapitalizmin olanaklarının sınırlarını genişletmektedir. Bu yüzden bu kategoriyi yeni dünya hiyerarşisinin içerisine aktif bir unsur olarak katmanın gerekli olduğu kanısındayız.

Satın Alma Gücü ve Döviz Kuru Rejimi Üzerinden Kurulan Yeni Uluslararası Kaynak Transfer Mekanizması

1999 yılında Denizli'de yaptığımız bir araştırmada Denizli'deki bornoz üreticisi bir firmanın bornozu Amerikalı çok ülkeli bir firmaya sattığı fiyat ile bu Amerikalı firmanın Amerika'da kendi mağazalarında satış fiyatı arasında Türkiye'deki firma aleyhine 1/5 oranında fiyat farkı olduğu saptadığımızdan daha önce bahsetmiştik. Bu ne anlama gelmektedir?

Kısaca bu ampirik saptamayı hemen hepimizin yaptığı bir gözlem üzerinden de açıklamaya çalışabiliriz: Yaz aylarında, gelişmiş ülkelerden ülkemize gelen turistlerin (ki bu kişiler ülkelerinde orta ya da orta-alt gelir grubundan da olabilirler) bizim en üst gelir grubumuzdan insanlarımızın ancak yaşayabildiği düzeyde lüks bir tatili kolaylıkla elde edebildiklerini hatta bu tatile çoğu zaman hiç para biriktirmeden, aylık ücretleri ile sahip olduklarına şahit oluruz. Bunun aksine biz onların ülkesine kendi aylık gelirimizle gittiğimizde ise paramız yetmez hatta en fazla 1-2 haftada bütün aylığımızı bitiririz. Bunu tersine örneğin Hindistan, Kırgızistan, Gürcistan gibi bizden daha düşük gelir seviyesindeki ülkelere gittiğimizde ise gelişmiş ülke insanının bizim ülkemizde yaşadığı lükse benzer bir lüks yaşarız.

Bu ne anlama gelmektedir?

Döviz kuru belli bir ülkenin parasının başka bir ülke parası karşısındaki değerini ifade etmektedir. Ancak bu durumda değerlemede bir sorun var gibi görünmektedir. 100 Kanada dolarının Kanada'daki değeri ile Türkiye'deki, Hindistan'daki, Çin'deki değerleri farklı gibi görünmektedir; azgelişmiş ülkelerde aynı miktarda Kanada doları ile Kanada'da aldığımızdan çok daha fazla mal ve hizmet alabiliriz. Bu adaletsiz parasal değerleme sistemi 1972 Bretton Woods Para Sisteminin kaldırılması ve ABD doları

dâhil tüm paraların serbest piyasa koşullarında değer kazanması ile doğrudan bağlantılıdır. 1972 tarihinden sonra dünyadaki paraların herhangi bir değerli madenle bağlantısı kalmamıştır yani bu tarihten sonra inanıyorsanız cebinizdeki paranın bir değeri vardır inanmıyorsanız yoktur! Elbette bu noktada serbest piyasa koşullarının ne kadar serbest olduğu, paraların kendi arasındaki değişim değerinin ne kadar spekülasyondan ve manipülasyondan uzak olduğu sorusu da anlam kazanmaktadır. Paraların kendi aralarındaki değişim oranlarını gösteren döviz kurları, yukarıda bahsettiğimiz gibi, her ülkede farklı farklı alım güçlerini ortaya çıkarttığına göre serbest piyasa koşullarının çok da serbest olmadığını rahatlıkla iddia edebiliriz. 1972 yılındaki gelişmeden sonra ortaya çıkan bu olguya kısaca her ülkenin parasının satınalma gücü üzerinden değeri ile döviz kuru üzerinden değeri farklı seyretmektedir, diyebiliriz.

Döviz kurları ve satın alma güçleri arasındaki bu farkı kavrayan Dünya Bankası, ülkelerin kişi başına gelirlerini ve buna bağlı olarak gayri safi milli hâsılalarını daha doğru tahmin edebilmek ve ülkelerin gerçek tüketim olanaklarını kavrayabilmek için "satın alma gücü paritesi" (*purchasing power parity*) adı verilen bir hesaplama yöntemi geliştirmiştir. Günümüzde bu hesaplama yöntemi hem Dünya Bankası hem de OECD tarafından yoğun biçimde kullanılmaktadır. Dünya Bankasının "World Development Indicators" arasında 1960 yılından günümüze kadar tüm ülkeler için hem döviz kuru hem de satın alma gücü paritesi üzerinden kişi başına düşen milli gelir oranları, satın alma gücü paritesinin ülkeler için yıllık değişim seyirleri vb. birçok tablo yayınlanmaktadır.

Satın alma gücü paritesi, kısaca, mal ve hizmetler üzerinden bir parasal büyüklük hesaplaması olarak karşımıza çıkar. Belli bir mal sepeti oluşturulur ve bu mal sepetinin farklı ülkelerdeki fiyatlarının gelirle orantılanması üzerinden satın alma gücü paritesi elde edilir. Dolayısıyla döviz kuru gibi sadece parasal bir değeri değil, reel bir değeri ifade etmektedir.

Satın alma gücü ve döviz kuru pariteleri üzerinden hesaplanan kişi başına milli gelir hesaplamalarında ilginç bir görüntü göze çarpmaktadır: 1970'lerin ortalarından itibaren (yani Bretton Woods Sistemi ve Altına bağlı dolar üzerinden örgütlenen döviz sistemi yıkıldıktan sonra) düşük gelir grubu (gelişmekte olan) ülkelerde satın alma gücü ile nominal döviz kuru üzerinden hesaplanan kişi başına milli gelir rakamı arasında ciddi bir fark ortaya çıkmaktadır. Satın alma gücü paritesi üzerinden hesaplanan kişi başına milli gelir, döviz kuru üzerinden hesaplanan milli gelire göre daha yüksektir.

Yüksek gelir grubu (gelişmiş) ülkeler için ise bu iki rakam arasında ya hiç fark yoktur ya da önemsenmeyecek kadar küçük bir fark ortaya çıkmaktadır. Rakamların bu görüntüsü de yukarıdaki gözlemimizi destekler niteliktedir; yani gelişmekte olan ülkelerde daha düşük bir para ile daha fazla mal ve hizmet tüketebildiğiniz için bu ülkelerdeki satın alma gücü daha yüksek olmaktadır. Ya da başka bir deyişle bu ülkelerde daha düşük bir gelirle yaşamak mümkün olabilmektedir. Birkaç rakamla bu olguyu gösterelim:

(Rakamlar 2012 yılı için $ bazındadır.)

Ülke	(1) Döviz Kuru Üzerinden Kişi Başına Gelir	(2) Satın Alma Gücü Paritesi Üzerinden Kişi Başına Gelir	(2/1) Sapma (%)
Avustralya	37 228, 2	35 668,8	+0,9
Avusturya	39 969,7	36 259,3	+0,9
ABD	43 063,4	43 063,4	0
İngiltere	37 849,6	32 722,5	+0,9
Japonya	39 938	31 425,5	+0,8
Hindistan	1 106	3340	-3,02
Türkiye	8 497	13 737	-1,62
G. Afrika	6 003	9 860	-1,64
Slovenya	18 487	24 320	-1,32
Polonya	10 570	18 296	-1,73
Romanya	5 589	11 443	-2,05
Gana	724	1 764	-2,44
Gürcistan	2 070	5 086	-2,46
Kırgızistan	2 076	5 748	-2,77

Kaynak: World Bank, World Development Indicators

Yukarıdaki tablodan dört temel eğilim saptamamız mümkündür:

1. Gelişmiş ülkelerin satın alma gücü ve döviz kuru üzerinden hesaplanan kişi başına milli geliri birbirine çok yakındır.
2. Gelişmiş ülkelerin parası, satın alma gücüne kıyasla az da olsa yüksek değerlenmiştir. Bu ülkelerde yüksek değerlenmiş bir döviz kuruna doğru bir bozulma mevcuttur.
3. Gelişmekte olan ülkelerin döviz kuru ve satın alma gücü pariteleri arasında ciddi oranda bir fark ortaya çıkmaktadır. Bu fark 1,5 ile 5 kat arası değişen bir seyir izlemektedir.

4. Gelişmekte olan ülkelerin parası, satın alma güçlerine oranla düşük değerlendirilmiştir.

Burada literatürde bir yanılsamanın da mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Genellikle gelişmekte olan ülke insanının daha ucuza yaşadığı şeklinde bir yorum yapılmaktadır. Ancak şu soru sorulmalıdır: Kime göre daha ucuz? O zaman gelişmiş ülke parasına göre daha ucuz olduğu çıkar. Bu 'ucuz yaşama' yanılsamasının temelinde de iki para arasındaki değişim oranının satın alma gücüne göre değil bozulmuş bir döviz kuru oranına göre gerçekleşiyor olması yatmaktadır. Doğru bir değerleme aynı miktarda dolar ile dünyanın her yerinde aynı mal sepetini alabiliyor olmak şeklinde olmalıdır. Yani 100 doları TL'ye çevirdiğinizde aynı miktarda malı hem Türkiye'de hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde alıyor olmanız gerekir ancak farklı paralar arasındaki değişim oranı ne yazık ki bu sonucu vermemektedir. Aynı miktar dolar ile Türkiye'de daha fazla mal ve hizmet alırsınız.

Şimdi basit bir hesaplama ile bu rakamların uluslararası ticaret üzerine etkilerini anlamaya çalışalım. Biri düşük gelir grubundan diğeri yüksek gelir grubundan iki ülkeli bir senaryo kuralım.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi gelişmiş ülkelerin çoğunda döviz kuru ile satın alma gücü arasındaki sapma pozitif çıkmaktadır, yani bu ülkelerin döviz kuru yüksek değerlenmiştir. Örneğimizi kolaylaştırmak için Dünya Bankası'nın baz ülke kabul ettiği ve sapmanın sıfır olduğu Amerika Birleşik Devletleri ile Hindistan ve Türkiye arasındaki ticareti karşılaştıralım.

İlk olarak düşük gelir grubundan Hindistan'ı alacak olursak: Amerika Birleşik Devletleri ile Hindistan arasında 20 dolarlık bir ticaret gerçekleştiğini varsayalım. Yaklaşık olarak 1 dolar =60 rupi olduğu düşünülürse dolar ve rupi değişim oranı 60/1 olarak ortaya çıkacaktır. Bu durumda 20 dolarlık ithalat için Amerika Birleşik Devletleri Hindistan'a 1200 rupi ödemiş olacaktır. Ancak buradaki ödeme satın alma gücü paritesi bakımından bir bozulmayı da içerisinde barındıran bir değerleme sisteminde gerçekleşmiştir. 'Adaletli' bir ticaret için 20 doların hem Amerika Birleşik Devletleri'ndeki hem de Hindistan'daki benzer mal ve hizmetleri eşit oranda satın alma yeteneğine sahip bir para değerini içermesi gerekir. Bu 'adaletli' değeri bulabilmek için yukarıdaki tabloda "Fark (%)" sütununda Hindistan için gösterilen fark rakamıyla düzeltmemiz gerekmektedir. Buna göre düzeltilmiş değer (60÷3,02)/ 1 olmalıdır. Bu da yaklaşık 20/1'e tekabül etmektedir. Yani adaletli bir alışveriş karşılığı ödenecek para, eğer her iki ülkede de eşit mal ve hizmeti alma kapasitesine sahip olacaksa 20 rupiye

karşılık 1 dolar verilmelidir. Dolayısıyla 1200 rupilik bir mala karşılık 20 dolar değil 60 dolar verilmelidir. Bu durumda 1200 rupilik bir malı Amerika Birleşik Devletlerine cari döviz kuru üzerinden satan Hindistan'ın kaybı 40 dolar olmaktadır. Kayıp oranı %200'dür.

Şimdi aynı örneği bir de Türkiye için kuralım. Aynı 20 dolarlık alışverişin Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri arasında gerçekleştiğini varsayalım. Satınalma gücü ve döviz kurlarının baz alındığı tarihte 1 dolar 1,93 TL'dir; hesaplamada kolaylık olsun diye 1 doları 2 TL kabul edelim. Yani değişim oranı 2/1 olarak gerçekleşir. 20 dolarlık bir alışveriş karşısında Türkiye 40 TL. alacaktır. Yine yukarıdaki tablodan 'Fark' sütunundan satın alma gücü bozulma oranı ile düzeltecek olursak (2÷ 1,6)/1=1,25/1 olacaktır. Yani 40 TL'lik bir mal karşılığında Türkiye 20 dolar değil 32 dolar almalıdır. 40 TL'lik bir mal ihracatında Türkiye'nin kaybı 12 dolar ya da 24 TL'dir. Kayıp oranı %60'tır. Benzer biçimde Türkiye eğer Amerika Birleşik Devletlerinden 20 dolarlık bir mal aldığında karşılığında 40 TL değil 25 TL ödemelidir. Yani 20 dolarlık bir ithalatta 15 TL fazladan ödemektedir.

Kısacası 1945-1972 arasında uluslararası sistemde "eşitsiz mübadele" kavramıyla anlattığımız, azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru kaynak transferi mekanizması belli oranlarda değişmektedir. Günümüzde satınalma gücü ve döviz kuru pariteleri arasında azgelişmiş ülkeler aleyhine ortaya çıkan bozulma nedeniyle gelişmiş ülkeler uluslararası ticarete konu olan her türlü mal ve hizmet üzerinden kaynak transfer etmektedirler. Bu, eşitsiz mübadele sisteminin tümüyle yok olduğu anlamına gelmemektedir. Yukarıda da anlattığımız gibi eşitsiz mübadele özellikle hassas teknolojiler (*soft technologies*) olarak adlandırdığımız yapı sayesinde orijinal parça ve orijinal marka üretimi üzerinden söz konusu olmaktadır. Bretton Woods çağında azgelişmiş ülkeler hammadde ve yarı mamul malı mamul mal ve makine teçhizat (yatırım malı) ile değiştirmek zorunda kaldıkları için kaybetmekte ve gelişmiş ülkelere kaynak transfer etmekteydiler. Oysa günümüzde azgelişmiş ülkeler sadece hammadde ve yarı mamul mal üretici olmaktan çoktan çıkmışlar *high-tech* ürünler dâhil her şeyi üreten dünyanın üretim merkezleri, küresel fabrikalar haline dönüşmüşlerdir. Kısaca azgelişmiş ülkelerin kaybı yeni sistemde ikili bir boyut kazanmaktadır: hem uluslararası ticarete girdikleri her noktada kaybetmekteler hem de gelişmiş ülkelerin orijinal marka ve orijinal parça üretimine bağımlılıkları dolayısıyla bir tür eşitsiz mübadeleye maruz kalmaktadırlar. Ancak yine de bu ikili yapıya rağmen uluslararası para politikalarının kaynak transferi sürecindeki

ağırlıklı etkisini vurgulamak bakımından, yeni kaynak transferi mekanizmasının en önemli kaynağı döviz kuru pariteleri üzerindeki spekülasyon ve manipülasyon olanaklarının gelişmiş ülkelerin elinde olmasıdır, diyebiliriz. Zira azgelişmiş ülkeler hassas teknolojilere dahi ulaşıp kendi markaları ve kendi orijinal parçalarıyla üretim yapmaya başlasalar bile gelişmiş ülke pazarlarında satış yapmak ve uluslararası ticarete girmek zorunda olduklarından her zaman kaybetmeye mahkûmdurlar.

Ana akım literatürün bu kadar çalışan ama her gün daha çok çalışıp daha çok fakirleşen azgelişmiş ülkelerin fakirliğinin kaynağı olarak ileri sürdükleri gerekçe "azgelişmiş ülkelerde verimlilik oranlarının düşük olduğudur". Oysa yukarıda anlattığımız parasal değerlemedeki bozulma sadece uluslararası ticarette değil cari döviz kuru kullanılarak yapılan bütün uluslararası hesaplamalarda mevcuttur. Örneğin verimlilik[24] analizleri de bu bozulmanın örneklerinden birisidir. Herhangi bir üretimde gelişmiş ülkeler daha verimli, gelişmekte olan ülkeler daha az verimli görünüyorlarsa bu fark büyük oranda cari döviz kuru hesaplamalarındaki bozulmadan kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi verimlilik girdi/çıktı hesabı üzerinden üretilen bir değerdir. Hem girdiler hem de çıktılar, karşılaştırılabilmek için ülke para biriminden cari döviz kuru üzerinden dolara çevrilmekte ve uluslararası karşılaştırma bu şekilde yapılmaktadır. Oysa girdi ve çıktı maliyetlerini dolara çevirirken de bir bozulma ortaya çıkmaktadır ve bu da, uluslararası verimlilik karşılaştırmaları dâhil birçok uluslararası karşılaştırmaya yönelik hesaplamayı etkilemektedir. Dolayısıyla azgelişmiş ülkeleri daha verimsiz gösteren hesaplamalar dâhil uluslararası karşılaştırmaya konu olan tüm hesaplamalar da döviz kuru ve satınalma gücü arasındaki fark temelinde düzeltilmelidir. Bu düzeltme yapıldığında azgelişmiş ülkelerin hiç de verimsiz çalışmadığı görülecektir. Buna rağmen fakirleşmelerinin nedeni uluslararası para sisteminin yanlış ölçüyor olmasıdır; yani kısacası terazi bozulmuştur ve hep gelişmiş ülkelerin lehine tartmaktadır.

Bu noktada örneklerimize geri dönelim: Hindistan ve Türkiye karşılaştırıldığında Hindistan 20 dolarlık bir ihracatta Türkiye'nin tam 3,33 katı daha fazla kayba uğramaktadır. Diğer bir değişle Hindistan'ın kaybı Türkiye'nin kaybının %333 katı kadardır. İki ülke arasındaki kayıp farkının kayda değer olduğuna dikkatlerinizi çekmek isteriz. Burada Türkiye ve Hindistan ticaret yaptığında cari döviz kuru dolayısıyla Türkiye kârlı çıkacaktır, sonucunu

[24] Buradaki kavram 'üretkenlik-*productivity*' olmalıdır. Ancak iktisat literatüründe *productivity* karşılığı olarak çoğunlukla 'verimlilik' kavramı kullanıldığı için kafa karışıklığına yol açmamak için biz de bu paragrafta bu yönde kullanmaya devam ettik.

çıkartabiliriz. Ancak Türkiye bu yapıda Hindistan'a göre avantajlı görünse bile bu yine de tartışmalıdır. Uluslararası sistem ve uluslararası ticaret, doğrudan döviz kuru rejimi üzerinden uluslararası bir hiyerarşiyi örgütlemektedir. Yukarıda anlattığımız küresel üretim sisteminin üçlü hiyerarşik yapılanmasında ara bir kategoride yer alan Türkiye yavaş yavaş üretimden düşerek, üretim olanaklarını daha ucuz işgücü merkezi ülkelere ya da satınalma gücü ve döviz kuru pariteleri arasındaki farkın daha yüksek olduğu ülkelere kaptırarak yavaş yavaş bu modelde "kaybedenler" kategorisine doğru ilerlemektedir. Yani Türkiye kısa vadede avantajlı gibi görünse bile uzun vadede bu sistemde dezavantajlıdır.

Bu noktada bir başka önemli soruna daha değinmekte fayda vardır: Türkiye'de satılan yabancı mallar yabancı para cinsinden ülkemizde yurtdışı fiyatlarından daha pahalıya satılmaktadır. Yurtdışı fiyatları ile karşılaştırıldığında, örneğin, cep telefonundan, spor ayakkabıya, yabancı markalı giyeceklere ve hatta gıda maddelerine kadar birçok ürün ülkemizde daha pahalıya satılmakta[25]; tüketiciler ise mümkünse bu ürünleri daha ucuza getirebilmek için bin bir zahmete katlanarak tanıdıkları vasıtasıyla yurtdışından getirtmeye çalışmaktadır. Örneğin Nike Air Jordan CP3 (ürün kodu: 580580) olan ayakkabının Amerika Birleşik Devletleri fiyatı[26] $86 iken aynı ayakkabının Türkiye fiyatı 285 TL'dir[27]. 285 TL, $148'a karşılık gelmektedir.[28] $86'ı 1,62 düzeltme fark katsayısı ile çarparsak $139 etmektedir.[29] Yani Türkiye'deki düşük değerlenmiş döviz kuru, yabancı bir mal Türkiye'de satışa sunulunca da işlememekte, ürün en az satın alma gücü farkı oranında bir fiyat artışına tabi tutulmaktadır.

[25] Türkiye'de ürünlerin daha pahalı olmasına yönelik olarak genellikle nakliye farkı ya da aşırı vergi gibi argümanlar ileri sürülmektedir. Birinci argüman yani nakliye farkı tümüyle yanlıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde satılan ürün de Amerika Birleşik Devletleri'nde üretilmemektedir. Örneğin aşağıda verdiğimiz Nike ayakkabı Çin Halk Cumhuriyetinde üretilmektedir ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ya da Türkiye'ye ulaştırmak için her iki durumda da benzer bir nakliye gideri söz konusu olmaktadır. Aşağıda verilen Toyota Corolla araba için ise bu argüman tümüyle yanlıştır çünkü bu arabalar ülkemizde üretilmektedir. Vergi farkı argümanı ise elbette söz konusu olabilir ama ne ayakkabı için ne de otomobil için fiyatları neredeyse % 100 artıracak bir vergi uygulaması söz konusu değildir. Kaldı ki gelişmiş ülkelerde de benzer vergiler uygulanmaktadır. Tümüyle vergisiz bir tüketim neredeyse hiçbir ülkede mümkün değildir. Hatta birçok gelişmiş ülkede bizdekinden daha fazla vergi uygulandığı gerçeği de ayrı bir tartışma konusudur. Buna rağmen yabancı markalı ürünlerin gelişmiş ülkelerdeki fiyatları ile ülkemizdeki fiyatları arasında çok ciddi farklar söz konusudur.

[26] Ayrıntılı bilgi için bakınız: http://www.ebay.com/itm/580580-061-NEW-NIKE-AIR-JORDAN-CP3-VI-AE-BLACK-CRIMSON-WHITE-CHRIS-PAUL-JO700-/221215762468?pt=US_Men_s_Shoes&var=&hash=item33817ca824 (erişim tarihi: 11/08/2013)

[27] Ayrıntılı bilgi için bakınız: http://www.zizigo.com/nike/?sortfield=price&ordering=DESC&cinsiyet=27 (erişim tarihi 11/08/2013)

[28] $1 = 1,93 TL olarak alınmıştır (hesaplamanın yapıldığı tarih: 11/08/2013).

[29] Bu verdiğimiz örnekte fiyat artışı, satın alma gücü paritesi farkından bile daha fazla çıkmaktadır. Bu ekstra fark vergiden kaynaklanabileceği gibi ithalat tekelerinin tekel kârlarından da kaynaklanıyor olabilir. Bunun için bu ürüne ABD'de uygulanan vergi oranı ile Türkiye'de uygulanan vergi oranını karşılaştırmak gerekmektedir.

Benzer hesaplamaları cep telefonundan, bilgisayara, giyim kuşamdan gıda ürünlerine kadar birçok başka ürün için de kolaylıkla yapabiliriz. Sonuç hep benzerdir. Yabancı bir marka ürün ülkemizde satıldığı zaman en az satın alma gücü farkı oranında bir fiyat artışına tabi olmaktadır. Hatta aynı sonuca ülkemizde üretilip ülkemizde satılan arabaların fiyatlarını yabancı ülke fiyatlarıyla karşılaştırdığımızda bile ulaşabiliriz. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri Kuzey Karolina eyaleti için 2013 model sıfır bir Toyota Corolla için fabrikanın önerdiği (araca bütün opsiyonel özellikler eklendikten sonra) $17 090'dır.[30] Ülkemizde ise 14 farklı çeşit Toyota Corolla üretilmektedir ve ülkemizde üretilen arabaların fiyatı 44 500 TL'den 71 600 TL'ye[31] kadar değişmektedir. Amerika'daki fiyatı TL'ye çevirdiğimizde 32 983 TL'ye denk gelmektedir. Bu fiyat tüm opsiyonel seçeneklerin eklendiği bir model araba için verilen fiyattır. Türkiye'de en alt düzey Toyota Corolla bile bundan %35 (1,35 kat) daha pahalıdır. Türkiye'de üretilen en üst model Toyota Corolla ise Amerika Birleşik Devletleri'ndekinden %117 (2,17 kat) daha pahalıdır. Bu fiyat farkında satın alma gücünden kaynaklanan fiyat artışı büyük oranda etkilidir. Üstelik Amerika Birleşik Devletleri'nde satışa sunulan arabaya, bu arabalar Amerika Birleşik Devletleri'nde üretilmediği için, uluslararası nakliye bedeli de eklenmektedir. Oysa Türkiye'de satışa sunulan Toyota Corolla arabalar ülkemizde üretilmektedir ve en fazla şehirlerarası nakliye bedeli söz konusudur.

Yani ihraç ederken kaybettiğimizden çok daha fazlasını ithalat sürecinde kaybettiğimizi söylemek mümkündür çünkü Türkiye'ye girdiğinde malların fiyatları satınalma gücü farkı oranında pahalılaşmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin tüketimden düşmesinin önemli nedenlerinden birisi de budur.

Daha da vahimi özelleştirme sürecinde yerli fabrikalarımızın (özellikle KİT'lerin) yabancı sermayeye devri sürecinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin günümüzde şeker fabrikalarının özelleştirilmesi söz konusudur. Yabancı sermayedarların şeker fabrikalarını satın alması durumunda (örneğin fabrikaları Amerika Birleşik Devletleri'nden bir firmanın satın alması durumunda) en az Türk tüketicisinin satın alma gücü ve cari döviz kuru farkı oranında, yani 1,62 oranında şekerin ülkemizdeki fiyatı artacaktır. Bu durumu ülkemizde pazarlanan birçok başka yabancı üründe de görmek mümkündür. Et ve Balık Kurumu özelleştirmelerinde ve Süt Endüstrisi Kurumu özelleştirmelerinde benzer sorunlar yaşanmış, et ve süt sektörü bundan büyük zarar görmüş, en

[30] Ayrıntılı bilgi için bakınız: http://www.truecar.com/prices-new/toyota/corolla-pricing/ (Aynı sayfada önemli bir indirimle bu araba $16 030'a satılmaktadır ancak biz üretici firmanın önerdiği fiyatı temel aldık.) (erişim tarihi 11/08/2013)

[31] Ayrıntılı bilgi için bakınız: http://www.yenicorolla.com/Home/IndexIpad (erişim tarihi 11/08/2013)

çok da tüketicimiz bundan etkilenmiş, et ve süt fiyatları üzerinde yapılan spekülasyonlar tüm ülkeyi en çok da tüketicimizi olumsuz yönde etkilemiştir. Sonuçta, et ve süt fiyatlarında ortaya çıkan dalgalanmaları engellemek ve piyasa fiyatlarına müdahale edebilmek için Et ve Süt Kurumu kurulmuştur. Kurumun temel hedefi et ve süt fiyatlarındaki dalgalanmalara müdahale etmek, ithalatın kamuya olan yükünü azaltmak ve tüketicinin yerli et tüketmesini özendirmek olarak belirlenmiştir.[32] Kısaca yukarıda şeker için öngördüğümüz senaryo et ve süt için büyük oranda gerçekleşmiş; ülke ithalata bağımlı hale gelmiş, vatandaşlarımız da et ve süt ürünlerini daha pahalıya tüketmek zorunda kalmışlardır.

Küçük Meta Üreticileri Teknolojiye Yenik Düşerken

1999 yılında Denizli'de tekstil ve hazır giyim üreticileri üzerine yapılan bir çalışmaya (Dikmen, 2000a) göre, genel olarak Denizli, Babadağ ve köylerindeki dokumacıların fakirlikleri, teknolojik sıkışmışlık ve gerilikten kaynaklanmaktadır. Babadağ'da genellikle evlerinin altında, bir veya iki mekanik dokuma tezgâhı (ya -halk deyimiyle- 'kara tezgâh' ya da *Jacquard*'lı tezgâhlar) ile dokuma yapmaya ve bu yolla hayatlarını kazanmaya çalışan küçük meta üreticileri bulunmaktadır. Bu tezgâhlar, 1800'lerin teknolojik gelişmişlik seviyesindeki üretim araç ve gereçleridir[33]. Kara (veya düz) tezgâhlar düz (motifsiz) kumaş dokumakta ve elektrik enerjisiyle çalışmaktadır. Bütün gün çalışması durumunda dokuduğu kumaş miktarı aylık 80-100 metre civarındadır. *Jacquard*'lı (halk buna 'Jakarlı' demektedir) tezgâhlar ise yine aynı dönemin teknolojisini yansıtmakta olup, bilgisayar mantık sisteminin en ilkel kullanım tarzıyla donatılmıştır ve bu sayede dokunan kumaş üzerine motif atabilmektedir. Bu makineler, üzerine yerleştirilen özel bir kâğıttaki delikleri tanıyarak delikli yerlerde kısa, deliksiz yerlerde de uzun iplikli dokuma yapmakta ve örneğin, bir havlu üzerine kabartma niteliğinde desenler kondurabilmektedir.

Her iki tezgah da (el tezgâhlarını saymazsak), sanırım, dünya yüzünde şu anda dokuma yapılan en eski dokuma makinesi örnekleridir ve 'müzeliktir'[34] Bununla birlikte Türkiye'de hala önemli bir kesim bu tezgâhlar sayesinde geçimlerini sağlamakta, dokuma yapmaktadır. Ancak her gün daha çok kaybederek...

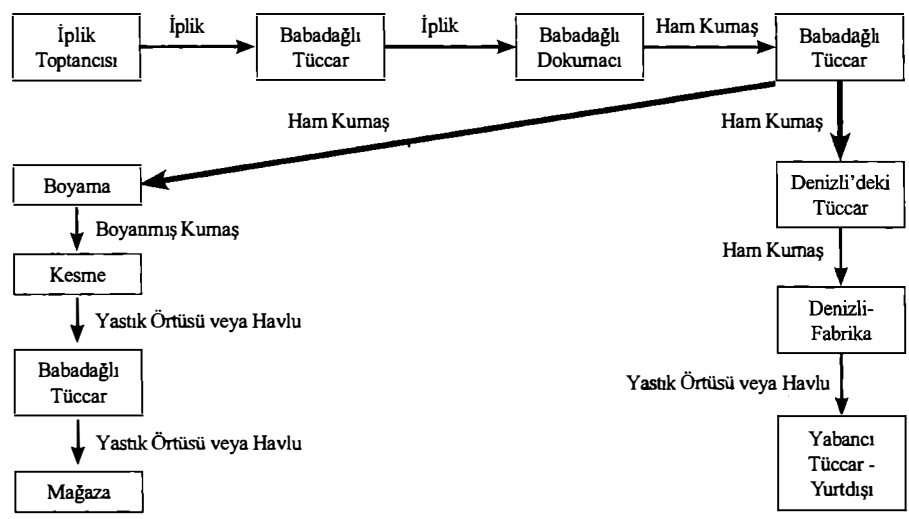
[32] www.esk.gov.tr (erişim tarihi: 12 Ağustos 2013)

[33] Karl Marx, Kapital'de (Marx, 1986: 397, 18 nolu dipnot), şöyle yazıyor: 'Mekanik dokuma tezgâhı, başlangıçta, esas olarak ağaçtan yapılırdı; geliştirilmiş yeni şekli demirden yapılıyor.' İlginçtir, Denizli'de ve Türkiye'nin başka birçok yerinde çok yaygın olarak kullanılan kara tezgâhlar ve *Jacquard*'lı tezgâhlar hala ağaçtan yapılıyor.

[34] Washington D.C., *National Museum of American History*'de her iki dokuma tezgâhı da eski dokuma tezgâhı örnekleri olarak sergilenmektedir.

Babadağ'da üretimin örgütlenmesinde 'tüccar' olarak adlandırılan kişilerin çok büyük bir etkisi bulunmaktadır. Her ne kadar Babadağlı üretici kendi işyerine sahip bir girişimci olarak görünse de bu üretim sisteminde adeta işçileşmektedir. Tüccar, ipliği leventlerle alıp üreticiye vermekte ve dokunmuş kumaşı üreticiden geri almaktadır. Böyle bir yapıda üreticinin, çalışma saatlerinde bir esneklik olabileceği düşünülse bile bu genellikle söz konusu değildir. Üreticinin bu üretim sisteminde hemen hemen hiçbir düzeyde esnekliği yoktur ve genellikle evde tezgâhlar 24 saat çalışmaktadır. Evden birinin mutlaka tezgâhların başında durması gerekmektedir. Çünkü tezgâhlar ip kopartınca kendi kendilerine durmamakta, çalışmaya devam etmektedir. İp kopartınca tezgâhın bir nezaretçi tarafından durdurulması ve ip tekrar bağlandıktan sonra çalıştırılması gerekmektedir. Babadağ'da küçük meta üreticiliği, daha çok bir aile üretim biçimi olarak ortaya çıktığı için aile fertleri kendi aralarında bir vardiya sistemi kurarak nöbetleşe çalışmaktadır.

Babadağ'da dokunan kumaşın pazarlaması tamamıyla tüccarlar tarafından yapılmaktadır. Tüccarlar hem üretim aşamasında hem de pazarlama aşamasında oldukça yüksek miktarda bir esnekliğe sahiptir. Hangi üreticiye sipariş verileceği veya ne kadar ürettirileceği, ne kadar satıp ne kadar stoka yönelineceği hep tüccarların karar verecekleri konulardır. Dokunan kumaş ya havlu ya da yatak çarşafı ve nevresimi yapmak için kullanılan ham bezdir. Tüccarlar dokutturdukları kumaşı başka işlemlere de tabi tutturarak nihai ürün haline getirip kendi mağazalarında veya herhangi başka bir mağazada satışa çıkarabilecekleri gibi Denizli'de yabancı markalar için fason üretim yapan fabrikalara ham kumaş olarak da satabilmektedirler. Babadağ'daki üretimin arz zinciri şu şekildedir:

Üretim sürecinde Babadağlı üretici tamamen edilgin konumdadır. Hatta üretimin birim fiyatını belirleme yeteneğine bile sahip değildir. 1999 yılındaki fiyatlar itibariyle, tüccar üreticiye metre başına 25 000 TL. (6.4 cent) ödemektedir. Ayrıca bu fiyat 1995-1999 yılları arasında hiç değişmemiştir. Bu çerçevede evinde 24 saat dokuma yapan bir dokumacı ayda 25-30 milyon TL arasında gelir elde etmektedir. Basit bir karşılaştırma yaparak dokumacılar şu yargıya varmaktadırlar: 'Üç yıl önce bir metre kumaş dokuyarak 3 somun ekmek alabilmekteyken, bugün aynı miktarda dokuma yaparak yalnızca yarım somun ekmek alabilmekteyiz.'

Dokumacılardan biri olan Kerim, hayat koşullarını şu şekilde anlatmaktadır:

> Bir oğlum var, hocam, Allah herkesinkiyle beraber benimkini de bağışlasın. Karım da hamile, önümüzdeki ay doğum yapacak hayırlısıyla. Benim eve Jakarlı makina kuramıyorum, en az 5 metre yükseklikte tavan lazım. Benim evin tavanı alçak. 2 tane düz tezgâh kurduk o yüzden. Belki Jakarlı tezgâh olsa biraz daha fazla kazanırdık, ama çok da fark etmiyor aslında, yan komşununki Jakarlı, bizden pek bir farkları yok. (...) Üst katta yaşıyoruz. Sadece bir oda var. Mutfak, yatak odası, oturma odası, oğlanın ders çalıştığı oda hep aynı. (...) Burada makinaların başında mutlaka birisinin durması lazım. İp kopunca makine boşuna çalışır yoksa. Boşa masraf, elektirik parası falan anlayacağın. O yüzden, oğlanla ben bütün gün çalışırız burada. Benim uyuduğum zaman oğlan idare ediyor makineleri. Onun çok çalışmasını istemiyorum aslında, okulu var, okusun istiyorum ama yapacak başka birşey yok. Hanım da hasta. Bizim oğlan bir de ev işlerinde annesine yardım ediyor. Ne yapsın? Okuldan sonra 6 saat makinelerin başında duruyor, o arada ben uyuyorum. Sonra hep ben duruyorum makinelerin başında. (...) Aylık gelirimiz 25 milyonu geçmez. Bizimki hayat değil, rezillik! (...) Yasal olarak senin şu karşında duran adam işyeri sahibi. Ama şimdi herhangi bir fabrikada ayda 25 milyona iş bulsam bir dakka durmam giderim. Ama iş yok. Sıkıştık kaldık biz buraya. Makineleri satmaya kalksan 10 milyon ancak eder. Devlet bu hurdalara her yıl 80 milyon vergi istiyor. Biz vergiyi falan da ödeyemiyoruz kaç yıldır. 6 aydır da elektrik faturasını ödeyemedim. Bir yıl var benim Bağkur primini de yatıramadık. Gittiği yere kadar bu iş. Sonra ne yapsam bilmiyorum. İstanbul'a mı göçsem diyorum. Ne dersin hocam, göçsem iş bulabilir miyim? Hani biz kendimizden geçtik, bari şu oğlanı okutsaydık.

Kerim ve ailesi 1988'de köyden Babadağ'a gelmişler. 1984'lerden sonra açılan devletin tekstil teşviklerinden yararlanan Babadağlı yerli üretici bu teşviklerle Denizli'ye göçüp fabrika kurmuş veya fabrika kuran akrabasının yanına ustabaşı, müdür vb. olarak işe başlamış. Babadağ'daki evler

boşalınca bu evlere yakın köylerden ikinci bir göç dalgası başlamış. Kimi evleri satın almış kimi kiralamış makineleriyle birlikte. 1980'ler genel olarak tekstilin Türkiye'de parlayan bir yıldız olarak ortaya çıktığı dönemler olduğu için herkes para kazanmış. Babadağ'daki dokuma tezgâhları sadece yurtiçi talebe yönelik olarak çalışmıyor. Denizli'deki fabrikalar yabancı markalar için fasoncu olarak çalışıyorlar ve üretimde yetişemedikleri yerlerde Babadağlı imalatçıdan da ikinci el fasoncu olarak yararlanıyorlar. Böylece belli oranda Babadağlı üretici sadece yurtiçi talebe değil, küresel meta üretimi süreçlerine de eklemlenerek üretim yapıyor. Bu dönemde Babadağlı üreticiler siparişleri yetiştirmekte güçlük çekiyorlarmış. Ne zaman ki 1996-97'de tekstil krize girmiş, krizden en çok Babadağlı küçük üretici etkilenmiş. Siparişler kesilmeye, daha önce dört makine çalıştırıyorlarsa tek makine için zorlukla iş bulabilmeye başlamışlar. Ayrıca piyasada hiç kimse artık kara tezgâhlarda dokunan kumaşları satın almak istememeye başlamış. Çünkü zaten oldukça kötü olan kalite bir de üreticiler tarafından daha az iple daha fazla miktarda dokuma yapabilmek için bozulmaya başlanmış. Bir üretici durumu şu şekilde anlatmakta:

> Biz burada görüp görebileceğin en kötü kumaşı dokuyoruz. Bizim kumaşlar aslında tül gibidir. Ama çarşıdan alınca anlamazsın bunu. İplik dokurken kırılmasın diye haşıllanıyor ya işte o ipliği kalınlaştırıyor. Haşıl bildiğin mısır nişastası, ipler bu nişasta sayesinde mukavemet kazanır. Ama bizim kumaşları bir de suya sok çıkart, o zaman görürsün. Tül gibi kalır. Bak bu dişli orijinali. Ben bunun 3 kat daha küçüğünü alıp makineye taktım. Makine daha hızlı çalışır daha gevşek dokur bu dişliyle. Bu dişlileri 1 milyona her yerde satıyorlar. Burada herkes bunu kullanır. Böylece daha az iple daha çok metre dokuruz. Ama bu bile kurtarmıyor bizi. Biz ölmüşüz de ağlayanımız yok.

Aynı üretici kendilerini 'zurnanın en son deliği' olarak nitelemektedir. Yani bir yerde bir kriz olduğunda en çok kendilerinin etkilendiğine, en önce kendilerinin gözden çıkarıldığına, kimsenin onları hatırlamak istemediğine, hatırlasalar bile umursamadıklarına dem vurmaktadır.

Babadağlı dokumacıların bir derneği var. 1998'de dernek grev kararı almış ve Denizli'deki küçük meta üreticilerinin büyük çoğunluğu bu karara uyarak 3 ay boyunca dokuma yapmamış. 3 ayın sonunda tüccarlar dokuma fiyatını 5 000 TL. (1999'da 1.3 cent) artırmaya karar vermişler ve metre başı üretim fiyatı 30 000 TL. (7.7 cent) olmuş. Ancak bu fiyat sadece bir hafta geçerli kalmış. Bir hafta sonra tüccarlar krizi bahane göstererek fiyatı tekrar 25 000 TL/metre'ye indirmişler. Üreticilerin yeni bir grev yapmaya güçleri yok, bu yüzden tüccar ne verirse kabul edip bu fiyattan dokuma yapmaya çalışıyorlar.

Bununla birlikte bu üretim sisteminden tüccarların da kazanabildiğini söylemek çok güç! Tüccarlar piyasada para kazanmalarına yarayacak oranda bir güçlerinin olmadığına inanıyorlar ve zaten içinde bulundukları üretim sisteminin herkesi fakirleşmeye sürüklediğini iddia ediyorlar:

> Biz mallarımızı satmak için müşteri bulamıyoruz. Kimse kara tezgâhlarla dokunmuş kumaşları istemiyor. Haklılar da! 30 yıl önce Babadağ Türkiye'nin en birinci dokuma merkeziydi. Herkes el tezgâhlarında dokuma yapıyordu. El tezgâhları ile çok çeşitli mal üretebiliyorduk. Hem o zaman dokumacı ipliğini de kendi yapıyor, kendi haşıllıyor, leventlere kendi sarıyordu. Sonra daha çok dokumak için herkes bir yarışa girdi. Önce kara tezgâhlar alındı. Sonra parası olanlar makinelerini yenileme yarışına girdi. Yeni makineler daha çok üretim, daha kusursuz üretim sağlıyor. Şimdi öyle makineler var ki sadece iplik kopunca kendi kendine durmakla kalmıyor, kendi kendini de yağlıyor. Tam otomatik makinen varsa 5 makineye tek bir adam bakabilir. Hem de evde televizyon seyrederek. (...) Mesela ben... Ben tüccarım ama hem de sanayide de bir fabrikam var. 20 işçi çalışıyor 7 tane de otomatik dokuma tezgâhım var. Ama her gün zarar etmeye mahkûmum. (...) Bu işte makine seçiminde çok yanlış kararlar verdiğim için çok zararlar ettim. Sade ben mi, herkes! Mesela 10 yıl önce Rusya'dan bir makine getirtmiştim. Bir yıl bile kullanamadım. Yeni makineler almak zorunda kaldım. (...) Bu işte her 2-3 yılda bir makinelerini yenilemelisin. Çünkü teknoloji çok hızlı değişiyor. Bu değişikliği bir kaçırırsan bir daha yakalayamazsın. Bir kere elindeki makine eğer uzun süre kalırsa bir daha hayır etmez. Satsan para etmez. O yüzden daha para ediyorken satıp yenisini almalısın. Ayrıca eğer piyasadaki payını sürdürmek istiyorsan makineni yenilemek zorundasın. Sonra sana biri sipariş verecekse gelir makinene bakar. Kötü makineye kimse sipariş vermez.

Sistem genel olarak sipariş üzerine kurulu olduğu için her düzeyden üretici, sipariş verenlere bağımlı hale gelmiş durumdadır. Türkiye'nin tekstil üretiminin çok büyük bir kısmı yurtdışına ihraç edilmektedir. En büyük fabrikasından en küçüğüne Türk tekstil ve hazır giyim üreticisi yabancı markalar için birinci veya ikinci el fasoncu olarak çalışmaktadır. Fason üretiminin toplam üretime oranı örneğin Denizli için % 99-100 civarındadır (Dikmen, 2000b). Benzer biçimde, Avrupa'nın en büyük tekstil ve hazır giyim fabrikalarından biri olan Altınyıldız da üretiminin % 70'ine yakın bir kısmını yabancı markalar için fason olarak üretmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak Türk tekstil üreticilerinin nihai ürün ürettikleri ama nihai pazara bir türlü giremedikleri söylenebilir. Dolayısıyla yukarıda alıntılanan tüccarın son cümlesinden yola çıkarak söylenebilir ki, Türkiye'de her düzeydeki tekstil ve hazır giyim üreticisinin uluslararası şirketlerden sipariş alabilmesi için

makine parkını sürekli yenilemesi gerekmektedir. Yoksa siparişler, makine parkı daha yeni olan firmalara doğru kaydırılır. Bu yüzden sektörün yabancı tüccar ve üreticilere bağımlılık düzeyi iki katına çıkmaktadır, bir yandan makine ve teçhizat bağımlılığı diğer yandan üretimin bağımlılığı.

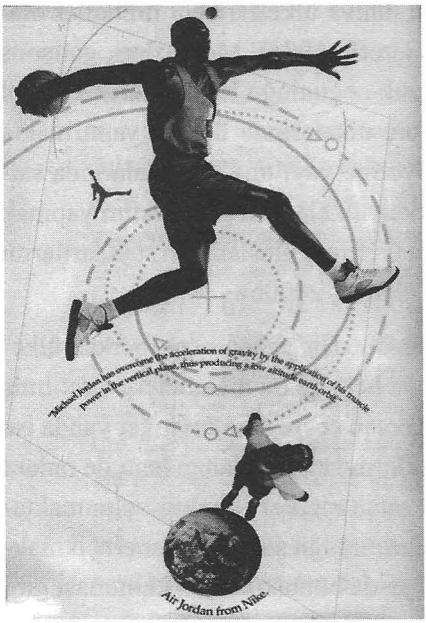
Aslında 1980'lerden sonra küresel meta üretimi süreçleri bu şekilde işlemektedir. Eski sanayi devi merkez ülkeleri, sanayi üretimlerini büyük oranda azaltmışlar, bunun yerine üçüncü dünya ülkeleri yeni üreticiler olarak ortaya çıkmışlardır (Dicken, 1999; Gereffi, 1994). Merkezleri, gelişmiş ülkelerde bulunan ve sermayelerinin büyük çoğunluğu bu ülkelerce kontrol edilen ÇÜŞ'ler ucuz işgücü cenneti çevre ülkelerinde üretim yaptırmakta ve bu üretimlerini dünyanın hemen her yerine yayılmış mağazalarında satmaktadır. Yeni dünya ekonomisinde merkez ülkelerinin rolü üretim yapmak değil, küresel üretimi kontrol etmek ve bu üretimin uluslararası standartlarını saptamak şeklinde ortaya çıkmaktadır (Dikmen, 2000b).

Böylece ortaya şöyle bir yapı çıkmaktadır: Bir yanda hem merkez ülkelerinden makine ve teçhizat almak zorunda hem de bu makinelerle üretilmiş malları merkez ülkelerine satmak zorunda olan çevre ülkeleri diğer yanda ise hem çevre ülkelerinin ucuz işgücü olanaklarından yararlanan hem de onlara katma değeri yüksek makine ve teçhizat satan merkez ülkeleri bulunmaktadır. Merkez ülkeleri bu ilişkiden, ilişki yürütüldüğü sürece kazançlı çıkmaktadır. Üstelik bu ilişkinin yürütülmemesi ya da bunun dışında kalınması gibi de bir durum söz konusu değildir, çünkü dünyada siz üretmediğiniz zaman üretmeye hazır olan onlarca yeni üretici ülke ve binlerce firma bulunmaktadır. Üstelik bu ülke ve firmaların bulunması ve her geçen gün bunlara yenilerinin eklenmesi de merkez ülkeleri için yeni kazanç kapıları demektir çünkü üreticiler kulübüne katılmak için makine ve teçhizat almak gerekmektedir. Bu tartışmayı daha da ileri götürerek, merkez ülkeleri üretimin bir ülkeden diğerine akmasından kâr etmekte, üstelik yeni ülkelerin üreticiler kulübüne katılmasından da iki kat kâr etmektedir, diyebiliriz. Çünkü kulübe yeni katılan ülkelere hem makine ve teçhizat satmakta hem de daha ucuz işgücü merkezlerini devreye sokarak üretim maliyetlerini düşürmekte, dolayısıyla kârlarını artırmaktadır.[35]

Daha ilginç sonuçlar yukarıdaki saptamalar dinamik bir analize tabi tutulduğunda ortaya çıkmaktadır ve sanırım küresel kapitalizmin özü de burada

[35] Ege Bölgesi Sanayi Odası, '1999'a Girerken Global Krizin Ege Bölgesi İmalat Sanayiine Etkileri: E.B.S.O. Anket Raporu' isimli raporuna göre Türkiye'de 1996 yılı sonunda sektörde ortaya çıkan krizin temel nedeni Türk hazır giyim üretimine olan uluslararası talebin azalması ve bu talebin Romanya, Bulgaristan, Çin gibi daha ucuz işgücü olanaklarına sahip ülkelere kaydırılmasıdır (E.B.S.O., 1999).

yatmaktadır. Günümüzde küresel kapitalizm esas olarak malların modellerinde değişiklikler yaratarak ve tüketicileri bu malları almaya zorlayarak para kazanmaktadır. Yukarıda tartışmaya çalıştığımız Babadağ örneği de bu tür bir dinamiğin sonucudur. Babadağlı küçük meta üreticileri makine ve teçhizatlardaki teknolojik yenilenmenin hızına ayak uyduramamış ve yok olmaya mahkûm olmuştur. Yeni çağın fetişi 'hız' ve 'değişim'dir.

Intel ve Microsoft her altı ayda bir bilgisayar sektörünü kendi belirlediği standartlarda mal üretmeye zorlamakta ve bu yolla her bir bilgisayarın üretiminden elde edilen kârın yaklaşık %60'ını bu iki şirket almaktadır. Şu veya bu şekilde tüketiciler de altı ayda bir olmasa bile en az yılda veya iki yılda bir bilgisayarlarını yenilemek zorunda kalmaktadır. Eğer tüketiciler bilgisayarlarını yenilemezlerse en iyi ihtimalle internet bağlantısı yapmakta zorlanacaktır. Benzer biçimde, Nike da yılda ortalama 24 değişik kategoride, 300 değişik model 900 değişik stilde ayakkabı piyasaya sürmektedir (Korzeniewitcz, 1994). Nike'ın dünya yüzünde herhangi bir yerde bir fabrikası yoktur. Üretim tamamen üçüncü dünya ülkelerindeki fason üretim yapan fabrikalarda geçekleşmektedir. Nike'ın en büyük maliyet kalemini, narin teknolojiler *(soft technologies)* olarak adlandırabileceğimiz marka tutundurma, reklâmasyon, ürün tasarımı vb. giderleri oluşturmaktadır. Nike, özellikle genç tüketicileri yaptığı büyük reklâmlarla kendisine bağlamakta, Michael Jordan'a (Nike Air'e referansla) '*Air Jordan*' olması için milyonlarca dolar para dökmektedir. Nike reklamlarında Michael Jordan dışında Carl Lewis, Jackie Joyner-Kersee, Sebastian Coe ve Oscar Pistorius gibi ünlü isimleri kullanmakta, reklamları dünya çapında ses getirmekte, alanında birçok ödül alıp herkes tarafından konuşulmaktadır. Nike logosunu, 'hareket et' ('*move*') ya da 'sadece yap' (*'just do it'*) sloganlarını dünya yüzünde herhalde bilmeyen yoktur!

Küresel kapitalizm, şu ya da bu şekilde merkez ve çevre ülkeleri arasında bir hiyerarşik yapılanma ortaya çıkarmaktadır. Küresel üretimin örgütlenmesine ve küresel üretimden ülkelerin aldığı paylara bakınca bu hiyerarşi daha

açık seçik gözlenebilmektedir. O halde teknoloji ve teknolojik gelişmenin bunda bir etkisi var mıdır? Bu yapılanmada teknolojik gelişme saf ya da suçsuz bir gelişme olarak mı görülmelidir?

Genel eğilim, teknolojik gelişme olgusunun 'verili' olarak kabul edilmesi ve uluslararası rekabetin bu verili koşullar altında yürütüldüğü savunusuna dayanmaktadır. Buna göre uluslar, kurumlar ve kişiler teknolojik gelişmeye ayak uydurabildikleri oranda gelişme ve kalkınma sağlayabilirler, ayak uydurulamadığı durumda böyle bir gelişmeyi beklemek de abes olur, şeklindedir. Ancak, belki de esas sorgulanması gereken şey bu yaygın kanıdır. Acaba teknoloji ve teknolojik gelişmenin verili bir durum olarak kabul edilmesi başlı başına uluslararası hiyerarşiyi pekiştiren, üçüncü dünyanın fakirleşmesini hazırlayan nedenleri görmemizi engelleyen bir gerçeklik durumu olabilir mi? Kanımca bu soruya verilecek yanıt, evettir. Salt teknolojik gelişme değil, teknolojik gelişmenin kurgulanış biçimi de bizi körleştirmektedir.

1980'lerden sonra kendini hissettiren eğilim, teknolojinin fetiş haline getirilmesi değildir. Kapitalizm, gelişmesinin dinamiklerini doğrudan teknoloji malı satma yoluyla değil, her tür malın yeni modelini satma yoluyla geliştirmektedir. Bu gelişme, kendisini daha çok 1980'lerden sonra baskın olarak hissettirmiş ve bu anlamda kapitalist üretim örgütlenmesinde çok temel bir değişiklik ortaya çıkmıştır (Dikmen, 2000b). Yeni fetişin adı, 'Değişim'dir.

Marx, meta fetişizmini şöyle anlatıyor:

> Fiziksel şeyler arasında, fiziksel bir ilişki vardır. Ama metalarda, bu farklıdır. Şeylerin, *qua* metaların varlığı ve bunlara meta damgasını vuran emek ürünleri arasındaki değer-ilişkisi ile bunların fiziksel özellikleri arasında ve bu özelliklerden doğan maddi ilişkiler arasında mutlak olarak bağ yoktur. Burada insanlar arasındaki belirli toplumsal ilişki, onların gözünde, şeyler arasında düşsel bir ilişki biçimine bürünüyor. (...) Emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan şeye, ben, Fetişizm diyorum. (Marx, 1986: 87, 88)

Yani, fetişlerin dünyası, toplumsal ilişkinin gözden kaybolmasına ve bu ilişkinin sanki nesneler (ya da şeyler) arasındaki bir ilişkiymiş gibi algılanmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda şeyler ve şeylerin dünyası sanki insanların dünyasına yön veriyormuş gibi olmaktadır. Toplumsal emeğe el koyma mücadelesi, metalara sahip olma, mal ve hizmetlerden daha çok yararlanma, kısacası basit bir zenginlik-fakirlik tartışması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu yolla, sınıflar mücadelesi ve burjuvazinin toplumsal emeğe sahip olma çabası, kıt kaynakların bireyler arasında 'bölüşüm problemi'ne dönüşmektedir.

Sınıflar mücadelesi bu yolla anonimleşmekte; insanlar, doğası gereği, daha çok mal ve hizmet kullanmak isteyen (çünkü 'insan ihtiyaçları sınırsızdır') ama kaynaklar kısıtlı olduğu için bunu paylaşmak zorunda kalan yaratıklar olarak algılamaktadır; sınıf da bu sayede etkisizleşmekte, gücünü yitirmektedir. Yani, toplumsal ilişkilerin üzerine bir perde gibi inen ve gerçeği bizden saklayan bir başka gerçeklik bu yolla üretilmektedir.

Marx, nesnel dünya ile toplumsal dünyayı, belki de en güzel biçimde, meta fetişizmi kavramını tartışırken ayırmakta (ancak bu ayrımı yaparken de her ikisi arasındaki bağları da olağanüstü bir ustalıkla ortaya koymaktadır) ve bu anlamda da klasik Alman okulu birikimine sahip bir yazar olarak karşımıza çıkmaktadır. Metalar, insanlar için salt kullanım değeri olan nesneler olarak değil, toplumsal ilişki içerisinde kurulan ve bu kuruluş biçimiyle de zaten başlı başına sembolik bir olgu, bir fetiş nesnesi olarak önümüzde durmaktadır. Bu anlamda metaların kullanım değerleriyle değişim değerlerini birbirinden ayırmaya da imkân yoktur.

Malların değer olarak birbiriyle toplumsal bir ilişki düzleminde kuruluşu, onları 'türdeş insan emeğinin' ürünü olarak görmemizden değil, farklı ürünler olarak 'değişimde eşitlediğimizden' dolayı ortaya çıkar, yani malların sembolik kuruluşu piyasada ve onların değişim değerlerinde ortaya çıkar; ancak bu yolla ortaya çıkan değer aracılığıyla biz 'farkında olmadan', bunlara harcanan farklı türden insan emeklerini, 'insan emeği' olarak eşitlemiş oluruz (Marx, 1986: 89). Sanırım, Marx'ın cümleleri bu toplumsal ilişki düzlemini daha da güzel anlatıyor: ' ...değer, göğsünde ne olduğunu anlatan bir yafta ile dolaşmaz. Aslında her ürünü toplumsal bir hiyeroglif yazısına çeviren, daha çok değerdir. Kendi toplumsal ürünlerimizin ardında yatan sırrı aydınlatmak için, daha sonra biz bu hiyeroglifi çözmeye çalışırız: çünkü yararlı bir nesneyi değer olarak damgalamak, dil gibi toplumsal bir üründür' (Marx, 1986: 89).

Bir şeyi açarken başka şeyleri gizleyen perdelerle uğraşmayı seven yazarlardan birisi de hiç kuşkusuz Heidegger'dir. Heidegger, kendisini ortaya koyan her şeyin, bir şeylerin gizini kaldırırken aynı zamanda da başka şeyleri gizlediğini düşünmektedir (Heidegger, 1977a: 293). Bize ışıldayan her şey, ışığının arkasında bir şeyleri gizlemektedir. Her ışıldama belirli bir zamanı üzerinde geçireceğimiz bir körleşme anıdır; oyalanacağımız bir oyun alanı (Heidegger, 1991)... Oyun kendisini oynar, biz oyunun oyununa geliriz çoğu zaman.

Teknoloji de Heidegger için bir hakikat olarak parıldamaktadır ama her hakikat gibi bir şeyleri gizleyerek parıldar. Heidegger, *The Qestion Concerning Technology* (1977) makalesinde teknolojiyi 'en büyük tehlike' (*supreme danger*) olarak görmektedir, çünkü teknoloji ve atom çağı egemenliğini kurarken bütün diğer insanlık ve Varlık biçimlerini geçersiz kılacak oranda üst bir söylem (veya ideoloji) üretmektedir ve başka her şey bu üst söylemlerin altında kalmakta, kendisini ifade edememektedir. Teknolojinin kurduğu çerçeve içsel olarak yayılmacıdır ve ancak yüksek düzeyde bir indirgemecilikle kendisini açığa vurmaktadır. Teknoloji egemen bir varoluş biçimi olarak kendisini kurarken belli bir iddiayı üretir ve bu iddianın altında bütün diğer var-oluşları geçersiz kılmak için çabalar.

Marx ve Heidegger'le açtığımız yol ile Babadağ gerçeğini gözden geçirmeye çalışırsak, bu gerçeğe başka sorular sormak zorunda kalırız: Babadağ gerçeği neyi açığa vurmakta, neyi gizlemektedir?

Babadağ'ın açığa vurduğu şey, teknolojinin hızıdır. Eğer üreticiler bu hıza ayak uyduramazlarsa üretimden düşerler, fakirleşirler. Bu yeni fetişin gizlediği şey ise bu hızın dünya yüzünde hemen her yerde kurduğu iktidardır. Fakirliğin ve zenginliğin nedeni bazılarının hıza ayak uydurması, bazılarının da uyduramaması değil bu iktidarın kendisidir. İktidar, küresel kapitalizmin iktidarıdır ve herkesi yeni teknolojileri aramaya, arzulamaya zorlamaktadır. Bu arayışa girmeyen aç kalmaya mahkûm olur. Işıldayan kurallar dizgesi, arkasındaki barbarlığı gizler. Bu yolla sadece değişim değil, değişimi izlemek başlı başına önemli bir hale gelmektedir. Bu ister teknoloji, ister bilim, ister güncel politika, ister borsa olsun. İzlemek iktidardır. İktidar sadece kendisini takip edenlere kendisini açar, izlemeyenler kaybeder. Böylece, iktidar istenci nesnesini yitirmekte, salt bir istence, bir arayışa dönüşmektedir. En son teknoloji ürünü mallara sahip olmak iktidar sahibi olmak demek değildir. Daha yenisi zaten kapıdadır ve eğer yeniyi arayıp, yeniyi istemezseniz iktidarla kurmuş olduğunuz ortaklığı da yitirirsiniz. İktidar nesnesiz bir 'istenç istencine' dönüşmüştür.

Yüzyılın başında Ford T model otomobil üretmeye başlamıştı ve aynı arabayı hemen hemen hiç değiştirilmeksizin 18 yıl üretti. İlk piyasaya sürüldüğü 1908 yılında araba $850'a, 1909 yılında ise $950'a satılmış, ancak 1909 yılından itibaren sürekli ucuzlama eğilimine gitmiş ve 1916 yılında ise fiyatı $360'a düşmüştü (Clegg, 1990: 178). Kısacası, aynı arabanın en üst gelir gruplarından başlanılarak Ford işçilerine, hatta en alt gelir gruplarına kadar satılması hedeflenmiştir. Artık en alt gelir grupları kimsenin umurunda

değildir. Kitlelerin üretimden ve tüketimden düşmesi küresel kapitalizmin bir sonucu gibi değil de 'çağın gereklerine ayak uyduramamanın' bir sonucu gibi algılanmaktadır. 21. yüzyılın egemen söylemi bir gerçeği açığa verirken bu gerçeğin arkasına başka bir gerçeği saklamaya çalışmaktadır. Oysa dünyadaki fakirliğin kaynağı küresel üretim süreçlerinde ve bunların piyasaya egemen olma araçlarında yatmaktadır. Gizlenen budur.

Yeni sistemde sürekli ve büyük bir hızla ürünlerin yeni modelleri piyasaya sürülmekte ve bu modeller bir önceki modellerden çok büyük oranda farklılaştırılmış olarak üretilmektedir. Çağımızda değişim ve değişiklik iktidardır! Küresel kapitalizm, kârları merkez ülkelere aktarabilmek için hıza ve sürekli değişime ihtiyaç duymaktadır. Bunun iki nedeni vardır. Öncelikle, günümüzde üçüncü dünya ülkeleri sadece hammadde ve yarı mamul mal üreticileri değildir, her türlü tüketim malının da üretildiği temel üretim merkezleridir. Artık, teknolojik gelişmeler yeni üretim birimi ve ucuz işgücü merkezi üçüncü dünya ülkelerine çok çabuk ulaşmakta ve bu ülkeler tarafından aynı malın çok ucuz modelleri üretilip piyasaya sürülmekte, böylece teknolojik buluşun kâr marjı çabucak düşebilmektedir. Bu yüzden merkez ülkelerinde araştırma ve geliştirme yapan birimler, hem teknolojik yatırım yaparak bu işe belli oranda bir sermaye bağlayan üçüncü dünya yatırımcısının, bu yatırımlarını ellerinde patlatıp yüksek kâr marjı elde etmelerini engelleyerek rekabet güçlerini kırmak hem de yepyeni bir malın üretiminde tekrar ilk üretici olmanın avantajlarından yararlanabilmek için yeni üretimlere yönelmektedirler. İkinci neden ise sürekli teknolojik gelişim ve değişim bu değişimi yaratamayan ülke ve grupları, en azından bu değişimi çok yakından izlemeye zorlamaktadır. Yukarıda, Babadağ örneğinde de değinildiği gibi, teknolojik olarak demode makinelerle çalışmak, hem bu teknoloji düzeyine sıkışıp kalmayı, hem de piyasada iş yapamamayı getirmektedir. Değişimi izleyemeyenler, demode olup yok olmaya mahkûm olmaktadırlar. Böylece sistem, değişimi kontrol edemeyenleri değişimi izlemek zorunda bırakarak içerisine çekmektedir.

Babadağ örneği bize teknoloji ve teknolojik gelişmenin zenginlik kadar, hatta zenginlikten daha büyük oranda fakirlik de getirebileceğini göstermektedir. Babadağlı üretici üretimden düşme ve işçileşme noktasına gelmiştir. Aslında bir bütün olarak bakınca, kendi markasını üretemeyen, piyasayı yönlendiremeyen, uluslararası markaların denizaşırı fabrikası olarak çalışan fabrikaların tümü bir bakıma işçileşmekte, çoğu zaman bu fabrika yöneticileri de Babadağlı üreticilerle aynı duyguları paylaşmakta aynı sıkıntılara katlanmaktadırlar. ÇÜŞ'ler bu fabrikaları taşeron üreticiler olarak kullanmakta

ve daha iyi olanaklarda daha ucuza üreten başka fabrikalar bulduklarında bu yeni ülkelere uçmaktadırlar. Çevre ülkelerinde üretim süreci bir bütün olarak işgücü maliyetlerini aşağı çekmek, daha ucuz işgücü olanaklarına sahip ülkelerle rekabet etmek üzerinden kurulmaktadır.

Teknolojik değişim ve hız olgusu, merkez ülkelere sağladığı büyük kârların yanı sıra, yeni fakirlik ve barbarlık sistemini gizlemeye hizmet eden bir fetiş olarak da işlemektedir. Bu yolla, hem küresel kapitalizm tarafından dünyanın nimetlerinin merkez ülkelere akıtılması için gerekli olanaklar hazırlanmakta hem de fakirlik ve zenginlik arasındaki uçurumu gizleyen bir fetiş işlevsel olarak devreye girmektedir.

Keşke Bizim de ÇÜŞ'lerimiz Olsa!

Üretim olgusu çağımızda azgelişmiş ülkeler için hem bir umut hem de bir tür kâbus kaynağıdır. Umudun kâbusa dönüştüğü çağlar insanların yeni açılımlara da gebe olduğu dönemlerdir. Böyle bir dönüm noktasında bulunduğumuz kanısındayım. Ulusların yeni zenginliği ulusları bir taraftan da köleleştiriyor. Zenginlik, fakirlik yoluyla besleniyor.

Belki de bu aşamada en önemli soru şu: Bu tür bir fakirlikten kurtulmak mümkün müdür? Bu soruya UNCTAD, Dünya Bankası vb. küresel idari kuruluşlar bir yanıt bulmuşlar gibi görünüyor. Meta zincirleri alanında firma temelli faaliyet alanı yükseltimi (*upgrading*) yapmak! Kısaca söylenen şey şu: Başlangıçta belirli bir ürünün sadece çok küçük bir parçasını üretiyor olabilirsiniz. Bununla yetinmeyin. Daha çok parça üretin, katma değeri daha yüksek parçaları üretmeye çalışın, o belli ürünü baştan sona üretmeye yönelin (*full packaging*- tüm paket üretimi), orijinal ekipman üretimi yapın (*original equipment manufacturing-OEM*) ve nihayet kendi markanızla üretin (*original brand manufacturing-OBM*), uluslararası piyasada kendi markanızla satın, uluslararası üretim süreçlerini siz yönlendirin, en yüksek kâr payını sizin ülkenizin firmaları elde etmeye çalışsın, sizin de ÇÜŞ'leriniz olsun. Yani bir tür 'nazar etme ne olur çalış senin de olur' önerisi!

Acaba bu önerilerin gerçeklik payı olabilir mi? Bizim firmalarımız da gelişmiş ülke ÇÜŞ'leri gibi ülkemize zenginlik taşıyabilirler mi?

Son günlerde Türkiye'de bazı firmaların başarıları göz kamaştırıyor. Önemli bazı firmalarımız Türkiye sınırlarını aşarak yurtdışında kendi markalarıyla satış yapmaya başladılar. Zorlu Holding, Avrupa'da tüketilen televizyonun %15'ini satıyor. Benzer biçimde, Koç grubu Türkiye dışında beyaz

eşya satışlarında önemli bir pay kapmış durumda. Mavi Jeans bir efsane olduğunu ve Levi's ile rekabet ettiğini iddia ediyor ya da Network, Altınyıldız, Beymen vb. ile Boyner grubu Avrupa'nın dört bir köşesinde...

Ancak bu firmalarımız bir yandan başarılarına başarı katarken, ülkede işsizlik oranı ve firma kapanma oranları artıyor. Tüm bunları nasıl anlamak lazım?

Küresel üretim konusundaki literatürü iki temel başlık altında özetlemek mümkün. Bunlardan birincisi, küreselleşme olgusunu ÇÜŞ'lerin çıkarına işleyen ve azgelişmiş ülkeler için kalkınma olanağı sunmayan bir model olarak görmektedir. Bu yaklaşımda küresel üretim olgusu her zaman azgelişmiş ülkeler için küresel pazara giriş engelleriyle birlikte tartışılmaktadır. Bu çerçevede yazan –ben de dâhil olmak üzere— herkes azgelişmiş ülkeleri gelişmiş ülkelerin ucuz işgücü deposu olarak görmektedirler. Bu senaryoda gelişmiş ülkeler marka üretmekte ve dünya çapında markalarını pazarlamakta; azgelişmiş ülkeler ise gelişmiş ülkelerin markaları için ucuz işgücü ve mümkün olan en ucuz maliyetle en yüksek kaliteyi sunma yarışına girmektedirler.

Diğer yaklaşım ise azgelişmiş ülkeler için küresel üretim sisteminde gelişmeye yönelik bir çıkar yol bulunabileceğine; hatta bunun azgelişmiş ülkeler için yeni tür bir kalkınma olanağı yarattığına; azgelişmiş ülkeler için önemli olan şeyin küresel üretim zincirlerinde 'tüm paket üretimine' (*full packaging*) doğru, daha yüksek katma değerli ürünlerin de üretilmesine doğru bir genişlemenin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Vasıfsız emeğe dayalı basit üretim biçimlerinden daha yüksek katma değerli ürünlere, tüm paket üretiminden orijinal parça ve orijinal marka üretimine doğru giden bu yolda, ülkelerin küresel üretime eklemlenme biçimlerini geliştirdiklerine; bu sayede de bir tür firma temelli faaliyet alanı yükseltimi (*upgrading*) yaptıklarına; bunun da rekabet gücü daha yüksek firmaların ortaya çıkmasına yol açtığına ve ulusal rekabet gücünün artmasıyla da ülkenin kalkınma yoluna girdiğine inanılmaktadır. Elbette bu yaklaşım tarzında yabancı doğrudan yatırımlar, ülkelerin yabancı doğrudan yatırım çekme kabiliyetleri önemli hale gelmekte, ÇÜŞ'ler birer 'beyaz atlı prens'e dönüşmektedir.

Türkiye'de de bazı firmalar (Boyner Grubu, Koç Grubu, Zorlu Grubu, Mavi Jeans vb.) özellikle 1990 sonrası yıllarda faaliyet alanı yükseltimi olanaklılığını savunan ikinci grup yaklaşımları haklı çıkartırcasına bir atılımda bulundu. Bu süreci daha iyi anlayabilmek için Türkiye ekonomisinin son 25 yılına, özellikle de 1990 sonrası döneme çok iyi bakmak lazım.

1980-2000 arası Türkiye ekonomisini iki temel bölüme ayırarak incelemek mümkündür. Bunlar 1980-1989 dönemi ve 1989 sonrası dönemlerdir.

1981-89 dönemine yapısal uyum programları damgasını vurmaktadır. Bu dönem aynı zamanda da Türkiye'nin ihracata yönelik kalkınma yıllarıdır. İhracat teşvikleri, kontrollü döviz kuru politikaları, sermaye hareketleri kontrolü ile ücret baskılaması ve iç talebin sınırlandırılması yoluyla ihraç edilecek bir üretim fazlası yaratılmakta, bu yolla döviz elde edilmekte ve Türkiye'nin borçlarının çevrilebilirliği sağlanmaktadır. Bu dönemde ihraç teşviklerinden yararlanarak yurtdışı talebe yönelik fason üretim yapan ve bu yolla önemli gelirler elde eden bazı illerimiz de ortaya çıkmıştır; bilindiği gibi bu illerimiz Anadolu Kaplanları olarak adlandırılmıştır. 1980-90 arası dönem Türkiye'de Anadolu Kaplanlarının parladığı dönemdir. Entegre fabrika yapılarıyla –örneğin Denizli'de hazır giyim fabrikaları—pamuktan nihai ürüne kadar üretimin tümünü gerçekleştirmektedir. Ancak çoğunluğunun kendi adına markası yoktur. Olanlar da üretimlerinin ancak %1'inin altında bir parçasını kendi markalarıyla üretmekte ve bunu da iç pazarda satmaktadır. Bu fabrikalar ÇÜŞ'lerin deniz-aşırı fabrikası niteliğindedir. Yine de ucuz işgücü, ihraç teşvikleri ve iç talebin bastırılması üçlemesiyle yürütülen politikalar bu fabrikaların önemli bir mesafe kat ederek gelişmesine yol açmış, Anadolu Kaplanları olarak anılan illerimizde bu dönemde işsizlik neredeyse sıfırlanmış ve bu iller dinamik ve varsıl illerimiz arasına girmişlerdir.

Türkiye'de küresel kapitalizmin birinci dönem politikaları 1989 yılında politik olarak kendi sonuna ulaşmıştır. Anavatan Partisi 1988 yerel seçimlerinde ülke genelinde belediye meclisi üyelikleri ile belediye başkanlıklarını büyük oranda kaybedince politik olarak ihracata yönelik büyüme stratejilerinin ve işgücü maliyetlerini baskılamaya yönelik politikaların miladı dolmuş oluyordu. 1988-91 yılları arasında reel ücret seviyesi %90 artırıldı. Bu artış özellikle Anadolu Kaplanları için ucuz işgücü üstünlüğüne bağlı üretim yapma olanaklarını kaybetmek anlamına geliyordu. ÇÜŞ'ler, Türk ürünlerine olan taleplerini başka ülkelere kaydırmaya başladılar. Anadolu'da uluslararası talebe bağlı çalışan üreticiler için ilk şok işgücü maliyetlerinin artırılması nedeniyle yaşandı. Yine de ilk elden bağlantı kuran fabrikalar bundan daha az etkilendi. '*Küçük Meta Üreticileri Teknolojiye Yenik Düşerken*' başlıklı bölümde tartıştığımız gibi, esas olarak (işgücü maliyetlerine bağlı yaşanan) bu şok Türkiye'deki deniz-aşırı fabrikaların siparişlerini yetiştiremediği durumda onlar için fason imalat yapan daha küçük üreticileri vurdu. Bunu bir miktar açmakta fayda olduğu kanısındayım:

Küresel üretim, zincirler şeklinde birbirine eklemlenerek nihai ürüne ulaşmaktadır. Örneğin Denizli'de bir fabrika diyelim ki JC Penney'den bornoz siparişi alınca, tüm üretimi garanti ediyor. Yani iplik aşamasından başlayıp, nihai ürüne ulaşıyor, daha sonra da üzerine JC Penney etiketi ile fiyat etiketini yapıştırıp paketlenmiş malı ABD'ye yolluyor. Ancak kimi zaman üretimin çeşitli aşamalarında Denizli'deki birincil fason üreticiler yetişemiyor. Bu durumda bu firmalar civardaki daha küçük üreticileri fason üretici olarak kullanıyor. Bunlar Denizli'deki fabrika için, bornoz üretiminin herhangi bir aşamasını (örneğin dikiş aşamasını) gerçekleştirebiliyor.

Yukarıdaki saptamaya yeniden dönecek olursak: 1990'da daralan talep öncelikle bu ikincil fason üreticilerin işlerini zorlaştırdı. Birincil fason imalatçıları küçük firmalara iş vermemeye başladı. Sonuç olarak küçük imalatçılar işçileşmeye, imalathanelerini kapatarak herhangi bir fabrikada çalışmak için olanak aramaya başladılar. Bu tam anlamıyla bir ilkel birikim sürecidir; küçük üreticiler işçileştirilmiş, yedek işgücü ordusuna katılmıştır.

Türkiye ekonomisinde 90'lı yıllar boyunca yaşanan gelişmelere geri dönecek olursak: Hükümetin politik kaygılarla işgücü maliyetlerini yükseltmesi başlı başına anlamlı değildi elbette. Bir kez bu yola girildiğinden bir bütün olarak yeni bir sistemin yerleştirilmesi gerekmekteydi. Borçların çevrilebilirliğini sağlayabilmek için döviz cinsinden yeni kaynaklara gereksinim duyuluyordu ve yeni sistem yeni kurumsal yapıları beraberinde getirdi. Borçların çevrilebilirliğini sağlamak için gerekli olan dövizi elde etmek amacıyla üretilen çözüm ekonomiyi 'sıcak para' hareketlerine açmak şeklinde belirdi. Hükümet, Türk parasını konvertibl hale getirerek yabancı sermaye akışına olanak tanıyan bir sistemi benimsedi ve piyasalarını küresel finansal rekabete açtı. Merkez Bankası, döviz kuru ve faiz oranları üzerindeki kontrolünü büyük oranda kaybetti ve rantiyer faaliyetler tırmandı. Artık yeni dönem üretim yapıp, ihracat yaparak para kazanma dönemi değil, paradan para kazanma dönemidir.

Yeni sistem kırılgan bir yapı ortaya çıkarttığından finansal krizleri de beraberinde getirdi. 1994, 1998, 2000 ve 2001 krizleri döneminde finansal/rantiyer faaliyetlere yönelenler kazandı ya da en azından kaybetmedi. Bu tür faaliyetlerin dışında kalanlar, özellikle de küçük üreticiler kaybetti. Anadolu Kaplanları arasında yatırımlarını döviz cinsinden borçlanarak yapanlar battı veya batmanın eşiğine geldi. Devlet İstatistik Enstitüsü rakamlarına göre ülkede işsizlik büyük oranda tırmanışa geçmiştir. 1999 yılında %7.6 olan işsizlik oranı 2003 yılında %12,3'e yükseldi. Birçok girişimci de

firmasını kaybetti. 2001 yılında kapanan firmaların sayısı, bir önceki yıla oranla %17,4'lük artışla 26 990'a ulaştı. 1999 ve 2003 yılları arasındaki 5 yıllık dönemde kapanan firma sayısı 110 566 olarak gerçekleşti.

Madalyonun diğer tarafında ise *upgrading* hikâyesi vardır. Türkiye'de bazı firmaların batmasına ve işsizliğin tırmanmasına yol açan gelişmeler bir grup büyük firmayı da faaliyet alanı yükseltimine yönlendirdi. Bu firmalar için faaliyet alanı yükseltimi bir tür girişimcilik başarısı olarak sunulmaktadır; oysa ekonomi politikalarında ortaya çıkan dönüşümler, bu firmaları *upgrading*'e yönelik mecburi bir istikamette zorlamıştır. Hatta 1990'lı yıllarda ortaya çıkan ve halen de sürmekte olan dönem, eğer bir sermaye birikimi süreci olarak okunursa, bunun adı tam tamına 'ilkel birikimdir'.

1990'la birlikte işgücü maliyetleri artınca ucuz işgücüne dayalı tatlı kârlarını kaybeden firmalar, daha yüksek katma değerli alanlara yönelerek kayıplarını telafi etmenin yollarını aradılar. Kimi daha teknoloji yoğun alanlara yöneldi, kimisi de markaları ile Avrupa ve Amerika'nın kapılarını zorlayarak, marka temelli yüksek kâr oranlarına talip oldu. Faaliyet alanı yükseltimine giden firmaların 1990 sonrası faaliyetlerinin başlıca özellikleri ve izledikleri yolları şu şekilde özetleyebiliriz:

- Faaliyet alanı yükseltimine giden firmaların hepsi baştan beri küresel markaların orijinal parça üreticisi veya tüm paket üreticisi konumundadırlar. Boyner grubu yıllarca Benetton'un denizaşırı fabrikası olarak çalışmıştır. Nergis Holding; Gap, Timberland, JC Penney, Sears, Zara, Marks&Spencer vb. için üretim yapmıştır. Sarar; Hugo Boss'un tüm paket üretici fabrikası olarak çalışmıştır. Koç Grubu; Ford, Fiat, Alfa Romeo, AEG, Siemens, Bosch, LG, Allianz, Iveco, Deutz, G.E., vd. ile işbirliği yapmıştır. Zorlu Grubu ise Hitachi, JVC, Toshiba, Hotpoint (GDA) ve G.E. teknolojisini kullanmıştır.
- Faaliyet alanı yükseltimi yapan firmaların tümü özellikle 1994 yılı sonrasında *grossmarket* ve mağazalar zinciri kurma yarışına dâhil olmuş; küresel pazarlarda satış yapan çok ülkeli mağazalar zincirlerinden dolayı karşılaşacakları riskleri aşmak için yerli ve yabancı piyasalarda kendi mallarını kendi mağazalarında satma yoluna girmişlerdir. Boyner Grubu sınırlı sayıda Beymen ve Çarşı mağazasına sahipken bunların yurtiçi ve yurtdışındaki sayılarını artırmış, Çarşı mağazasını alışveriş merkezi şekline dönüştürmüş, NetWork ve Altınyıldız gibi iki yeni mağazalar zinciri ile perakende satış faaliyetlerindeki gücünü

artırmıştır. Orka, Damat-Tween mağazalarını açmıştır. Erak Holding, Mavi Jeans mağazalarını faaliyete sokmuştur. Sarar grubu, İpekyol, Gurmen, Ramsey, Silk&Cashmere mağazaları ile ürünlerini satma yolunu tutmuştur. Koç Grubu *grossmarketçilik* işini geliştirmiş; Migros-Türk mağazalar zincirlerinin yanına yurtdışında Ramstore mağazalarını eklemiş, geçtiğimiz yıllarda yaptığı bir atakla Tansaş'ı da satın alarak bu alandaki rakipsizliğini ispat etmiştir. Zorlu grubu ise Vestel, Veseg, Linens (Korteks, Taç) mağazaları ile yurtiçi ve yurtdışında kendi ürünlerinin satışını yapabilecek yaygınlıkta bir ağa kavuşmuştur.

- Bütün örnekler finansal/rantiyer etkinliklere yönelmiş; ya banka sahibi olmuş ya da kendi kredi kartlarını oluşturmuş ve bu yolla belli bir portföyü yönetme kabiliyetine sahip olarak krizlere mukavemetini güçlendirmişlerdir. Boyner Grubu, Finansbank ortaklığı ile önce Advantage Card'ı yaratmış (daha sonra bunu HSBC Bank'a satmış) ve sonra da Bofis'i yaratmıştır. Erak Holding, MaviCard'ı kullanıma sokmuştur. Koç Grubu ise finansal alanda da bir devdir; UnidoCredito Italiano ortaklığı ile kurduğu Koçbank aracılığıyla, Koç Yatırım, Koç Finans Hizmetleri, Koç Portföy, Koç Faktoring, Koç Lease, Koç Allianz Sigorta şirketleri yardımıyla önemli miktarda bir nakit değeri yönetmektedir; Yapı ve Kredi Bankasını da satın almış ve finansal/rantiyer faaliyetlerini daha da güçlendirmiştir. Benzer biçimde Zorlu Grubu da Denizbank'a sahiptir ve Denizbank aracılığıyla finansal faaliyetlerini yürütmektedir.

- Tüm örnekler Romanya, Polonya, Rusya, Güney Afrika ve Çin gibi ucuz işgücü merkezi ülkelerde fabrikalar açmış; ya da ucuz işgücü olanaklarından ve dünyanın çeşitli yerlerindeki fason üreticilerden yararlanabilmek için örgütlenmelerini yeniden yapılandırmıştır. Boyner Grubu 1997 yılında üretim ve pazarlama birimlerini ayrıştırarak dünyanın çeşitli yerlerindeki satın alıcılar için üretim yapma veya dünyanın çeşitli yerlerindeki ucuz hammadde tedarikçilerinden veya fason üreticilerden yararlanma olanağına kavuşmuştur. Artık Boyner Grubu piyasaya sürdüğü hazır giyim markaları için Altınyıldız kumaşlarını kullanarak üretim yapmak veya Altınyıldız fabrikasında üretim yapmak zorunda olmadığı gibi, Altınyıldız fabrikası da Boyner Grubuna ait markalar için üretim yapmak zorunda değildir; farklı markalar için fason üretim yapabilmektedir. Koç Grubu, Rusya'ya bir çamaşır makinesi fabrikası kurmuş, Romanya'ya bir TV fabrikası

kurmuş, Çin'de Chung Mei şirketi ile ortaklık kurarak Demirdöküm üretmeye başlamıştır. Benzer biçimde Zorlu Grubu'nun da Rusya'da bir çamaşır makinesi fabrikası, bir buzdolabı fabrikası ve bir televizyon fabrikası vardır. Zorlu Grubu Güney Afrika ve Romanya'ya da birer hazır giyim fabrikası açmıştır.

- Faaliyet alanı yükseltiminde bulunan tüm firmalar gelişmiş ülke firmalarının kalite standartlarını yakala'mış ancak bu ülkelerde mallarını satabilmek için fiyat rekabetine girişmiştir. Azgelişmiş ülke firmalarının gelişmiş ülkelerinin piyasaya giriş engellerini esnetebilmek için fiyat rekabetine gitmeleri zorunlu görünmektedir. Bu anlamda örneğin MaviJeans mallarını Avrupa piyasasında Levi's'ın 1/3'ü fiyata satmak zorunda kalmakta; ya da Zorlu veya Koç Grubu Avrupa ve Amerika'nın orta ve düşük gelir grubundaki tüketicilerini hedeflemektedir.
- Özellikle beyaz eşya veya kahverengi eşya üreten firmalar ile *gross-market* faaliyetlerine yönelen firmalar büyük küresel firmalarla birleşme ve ele geçirme (*merge and acquisition*) yoluna gitmişlerdir. Koç Grubu Ford, Fiat, Siemens, Magneti Marelli, Chung Mei, Grundig, Shell, Migros, Petkim, Promodes, UniCredito Italiana ve Allianz firmaları ile ortaklıklar kurarken; Tansaş ile Yapı ve Kredi Bankası'nı ele geçirmiştir. Benzer biçimde Zorlu Grubu Hitachi, JVC, Toshiba, Hotpoint (GDA), GE ile işbirliğine giderken Denizbank ve Vestel'i ele geçirmiştir.
- 1994, 1998, 2000 ve 2001 krizleri işsizlik oranını önemli miktarda artırmıştır. Krizler sonrasında en çok işsizlikle karşı karşıya kalan kesim ise eğitimli işgücü yani mühendisler, mimarlar, bankacılar ve tasarımcılar olmuştur. İşsizlik artışı bu kesim arasında rekabeti kızıştırmıştır. Eğitimli işgücünün iş bulmak için kendi arasında verdiği rekabeti sadece ucuza çalışmaya razı olmak koşuluna indirmek doğru değildir. Yaratıcı etkinliğe dayalı rekabet, iş bulmak açısından birincil sıraya yerleşmiştir. Böylece faaliyet alanı yükseltiminde bulunan firmalar oldukça vasıflı ve yaratıcı bir işgücü grubunu ucuza çalıştırma olanağına kavuşmuştur; bu da kesinlikle bu firmaların faaliyet alanı yükseltimine gitmelerini destekleyici yönde bir etki sağlamıştır.

Sonuç olarak Türkiye'de iki dinamik bir arada gözlenmektedir. Bir yandan küçük ve orta ölçekli firmalar batıp, işsizlik oranları artarken, diğer yandan sınırlı sayıda firma faaliyet alanı yükseltimine gitmiştir. Üstelik faaliyet

alanı yükseltimine giden firmalar bir yandan daha yüksek teknolojili üretim olanaklarını seçerek, diğer yandan da fabrikalarını ucuz işgücü merkezi ülkelere 'uçurarak' ülkedeki işsizlik artışını tetikleyici yönde etki sağlamıştır. Kanımca faaliyet alanı yükseltimi dinamiği azgelişmiş ülkelerde faaliyet alanı indirimi (*downgrading*) ile, işsizlik artışları, küçük ve orta ölçekli firma iflaslarıyla birlikte yaşamak zorundadır. Çünkü küresel kapitalizme damgasını vuran ilkel birikimdir.

Toplam Kalite Yönetimi: Taş Gibi Sağlam Üründen Müşteri Tatminine

Yönetim alanı, her zaman 'bilimsel' ve 'evrensel' doğruların peşinde koşan bir alan olmuştur. Evrensellik ve bilimsellik iddiası yönetim alanının en büyük silahıdır. Bu silah hem güç verir hem de cürüm işler. Hatta kimi zaman işlenen cürümleri gizlemek için bile silah kullanılabilir. Silah ne kadar iktidarsa yönetim yazını da o kadar iktidardır. En moda ve baskın ideolojiler yönetim alanında çalışan yazarların elinde birer 'yaşam felsefesine dönüşür. Yönetim alanında kalem oynatanlar, kendilerine 'ustalar', 'gurular' bulmaya da çok meraklıdırlar. Çünkü güç ve iktidar mesihlerle çoğalır. Sonuçta hem 'Mesih', hem de 'Usta' kârlı çıkar.

Ülkemizde de bu tür mesihleri görmek için herhangi bir tarama motoruna 'Toplam Kalite Yönetimi' yazarak tarama yapmanız yeterlidir. Günümüzde en güçlü yönetim ideolojilerinden birisi olan Toplam Kalite Yönetimi, bu 'felsefeyi(!)' yayacak 'gönüllülere' milyarlar kazandırmaktadır. Türkiye'de onlarca şirket, yüzlerce yazar ve akademisyen, Toplam Kalite Yönetimi 'felsefesini' kamu ve özel sektör işletmelerinde ve kâr amacı gütmeyen örgütlerde yayarak 'ülke çıkarına ve insanlığa', 'ulusal ve evrensel demokrasi yoluyla insanların özgürleşmesine' hizmet etmektedir!

Kalite kontrolü olgusu montaj hattının bir sonucudur. Kendi hızında çalışan ve her provada diktiği ceketin kontrolünü yapan terzi için kalite kontrolü yöntemlerine gereksinim yoktur. Çünkü yaptığı işte bir bozukluk olduğunda ilk önce üretimi yapanın kendisi fark edecektir ve istediği an müdahale ederek yanlışını düzeltebilecektir. Oysa montaj hattında üretim, kelimenin tam anlamıyla 'kim vurduya gitmektedir'. Yaptığı işin tamamı konusunda en ufak bir bilgisi olmayan işçiler, çıkan ürünün kalitesini kontrol edebilecek yetkinlikte de değildir. Bu nedenle kalite kontrol departmanları, montaj hattındaki işbölümünün bir parçası olarak üretim sürecine dahil olur. Eğer olanaklı ise hattın sonunda çıkan ürünün tamamının, olanaklı değilse istatistiksel

yöntemler kullanılarak üretimden seçilen örneklerin kalite kontrolü yapılır. Örneğin konserve üretimi, kalite kontrolü sürecine ürünün tamamının katılamayacağı cinstendir. Tüm konserveler tenekelendikten sonra açılıp kontrol edilemeyeceğine göre partilerden örnekler alınır ve bunlar kontrol edilir.

Kalite kontrolü birimleri genellikle doğrudan üst yönetime bağlı bir birim olarak çalışan ve pek sevilmeyen birimlerdir. Çünkü çalışan, alın teri döken insanların hatalarını bulmak için uğraşırlar ve üstelik hatalar kalıcı nitelikte ise hatayı yapan elemanlar için işlerine son verilmesine varıncaya kadar giden bir dizi yaptırımları doğurabilirler.

Dolayısıyla, kalite kontrolü olgusu Fordist montaj hattının bir ürünüdür ve kalite kontrolü yapılan her yerde yığın üretim olmak zorundadır. Çünkü kalite kontrolü işi, üretimin standartlaştırılması, daha sonra da bu standartların gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğinin ölçülmesi ile ilgilidir. Standart bir üretim ve üretim süreci yoksa kalite kontrolünün yapılabileceği bir ortam da yok demektir.

Toplam kalite yönetimi ise temel olarak kalite kontrolü işlevini kalite kontrolü departmanlarından alıp üretim sürecine, yani montaj hattında iş yapan çalışanlara yükleme ilkesine dayanır. Bu, ne atölye tipi üretimde olduğu gibi 'işin ehlinin ürettiği ürünün garantisi olması sürecidir' (çünkü iş hala yoğun işbölümü altında uzmanlaşma ve vasıfsızlaşmaya dayanılarak yapılır) ne de Fordist sistemde olduğu gibi kalite kontrolü işinde uzmanlaşmış ve montaj hattının sonunda nihai ürünü kontrol eden kişiler eliyle yapılır. Süreç herkesin kendi yaptığı işin kalitesinden sorumlu olması ve üretim bandında bir önceki çalışanın kendisine, kendisinin de bir sonraki çalışana hatasız iş teslim etmesi ilkesine dayanır. Toplam kalite yönetiminin önde gelen gurularından birisi olan J.M. Juran (1989: 1-13)'a göre bu gelişme bir 'devrim'dir (*revolution*). Çünkü klasik hata ayıklamaya dayalı kalite kontrolü sisteminde, örneğin Taylorist (Bell Sistemine dayalı olarak çalışan) bir örgütte toplam çalışanların %10'undan fazlasını kalite kontrolü işinde görevlendirmeyi gerektirirken, toplam kalite yönetiminde kalite kontrolü departmanı gibi ayrı bir departmana, dolayısıyla fazladan işçi çalıştırmaya ihtiyaç kalmamaktadır. (Juran, 1989: 4)

Toplam kalite yönetimi literatürüne bakıldığında ilk göze çarpan şey abartılı bir söylem, birtakım kavramlara yüklenen farklı anlamlar, bazı bildik süreçlerin yepyeni tanımlarının ortaya çıkartılmasıdır. Örneğin yukarıda Juran'ın 'devrim' diye nitelediği şeyin devrimle uzaktan yakından ilgisi yoktur. Devrim kavramının içi boşaltılıp, basit bir gelişmeye bu gelişmeyi aşan

anlamlar yüklenmektedir. Benzer biçimde anlamı değiştirilen kavramlardan birisi de 'kalite' kavramının kendisidir. Toplam kalite yönetimi literatüründe kalite 'sağlamlık' anlamına gelmemektedir; hatta sağlam ürünler toplam kalite yönetimi anlayışı çerçevesinde çoğu zaman da 'kalitesiz' olmaktadır. Çünkü, kalitenin (ya da bizim anladığımız anlamda sağlamlık, dayanıklılık, her durumda ve her ortamda bozulmadan çalışan ürünler üretmenin) de bir maliyeti vardır. Dolayısıyla böylesi bir kalite anlayışı ancak maliyetleri artırmaya hizmet etmektedir. Maliyetler artınca da pazarda rekabet gücünüzü yitirirsiniz. Aslında, 'her yönetici yüksek kaliteli mallar üretmek ister ama bunu da düşük maliyetle yapmak ister' (Juran 1989: 1). Toplam kalite yönetiminde kalite tanımı, 'müşterilerin gereksinimlerini tatmin etmek' (Ishikawa, 1985:44) ya da 'kullanıma uygunluk'(Juran 1989, 26) şeklinde algılanmaktadır. Dolayısıyla kalitenin ne olduğuna piyasa veya müşteri karar verir. Müşteri örneğin Zara veya Tiffany şirketlerinin yaptığı gibi dikişi ve kumaşı zayıf dolayısıyla sadece bir mevsim dayanan fakat tasarımı şık ve ucuz mallar istiyorsa, kaliteli olan bu maldır.

Üstelik kalite kavramındaki dönüşüm bununla da sınırlı değildir. Kalite, bütün örgüt süreçlerinin kalitesini kapsayacak şekilde genişletilmektedir: 'Sınırlı yorumuyla kalite ürünlerin kalitesidir. Geniş yorumuyla ise kalite, işin kalitesi, sürecin kalitesi, işbölümünün kalitesi, insanların kalitesi, çalışanların, mühendislerin, yöneticilerin, icracıların, sistemin kalitesi, şirketin kalitesi, hedeflerin kalitesi vs.' dir (Ishakawa, 1985: 44). Yani baştaki tanımla birleştirecek olursak, 'örgütlerdeki her şeyin ve herkesin müşteri istekleri ve müşteri tatminini gözetecek şekilde birleşmesidir'. Bir tür 'Geyşa' teorisine dönüşen bu yaklaşımda, çalışanlar ve örgütün tümü müşterileri memnun etmekle yükümlü hale getirilmektedir.

Kalite kavramındaki bu dönüşüm toplam kalite yönetimi açısından çok önemlidir, çünkü toplam kalite yönetimi çerçevesinde kullanılan diğer kavramlara ulaşmak için kalite kavramını aslından farklı, piyasayla, müşteri istekleriyle bağlantılı anlamak zorundasınızdır. Örneğin 'müşteri' kavramı da kalite kavramıyla bağlantılı olarak yeniden tanımlanmaktadır. Müşteri iç ve dış müşteriler olarak ikiye ayrılır. Dış müşteriler, örgütün ara mal veya nihai mal sattığı başka şirketler veya kişilerdir. İç müşteri ise örgüt içinde montaj hattında bir sonraki aşamada çalışan kişidir. Yani, örneğin bir hazır giyim fabrikasında, ceketin yakasını dikip telacıya teslim eden işçi için ceketin yakasını telalayan kişi müşteri olmaktadır. Toplam kalite yönetiminin bu yaklaşımı, örgüt içerisinde hiyerarşinin, işbölümü ve bölümlendirmenin

kırılması olarak görülmektedir (Ishakawa, 1985: 104). Yani montaj hattında çalışan herkes bir sonraki adımda çalışan kişiye 'müşterisi gibi bakarsa' örgüt içi bölümleme ortadan kalkmakta, herkes 'toplam kalite felsefesi gereği' birbirine saygılı davranmaktadır.

İç müşteri kavramını bir miktar 'tersten' yorumlamaya çalışırsak, toplam kalite yönetiminde üretim hattında sizden bir adım sonra çalışan kişi sizin kalitenizi de kontrol eden kişiye dönüşmektedir. Süreç aslında denetimi ortadan kaldırma iddiasıyla, herkesin birbirini denetlediği, gerekirse 'örgütün bekası için' herkesin birbirini eleştirdiği, ispiyonladığı, herkesin birbiriyle yarıştığı, kişilerin ayın/haftanın/yılın işçisi seçilmek için birbirinin üzerine bastığı bir cadı kazanına dönüşme tehlikesiyle yüz yüze kalmaktadır. Bunun adı da 'yaratıcı rekabet' olmaktadır; bu süreç özendirilmektedir. 'İşbirliği' ve 'rekabet' birbirini anlamsızlaştırırcasına sistem içerisinde eritilmiş; en iyi işbirliğinin, rekabet yoluyla ortaya çıkacağı, çalışanların yaratıcılıklarını örgüt içi rekabet yoluyla geliştirip, paylaşımcı bir rekabet ortamının yaratılacağı savlanmaktadır. Bu bütünlük örgütün dinamizmini sağlamakta, riskli ortamlarda hayatta kalma şansını artırmaktadır.

İster sevelim ister sevmeyelim; toplam kalite yönetimi, etkisini günümüzde dünya çapında azımsanamayacak bir noktaya ulaştırmış bir yaklaşım olarak karşımızda durmaktadır. ÇÜŞ'lerden, üçüncü dünyada fason üretim yapan fabrikalara, kamu sektöründen devlet dışı örgütlere kadar yüksek düzeyde uygulama alanı bulan bu model, adeta çağın kendini ifade etme biçimiyle bütünleşmiştir. Eleştirsek de insana ve çalışana yaklaşımından, kavramların içini boşaltıp anlamsızlaştırmasından ve sonra da insanların yüzyıllardır değer yüklediği kavramları bir slogana dönüştürerek tekrar önümüze sürmesinden hoşlanmasak da toplam kalite yönetiminin gücü ortadadır ve sırf bu nedenle de yeni kapitalist üretim paradigmasına yaptığı katkı ve üretim sistemindeki dönüşüme eklemlenme ve bu dönüşüme kattığı anlam analiz edilmeye, nasıl bir üretim modelinin üzerinde yükseldiği gibi sorular tartışmaya değerdir, diye düşünmekteyim.

Toplam kalite yönetimi anlayışı her ne kadar Japon tarzı ile bütünleşmiş gibi görünse de toplam kalite yönetimi ya da bu anlayışın mucitleri ABD kökenlidir; Dr. Deming ve J.M. Juran bu sistemi Japonya'ya taşıyan en önemli isimlerdir. Yine de sistem ilk olarak Japonya'da parlamış, Japon üretim sistemi, Japon sanayileşmesi ile özdeşleşmiştir. J.M. Juran (1989: 6-9) sistemin ilk olarak Japonya'da uygulanabilirlik bulmasını temel olarak üç etmene bağlamaktadır:

- II. Dünya Savaşı sonrası Amerikan şirketlerinin savaşın yarattığı etkiyle kalite konusunu ihmal etmeleri,
- Japonların savaş sonrası yıkılmış olan Japonya'yı yeniden kurmak ve güçlendirmek istemeleri, ancak daha önceki deneyimlerinden üretimlerinde bir kalite sorunuyla karşılaşmaları, bunu aşmak için Deming ve Juran gibi uzmanları ülkelerine çağırıp istatistiki kalite kontrol yöntemleri konusunda seminerler örgütlemeleri, kendi uzmanlarını da ABD'ye göndererek kalite kontrol yöntemleri konusunda yetiştirmeleri,
- Japon pazarının, tüketim miktarı çok sınırlı bir pazar olması, dolayısıyla Japonların üretimlerinin büyük bölümünü ihracata yönelik olarak yapması.

Bizce bu etmenlerin üçü de gerçekten çok önemlidir; ancak belki bunlara iki etmenin daha eklenmesi anlamlı olacaktır:

- II. Dünya Savaşını kaybetmiş Japonya'nın kalkınmak istemesi, buna yönelik olarak zaten kültüründe olan 'itaat' ve 'kenetlenme' dürtülerini harekete geçirerek bir 'dış düşmana' karşı sanayileşmeye yönelik olarak amaç birliği yapması.
- Kore Savaşı patlak verdiğinde, Kuzey Kore'nin Sosyalist Bloğa kaymasını engellemek için müdahale eden ABD, ordularının gereksinim duyduğu gıda ve mühimmatı ABD'den getirmek yerine yakındaki bir ülkede üretmeyi daha az maliyetli bulmuş ve o koşullarda en yakın ve sağlıklı üretim merkezi olarak Japonya belirlenmiştir. Dolayısıyla, Japonya'nın sanayileşmesinin başlangıcında Kore Savaşı ve ABD'nin bu savaşa yönelik ihtiyaçları söz konusudur.

Kanımızca Japon toplumu için çokça söylenen 'itaatkâr toplum' yakıştırması, toplam kalite yönetiminin genel ilkelerinden birisini harekete geçirmek ve anlam katmak açısından önemli olmuştur; bu da, örgütün bütünleşmesi, piyasa hedefleri, müşteri istekleri doğrultusunda amaç birliği yapması anlayışıdır. Japon sisteminin, Batı toplumlarına ihracat yapmaya ve bu yolla zenginleşmeye yönelmesi sürecinde 'dış düşman' metaforu, toplam kalite yönetimi literatüründe 'müşteri'ye dönüşmüş; 'sanayileşme' ve 'kendini ispatlama' metaforu ise, 'piyasada etki sağlama' ve 'müşteri tatmini'ne dönüşmüştür.

II. Dünya Savaşı'nı yenik kapatmış Japonya için 1945 sonrası dönem gerçek anlamda bir dönüm noktasıdır. Aynı dönem dünya için de bir dönüm noktasıdır. Bretton Woods Sistemi olarak bilinen ve ABD dolarının dünya çapında serbest dolaşımına dayanan model, savaştan harabe olarak çıkmış

Avrupa ülkelerinin ve savaş sonrası bağımsızlıklarını kazanmış sömürge sonrası (*post colonnial*) ülkeler grubunun imdadına ucuz veya bedava Amerikan yardımları olarak yetişmiştir. Uluslararası Keynesyen Sistem adıyla da bilinen bu model bir yandan Amerikan üretim fazlasını dağıtarak kapitalizmin krize girmesini engellemekte, diğer yandan da dünyanın kalanında da Amerikan tarzı bir 'sanayileşme' örgütleyerek dünyanın 'Amerikanlaşmasının' yollarını hazırlamaktadır. Avrupa'da en büyük Amerikan yardımını Almanya almıştır. Nedeni açıktır, komünist bloktan gelen bir tehdit zaten Avrupa'yı kasıp kavurmaktadır, ama Doğu Almanya'dan Batı Almanya'ya gelen tehdit elbette ki çok daha yoğundur. Komünizmi savuşturmak için sanayileşmeyi ve Amerikan yardımlarını bu nedenle en çok Almanya hak etmiştir. Asya'da ise iki ülke ön plana çıkar: Güney Kore ve Japonya. Bir miktar da atom bombasının acılarını sarıp Amerika'nın dünyadaki imajını düzeltmek için Japonya Marshall Yardımlarından önemli bir pay alır. Asya da diğer önemli payı alan ülke ise Güney Kore'dir. Nedeni Batı Almanya ile aynıdır; ülkenin yarısı sosyalist olmuştur, ABD kapitalizmin gücünü göstermek için kesenin ağzını Güney Kore için açacaktır. Kore Savaşı Japonya için ekstra bir olanak yaratmıştır. Kore Savaşı için gerekli mühimmatı ABD, Japonya'da üretmeyi tercih etmiş, bu da Japon sanayileşmesi için bir ilk adım olmuştur.

ABD yardımı sadece parasal temelli değildir, her türlü eğitim ve danışmanlık yardımları şeklinde de örgütlenmiş, Japonya'da da Batı tarzı bir sanayileşme modeli için uygun ortamlar yaratılmaya çalışılmıştır. Dr. Deming ve Juran'ın Japonya'daki kalite seminerleri de bu çerçevedeki yardımlardandır. Ancak Dr. Deming'in 'istatistiki kalite kontrolü teknikleri' Japonya'da bir miktar başka bir anlam da kazanmıştır. Birincisi, Japon üretimi ihracata yönelik, dolayısıyla dış talebe yönelik bir üretimdir. Kalitenin 'müşteri odaklılığı' bu bakımdan Japon üretim sisteminde başka bir yere oturmuştur. Kalite ve kalite kontrolü işi bir standartlaştırma ve daha sonra da bu standartların takibi işidir. Oysa Japon standartlarıyla ihracat yapılan Batı toplumlarının standartları birbirinden büyük oranda farklıdır. Müşteri odaklılık kavramı bu nedenle 'fason imalatla' yakından ilişkili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenledir ki, toplam kalite yönetiminin Japonya'daki önemli gurularından Kaoru Ishikawa'nın "*What is Total Quality Control: The Japanese Way*" kitabında başlı başına bir bölüm ve neredeyse kitabın %10'unu "*Quality Control for Subcontracting and Purchasing*" (Fason İmalat ve Satınalmalar için Toplam Kalite) bölümüne ayrılmıştır. Ishikawa (1985: 156), Japon sistemi için fason imalat ve satın almaların önemini şu şekilde anlatmaktadır:

> Japon üreticileri toplam maliyetlerinin ortalama olarak %70'ine denk bir kısmını başka firmalardan parça ve hammadde satın almak için yaparlar. Bu nedenle, kalite, fiyat, miktar ile bu parça ve malzemelerin teslim süresi doğru değilse, bu (parça veya hammadde) satın alanlar ve üreticiler ne üretim yapabilirler ne de tüketicilere kalite güvencesi verebilirler. Satın alıcılar için, parça ve hammadde arz edenlerin kalite kontrolü çok önemlidir.

Japon sanayileşmesi, ortaya çıktığı 1950 ve 1960'lı yıllarda firma örgütlenmesi bakımından Amerikan tarzından farklı bir model sergilemiştir. Amerikan tarzı, büyük ve entegre üretim örgütlenmelerini yeğlerken, Japon modeli daha küçük, nihai ürün için gerekli parçaların ve hizmetin sunulması bakımından birbirine eklemlenen, bu anlamda *network* benzeri yapılar kuran bir örgütlenme modeli benimsemiştir. Ishikawa (1985:156)'nın sözcükleriyle aktaracak olursak: '(...) bazı Amerikan firmaları gereksinim duydukları her şeyi kendileri üretiyorlar. Bu politika, bu firmaların tedarikçilerine güvenmemesi veya güvenememiş olması gerçeğine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır, denilebilir.' Dolayısıyla Japon üretim sistemi, tedarikçiler sistemine dayanan bir üretim sistemi olarak örgütlenmiştir. Bu da örgütlerin küçülmesi ve bir örgütün çıktısının başka bir örgütün girdisi olması sonucunu doğurmuştur.

Japonya'nın bu modele yönelmesinde etkili olan öğeler arasında, örneğin ülkenin küçük olması; büyük-entegre fabrikaların kurulmasına toprağın fiziki olarak olanak tanımaması; ülke bir adalar grubu olduğu için deniz üzerinden güçlü bir taşıma ağının kurulmuş ve taşıma maliyetlerinin de görece ucuz olması vb. sayılabilir. Ancak sonuç olarak bizi bu noktada ilgilendiren, entegrasyondan disentegrasyona giden bir üretim sürecinin ülkede hâkim olmaya başlaması ve üretimin dış pazarlara yönelik olarak yapılmasıdır. Bu iki unsur üretim sürecini, ancak tedarikçilerin hepsinin üretimi düzgün olursa nihai ürünün de düzgün olacağı gibi bir sonuca itmektedir ki, Japon sistemi de bunu başarmıştır.

Avrupa ve Amerika kapitalizminin Japonların 1950 ve 60'lı yıllarda ürettiği bu sistemi benimsemeleri için Batı kapitalizminin 1970'lerdeki kârlılık ve verimlilik krizlerini yaşaması gerekmiştir. 1970'li yıllar dünya kapitalizminin değişim sancılarını yansıtması bakımından gerçekten çok önemli yıllardır. 1972 yılında ABD tek taraflı olarak Bretton Woods Sistemini ortadan kaldırmış; buna bağlı olarak ucuz ABD kredisine alışmış ve sanayileşmesini bu kredilere bağlamış azgelişmiş ülkeler sanayileşmelerini sürdürebilmek için borçlanmak zorunda kalmış ve sonuçta borç batağına batmıştır. 1960 ve 70'li yıllarda ulaştırma ve haberleşme maliyetleri ucuzlamıştır. Batı kapitalizmi verimlilik ve kârlılık krizi altında kıvranmaktadır.

Batı bunları yaşarken Japonya büyük bir sanayileşme örneği göstermiş, üstelik Asya'da başka ülkeler de (örneğin Güney Kore) hem Amerikan yardımlarının yarattığı olanakları kullanarak hem de Japon sanayileşmesinin yedeğine geçerek sanayileşme başarıları elde etmeye başlamışlardır.

1970'li ve 1980'li yıllar Batı kapitalizmi için entegrasyondan vazgeçerek küresel üretim modellerini benimseme yıllarıdır. Büyük Batılı şirketler, fabrikalarını azgelişmiş ülkelerdeki ucuz işgücü merkezlerine 'uçurmuş'; bu yolla azgelişmiş ülkelerin ucuz işgücü olanaklarından yararlanarak verimlilik ve kârlılık krizlerini aşma yoluna gitmiştir.[36]

İlginçtir, hem toplam kalite yönetimi anlayışının kabul görüp etkili olmaya başladığı yıllar, hem de tedarikçiler eliyle yürütülen küresel bir üretim modelini yerleştirdiği yıllar Batıda 1980'li yıllara denk düşmektedir. Batıda yeni üretim, aynen Japonya'da 30 yıl boyunca olduğu gibi, tedarikçilerin ürettiği parçaların monte edilmesi şeklinde veya uluslararası markaların deniz aşırı kiralık fabrikaları (Denizli ve Gaziantep'teki hazır giyim fabrikalarında olduğu gibi) olarak çalışan fason imalat merkezleri eliyle yürütülmeye başlamıştır. Bu sistem taşeronlaşma veya alt üretim zincirlerinde uzmanlaşma şeklinde küresel ölçekte parçalı bir üretim sisteminin dünyaya hâkim olmasını sağlamıştır. Artık arabaların parçaları dünyanın çeşitli yerlerinde üretilmekte, montajı da başka bir ülkede (veya hatta gemilerde) yapılabilmektedir. Toplam kalitenin 'müşteri odaklılığı' ve 'üretimin her aşamasında kalite' sloganları bu kez dünyanın her tarafını kapsayacak kadar güçlü bir şekilde dile getirilmektedir.

Toplam kalite yönetimi çoğu zaman 'tam zamanında üretim' (*just-in-time production*), 'sıfır stok' ve 'sıfır hata' kavramlarıyla da birleşmektedir. Bu üç kavram (ya da anlayış) aynı zamanda da çağın üretim modelini çok iyi anlatan kavramlardır. Artık küçük üretim birimleri nihai malın sadece bir parçasını üretmektedir. Nihai ürünün ortaya çıkması için nihai ürünü ortaya çıkartan parçanın ana montaj fabrikalarına tam zamanında teslim edilmesi gerekir. Bu süreçte herhangi bir yerdeki bekleme sadece stok maliyetlerinin artmasına değil, bütün bir üretim sürecinin de aksamasına yol açacaktır. Aynı zamanda, parça tedarik eden firmaların 'hatasız' bir üretim sistemini de amaçlamaları gereklidir. Çünkü nihai ürüne eklenen küçük bir parçanın kalitesinin, örneğin otomobil için motor kayışı üreten bir firmanın kalitesinin otomobili üreten ana firmanın amaçladığı kalitenin altında olması veya hatalı olması, basit bir kayışın yarattığı zarardan çok daha büyük zararlara yol

[36] Elbette bunu olanaklı kılan en önemli gelişme ulaştırma ve haberleşme maliyetlerinin ucuzlamasıdır.

açacak; o partide üretilen otomobillerin veya uzun vadede otomobili üreten firmanın büyük zararları yüklenmesine, piyasada rekabet gücünü yitirmesine neden olacaktır. Toplam kalite yönetimi tüm bu aksaklıkları giderebilmek için geliştirilmiştir ve çalışanlara bu anlayışı empoze etmeye yönelen bir kalite kontrolü yaklaşımı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üretim özellikle üçüncü dünya ülkelerindeki ucuz işgücü merkezlerine kaydığı için, toplam kalite yönetimi merkez ülkeler eliyle azgelişmiş ülkelerdeki yönetim ve kalite anlayışını dönüştürmek için kolları sıvayan bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda 1980 sonrası iki temel kalite yaklaşımı (ya da uygulaması) üçüncü dünya ülkelerine kimi zaman zorla, kimi zaman da ideolojik bombardıman yardımıyla kabul ettirilmiştir. Bunlar, ISO ve toplam kalite yönetimidir. ISO, fiziki anlamda, toplam kalite yönetimi ise ideolojik ve örgütlenme modeli olarak küresel standartları üçüncü dünya ülkelerine kabul ettirmenin aracı olarak kullanılmıştır. ISO belgesi sahibi firmalar küresel pazarda daha kolay fason iş bulabilmektedirler. Üstüne, bir de toplam kalite yönetimi uyguluyorlarsa, zor çalışma koşullarının ve ISO'nun getirdiği ekstra yüklerin çalışanlarca daha kolay 'yutulmasının' olanaklarını yaratmaktadırlar.

Toplam kalite yönetiminin üçüncü yayılma evresi kamu yönetimi ve kamu hizmetleri alanıdır. Kamu yönetimi alanında uygulanmakta olan toplam kalite yönetimi, üretim alanında uygulananlara göre benzerlikler içerdiği kadar işlevsel olarak farklılıklar da içermektedir. Bir kere kamu yönetimi alanında uygulanan toplam kalite yönetimi, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi sürecinde 'kalite' ve 'müşteri' kavramını ön plana çıkartarak kamu hizmetlerinin piyasalaştırılmasının ve bu sürecin ideolojik alt yapısının hazırlanmasının olanaklarını hazırlamaktadır.

Kamu hizmetlerinin özel mallara benzer şekilde alınıp satılacak, pazarlanacak bir olgu olarak görülmesi yeni değildir.[37] Ancak neoliberal politikalarla birlikte bu süreç tüm dünyada hız kazanmıştır. Üstelik kamu hizmetlerinin kârlı bir alan olarak özel sektörün ilgisini çekmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Özellikle GATS (Hizmet Ticareti Genel Anlaşması) uygulanmasından sonra sadece Amerika'da 1996 yılında eğitim ve öğretim hizmeti ihracatından kazanç 8.2 milyar dolar, eğitimde ticaret fazlası 7 milyar dolar olmuştur. Bunu

[37] Kamu yönetimi ve kamu hizmetinin toplam kalite yönetimi ile ilişkisinin tartışıldığı aşağıdaki bölümler Yard. Doç. Dr. Meltem Kayıran'ın izniyle ve onun katkıları kapsamında 'Kayıran Dikmen, M. ve Dikmen, A.A. (2004), 'Her Derde Deva İksir: Toplam Kalite Yönetimi', *Toplum ve Hekim*, Cilt **19**, Sayı: 3, s. 190-196' makalesinden aktarılmıştır. Bu tartışmalar esas olarak 'Kayıran Dikmen, *Meltem* (2001), Eğitimin Büyüme Ve Kalkınma Üzerindeki Etkileri, Basılmamış *Doktora Tezi*, Ankara: Ankara Üniversitesi' künyeli doktora tezine dayanmaktadır.

bir de uluslararası alana taşıdığınızda sağlık ve eğitim gibi kamu hizmetlerinin trilyon dolarlık bir endüstri haline geldiğini söyleyebiliriz. Bu nedenle de sağlık ve eğitim gibi kamu hizmetleri alanında çalışan büyük şirketler, devletleri kamu hizmeti alanlarını özel kesime açmaları için zorlamaktadırlar (Frase ve Sullivan, 2003).

Kamu hizmetlerinin metalaştırılması süreci bir yandan eğitim ve sağlığın özelleştirilmesi, ticarileştirilmesi ve sermayeleştirilmesine yol açarken diğer yandan da kamu hizmeti kurumlarının, hastanelerin, okulların vs. ticari işletmelere benzer şekilde işletilmesine, bu kuruluşların özel işletmelerle aynı kefeye konularak benzer verimlilik ve performans kriterleriyle değerlendirmesine yol açmaktadır.

Bu anlamda *özelleştirme* kamu işletmelerinde gördüğümüz süreçtekinden biraz daha farklı olarak kamu hizmeti veren kurumların kâr yaratmak üzere devralınmasını veya yeniden örgütlenmesini; *ticarileştirme* ise kamu hizmeti veren kurumların yan ürünlerinin, destekleyici hizmetlerinin ticarileşmesi, pazarlama ve reklâm kampanyalarının odak noktası haline gelmesini; *sermayeleştirme* ise, kamu emekçisinin değer yaratan ve kâr sağlayan bir emek gücüne dönüştürülmesi ve emek gücünün daha derinlemesine bir mala dönüştürülmesini ifade etmektedir. Sermayeleştirme, kamu hizmetleri gibi bütün değerlerin erozyonunu ve bunların değer yaratma sürecinin bir parçası olmasını ifade etmektedir (Kayıran Dikmen, 2001).

Küresel idare kuruluşları eliyle uygulamaya konulup teorik alt yapısı neoliberal çerçevede tanımlanan kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi sürecinde toplam kalite yönetimi de yine üstüne düşen görevleri yapmak için kolları sıvamış görünmekte; ideolojik ve organizasyonel destek sağlama noktasında devreye girmektedir. Özellikle piyasa ve müşteri odaklı yaklaşımıyla toplam kalite yönetimi, kamu işletmeciliği okulunun arayıp da bulamadığı bir araç sunmaktadır. Kamu hizmeti alıcısı durumundaki insanlar, 'müşteri'ye dönüştürülmekte, daha kaliteli kamu hizmeti 'müşteri memnuniyeti' temelinde tanımlanmakta, kamu hizmeti veren kamu personeli 'tüketici beklenti ve ihtiyaçlarını karşılama' temelinde müşteri odaklı ve toplam kaliteye yönelik olarak bir örgütlenme içerisine sokulmakta, bu çerçevede de kamu personelinin hizmet kalitesi, tüm kamusal süreçler ve kamu hizmetinin niteliği gibi 'ağır' tartışmalar, bir kenara konularak, 'performans değerlemesi' odaklı yapılmaktadır (Esatoğlu, Tengilimoğlu, Bilgin: 1999, 135). Kamu personelinin ücret, yükselme vb. özlük hakları da 'performans kriterlerine' bu yolla bağlanmaktadır.

Üstelik toplam kalite yönetimi sayesinde anlamı yeniden kurgulanan kalite kavramı kamu hizmetlerinin 'daha kaliteli' verilmesini de zorunlu kılmamaktadır. Çağımızın öncelikleri 'marka' ve 'imaj' üzerinden kurulduğuna göre kamu hizmetinin kalitesi de pekala bu şekilde kurgulanabilir. Müşteriye dönüşmüş hastalar, eğer hastane kapılarında *presentable* kızlarca karşılanıp, duvarları rengârenk hastane odalarında 'konaklatılınca' müşteri memnuniyeti sağlanıyorsa, toplam kalite yönetimi örneğin sağlık alanında daha iyi sağlık hizmeti vermeyi beş yıldızlı otellerde konaklama lüksünü sağlamakla bir tutabilir ve bu da toplam kalite yönetimi felsefesine uygun olur. Hatta eğer hastalar olur olmaz tahlillerin kendilerine yapılmasını ve bu yolla hastane gelirlerinin artırılmasını 'doktorların kendileriyle çok fazla ilgilenmesi' olarak algılayıp memnun oluyorlarsa, müşteri memnuniyeti sağlanmış, toplam kalite yönetimi başarılı olmuş, alan memnun satan memnundur.

Üstelik bu yaklaşım 'iç müşteri' kavramını kullanarak kamu hizmeti veren birimlerde denetimini de artırmakta, iş süreçlerinin bir sonraki aşamaya yetiştirilmesi baskısıyla kamu personelinin fazla mesai ödenmeksizin mesai yapmasının olanaklarını hazırlamaktadır. Toplam kalite yönetimi, herkesin daha çok çalışması, hem de bunu yaparken 'memnunmuş gibi' görünmesini çalışanlara zorlamaktadır. Siz memnun olmayıp işinizi 'kaliteli' yapmazsanız, ilk önce birlikte çalıştığınız arkadaşınız sizden rahatsız olacaktır; çünkü onun işini aksatmasına neden olmaktasınızdır; bu nedenle de 'kamu hizmetinin bekası' ve 'kamu yararına' sizin gözünüzün yaşına bakmaksızın sizin 'kaliteli iş yapmaya' davet edilmeniz için gerekenin yapılmasını sağlamak zorunda kalınacaktır.

Kapitalist üretim sürecinde olduğu gibi kamu hizmeti alanında da kamu hizmetinin parçalanması ve özelleştirilmesi, 'bütünleşme' ve 'işbirliği' kavramlarıyla açıklanmaktadır. Aslında ortaya çıkan şey bir yandan kamu hizmeti veren kamu personeli arasındaki rekabeti kızıştırmak, diğer yandan da bedava veya ucuz kamu hizmeti veren kamu kurumları ile asla rekabet etme şansı olmayan özel sektöre, bedava veya ucuz hizmeti ortadan kaldırarak piyasada yer açmaktır.

Toplam kalite yönetimi yaklaşık 60 yıldır dünya çapında etkisini artıran bir model olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya kapitalizminin ulaştığı noktada 'şarlatanlarla', 'büyük devrimcileri'; 'insanlık ve demokrasi mücahitleriyle', 'despot diktatörleri' birbirinden ayırmakta zorlanıyoruz. Dikkatle bakıldığında, toplam kalite yönetiminin, ortaya çıkan her türlü kapitalist gelişmenin 60 yıldır odağında bulunduğu görülmektedir. Bu anlamda toplam

kalite yönetiminin 'insanlık için önemini', kapitalizmin son 60 yılda insanlık adına attığı büyük adımlara bakarak değerlendirmek belki de en doğru yaklaşım olacaktır, diye düşünüyorum.

Çağdaş Kamu Yönetimi Kuramlarına Doğru

1970'lerin ortalarından itibaren kamu yönetimi üzerinde etkili olacak nitelikte birçok yaklaşım ortaya çıkmıştır. İlginç olan nokta bu yaklaşımların hemen hepsinin farklı köklerden gelip aynı şeyleri söylüyor olmalarıdır.

1970'lerin krizi hegemonik bir söylem kurmuş görüntüsü arz etmektedir. Buna göre krizin faturası aşırı kamu harcamalarına çıkartılmakta, kamu yönetimi örgütlenmesinin hantallığından ve gelişmelere ayak uyduramamasından dem vurulmakta, nihayetinde de devletin piyasa ajanlarının iş yapmasının önünde engel teşkil ederek piyasa başarısızlığına yol açtığı ileri sürülmektedir.

1900'lerin başında kamu yönetimine ilişkin tartışmanın merkezine 'bürokrasi' yerleşmektedir. Özellikle Sovyet Devrimi sonrası gelişen süreçte tek ülkede sosyalizmi kurma çabası içerisindeki yeni Sovyet rejimi için bürokrasi, sosyalizmi inşa etmenin bir aracı olarak kullanılmış; planlama sürecinin icrai motoru konumuna yerleştirilen bürokrasi, dönüştürücü, güçlü ve yetki sahibi bir mekanizma olarak devasa boyutlara ulaşmıştır. Komünizme giden yolun bir 'işçi sınıfı' diktotaryasından geçtiğine inanan Sovyet rejimi, bu yolla kapitalist/feodal Rusya'dan kalan burjuvazinin ve feodal yapıların kalıntılarını temizleyi amaçlamaktadır. Bürokratik örgütlenme hem ekonomik kalkınma hem de proletarya diktotaryası için bir araç olarak görülmüş ve bu hedeflere ulaşmak için bürokratik örgütlenme güçlendirilmiştir.

Sovyet rejiminin bürokratik niteliğine tepkilerin yoğunlaşması uzun sürmemiş, başta Lev Troçki olmak üzere birçok yazar Sovyetler'in bürokratik merkeziyetçi yapısının Marksizm'den bir uzaklaşma olduğunu iddia etmiştir. "*Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor? İhanete Uğrayan Devrim*" kitabında Troçki, Sovyet rejiminin işçi sınıfının aleyhine döndüğünü, bu sistemde emek verimliliğinin de düştüğünü ve rejimin yıkılmaya mahkum olduğunu iddia etmektedir (Troçki , 1998). Troçki'nin 1936 yılında yayınlanan bu çalışmasından sonra başta Rizzi'nin 1939 yılında yayınlanan "*Dünyanın Bürokratikleşmesi*" (Rizzi, 1985) kitabı olmak üzere Troçkist gelenekten gelen yazarlar tarafından Sovyet bürokrasisine eleştirel yaklaşılmaktadır. Bu eleştirilerin ortaya çıktığı yılların 1929 Kriz'i sonrası ve II. Dünya Savaşı öncesi döneme rastladığına dikkatlerinizi çekmek isterim! Sovyetler Birliği'nde bürokrasinin

güçlendirilmesi yoluyla örgütlenen proletarya diktatoryası icraatlarını sürdürürken kapitalist dünyada da refah devletleri ve faşist diktatörlükler yaygınlaşmaktadır. 1930 sonrası, ister sosyalizmi kurmak için isterse de krizin etkilerini refah devletleri ya da savaş ekonomilerini örgütleyen faşist diktatörlükler yoluyla aşmak için olsun bütün dünyada bürokrasi güçlenmektedir.

Devletin sınıflardan görece özerkleşerek sınıfların üzerinde bir güce sahip olmasına literatürde Bonapartist rejim adı da verilmektedir. Özel bir rejim tipi olarak 1852 yılında iktidarını mutlaklaştıran Louis Napoleon Bonaparte'a referansla kullanılan bu iktidar biçimi devlet aygıtının (özellikle bürokrasiyi kullanarak) başta sınıflar olmak üzere diğer toplumsal güç odaklarının üstünde bir güce sahip olarak sistemi yönetme kabiliyetine kavuşması şeklinde özetlenebilir. Bonapartizm tartışmaları özellikle 1945 sonrası literatürde (daha önce anlatıldığı gibi) göreli özerklik-refah devletleri ve faşist diktatörlükler tartışmasının yanında buna benzer bir tartışmayı örgütlemektedir. Bu anlamda refah devleti uygulamaları için genellikle göreli özerklik üzerinden bir tartışma yürütülürken; Sovyetler Birliği ve faşist diktatörlükler üzerinden güçlenen bürokrasi ise Bonapartizm olarak adlandırılmış ve analiz edilmiştir. Özü itibariyle devlet aygıtının yoğun kullanımı sayesinde toplumsal güçlerin bu aygıta tabi kılınması uygulaması olarak ortaya çıkan bu literatür kimi zaman baskıcı devlet aygıtına vurgu yaparak Bonapartizmi kimi zaman sosyal devlet ve refah devletlerinin insani yönüne vurgu yaparak göreli özerkliği ön plana çıkartarak tartışma yürütmektedir. Her durumda (kaynağı Bonapartizm veya göreli özerklik de olsa) 1930 sonrası devletin ve bürokrasinin hem sosyalist hem de kapitalist dünyada güçlenen rolünden bahsetmek mümkündür.

Bir yandan da bu kitapta "İki Soyutlama: Weber ve Menger" bölümünde anlattığımız Menger'in 'piyasa' anlayışı yardmıyla bir başka eleştirellik daha yükselmektedir. Hatırlanacağı gibi Menger piyasayı ve piyasada ortaya çıkan fiyatı ancak tüketici davranışına bağlı olarak analiz etmemiz durumunda anlayabileceğimizi ileri sürmekte; bu anlamda da klasik değer teorisinden ayrılmaktaydı. Menger'in 'piyasa' anlayışı bugün anladığımız anlamda neoliberal piyasa algısının da temellerini atmaktadır. Menger'in bu bakış açısı etrafında örgütlenmiş yazarlar, başta Avusturya İktisat Okulu çevresinde örgütlenmiş Menger'in öğrencileri F. A. Hayek ve L. Von Mises'tir. Bu yazarlar piyasayı özgürlükler alanı olarak görmekte; bürokrasi ve devletin piyasa mekanizmasına müdahalelerini ise özgürlükleri ortadan kaldıran bir uygulama şeklinde ifade etmektedirler. Devlet ise bu

mükemmel mekanizmanın işleyişini sekteye uğratarak piyasanın rasyonalitesini bozmakta, etkinsizliğe yol açmaktadır.

Hayek ünlü kitabı "*Kölelik Yolu*"nda devlet müdahalesi ve bürokratik egemenliklerin sistemi köleliğe doğru sürükleyen emir ve komuta mekanizmasını harekete geçirdiğini savunmaktadır. (Hayek, 1944) Benzer düşünceler Mises'in "*Bürokrasi*" (Von Mises, 2000) kitabının da ana temasını oluşturmaktadır. İlginç olan nokta özellikle Hayek'in kitabında kapitalist bürokrasiye karşı getirilen eleştiriler neredeyse Troçki'nin "İhanete Uğrayan Devrim"inde Sovyet bürokrasisine getirilen eleştirilerle birebir benzerlikler taşımaktadır. Biri sosyalist bürokrasiyi diğeri kapitalist bürokrasiyi birbirine çok benzer saptamalar yaparak eleştirmektedirler.

1945 sonrası refah devleti ve sosyal devlet uygulamaları Amerikan hegemonyası ile birleşip dünyaya egemen olunca kapitalist sistem için Avusturya İktisat Okulu, Hayek ve Mises'in eleştirileri çok cılız sesler olarak kalmaya mahkûmdur ve öyle de olmuştur. Yeni Keynesyenizm hâkim paradigma olarak devlet örgütlenmesinin merkezine yerleşmiş, Amerikan güdümünde kalkınmacılık arayışı ve planlama örgütleri azgelişmiş ülkeleri de devletçi ve ithal ikameci politikalara yönlendirmiştir. 1960'lı yılların başlarına kadar (Marksist literatür dışında) çok az tartışma ve eleştiriye tabi tutulan refah devleti ve sosyal devlet fikri sistemin tartışmasız hâkimi görünümündedir.

Bu anlamda liberal literatür için bir milat olarak 1963 yılı görülebilir. 1963 yılında bir grup iktisatçı ve başka alanlardan sosyal bilimci, 'çıkar gruplarının piyasa dışı karar verme mekanizmaları'nı tartışmak üzere James Buchanan ve Gordon Tullock tarafından davet edilmiştir. Konferans, izleyen yıl (1964 yılında) *Public Administration Review* dergisinde 'Kamu Yönetiminin 'İsmi Konulmamış' Alanlarındaki Gelişmeler' (*Developments in the 'No-Name' Fields in Public Administration*) başlığı altında anlatılacaktır. (Ostrom ve Ostrom, 1971: 203) Bu toplantıda kollektif, sosyal ve politik karar vermenin ekonomik nedenleri üzerine önemli çıkarımlar yapılır ancak bu topluluğun adı konusunda bir karar verilemez. Bu isim üzerinde ancak 1967 yılında bir karara varılabilir. İsim, *Kamu Tercihleri Topluluğu* (*Public Choice Society*) olacaktır ve *Kamu Tercihleri* (*Public Choice*) adında bir de dergi çıkartılır.

Bugünkü anlamda neoliberal dünya görüşünün ABD'deki ilk önemli örgütlü oluşumu (Avusturya İktisat Okulu'nun ABD'deki temsilcilerini saymazsak) 1963 yılında ortaya çıkmış sayılabilir. Kamu Tercihleri Okulu seçmen davranışı, politikacıların ve bürokratların eylemleri ve devletin rolü

üzerinde analizler yürütmüşlerdir; bu analizleri yürütürken iktisatın kavram ve kategorilerini siyaset bilimine uygulayarak birtakım sonuçlar elde etmeye çalışılmıştır. (Pressman, 2004: 3) Aslında kamu tercihleri okulunu, daha sonra kendisine uygulama ve iktidar alanı bulan kamu işletmeciliği (*public management* veya *neo managerialism*) fikrinin temel teorik önermelerini şekillendiren bir yaklaşım olarak görmek de mümkündür.

Çıkar grupları, rant-arayışı, üretkenlik-olasılık malüliyeti (*PPB- Productivity-Possibility Boundary*) gibi birçok kavram ve analiz birimini kullanarak refah devletleri ve etkin rasyonel yönetim arayışını hedefine alan kamu tercihleri okulunun bizim için en önemli yanı bürokrasiye yaklaşımı olsa gerektir. Kamu tercihleri okulunun bürokrasiye yaklaşımı bireye yönelik belli bir bakış açısının ürünü olarak görülebilir. Buna göre birey: Kendi çıkarlarını gözeten, rasyonel, kendi öncelikleri çerçevesinde en yüksek net faydayı elde etmeye çalışan, (özellikle risk altında iken) olası bütün stratejileri kestirme yeteneğine sahip bir varlıktır (Ostrom ve Ostrom, 1971: 206). Böylesi bir bireyin bürokrasiye yansıması ise ücretini, yan gelirini, itibarını, iktidarını, patronajını, büroları yönetebilme ve büroların örgülenmesi üzerinde kolayca değişiklik yapabilme kapasitesini korumaya ve hatta artırmaya çalışan bir insan tipidir. (Niskanen, 1971'den aktaran Orchant ve Stretton, 1997: 414) Bu nedenlerden dolayı da büroların bütçesini maksimize etmek büro yöneticileri için büyük önem taşımaktadır. Bürokratların bürolarını büyütme çabaları da genel olarak bürokrasinin her geçen gün daha fazla genişlemesi ve güçlenmesine neden olmakta; bu da ekonominin gidişini olumsuz yönde etkileyerek ekonominin sırtına büyük bir yük yüklemektedir. Bürokrasinin sürekli büyüme eğiliminden ve ekonomi üzerinde yarttığı yükten kurtulmanın yolu hizmetlerin desantralizasyonundan, hizmetlerin çoğunu rekabetçi ortamlarda başka hizmet sunuculara gördürmekten (yani özelleştirme ve taşeronlaşmaktan), büro yöneticilerinin önceliklerini yeniden yapılandırmaktan, vergileri daha üretken hale getirerek azaltmaktan ve bürokrasi tarafından tüm bunlara gösterilecek olacak direnci kırmaktan geçmektedir.

Kamu tercihleri okulunun bu yaklaşımıyla, 1970'lerdeki krizin faturasını refah devletlerine çıkartma eğilimi güçlenmekte, ilk öncülerden başlayarak yeni-neoliberal dünyanın yapı taşlarını oluşturmanın yolu açılmaktadır. Bu noktada gerekli destek de iktisat biliminin gerçeklikten kopmuş rasyonalitesini araçsallaştırmaktan gelmektedir. Rastlantı olmasa gerektir!

Bu noktada ana akım yönetim bilimi literatürünün kamu tercihleri okuluna kadar yararlandığı disipliner bilgi dağarcığını tekrar hatırlayacak olursak:

Bilimsel yönetim okulu mühendislik bilgisini, davranışçı okul sosyal psikolojiyi, sistem yaklaşımı ve Herbert Simon bilim felsefesi ve karar verme tekniklerini kullanmışlardır. 1970'lerin krizine ana akım yönetim bilimi literatürünün yanıtı bu kez iktisatın simulatif 'rasyonelitesinden' gelmektedir.

Bu rasyonalitenin üretilmesinde yeni bir ikilik ön plana çıkartılmaktadır: Piyasa ve devlet. Piyasa "akılcı, etkin, müreffeh, özgür bir ekonomi ve toplum yaratır. Piyasalar malları ve hizmetleri üretenlerin arz ve taleplerini karşı karşıya getirerek fiyatların oluşmasına hizmet eder; bu yolla gelir elde edilir ve yaratılan gelir bölüşülür. Temel piyasalar olan mal, işgücü, sermaye ve para piyasaları bütünleşmiş bir şekilde işleyerek 'görünmez el' olarak bütün ekonomiyi düzenler, toplumdaki kaynakları akılcı ve etkin dağıtır; herkesin özgürce bireysel seçimler yaptığı piyasadaki işlemler sonucunda işlemlere katılan bütün tarafların refahı ulaşılabilecek en yüksek düzeye çıkar" (Arın, 199: 44). Devlet ise rant-arayışının konusu ve kaynağı olarak kaynakların yanlış yerlere kanalize edilmesine yol açmaktadır. Bürokratlar ekonomik kaynakları, ekonomik rasyonalitenin dışında işleyen bir mekanizmaya göre, tümüyle kendi yetki ve güçlerini artırmak için kullanmaktadırlar. Bu sayede de bir tür 'devlet başarısızlığı'na yol açmaktadırlar. (Gruening, 2001:6) Buna göre, devletin rasyonalitesi piyasanın rasyonalitesinden çok farklı işlediği için devlet piyasanın konusu olan herhangi bir alanda faaliyet gösterdiği zaman o alanda başarısızlık kaçınılmazdır. Kamu tercihleri okulu bu bürokrat tipini kimi zaman 'her şeyi bilen gözlemciler' bazen de 'iyiliksever despotlar' diyerek aşağılamakta; yaşanan sorunların merkezine böylesi bir bürokrat tipini yerleştirmektedir (Ostrom ve Ostrom, 1971: 205).

Bu döneme damgasını vuran ikinci önemli yaklaşım ise 'kurumsalcı okul' ve kurumsalcı okuldan türeyen 'Anayasal İktisat'tır. Anayasal İktisat konusunda 2009 yılında kaybettiğimiz değerli hocam, sohbetlerinden ve heyecanından her zaman büyük bir zevk aldığım dostum Prof. Dr. Tülay Arın'ın yazdıkları çok aydınlatıcıdır, bu kitapta değerli hocamın yardımına bir kez daha başvurmak arzusu duydum:

Tülay Arın 1945-2009

> Anayasal iktisat doktrininin esas saldırı hedefi, gelişmiş kapitalist devletlerde ulusal gelirin çok önemli bir kısmını harcayan ve giderek artma eğilimi gösteren sosyal harcamalar olmuştur. İddiaya göre, gelir düzeyi ortalamanın altında olan ve çoğunluğu oluşturdukları için oylarıyla politikacıları tehdit edebilen ve genellikle ücretle çalışan seçmen güruhları demokrasi adı altında büyük sosyal haklar yani rantlar (avantajlar) elde etmişler (popülizm); bunun yükünü de gelire göre artan oranlı vergilerle, yatırım yapması gereken yüksek gelirlilere, yani sermaye kesimine yüklemişlerdir. Sosyal harcamaların düşük olduğu ülkeler de benzer yola giderse ve sosyal devlet olmaya kalkarlarsa zaten büyük olan devlet büsbütün büyüyecektir. Azgelişmiş ülkelerde ise sanayileşme ve hızlı kalkınma ithal ikamesi stratejisi uygulanmış, devlet işletmeleri kurulmuş ve etkinlikten son derece uzak bir iktisadi yapı ortaya çıkmıştı. Ayrıca devlet oy toplamak için birçok kesime büyük sübvansiyon vermiş, kamu kesiminin her tarafını işe alınanlarla şişirerek ücret ve maaş adı altında büyük harcamalar ve transferler yapmıştır. İşte bu görüşlerle bütün dünyada 'devletin küçültülmesi' akımı ve politikaları başlatılmıştır. Anayasal iktisatın ise özü devleti sınırlamanın ve asgarileştirilmenin değiştirilmesi zor anayasal kurallara bağlanarak garanti altına alınmasıdır. (Arın, 1997: 49)

Liberal düşünce içerisinde bunlar tartışıladursun, 1970'lerin krizine çözüm niteliğinde liberal açıklamaları 1976 yılında Nobel ödülü alan bir iktisatçı üretmiştir: Milton Friedman. Friedman, F. Hayek'in 1950'li yıllarda çalışmaya başladığı *University of Chicago*'da Hayek'in öğrencisi ve çalışma arkadaşı olmuş, Hayek'e büyük bir sempati besleyen liberal bir düşünürdür. Hayek'ten aldığı feyz ile piyasayı ve kapitalizmi bir özgürleşme süreci olarak tanımlayan Friedman neo-liberal akımın en tanınan üyelerinden birisi olarak da görülebilir. Kendisi Thatcher ve Reagan'a danışmanlık yapmış, Şilili diktatör Agusto Pinotchet'ye Şili'de parasalcı ekonominin ve neo-liberal politikaların darbe sonrası Şili'de yerleştirilmesi konusunda bizzat destek olmuş; 1970'lerin sonu 1980'lerin başında tüm dünyada uygulama alanı bulan yeni-sağ iktisat politikalarının fikir babası, baş danışmanı ve takipçisidir.

Friedman'a göre 1970'lerde yaşanan krizin ve stagflasyonun nedeni ne post-fordistlerin söylediği gibi teknolojik paradigmadaki değişim ne tüketici talep yapısındaki ve birikim rejimindeki dönüşüm ne de postmodern yaklaşımın söylediği gibi yeni bir postmodern durumun ortaya çıkmasıdır; tümüyle devletin kamu harcaması yaratma potansiyeli ve bu harcamaları yapabilmek için örgütlediği araçlardan kaynaklanmaktadır. Klasik Keynesyen politikalarda kamu harcaması maliye politikaları yardımıyla, yani vergiler ve gerektiği durumlarda da Merkez Bankasına para basma yetkisi verilerek gerçekleştirilir. Devlet para basma yetkisine sahip tek kurumdur;

kamu harcamalarının artışını da vergiler yetmediği zaman devletin para basarak karşılamasında hiçbir beis bulunmamaktadır. Hatta ekonominin canlanmasına ve talep yaratılmasına neden olacağı için faydalı bile olabilir. Oysa Friedman bunun tam tersini önermektedir. Maliye politikaları ve Merkez Bankası eliyle para basma ekonomideki para miktarını artırmakta; eğer ekonomide basılan paraya karşılık gelecek bir büyüme ya da verimlilik artışı söz konusu değilse bu durum stagflasyona yol açmaktadır. Yani piyasada artan para arzı dolayısıyla artan bir talep ortaya çıkmakta ancak bunu karşılayacak üretim artışı söz konusu değilse ekonomik durgunlukla birlikte enflasyon doğmaktadır. Friedman bunu aşmak için ilk önce hükümetlerin para basmaktan vazgeçmesi gerektiğini, bunun yerine faiz ve döviz kuru fiyatları ile oynayarak ekonomiye (maliye politikalarından yardım alarak değil de) 'parasalcı politikalarla' yön vermeye çalışmalarını salık vermektedir. Elbette bunu yapabilmeleri için ilk önce kamu harcamalarını azaltmaları gerekmektedir. Devletin harcama kalemini kabartan her türlü faaliyetten vazgeçmeleri, özelleştirmelere yönelmeleri, kamu istihdamını azaltmaları, sendikaları susturmaları, kısacası devleti küçültmeleri ve devletin büyümesi sürecine hizmet edecek her türlü yapılanmayı da engellemeleri büyük önem taşımaktadır. Parasalcı politikalar ve kamu harcamalarının kısılmasından sonra gelecek olan üçüncü aşama ise özgür, serbest, kamu müdahalelerinden arınmış bir piyasa kurmak ve ülkede 'piyasa' kültürünün yerleşmesine hizmet etmekten geçmektedir. Kriz ancak bu yolla atlatılır. Margaret Thatcher'in meşhur cümlesi yardımıyla söylecek olursak: "Başka bir seçenek yok"tur (TINA-*There is no alternative!*).

Dünyanın neoliberal yeniden yapılandırılması sürecinde Margaret Thatcher ve Ronald Reagan'a da danışmanlık yapan Friedman neoliberal politikaları yerleştirmek konusunda kamu tercihleri okulu ve anayasal iktisat okulu gibi doğrudan devlete saldırmamamakta; önce devletin sağlıklı kaynak yaratma mekanizmasının maliye politikaları değil parasalcı politikalar olduğunu vurgulamakta; parasalcı politikaları uygulayabilmek için devletin küçültülmesi gerektiğini söylemekte; son olarak da piyasanın erdemlerinden ve özgürlük yaratma potansiyelinden bahsederek cennetin anahtarını politikacılara verip 'piyasa kültürünün' yaratılmasına hizmet ederek köşesine çekilmektedir. Friedman, 21 Mart 1975 tarihinde General Pinotchet'nin özel konuğu olarak Şili'de ağırlandıktan sonra 21 Nisan 1975'te Diktatör'e yazdığı mesaj tüm bu süreci ve yapılması gerekenleri bütün detaylarıyla açıklamaya yetecek netliktedir (www.naomiklein.org):

Sevgili Bay Başkan,

21 Mart Cuma günü Şili'deki ekonomik durumu tartışmak üzere sizi ziyaret etiğimizde, ülkeme döndükten sonra Şili'deki ekonomik durum ve politikalarla ilgili görüşlerimi size arz etmemi istemiştiniz. Bu mektup o talebinize yanıt niteliğindedir.

(...)

Şili'deki enflasyonun nedeni çok açık bir biçimde bellidir; ulusal gelirin %40'ına varan bir kamu harcaması yoğunluğunuz bulunmaktadır; kabaca kamu harcamalarının dörtte biri bile vergiler yoluyla karşılanmamaktadır; öyleyse kamu harcamalarının çok büyük kısmı para basarak finanse edilmektedir; bunun da bir tür gizli enflasyon vergisi yarattığını ifade etmek isterim.

(...)

Enflasyonu bitirmenin tek bir yolu vardır; para miktarının artış oranını ani bir biçimde azaltmak. Şili'de para miktarının artış oranını azaltmanın tek yolu ise mali açığı azaltmaktır. Prensip olarak, mali açık kamu harcamalarını keserek, vergileri azaltarak ve yurtiçi ve yurtdışı borçlanma araçlarına başvurarak azaltılabilir. Borçlanma dışındaki diğer seçenekler istihdam üzerinde aynı geçici etkiyi yaratacaktır –kamu harcamalarının kesilmesi ilk önce kamu çalışanlarını etkileyecek; vergileri artırmak ilk önce vergi mükelleflerine bağımlı çalışan kesimi etkileyecek; borçlanma yoluyla finansman ise öncelikle borç para veren veya hisse senedi ve fon alan kişilere bağımlı çalışanları etkileyecektir.

Pratikte kamu harcamalarının azaltılması kamu açığını azaltmanın en tercih edilen yoludur çünkü özel sektörün güçlenmesine doğrudan hizmet edecektir ve bu sayede sağlıklı bir ekonomik büyüme için kaynak yaratılacaktır. Bu nedenle yapılan öneri, geçiş dönemi itibariyle bir işsizlik olgusunun ortaya çıkartacak bir çözüm önerisidir.

(...)

Geçiş dönemi için işsizlik olgusunun ortaya çıkması dâhil bazı zorluklara katlanmadan enflasyonu bitirmenin başka bir yolu mevcut değildir. Fakat ne yazık ki Şili iki Şeytandan birisini seçmek zorundadır; kısa bir süre yüksek işsizlik oranı ya da uzun süre yine yüksek ama diğer seçeneğe göre biraz daha az işsizlik oranı. II. Dünya Savaşı sonrası Almanya ve Japonya, yakın zamanda Brezilya, savaş sonrası yeniden uyarlama politikaları ile ABD'de kamu harcamaları hızlı bir biçimde azaltıldığında, bu ülkelerin hepsinde şok tedbirleri düşünülmüştü. Hepsi ciddi geçiş dönemlerinin zorluklarının –aylarla ölçülebilecek oranda -- kısa süreceğine, düzelme sürecinin ise hızlı olacağına inanmışlardır.

Dönüşümü ve iyileşme sürecini kolaylaştırmak açısından, mali ve parasal tedbirlerin bir düzenleme paketinin parçası olması gerektiğine inanıyorum; buna göre, özel sektörün önündeki engellerin kaldırılması ve içerisinde

bulunduğu stresli durumunun iyileştirilmesi tedbirleri de bu pakete dâhil edilmelidir.

(...)

Eğer şok yaklaşımı uygulamaya konulacak olursa bu yaklaşımın kamusal olarak detaylı bir biçimde tanıtılmasının, sonuçların daha hızlı alınabilmesi açısından büyük önem taşıdığına inanıyorum. Halk ne kadar çok ve tam bilgilendirilirse, halkın reaksiyonları uyarlama sürecini o kadar kolaylaştıracaktır. Size bir örnek öneri sepeti çıkartacak olursam:

1. 1 peso = 10 000 (veya 1 000) escudo olacak şekilde para birimini değiştirmeye yönelik bir reform. (...)
2. Hükümetle kamu harcamalarının altı ay içerisinde %25 azaltılacağına dair bir anlaşma. %25'lik azaltma tüm harcama kalemleri için tek tek %25 olacak şekilde düzenlenmelidir. (...)
3. İlk altı ayda (...) kamunun para basma eğiliminin harcamalardan daha hızlı azaltılması için halka bir ulusal istikrar kredisi (borcu) (...)
4. Eğer mümkünse aynı amaçla yurt dışından istikrar kredisi almak.
5. Hükümetten altı ayın sonunda hiçbir kamu harcamasını para basarak finanse etmeyeceğine dair kesin söz almak.
6. Cari döviz kuru oranını serbest piyasa oranına yakınlaştırmaya çalışmak.
7. Özel sektöre engel olan her türlü engeli şu anda mümkün olan en yüksek oranda ortadan kaldırmak. (...)
8. En fakir kesim üzerinde sıkıntı ve zorluk yaratan durumlardan bu kesimin kurtulmasını sağlayacak önlemler almak. (...)

Bu tip şok programlar bir ay içerisinde enflasyonu bitirecektir ve bundan sonra sizin ikinci önemli probleminiz için çözüm üretmeniz gereken aşamaya geçilecektir – etkili, sosyal piyasa ekonomisinin özendirilmesi.

(...)

Elbette ki bir ayda enflasyondan hiçbir biçimde kurtulunamamıştır. Enflasyondan kurtulmak için hükümetler yıllar boyunca bu şok programları uygulamak zorunda kalmışlar, her defasında kamu harcamalarını daha çok kısmışlar, kamuyu sürekli küçültmüşler, yurtdışı ve yurtiçinden yıllar yılı borçlanarak kamu açıklarını bu yolla finanse etmeye çalışmışlar; bunun sonucunda da borç konsolidasyonu ve yapısal uyarlamalar için IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlara göbekten bağımlı hale gelmişlerdir.

Arjantin ve Şili'de parasalcı politikaları uygulamak ve bu politikaların nasıl sonuçlar ortaya çıkardığını anlamak için Friedman liderliğinde ve destekçileri arasında Hayek tarafından kurulan *Mont Pelerin Society* ve dünya

çapında 600 civarında üyesi olan *Amerikan Heritage Society* ile *Shadow Open Market Committee* (ki kurucuları Milton Friedman ve Şikagolu banker Bery Sprinkel'dir) gibi gruplar birlikte hareket ederek bu ülkeler üzerinde bir tür ekonomik deney yapmışlardır. *Mont Pelerin Society, American Heritage Socety* ve *Shadow Open Market Society* gibi elit entelektüel kanallar daha sonra da parasalcı politikaların dünya çapında yaygınlaşması için yayınlar yapmış, yayınlar yapılmasını özendirmiş ve toplantılar düzenleyerek bu fikrin dünya çapında yerleşmesine hizmet etmişlerdir. (Van der Pijl, 1989)

Friedman zaten Thatcher ve Reagan'ın danışmanı olarak dünyanın liberal, piyasacı, refah devletlerinin kazanımlarını ekonominin gerçek sorunu olarak gören bir yaklaşımı dünyanın iki önemli liderine kabul ettirmiştir. Ayrıca Friedman, Amerikan Merkez Bankası ve Amerikan Hazinesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Akademide de Şikago Okulu olarak bilinen ve Hayek'ten aldığı feyz ile serbest piyasayı savunan bir ekolden gelmektedir. Hatta Friedman, döneminde o kadar meşhur olmuştur ki 1979 yılında kaleme aldığı "*Free to Choose*" kitabı Amerikan ulusal kanallarından birisinde 1980 yılında dizi yapılmış ve gösterilmiştir. *The Wall Street Journal* yazarları Ip ve Whitehouse'un 2006 yılında yazdıkları bir yazıya göre 1968 yılında Başkan Nixon iktidara geldiğinde Friedman Nixon'a 'doların altına bağlanması nedeniyle ortaya çıkan baskı hiç insaf tanımıyor' diye yazmış; bu sayede dolar ve altın arasındaki bağın kopartılması ve Bretton Woods Sistemi'ne son verilmesi yönündeki fikri daha 1968 yılında dile getirmiştir (Ip ve Whitehouse, 2006).

1970'lerin sonu 1980'lerin başında liberal-Avusturya Okulu'nun neoliberal-Şikago Okulu versiyonu sistemin düştüğü çıkmazı aşabilmek için bir kez daha teknisist açıklamanın soğukluğuna sığınıp bütün dünyayı dönüştürecek bir modelin temel taşlarını döşemiştir. Parasalcı politikalarla başlayan ama bu politikaları uygulayabilmek için devletin küçültülmesini de zorunlu kılan bir dizi önlemler, ana akım kapitalist düşünce ve uygulama üzerinde etkili olmaya başlamıştır. 1970'lerin sonu itibariyle bu reformlar uygulayıcılarının adıyla Thatcherizm ya da Reaganizm olarak anılmaya başlayacaktır. 1980'lerin ortalarına doğru bütün dünyaya yaygınlaşma olanağı bulan bu sürece verilen isim ise Washington Konsensüsü olmuştur.

Washington Konsensüs 1980'lerin başında borç batağına batmış azgelişmiş ülkeler için IMF ve Dünya Bankası gibi küresel idare kuruluşların da öneri paketlerini şekillendiren ana yaklaşımdır. Washington Konsensüsü en iyi anlatan sloganlaşmış üçleme: Özelleştirme (*privatization)*, liberalleştirme (*liberalization)* ve kuralsızlaştırmadır *(deregulation*). Genel olarak refah devletlerinin ya da sosyal devletlerin sonunu hazırlayan bu üçleme, Keynesyen politikalardan neoliberal iktisat politikalarına geçişi ifade etmektedir. Neoliberal görüşe göre 1970'lerde yaşanan krizin sorumlusu Keynesyen refah devletleridir. Devletin büyümesine paralel kamu harcamalarını finanse edebilmek için aşırı miktarlarda para basan Keynesyen devlet stagflasyona yol açmaktadır. Azgelişmiş ülkeler için yılda % 300-400'ler seviyesine ulaşan aşırı enfasyon oranı bu ülkelerin yönetilmesini ve kalkınmasını olanaksız kılmaktadır. Tarih bir kez daha göstermiştir ki büyüme ve kalkınmanın kaynağı özel sektör ve serbest piyasadır. Devlet müdahale ettiği her alanda bir tür 'devlet başarısızlığı' (*state failure*) yaratmaktadır. O nedenle devlet her alandan elini eteğini çekmeli, eğitim-sağlık-güvenlik gibi asli görevlerine dönmeli, kalan alanları piyasa ajanlarına terk etmelidir. Müdahaleci devlet, piyasadaki etkin dağıtımın önündeki en büyük engeldir. Bu nedenle kamuya ait kurumlar ve kamu eliyle görülen hizmetler özelleştirilmeli; piyasa, devletten temizlenerek sistemin tümüyle liberalleştirilmesi sağlanmalı; son olarak da devlet bu alanı hiçbir biçimde düzenlemeye bile yeltenmemeli, kural koymamalıdır, denilmektedir. 'Bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler' şeklinde özetlenebilecek yeni politika algısı 1980'ler boyunca devlette neoliberal dönüşümün motoru olmuştur.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi azgelişmiş ülkeler de 70'li yıllarda borç batağı altında inlemektedir. Aslında azgelişmiş ülkelerin kalkınma yolunda ihtiyaç duydukları ucuz krediyi sağlamak amacıyla kurulmuş olan IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar 1980'li yılların başında temel hedeflerinde bir değişikliğe giderler. Bundan böyle bu kuruluşların görevi azgelişmiş ülkelerin borçlarını ödemelerini garanti altına alacak programları bu ülkelere empoze etmek olacaktır. Yukarıda Friedman'ın Şilili diktatör Pinochet'ye verdiği reçetenin hemen hemen aynısı IMF ve Dünya Bankası eliyle azgelişmiş ülkelere kurtarıcı bir reçete olarak verilir. Türkiye'de de bu reçeteyi uygulamak 1983 yılından sonra Turgut Özal'a nasip olacaktır. 24 Ocak 1980 Kararları'nın mimarı olan Turgut Özal zaten bu Kararlar aracılığıyla Friedman'ın önerilerini birebir devlet kararı şekline 1980 yılında dönüştürmüştür. 12 Eylül 1980 darbesi de 24 Ocak Kararları'nı uygulamak için uygun politik atmosferin yaratılmasına hizmet eder.

1980 Darbesi öncesi Türkiye koşullarında, 24 Ocak'ın acı reçetesini uygulama imkânının olmadığını bir kez daha hatırlatmak isterim. 1980 öncesi politikleşmiş Türk toplumu bu kararların uygulanmasının önünde en büyük engeldir. Bu bakımdan 1980 darbesi neoliberal politikaların uygulanabilmesi için uygun koşulların hazırlanmasına hizmet etmiştir.

Yukarıda Friedman'ın mektubunda tek tek sıralanan önlemlerin yanına azgelişmiş ülkeler için bir de yeni kalkınma programı eklenmektedir: 'İhracata Yönelik Sanayileşme'. Buna göre eski ithal ikameci modelden vazgeçilmelidir. Ulaştırma ve haberleşme maliyetlerinin ucuzlaması sayesinde ortaya yeni bir olanak çıkmıştır. Artık ÇÜŞ'ler üretimlerini, işçilik maliyetinin yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde yapmak yerine daha ucuz işgücü olanaklarını kullanan azgelişmiş ülkeleri tercih etmektedirler. Üretimlerini azgelişmiş ülkelere kaydırak, bu sayede daha yüksek kârlılık ve daha az risk altında üretim yapabilirler. Azgelişmiş ülkeler ise gelişmiş ülkeler için ucuz işgücüyle üretim yapacaklar, bu sayede döviz elde edecekler, elde ettikleri döviz sayesinde borçlarını ödeme olanağına kavuşacaklar ve borç batağından bu yolla kurtulacaklardır. Elbette ihracata yönelik sanayileşmeyi sürdürebilmenin yolu yurtiçi talebin kısılmasından geçmektedir. Eğer yurtiçi talep yüksek olursa yapılan üretimin ülke içerisinde tüketilmesi riski söz konusudur. Azgelişmiş ülkeler için yurtiçi talebi kısarak bir üretim artığı yaratabilmek büyük önem taşımaktadır. Talebi kısmak ise ancak reel ücretlerin düşürülmesi yoluyla söz konusu olabilir. Reel ücretler ya açıkça devletin zorlayıcı gücü kullanılarak yani işten çıkartmalarla ve ücretlerde cebri indirim yapılması yoluyla düşürülebilir ya da zaman içerisinde ücretlerin aşındırılması yoluna gidilebilir. Elbette ki ikincisi daha garantili ve az tepki toplayacak bir çözüm olanağı sunmaktadır. Zaten azgelişmiş ülkelerde yaşanan enflasyon oranı da çok yüksek düzeylerde seyretmektedir. Ücret artışları yıllık bazda yüksek enflasyon oranından daha düşük tutulursa ücretlerde çok kısa bir süre içerisinde reel bir düşüş sağlanacaktır; buna bağlı olarak yurtiçi talep düşecek ve sonuçta da ihraç edilebilir bir üretim artığı ortaya çıkabilecektir. Üstelik bu yolla zaman içerisinde işgücü ücretlerinin uluslararası piyasada diğer ülkelere kıyasla ucuzlamasının olanağı da sağlanacaktır ki herhangi bir ülkenin küresel üretim sürecinde göreli üstünlüğünden de ancak bu şekilde bahsedilebilir. Ucuz işgücü daha fazla yurtdışı talep ve daha fazla ihracat olanağı demektir. Ülkenin mevcut ihracat kalemindeki büyüme de kalkınma ve gelişme için gerekli kaynağın elde edilmesinin olanaklarını yaratacaktır.

Bu mantık sayesinde ÇÜŞ'ler azgelişmiş ülkeler için birer 'beyaz atlı prens'e dönüşmekte, yabancı yatırımlar kutsanmaktadır. Yabancı yatırım ülkeye teknoloji, *know-how* ve üretim imkânı getiren en önemli kaynak haline gelmektedir. Yabancı yatırım çekmek için yatırım ortamları yabancı sermayeyi çekecek şekilde yeniden düzenlenmiş, yabancı yatırımcılara vergi muafiyetleri, yatırım öncesi bürokratik süreçlerde kolaylıklar sağlanmıştır.

Türkiye bu sisteme 1983 sonrasında entegre olur. Ne yazık ki enflasyonun düşürülmesi hemen söz konusu olamaz. 1990'ların ortalarına kadar ülke, yüksek enflasyonlu bir ekonomiyi yaşamak zorunda kalır.

1983 sonrası Özal Hükümeti'nin belki de en çok zorlandığı konu neoliberal politikaları ülkede yerleştirmek için bu anlayışa sahip bürokrat elit bulmaktır. Ekonomi bürokratları genellikle 1980 sonrası Maliye Bakanlığı bürokratı tipolojisine sahip, kamusallık algısı yüksek, maliye politikalarına, planlamaya ve refah devletlerine inanmış bir kesimdir. Oysa paradigma değişmiştir.

Eski paradigmaya göre devlet vergi toplayıp, bu vergileri toplumun farklı kesimleri arasında paylaştırarak gelirin yeniden dağıtımı sayesinde ekonomi üzerinde etkili olmaktadır. Bu süreçte bürokratlara da özel bir görev düşmektedir. Bürokratlar, siyasiler ve toplum arasında bir tür tampon görevi görmektedirler. Siyasiler bir sonraki seçimleri garanti altına almak için özellikle seçim öncesi dönemlerde kamu kaynaklarını oy potansiyeli yüksek kesimlere aktarmak ve bu sayede de gelecek dönemde iktidarlarını garanti altına almak eğilimindedirler. Oy potansiyeli yüksek kesimler ise zaten bu tip bir beklenti içerisinde bulunmaktadırlar. Bürokratlar bu süreçte 'yasalar ve yönetmeliklere' dayalı olarak politikacıların kamu kaynaklarını oy amaçlı kullanmalarının önünde engel teşkil ederler. 'Yasal olmadığını' ya da 'yönetmeliklere uygun olmadığını' öne sürerek kamu kaynaklarının toplum kesimlerine oy amaçlı aktarılmasını belli oranlarda engellerler. Zaten güvenceli bir istihdam yapısına sahip kamu bürokrasisi, yasal olmayan bir konuda üstlerini uyarmak konusunda da yasalarca görevli kılınmıştır. Böylece siyasilerin yasaya uygun olmayan bir şeyi yapmalarını engellemek bürokratların yasal görevi de olmaktadır. Bürokrat bu sayede de mevcut kamu kaynaklarını gelecek nesiller için korumak görevini üstlenmekte; kamusal süreçlerde kamusal bir iş icra etmektedir.

Eski bürokrat tipi genel olarak ulusal çıkarları kendi çıkarlarından ön planda tutmak gibi bir idealle hareket eden, yasalar ve yönetmeliklere göre iş yapan, biraz ketum, kimi zaman işi engeller görünümünde ama işini iyi bilen; mevzuatları takip eden, mer'i kanunları düzenli izleyen ve buna göre

hareket eden bir kişi görünümündedir. Örneğin babam Ahmet Sefer Dikmen tam da böyle bir bürokrat tipi idi. 1935-68 yılları arasında tahrirat katipliği (bugünkü yazı işleri müdürü ya da kaymakam vekilliği) ve kaymakamlık yapmış, 1938 depreminde depremde yıkılan ilçeleri yeniden imar etmek için birçok ilçede hem kaymakam hem de belediye başkanı olarak görev almış olan babam için işi ve ülkenin menfaatleri çoğu zaman ailesinden de önce gelmekteydi. Gereksiz yanan ışıkları söndüren, damlayan muslukları onaran, bunun memleket kaynaklarının israfı olduğuna inanan, mer'i kanunları biriktirip, düzenli okuyup, altlarını çizip sonra da ciltleten; kitaplığında bu kanunları başköşede her an elinin altında bir yerde saklayan birisi! Hatta bir keresinde emekli olmasına rağmen ilk kez Türkiye'de üretilen ve uçuş denemesi televizyondan naklen yayınlanacak olan F-16 jetlerini izlerken elektrikler kesilince bulunduğu ilçenin kaymakamını arayarak fırçalamış, 'benim memleketimde böyle bir gelişme oluyor, ben bütün hayatım boyunca bunu özledim, elektrikler kesiliyor, vatandaş izleyemiyor ve sen de kaymakam olarak böyle bir şey karşısında öylece makamında oturuyorsun. Yazık bu devlete senin gibi kaymakamı olduğu için' diyerek serzenişte bulunmuştu. Eski bürokrat tipi bütün hayatını ülkenin kalkınma idealine adamış ve bürokrat olarak varlık nedeninin de bu olduğuna inanmış bir nesildi.

Ancak 1980 sonrası anlayış büyük oranda değişmiştir. Artık ulusal kaynaklar, ulusalcı yaklaşım, ithal ikameci sistem ve hatta yasalar ile yönetmelikler çok da önemli görülmemektedir. Bunlar köhne ithal ikameci ulusalcılık anlayışının devamı niteliğinde görülmektedir. Ülkenin en büyük sorunu döviz cinsinden borçtur. Dolayısıyla kaynaklar da artık vergi ve verginin yeniden dağıtımı süreciyle kapalı bir ekonomi içerisinde üretilip tüketilmemektedir. Devletin en önemli sorunu dış borçları ödemek, en azından faizlerini düzenli ödeyebilmek ve yeniden borçlanabilmek için 'kredibilite' elde edebilmektir. Böyle olunca 1980 sonrası devlet yüzünü kaynak sağlayıcı bir merkez olarak uluslararası sisteme dönmüştür. Yabancı dil bilen, uluslararası kuruluşlarla müzakere edecek ve borcun konsolidasyonunu sağlayacak yeni bir bürokrat elite ihtiyaç vardır. Yasalar da artık o kadar önemli değildir. Çünkü uluslararası sistem yasaların yerine geçecek yeni normlar önermektedir. Ulusal sistemin uluslararası sistem tarafından önerilen bu normlara uyumunu sağlayacak, yurtdışında eğitim görmüş, yabancı dil bilen, yurtdışında yaşam koşullarını bilip bu yabancı uzmanlarla yemeğe çıkabilecek, sohbet edip onların tam desteğini sağlayabilecek bir bürokrat tipine ihtiyaç bulunmaktadır. Klasik bürokrat tipinin bu süreci yönetebilmesine imkân yoktur.

Eski bürokratların algısı yeni sistemde çok arkaik kalmaktadır. O halde yeni bir bürokratik elit yaratmak gerekmektedir.

Özal bu amaç için ilk olarak yıllarca kendisinin de çalıştığı Devlet Planlama Teşkilatı'nın bünyesindeki Yüksek Planlama Kurulu, Para-Kredi Kurulu ve Koordinasyon Kurulu'nu kullandı. Bu kurulların başına (çoğu, oğlu Ahmet Özal tarafından bulunmuş) yurtdışında eğitim yapmış kişileri getirdi. Ayrıca kamu bankalarının başına da bu tip kişiler geçirildi. Bu döneme 'bürokraside Özal Pensleri dönemi' denilmektedir. Özal hükümetinin, bu şekilde yani 'taşıma su ile' ilerleyebilmesi zordu. Sistemin daha çok küresel elit eğilimli bürokrata ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu nedenle yurtdışında eğitim yapmış, Dünya Bankası projelerinde çalışmış daha fazla kişiyi bürokraside istihdam edebileceği ve ekonomiyi bu yolla idare edebileceği bir 'baraka' örgütlenme kurdu: Hazine Müsteşarlığı. Hazine'nin Maliye Bakanlığı'ndan ayrılması bu tür bir idari tasarrufun ürünüdür. Maliye'nin tozlu raflarından kurtulmuş yeni bürokratik elit Hazine'ye taşındı. Hazine, görevi ile doğrudan ilgili olmayan birçok görev üstlendi ve ekonomi yönetiminde en etkili kurum haline geldi. Bilindiği gibi Hazine'nin asli görevi, devlet paraya ihtiyaç duyduğunda bu parayı bir biçimde sağlamaktır. Ancak Hazine'de yabancı yatırımlardan tutun da sigortacılığa kadar birçok alanı idare eden daireler açıldı. Önemli görülen her iş Hazine üzerinden yürütülmeye başlandı.

Devletin yabancı dil bilen ve uluslararası normları ülkede yerleştirmek için çabalayacak elemana ihtiyacı her geçen gün daha fazla artıyordu. Bu açığı bürokrat ihracı yöntemi ile çözmesi imkânsızdı, ithal ikameci bir yöntem başlattı, bürokratları yurtdışına master ve doktora programlarına göndermeye başladı. Yüksek ücretlerle (2 500 dolar yurtdışı maaşıyla ve yurtiçindeki maaşlarının da 3/4'ü ödenerek) yurtdışına giden bu bürokratlar hem yurtdışında hem de yurtdışından döndükten sonra maddi olarak çok rahat ettiler. Üstelik bu kişileri yurtdışına göndermek için yüksek düzeyde bir yabancı dil bilgisi vs. de aranmıyordu. Devlet, yurtdışındaki üniversitelerden kabul alan hemen her bürokratı göndermeye başladılar. Çoğu yurtdışına MBA (işletme-*master of business admininstration*) eğitimine gitti. Örneğin İçişleri Bakanlığı'ndan bir mülki idare amiri gidip Amerika veya İngiltere'de MBA okudu. Bu kişilerin gittikleri MBA programları yurtdışındaki hocaların da dikkatini çekmiş olacak ki 2007-2008 yıllarında bulunduğum *Duke University*'de biraz da alaycı bir biçimde bana 'sizin devletiniz neden bu kadar çok adamı MBA eğitimi için gönderiyor, paranız çok herhalde, ülkenizde başka konularda bilgili uzmana ihtiyacınız yok mu?' diye soruyorlardı. MBA

eğitimine gidiyorlardı çünkü bu eğitim kamu görevlilerinin aklını işletmeci bir akla monte ediyordu. Kamu zaten artık önemsiz hale gelmişti, en doğrusu iyi bir işletmecilik bilgisi olmalıydı. Hem de yabancı dil öğreniyorlar, yurtdışında yaşam koşullarına adapte oluyorlar, sonra bunu ülkelerinde de kurmak için çaba sarf ediyorlardı. 2004-2005 yıllarında bürokrasi üzerine yaptığımız bir araştırmada örneğin Hazine'nin %70'e yakın bir oranının yurtdışında yüksek lisans ve doktora programlarına gönderildiğini gözlemledik. DPT'de ise burs olmasına rağmen yurtdışına gidecek insan bulunamıyordu; kurumlarda böylesi bir doygunluk sağlanmıştı.

Özal döneminde önemli bir başka dönüşüm ise bürokrasi binalarının Ankara'da yerleşim planları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Genellikle Ulus-Kızılay hattında yerleşmiş bulunan bürokrasi binaları 1985 sonrası hızlı bir biçimde Eskişehir yolu üzerine kaydırılmıştır. Kızılay-Ulus hattı farklı gelir grupları için bir tür sınır ya da tampon bölge özelliği taşımaktadır. Ulus'un aşağı bölümünde daha alt gelir grupları, Çankaya ve GOP'a doğru ise daha üst gelir grupları yaşamaktadır. Kızılay bu farklı gelir grubundan insan kitlelerinin buluştuğu bir merkez izlenimi yaratmaktadır. Örneğin Sakarya'da ekmek arası bir şeyler yiyorsanız bir çocuk yanınıza yaklaşıp "abi azıcık ucundan kopartıp bana da versene" diyebilir. Dolayısıyla Ulus-Kızılay hattında çalışan bir bürokrat bu kesimlerle hergün içli dışlı olmak zorundandır.

Eskişehir yolu ise Bilkent, Ümitköy ve Çayyolu'na doğru yeni varsıl nüfusun yerleştiği bölgelerdir. Üstten ve alttan çevre yoluyla hızla Çankaya'ya bağlanır. Bilkent'te ev fiyatları astronomik rakamlara fırlamıştır çünkü yürüyüş mesafesinde dev alışveriş merkezlerine, sinemalara, Bilkent Kütüphanesi'ne, havuzlara vs. ulaşırsınız. Ayrıca bu bölgede güvenlikli ve ayrıcalıklı bir hayat sunulmaktadır.

Bürokatlarımız yurtdışı görevlerinde fazla müsrif davranmayıp biraz para biriktirdiler ise bu civardan bir ev edinebilirler; bir de lüks ve rahat araba edindilerse Amerikan hayat tarzını Ankara'ya taşımışlar demektir. Zaten, özellikle 1980-2000 arası dönemde, ekonomi bürokrasisi için maaşlar da hiç azımsanmayacak oranda yüksek seyretmektedir. İşyerleri Eskişehir Yolu'nda, evleri Bilkent-Ümitköy-Çayyolu'nda bir hayata geçtiklerinde ise bürokratlarımız yılda 1-2 kez Kızılay'a ya inerler ya da inmezler! Toplu taşım araçlarını genellikle kullanmazlar. Araçları ile GOP, Çankaya, Oran, Ümitköy, Bilkent, Çayyolu hattındaki evlerinden işlerine, işlerinden de evlerine gidip gelebilirler.

Bu yeni bürokrat tipi eski kahverengi giysiler giyen ketum bürokratlardan çok farklıdır. Renkli kravatlar takarlar. Daha çok bir iş adamını ya da bankacıyı andırmaktadırlar. Konuşurken araya yabancı kelimeler sıkıştırmayı çok severler. Zaten günde birkaç kez de yurtdışından birileri ile yabancı dilde yazışırlar.

Washington Konsensüsü ülkemizde Özal Hükümeti altında bu tip bürokratları yerleştirmiştir. Eski bürokrat tipi ise gittikçe azalmış, 1990'ların ortalarına kadar kamu bürokrasisine bu yeni insan tipi hâkim olmuştur. 2000'lerden sonra ise yine yurtdışında eğitim almış, yine uluslararası normları ülkede yerleştirmeyi kendisine misyon edinmiş ama daha muhafazakâr eğilimlere sahip bir bürokratik elitin kamuda hâkim olduğunu gözlemeye başlarız.

1990'ların başlarından itibaren Washington Konsensüsü tezleri uluslararası literatürde, özellikle Dünya Bankası eliti tarafından tartışılmaya başlanır. Dünya Bankası'nın Nobel ödüllü baş ekonomisti Joseph Stiglitz yazılarında ve makalelerinde IMF'nin bir tür cürüm işlediğini, ülke adını bile değiştirmeksizin bir ülke için hazırladığı öneriler setini başka ülkelere de verdiğini anlatmaya başlar. En önemlisi sistemin aşırı serbestleştirilmesinin hatalı olduğu oysa düzenleyici bir devlete her zaman ihtiyaç olduğu, devletin her şeyden elini eteğini çekmesinin 'piyasa başarısızlıkları'na yol açtığı, krizlere neden olduğu, yoksulluk ve yolsuzluğun kaynağı haline geldiği şeklinde bir söylemin Dünya Bankası eliti arasında kabul görmesidir. 1997 Asya ve 1998 Rusya Krizleri, Dünya Bankası elitini haklı çıkartırcasına dünyada önemli bir şok yaratır. Bundan sonra da yeni bir uzlaşı benimsenmeye başlanır: Post-Washington Konsensüs.

Post-Washington Konsensüsü de bir üçleme yardımıyla daha iyi anlayacağımız kanısındayım: Yönetişim, Düzenleyici Üst Kurullar ve Kamu Reformları. Düzenleyici devlet anlayışının hâkim olması sürecinde yeni bir başarısızlık, 'piyasa başarısızlığı' kavramı ön plana çıkmaktadır. "Piyasa başarısızlığı" kavramını aslında çok önceleri J. M. Keynes'in kitaplarında da görürüz. Keynes de piyasadaki gizli eli eleştirir ve reel sektör ile finansal sektör arasında asimetrik bir bilgi akışı olduğu, kaynakların etkin dağıtılamadığı, bu nedenle reelsektör ile finansal sektör arasında sağlıklı iletişimi güçlendirecek bir ajana yani devlete ihtiyaç olduğunu söyler. Başta Stiglitz daha sonra da1997 ve 1998 krizlerinin yardımıyla Keynesyen iktisatla ünlenen 'piyasa başarısızlığı' sözü yeniden önem kazanır. Zaten düzenleyici devlet anlayışı, özellikle J.

Stiglitz, '*new*-Keynesyen'[38] bir ekol olarak görülmektedir. Düzenleyici devlet anlayışı da devletin piyasaya temas ettiği her yerden elini eteğini çekmesini arzu eden 'bırakınız yapsın-bırakınız geçsin'ci anlayıştan ciddi anlamlarda farklıdır. Bu ekolün bir yanıyla Keynesyen diğer yanıyla da neoliberal duyarlılıklar taşıyan bir model öngördüklerini söyleyebiliriz. Buna göre, düzenleyici devlet anlayışı ile birlikte 'piyasaları bu kadar başıboş bırakırsanız başarısız olur, yolsuzluk ve krizler ortaya çıkar; bu da yoksulluğa yol açar' görüşü ana akım düşünceye hâkim olmaya başlamaktadır. Bu nedenle düzenleyici devlete ihtiyaç vardır. Devletin elbette ki Keynesyen/Weberyen devlet gibi tek başına karar alması savunulamaz. Bunun yerine devletin karar alma sürecinde, özel sektör ve sivil toplum kuruluşu temsilcilerinin de katıldığı bir platform oluşturulmalı ve bu şekilde karar alınmalıdır; bu tip platformlara da yönetişim (*governance*) adı verilecektir. Daha sonra başka unsurlar da dâhil edilerek 'iyi yönetişim' (*good governance*) şekline gelecek olan uygulama bu kez de yardım kuruluşları, gelişmiş üleklerdeki otoriteler ya da zayıf ekonomiler ve politik yapılarla sağlıklı ekonomiler ve politik yapıları karşılaştırmayı konu edinmesine rağmen öz itibariyle aynıdır ve günümüzde kamu karar süreçlerinde de yaygın biçimde kullanılmaktadır. Düzenleyici kurullar ise klasik kamu bürokrasisinin yanına uluslararası normlara duyarlı ve politik karar alma ve denetim süreçlerinden arındırılmış bir bürokratik yapılanmayı önermektedir. Örneğin ülkemiz için kamu bürokrasinin temel taşı olan 'bakanlık' teşkilatı bu şekliyle klasik demokrasinin de en önemli kurucu öznelerinden birisi olma özelliğini taşımaktadır, şöyle ki: Bir hükümet belli bir proje (hükümet programı) ile halkın oylarına talip olur. Bu proje aynı zamanda siyasi bir projedir, çünkü zaten kendisi de parti örgütlenmesine dayanan hükümetlerin tasarrufları aynı zamanda politik bir tercihi de ortaya koymaktadır. Bu politik tercih kabul görüp iktidara gelen hükümet, iktidarı esnasında bu projesini (artık hükümet programı olmuştur) hayata geçirmeye çalışır. Bunun için de elinin altında kullanabileceği araç bürokrasinin kendisidir.

Ama esas itibariyle bu sistem bir denetim ve dengeleme (*check and balance*) sistemidir. Hükümet programı bu süreçte birçok denetime tabi tutulur. İlk önce 'Büyük Millet Meclisi denetimi' söz konusudur. Hükümet programının Meclis tarafından onaylanması gerekir. Program yürürlükte iken de

[38] *New-Keynesian* ekolünü başındaki 'yeni' anlamına gelen İngilizce sözcüğü koruyarak kullanmayı tercih ettim. Zira 1945 sonrası ortaya çıkan uluslar arası Keynesyen modele de 'neo-Keynesian" denilmektedir. İngilizcedeki her iki kavramı da genellikle Türkçeye 'yeni' olarak çevirdiğimiz için sorun ortaya çıkabilmektedir. Özellikle 2008 Krizinden sonra ise başka bir Keynesyen akım güç kazanmaktadır: *Post*-Keynesyenler. New- Keynesyen ve post- Keynesyenler arasındaki temel farkı, kısaca anlatmaya çalışacak olursak: Birincisi daha neoliberal duyarlılık bir devlet anlayışı öngörürken, ikincisi klasik Keynesyen politikalara yakın bir devletçiliği ön görmektedir, diyebiliriz.

Meclis içerisinde Soru, Gensoru vb. birçok denetim mekanizması uygulanabilir. Sonra 'yasal denetim' söz konusudur. Bağımsız yargı kuruluşları, yaratabileceği çeşitli haksızlıklardan tutun da Anayasa'ya uygunluğa varıncaya kadar hükümet programı ve icraatları üzerinde birçok denetim uygular. Güçler ayrılığı prensibi bu amaçla ortaya çıkmıştır; yani kendisi aslında bir politik proje olan hükümet programının, başka politik projesi olan ya da bu proje tarafından kapsanmayan kesimlere tamiri mümkün olmayan zararlar vermemesi için denetlenmesi ilkesine dayanmaktadır. Tüm bu süreçlerden geçtikten sonra hükümet programının uygulanması aşamasında da bürokrasinin bir tür tampon görevi görerek 'gizli denetim' yetkisi kullanacağından, bürokrasinin hükümet icraatlarının yasalar ve yönetmelikler çerçevesinde yürütülmesinin güvencesi olacağından daha önce bahsetmiştik. Uzmanlık yetkisi kullanan bürokratlar, bu yetkilerinden aldıkları güçle kamu kaynaklarının ve kamusallığın koruyucusu olma vasfına da sahiptirler.

Devletin kamu hizmetini planladığı, sevk ve idare ettiği en üst makamı bakanlık teşkilatı olarak kabul edersek, bakanlık teşkilatı aynı zamanda da hükümetin kamu hizmeti üzerinden halka temas ettiği en temel yapıdır. Hükümet programı bakanlık teşkilatı üzerinden hayata geçirilir. Halk katmanları da hükümetin icraatları ile bakanlık teşkilatı sayesinde tanışır. Örneğin Sağlık, Milli Eğitim, Çalışma ve Sosyal Güvenlik, Kültür, Sanayi ve Ticaret, Turizm vb. Bakanlıklar üzerinden halk, hükümetin icraatları ya da hükümet programı ile tanışır ve bu sayede hükümetin icraatlarına yönelik bir görüş oluşturur. Bu görüş bir sonraki seçimlerde vereceği oyun rengini de belirleyecektir. Dolayısıyla bakanlık teşkilatı halkın hükümet ile tanışması ve daha sonraki seçimlerde aynı hükümete tekrar yetki verip vermeyeceği konusunda görüş oluşturması bakımından da en önemli yapıdır; bu vasfıyla da klasik demokrasi anlayışının temelini oluşturmaktadır. Hükümet programı-hükümet icraatları-halk denetimi mekanizması bakanlık teşkilatının kamu hizmeti verme kapasitesine göre şekil alır; halk, kamu hizmetlerinin niteliğine bakarak bir hükümet programı/icraatını başka bir hükümet programı/icraatına tercih eder.

Post-Washington Konsensüsü, devleti politik yapılardan ve politik karar alma süreçlerinden uzaklaştırmak, daha 'teknik ve evrensel doğrular' çerçevesinde karar alma sürecini örgütlemek ilkesine dayanmaktadır. Bu amaca yönelik olarak bulunan en doğru ve evrensel mekanizma 'uluslararası normlar' ve 'uluslararası piyasalar' olmuştur. Küreselleşme sürecinin yarattığı ideolojik hegemonyada küreselleşme olgusu evrensel tek doğruya

dönüşmüş, bu sürece eklemlenme kapasiteleri de ulusların doğru yolda olduklarının yegâne göstergesi haline gelmiştir. Buna göre politik karar alma süreci ve politik projeler evrensel rasyonaliteyi değil belli bir kesimin çıkarlarını ifade etmektedir. Zaten kamu tercihleri okulunda da gördüğümüz gibi rasyonel bürokrat ve hatta politikacı karar alırken sadece kendi gücünü ve maddi olanaklarını artırmayı hedeflemektedir; kendi çıkarını düşünen rasyonel birey olmanın özelliği budur! Yolsuzluk da bu nedenle ortaya çıkmaktadır. Evrensel rasyonel doğrular üzerinden değil de kendi gücünü artırmak için eylemde bulunan politikacı ve bürokrat 'yolsuzluğun' asıl nedenidir. Yolsuzluk klasik demokrasi sürecinin ve bunun en önemli iki ajanı politikacı ve bürokratın ürettiği bir şeydir. O nedenle siyasi denetimden ve siyasi atamalardan arındırılmış, yönetişim kullanarak karar alan, uluslararası piyasalara duyarlı, uluslararası normları ulusal düzeyde yerleştirmeye çalışan bir yapı klasik icrai bürokratik yapılanma olan bakanlık teşkilatının yerini almalıdır. Yolsuzluğun ortadan kaldırılması ancak bu yolla mümkün olur! Devletin, politik karar verme ve icra sürecinden uzaklaştırılması aslında klasik demokrasi anlayışına vurulan en büyük darbedir. Daha da önemlisi bu süreç halka karşı açık veya gizli bir güvensizliği de ifade etmektedir ya da zaten klasik demokrasi ve demokratik süreçlerin iflasının itirafıdır. Yeni demokrasi halk katmanlarının hükümet programlarını test ederek verecekleri kararlar üzerinden değil 'yönetişim' üzerinden söz konusu olacaktır.

Post-Washington Konensüs için devletin politik karar verme ve icraatta bulunma sürecinden uzaklaştırılması bile tek başına yeterli olamayacaktır. Bir bütün olarak kamu yönetimi yeniden yapılandırılmalıdır. Performans denetimi, müşteri odaklılık, mali reform, performansa göre ücret, sözleşmelilik ve daha rekabetçi bir kamu hizmeti süreci (hem sözleşmelilik yoluyla hem de taşeronlaşma yoluyla) hâkim kılınmalıdır. Bunun üzerine tüm dünyada eşzamanlı olarak, Post-Washington Konsensüsün üçüncü özelliği, 'kamu reformları' süreci başlar. Türkiye'de bu gelişmeden fazlasıyla nasibini alır.

2001 yılı sonrası (dünyaya göre biraz geçikmeli bir biçimde) Türkiye'deki Post-Washington Konsensüse uyum süreci de tam da bu şekilde gerçekleşmiştir. Bu gecikmeli uyumun nedenlerini 1989'da başlayarak anlatmaya çalışalım:

Daha önce 1989 yılında 'Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki 32 Sayılı Karar'ın kaldırıldığından bahsetmiştik. 32 Sayılı Kararın çıkış tarihi 1930 yılıdır. 32 Sayılı Karar, 1929 Krizi sonrası genç Türkiye Cumhuriyetinin krize karşı belki de ilk tedbirlerinden birisini oluşturmaktadır ve

aslında 'ithal ikameci sistem'in ayak sesleri olarak da görülebilir. Ülkede TL dışında bir paranın kullanımı yasaklanmış, yabancı para bulunduranlara 'yabancı ajan' olarak yargı yolu açılmıştır. Ülke, parasına sahip çıkmak ve bu paranın kullanımını artırmak istemektedir. Parasına sahip çıkarak ulusal bir ekonominin de temellerini atmaya çalışmaktadır. Belki bu sayede krizden kırılan dünyanın ülkeye etkilerini de azaltmaya çalışmakta, bir tür karantina ortamı yaratmaya çalışarak ülkeyi korumak istemektedirler. Oysa 1980'lerden sonra dünyada karantina ortamları değil dışa açılma fikirleri önemli hale gelmiştir. O halde 32 Sayılı Karar'a da ihtiyaç yoktur. Ancak yine de 1989 yılına kadar 32 Sayılı Karar'ın kaldırılmamasının bir anlamı vardır. 1989'a kadar ülke 'ihracata yönelik sanayileşme' yoluyla döviz elde etmeye kanalize olmuştur. 1989 yılı bu anlamda 32 Sayılı Karar'ın kaldırılmasıyla başlayan bir politika dönüşümüne işaret etmektedir; bu dönüşüm ihracata yönelik sanayileşme modelinden vazgeçmek anlamını taşımaktadır. Ülke ihracata yönelik kalkınma politikalarını terk ederek 'sıcak para hareketlerine dayalı finansman' yapısına geçmektedir.

1980'lerin sonları emekçi kesimler için talep daraltıcı politikaların artık dayanılmaz bir hal aldığı dönemleri işaret etmektedir. Kamunun küçülmesi ve talep daraltıcı politikalar sayesinde ihraç edilebilir üretim artığı yaratmaya çalışan sistem artık bu politikaların sonuna ulaşmıştır. 1987 yılı Belediye seçimlerinde aradığını bulamayan ANAP Hükümeti bunu, yani enflasyon karşısında reel ücret düzeylerini aşındırarak talep daraltma politikasının artık yürümeyeceğini çok net bir biçimde anlamıştır. Ücretli kesimler reel ücretlerinin daha fazla daraltılmaması için hükümete 1987 seçimleriyle bir mesaj vermiştir. Ardında ülkenin birçok yerinde işçi eylemlerinin yükselişe geçince hükümet artık talebi daha fazla daraltmanın ve bir üretim artığı sağlayarak ihraç edip gelir elde etmenin olanağının kalmadığını görmüştür. Bunun üzerine 1989 yılında 32 Sayılı Karar iptal edilerek yabancı paraların ülkeye girişine izin verilir. Amaç döviz kuru artışı ve faiz haddi arasındaki çıpayı faiz haddi lehine açarak yabancı yatırımcıyı çekmektir. Belli bir dönemde faiz haddi, döviz kuru artışından daha fazla gerçekleşirse parasını faize yatıran yabancı yatırımcı bundan yüksek oranlı net bir gelir sağlayacaktır. Bu da yabancı yatırımcının Türk finans sektörüne ya da devlet tahvili ve hazine bonosuna yatırım yapmasının koşullarını hazırlayacaktır. Yabancı para gelince ülkedeki döviz miktarı artacak, bu hem ekonomide canlanma yaratacak hem de bu dövizlerle borçlarımızı ödeme imkânımız ortaya çıkacaktır. 32 Sayılı Kararın iptali ile sıcak para hareketlerine imkân tanıyan, bu sayede döviz elde edip borçları çevirebileceği umudunu yaşayan hükümet,

yükselen toplumsal hareketliliği sakinleştirebilmek ve aleyhine dönen politik gidişatı tersine çevirebilmek umuduyla 1990 yılında yüksek maaş ve ücret artışı sağlamıştır. Genel ücret düzeyi 1990 yılında ortalama %90 artmıştır. Elbette bu Türkiye'nin uluslararası piyasalardaki düşük ücret seviyelerine bağlı ihracat olanağı üstünlüğünü de ortadan kaldırmaktadır. Çünkü ücretler bir anda neredeyse 2 katına çıkmıştır! İşgücü ücret artışları, ihracata bağımlı olarak çalışan fabrikaların göreli ücret üstünlüklerini ortadan kaldırdığı için bu fabrikaların yurtdışı talebi daralmış; başta hazır giyim ve tekstil olmak üzere gelişmiş ülke ÇÜŞ'leri, daha ucuz işgücüyle üretip daha ucuza satan ülkelere yönelmiş; bu durum ise ihracata bağlı çalışan firmaların daha sonraki yıllarda krize girmesine yol açmıştır.

Ancak kriz bununla sınırlı değildir. Yabancı para gelince iyidir. Ancak çok ürkek bir yatırımcı ve para ile karşı karşıyasınızdır. En ufak bir tehdit hissettiğinde yabancı yatırımcılar birbirlerini de tetikleyerek hızla ülkeden çıkmakta ve bu da krizlere ve kırılgan bir ekonomiye yol açmaktadır. 1994-1997-1998-2000-2001 krizleri Türkiye'yi bu bakımdan çok olumsuz etkilemiştir.

Türk bürokrasine Post-Washington Konsesüsü'nün politikalarını benimsemeye yönelik etki yapan gelişme 2000- 2001 krizi sayesinde ortaya çıkar. O dönemde IMF Türkiye masasının başında bulunan Carlo Cottarelli krizden Türk bürokratlarını sorumlu tutar. Hatta zamanın Başbakanı Bülent Ecevit "Bürokratlar, sanıyorum tam olarak IMF ile ilişkileri beceremiyorlardı, ama onlara haksızlık etmeyelim, kötü niyetleri yoktu" diyecektir. (Aydoğdu ve Yönezer, 2007) Arkasından da Kemal Derviş, ekonomiyi düzeltmek için Dünya Bankası'ndan ithal edilecektir. Dönüşüm bundan sonra hızlanır. Bürokratlarımız da bir yandan Cottorelli'ye olan kırgınlıklarından IMF'dense Dünya Bankası politikalarını benimsemeye başlarlar diğer yandan da üst düzey bir Dünya Bankası elitinin ekonominin dümenini devralmış olmasından dolayı hızla Post-Washington Konsensüs politikalarına adapte olurlar. Düzenleyici kurullara hız verilir. 2001 öncesi kurulan ama çalışmaya bir türlü başlamayan düzenleyici kurullar çalıştırılmaya başlanır; yeni düzenleyici kurullar da kurularak sistem yolsuzluk ve yoksulluktan arındırılmaya gayret edilir! Kamu reformları süreci de esas olarak kriz sonrası döneme rastlamaktadır. Bir yandan düzenleyici kurullaşma, diğer yandan kamu reformları ve yönetişim uygulamalarıyla ekonomi düze çıkartılmaya çalışılır.

Post-Washington Konsensüs kamu yönetimi literatürüne yönetişim-katılım- şeffaflık-açıklık-yerelleşme-sübsidiarite kavramları üzerinden etkili olur. Ya da şöyle düzeltelim: Aslında uzun yıllardır (1960'lardan beri) kamu

yönetimi içerisinde bir damar, kamu işletmeciliği ve *neo managerialism*'e ve bunların işletme kavram ve kategorilerinden türettikleri yaklaşımlara tepkili, daha demokratik ve katılımcı yönetim anlayışını özleyen yazılar yazmaktadırlar. Ancak bu tepkilerin *neo managerialism* içerisinde sınırlı da olsa bir etki sahibi olabilmesi için 1997-1998 Asya ve Rusya krizlerini beklemek gerekmiştir. Yeni akım kamu işletmeciliği akımının bir devamı olarak ortaya çıkar: Yeni Kamu İşletmeciliği (*New Public Management*).

Bir düzeltme daha yapalım: Post Washington Konsensüsün belki de ilk denemesi Amerika Birleşik Devletleri'nde Bill Clinton Hükümeti sırasında yapılmıştır, denilebilir. Dünya Bankası ve OECD gibi küresel idare kuruluşları eliyle dünya çapında yaygınlaştırılması için Asya ve Rusya Krizlerini beklemek gerekmiştir. Bill Clinton 1993 yılı Mart ayında 'Devletin Yeniden Keşfi için Ulusal İşbirliği' (*the National Partnership for Reinventing Government-NPRG*) politikasını uygulamaya koyduğu dönemde yaptığı televizyon konuşmalarında programını tanıtırken *best seller* bir yönetim kitabına referans veriyordu: "*Devletin Yeniden Keşfi: Girişimci Ruh Kamu Sektörünü Nasıl Dönüştürüyor?*" (*Reinventing Government: How the Enterpreneural Spirit is Transforming the Public Sector?*). David Osborne ve Ted Gaebler'in ilk baskısı 1992 yılında yapılan kitabı Clinton Hükümeti'nin politika el kitabı haline geliyordu. Yeni kamu işletmeciliği olarak adlandırılan yönetim okulunun başyapıtı seviyesine yükselen kitap özü itibariyle kamu işletmeciliği ya da *neo managerializm*'den çok büyük farklılıklar içermiyordu. (Üstüner, 2000) Bu anlamda hocam Yılmaz Üstüner'in Kaboolian (1998)'den aktararak kullandığı 'eski şişedeki yeni şarap' yakıştırmasının çok büyük bir doğruluk payı vardır. Ancak bu yakıştırma üzerinden gidersek, şişe eski bile olsa şarabın yeniliğine vurgu yapmak isteriz. Bir kere işletmeci devlet anlayışında önemli bir değişikliğin olmadığını vurgulamak gerekmektedir; şu farkla: 1990'lar itibariyle 'işletmeci devlet' anlayışına tepkiler yoğunlaşmıştır. Bizzat Bill Clinton'un iktidara gelmesi bile ABD açısından böyle bir gelişmenin göstergesi olarak varsayılabilir. İşletmeci devlet anlayışını sistemin merkezinde tutabilmek için bu anlayışa birtakım makyajlar yapmaya gerek vardır. Bu açıdan bence 'aynı şarap farklı şişe' yakıştırması daha uygun düşebilir!

Yeni kamu işletmeciliği 1968'ten beri kamu yönetimine ve bürokrasiye getirilen eleştirileri derleyip toplamakta, bu eleştirilere 'kamu işletmeciliği' genel çerçevesini koruyarak prim vermektedir. Kavram setleri yardımıyla özetleyecek olursak, 'doğrudan bürokrasi' yerine içi boşaltılmış devlet

(*hallow state*), sanal örgütler (*virtual organizations*), ağ örgütler, iktidarın bürokratlardan yurttaşa kaydırılması, halkın yeniden yükselişi ve demokratik hesap verebilirlik, kamu kaynaklarının sınırlı olduğu durumlarda verimlilik ve büyümeyi güvence altına almaya yönelik teşvik ve rekabet sürecinin birlikte devreye sokulmasını vb. önerilmektedir. (Lynn, 1998: 109).

İroni, çağın aklı haline gelmiştir! Bir şeyin tersi gösterilerek dalga geçilir. 1968 sonrası yükselen eleştiri dalgasının içi boşaltılarak kullanılmış ve buradan yeni bir ana akım ideoloji üretilmiştir.

1960 sonrası onlarca yeni okul ve anlayış türemiştir. Bu okul ve anlayışların başlıcalarını sıralayacak olursak: *Kamu işletmeciliği, yeni kamu işletmeciliği, kamu tercihleri, yeni kurumsalcı yönetim, yeni kamu yönetimi, postmodern yönetim, post-yapısalcı yönetim, eleştirel yönetim* vd. Elbette bunlar üzerinde *feminizm, Marksizm, postmodernite, yeşilci hareket* gibi birçok yaklaşım ve ideoloji de etkili olmuştur.

Ancak yine de bu gelişmeler için 1968 yılı bir tür milat olarak alınabilir. 1968'i milat olarak kullanmamızın bir nedeni var elbette: Minnowbrook Konferansı. 1963 yılında Buchanan ve Tullock'un öncülüğünü yaptığı "No-Name" konferans daha sonra Kamu Tercihi adını alarak neo liberal akımın derlenip toplanmasına hizmet ederken Minnowbrook Konferansı ise A.B.D. solu olarak görebileceğimiz akademisyenlerin kamu yönetimi örgütlenmesine bir manifestosu görünümündedir.

Dwight Waldo öncülüğünde, katılımcılar arasında H. George Fredrickson'un da bulunduğu toplantılar aslında kamu yönetimi literatüründe bir dönüm noktası sayılabilir. 1968'in özgürlükçü havası kamu yönetimi tartışmalarında yeni açılımların örgütlenmesi ihtiyacını ortaya çıkartmıştır. Gerçi 1980 ve 1990'lar sonrasında bu 'özgürlükçü' arayışların içi büyük oranda boşaltılır ancak yine de Konferans tek başına önemli bir çıkışı ifade etmektedir. Kamu yönetimi tartışmalarının seyrini değiştirici bir etkisi olmuştur.

Aslında Dwight Waldo, daha önce Herbert Simon ile tartışmasına da bir miktar değindiğimiz gibi, dönemi açısından a-tipik bir kamu yönetimi anlayışını savunmaktadır. 1960'ların sonuna kadar bu çabalarında pek başarılı olduğu söylenemez. 1948 yılında yazdığı doktora tezi 'Yönetsel Devlet' (*The Administrative State*) kamu yönetimi disiplininin kurucu babası olarak görülebilecek Woodrow Wilson ile bir hesaplaşma üzerine inşaa edilmiştir. Waldo, kamu yönetimini siyaset biliminden ayırarak teknik ve

organizasyonel doğrular üzerine kurulmuş, verimli çalışan bir devlet arayışı içerisinde yeni bir disiplin inşaa etmeye çalışan Wilson'un bu çabasının anlamsızlığını ispat etmeye çalışır. Wilson'ın 'olgular' ve 'değerler' ikiliği üzerinden yaptığı yönetim bilimi ve siyaset bilimi ayrımının 'anlamsız' olduğunu; kamu yönetimindeki 'verimlilik' dâhil tüm kavram setlerinin de 'değer yüklü' olduğunu göstermeye çalışır.

Waldo'nun, II. Dünya Savaşı sonrası görelilik kuramı, kuantum fiziği, kaos fiziği vb. gelişmelerden büyük oranda etkilenerek dönemin devrimci paradigmatik dönüşüm sürecine denk bir çalışma ortaya koymuş olduğunu varsayabiliriz. Waldo, yine de böylesi devrimci bir dönemde bile uzun yıllar doktora tezini basacak bir yayınevi bulamaz. 1948 yılında yazdığı tezin ve bu tezdeki fikirlerin etkili olması için 1960'lı yılların sonunda ortaya çıkan yeni, daha radikal toplumsal eylemlilikler ve arayışlar dönemini beklemek gerekecektir.

Minnowbrook Konferansı'nın doğrudan ürünü olarak ortaya çıkan anlayış yeni kamu yönetimi (*new public administration*) okuludur. Yeni kamu yönetimi anlayışının gündeme getirdiği temel tartışma noktalarını şu şekilde sıralayabiliriz (Fredrickson, 1971b, 1976b; Nigro ve Nigro, 1973'e referansla Pourezzat vd., 2011: 12373): 1) Kamusal katılım, 2) Hesap verebilirlik ve sorumlulukların genişletilmesi, 3)Bürokrasisizleştirme, 4) Demokratik karar verme, 5) Yerelleşme.

Ancak kanımca Minnowbrook Konferansı bundan çok daha fazla etkilidir çünkü 1980 sonrası mantar gibi arka arkaya çıkan okulların hemen hepsi bu Konferans'ın yarattığı rüzgârın etkisi altındadır. 1980 sonrası birçok farklı kökenden gelen birçok yaklaşım ortaya çıkmıştır. İşin ilginci aynı okul içerisinde sayılabilecek farklı yazarlar ana akım kamu yönetimini destekleyici yönde eserler ortaya koyabileceği gibi tümüyle reddeden yazılar da üretebilmektedirler; hatta aynı yazar belli bir dönem tümüyle radikal bir reddiye yazmışken yıllar sonra ana akım kamu yönetimi anlayışını destekleyebilmektedir. Tüm buradan çıkartılması gereken sonuç, ana akım kamu yönetimi anlayışının belli bir okulu ya da belli bir yazarı ortadan ikiye bölecek kadar güçlü bir ideoloji ürettiği olsa gerektir.

Bu anlamda Minnowbrook'un etkili olduğu ana akım kamu yönetimi anlayışlarını şu şekilde sıralayabilriz (Pourezzat vd., 2011: 12374):

1. Osborne ve Gaebler'in 'Devletin Yeniden Keşfi' ve yeni kamu işletmeciliği okulu (*new public management school*),

2. Denhardt ve Denhardt'ın başta 2003 tarihli 'Yeni Kamu Hizmeti' (*The New Public Service*) kitabı olmak üzere kamu yönetiminde eleştirel kuramdan uzaklaşarak 'yurttaş'ı ve kamu hizmeti üzerinden 'kamusallığı' yeniden keşfettiği olgunluk yazıları,
3. İyi yönetişim anlayışı,
4. E-devlet anlayışı.

Bununla birlikte açıkça Minnowbrook etkisini gözlemlemesek bile en azından yarattığı atmosfer ve değişim rüzgârları sayesinde ana akım olmayan, a-tipik ve iktidarın yarattığı anaforun dışında kalmayı başarmış bazı okul ve isimler üzerinde de etkili olmuş olabileceğini varsayabiliriz; bunlar:

1. Postmodern kamu yönetimi anlayışı,
2. Kamu yönetiminde eleştirel kuram, özellikle Robert Denhardt'ın 1981 "*Toward a Critical Theory of Public Organizations*" makalesi ve eleştirel kuramı yönetim bilimi alanına uygulamaya çalıştığı gençlik yazıları ile Richard Box'ın "*Critical Social Theory in Public Administration*" kitabı, vb.
3. Post-yapısalcı yönetim okulu.

2007-2008 sonrası dönem ise yeni bir krizin etkisi altındadır. Ancak bu kriz daha öncekilerle karşılaştırıldığında önemli farklılıklar içermektedir. Bir kere daha önceki (1990 sonrası) krizler çevre ülkelerinden çıkmış ve en çok çevre ülkelerini etkilemiştir. 2007-2008 krizinin merkez üssü A.B.D.'dir. Finansal piyasaların aşırı şişmesi sonucu ortaya çıkan kriz, post-fordistlerin 'sürekli kriz' dönemi yakıştırmasını haklı çıkartırcasına tüm dünyayı etkisi altına almıştır. İkinci önemli özelliği ise merkez ülkeleri bu krize çözüm bulmakta aciz kalmaktadırlar. Şöyle ki 14. yüzyıldan sonra dünya, efendi-si-patronu[39] olan bir dünyadır. Bu efendi dünyanın kaynaklarını öncelikli sömürme hakkına sahiptir ancak bunun ötesinde eğer sistem krize girerse sistemi fonlamak ve krizden çıkışın koşullarını hazırlamak gibi bir ödevi de üstlenmiştir. 2007-2008 Krizine baktığımızda da bu sistemin yine bir patronu vardır. Ancak patron müflistir; sistemi fonlayarak krize çare bulmaktan acizdir. Bu durum aynı zamanda da bir otorite boşluğu yaratmaktadır. Dünyanın patronu artık bütün dünyada homojen bir kapitalist sistem örgütleme gücüne sahip görünmemektedir.

[39] Bu kavramlar Prof. Dr. Bilsay Kuruç'un yaptığı konuşmalardan, kendisi ile yapılan sohbetlerden çıkartılmış; Hoca'nın bu konudaki değerlendirmelerinden büyük oranda yararlanılmıştır. 2007-2008 krizine yönelik değerlendirmelerimizde Bilsay hocanın etkisi çok fazladır.

Krizin etkileri henüz çok net ortaya çıkmamış olsa bile birtakım işaretler bize geleceğe dair bir fikir vermektedir. Birincisi politik küreselleşme süreci büyük oranda bitmiş; küreselleşme sürecine damgasını vuran küresel elit ideolojiler etkisini ve inandırıcılığını yitirmiştir. Yeni dönem dünyada doğrudan askeri kontrol çağını yeniden örgütlemiş gibi görünmektedir.

Dünyanın patronu acil kaynak ve birikim ihtiyacı içerisindedir. Bunu da kaynak ve birikim olanağı sağlayabileceği ülkelere -meşruiyetini bir kenara bırakarak- doğrudan askeri müdahaleler gerçekleştirerek elde etmeye çalışmaktadır. Dünyayı belli bir şekilde tutmak için ihtiyaç duyduğu güçten yoksundur; böyle bir çaba şu anda biraz lüks de kaçabilir.

Bu durumda dünyada tek tip ve birbirine entegre bir kapitalist örgütlenmeden ziyade farklı kapitalizm denemeleri ile karşılaşmamız büyük bir olasılıktır. Daha sol-sosyalist rüzgârların egemenliği altındaki kapitalist denemelerden daha baskıcı faşist rejimlere kadar farklı kapitalizm denemelerini önümüzdeki yıllarda görmemiz kuvvetle muhtemeldir. Tahminim: Latin Amerika ülkeleri ile Avrupa'nın bir kısmında daha sol-sosyalist haraketler etkili olurken dünyanın geri kalanı farklı tonlarda baskıcı ve hatta faşist devlet uygulamalrına maruz kalacaktır.

Bugün itibariyle demokratikleşme, şeffaflık, katılım gibi kavramların, en azından baskıcı rejimlere doğru yönelme ihtimali olan ülkeler için rafa kaldırılma ihtimali yüksektir. En azından baskıcı devlet yönelimli ülkelerde bu kavramlar kullanılmaya devam etse bile büyük ihtimalle içi boşaltılacak; demokrasiden söz ediliyorsa daha baskıcı yönetimler, katılımdan bahsediliyorsa katılım olanaklarının kısıtlandığı ve sadece belli kesim ve görüşlerin sürece katılımına izin verildiği ya da her türlü görüşün dinlendiği ama bunun hiçbir etki yaratmadığı yapılara doğru bir gidiş söz konusu olacaktır.

Hem yönetim literatürü hem de dünya kapitalizmi yeni gelişmelere gebedir.

Kaynaklar

Adorno, J. W. (1993), 'Theory of Pseudo-Culture (1959)', *Telos*, No. 55 [XXVI/1], 338-371.

Aglietta, M. (1979), A Theory of Capitalist Regulation, London: New Left Books.

Alderman, H. (1978), 'Heidegger's Critique of Science and Technology' ; Murray, M. (ed.), Heidegger and Modern Philosophy: Critical Essay, London: Yale University Press.

Amin, A. (1994)(Ed.), Post-Fordism: A Reader, Cambridge: Blackwell.

Amin, A. (1994), 'Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition', Amin, A. (1994)(Ed.), Post-Fordism: A Reader, Cambridge: Blackwell, içinde s. 1-39.

Amin, S. (1998), 'The challenge of globalization'; Uroh, C. O., (ed.), Africa and the challenge of development: Essays by Samir Amin, Hope Publication, Ibana: Nigeria, 84-128.

Amin, S. (2000), 'The Political Economy of the Twentieth Century', *Monthly Review*, Vol: 52/2 http://monthlyreview.org/2000/06/01/the-political-economy-of-the-twentieth-century (erişim: 5 Ocak 2013)

Arendt, H. (1994), İnsanlık Durumu, Çev.: Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları,.

Arendt, H. (1996), Geçmişle Gelecek Arasında: Seçme Eserler 2, Çev.: Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları,.

Aries, E. J., Gold, C. ve Weigel, R. H. (1989). 'Dispositional and Stuational Influences on Dominance Behavior in Small Groups', *Journal of Personality and Social Psychology*, 44.

Aristotle (1999), Politics, İngilizceye Çev.: Benjamin Jowett, Kitchener: Batoche Books, , http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/aristotle/Politics.pdf, (erişim: 22 Ağustos 2007).

Arın, Tülay (1997), 'Anayasal İktisat ve Refah Devleti : TİSK ve TÜSİAD'ın Asgari Devlet Raporlarının Eleştirisi', Ekonomide Durum, Kitap:3/4, Ankara: Türk-İş Yayınları, s.: 41-106.

Aydoğdu, H ve Yöezer, N. (2007), Krizin Sözlü Tarihi: Kasım 2000, Ankara: Dipnot Yayınları.

Baird, L. S., J. E. Post ve Mahon, J. F. (1990), Management: Function and Responsibilities, New York: Harper and Rof Publishers.

Baran, P. A. (1973), The Political Economy of Growth, New York: Penguin.

Baudrillard, J. (1983a), In the shadow of the silent majorities ... or the end of social, and other essays, New York: Columbia University Semiotext (e), Inc.

Baudrillard, J. (1983b), Simulations, New York: Columbia University Semiotext (e), Inc.

Becker, G. S. (1964), Human Capital, 2nd edition, New York: Columbia University Press.

Bell, D. A. (1960), The End of Ideology, Glencoe: Free Press,

Blood, M. R. ve Hulin, C. L. (1967). 'Alienation, Environmental Characteristics, and Workers Responses', *Journal of Applied Psychology*, 51.

Bocock, R. (1993). Consumption. London: Routledge.

Boratav, K., E. Yeldan and A. Köse (Şubat 2000) 'Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey: 1980-1998,' *CEPA and The New School for Social Research*, Working Paper Series, No 20. New York.

Bowles, S. and Gintis, H. (1975),'The Problem with Human Capital Theory- A Marxian Critique', *American Economic Review*, 65(2), 74-82.

Boyer, R. (1988), 'Technical Change and the Theory of Regulation'; Dosi, G., C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg, ve Soete, L. (ed.), Technical Change and Economical Theory, London: Frances Pinter içinde.

Braverman H. (1974), Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century, New York: Monthly Revie Press.

Brooks, B. ve Madden, M. (1995), The Globe-Trotting Sports Shoe, London: Chistian Aid.

Burrows, R. (1994), 'Introduction: Fordism, Pst-Fordism and Economic Flexibility', Gilbert, N ve Burrows, R. (1994), Fordism and Flexibility: Division and Change, Wiltshire: Antony Rowe, içinde s.:1-12.

Clarke, S. (1994), 'What in the F---'s Name is Fordism', Gilbert, N ve Burrows, R. (1994), Fordism and Flexibility: Division and Change, Wiltshire: Antony Rowe, içinde s.:13-30.

Clegg, S. R. (1995). Modern organizations: Organization Studies in the Postmodern World, London: Sage Publications.

Cooke, P. (1990), Back to the Future: Modernity, Postmodernity and Locality, London: Unwin Hyman.

Curry, J. (December 1999). 'Vertical Control in Horizontally Organized Industries: the Case of PC Mainboard Production'. *El Collegio De La Frontera Norte Departmanto De Estudios Sociales Cuaderno De Trabajo (Working Paper),* Baja California, Mexico.

Davis, M. (1978), ' 'Fordism' in Crises :A Review of Michel Aglietta's *Régulation et Crises: L'expérience des Etats-Unis*', *Review*, II, 2, 207-269

Dicken, P., (1998). Global shift: Transforming the world economy, Third Edition, New York: The Guilford Press.

Dikmen, A. A. (2000a), Global commodity production and ideologies of work: Cases of textiles production in Turkey, Basılmamış *Doktora Tezi*, Ankara: ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dikmen, A. A. (2000b). 'Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi,' *Toplum ve Bilim*, No. 86, 281-302.

Dikmen, A. A. (Eylül-Ekim 2001), 'Teknolojiyi Ararken...,' *Mülkiye*, Cilt. XXV, 153-166.

Dikmen, A. A. ve Erel, D. (2008), 'Bir Hokus Pokus Hikayesi: Politik Hayvan'ı ve Yurttaş'ı Yok Etme Üzerine Dersler!'; Sezer, D. ve Aslan Avaner, A. (der.), Symbolae In Honorem Hasan Unal Nalbantoğlu, Ankara: İletişim Yay. Ankara, içinde 363-388.

Drucker, P. F. (1974), Management: Task Responsibilities, Practices, New York: Harper & Row Publishers.

E.B.S.O. (1999), '1999'a Girerken Global Krizin Ege Bölgesi İmalat Sanayiine Etkileri'; E.B.S.O Anket Raporu, Ege Bölgesi Sanayi Odası Araştırma Serisi 99/7, İzmir: EBSO Yayınları.

Esatoğlu, E., Tengilimoğlu , D., Bilgin, K.U. (1998) ' Sağlık Hizmetlerinde (Hastanelerde) Toplam Kalite Yönetiminin Başarıya Ulaşmasında Halkla İlişkilerin Etkisi'; Kamu Yönetiminde Kalite I. Ulusal Kongresi, TODAİE, 26 Mayıs,1998, Ankara, Bildiri Kitapçığı, 133- 153.

Fanon, F. (1967), Black Skin White Mask, New York: Grove Weidenfeld.

Fanon, F. (2009), Siyah Deri Beyaz Maske, Çev. Cahit Koytak, İstanbul: Versus Kitap.

Fine, C. H. (1998). Clockspeed: Winning Industry Control in the Age of Temporary Advantage, Massachusetts: Perseus Books.

Fişek, K. (2005), Yönetim, Ankara: Paragraf Yayınları.

Ford, Henry (2002), My Life and Work, Blackmask Online, www.blackmask.com (erişim: 10 Ekim 2010)

Foucault, M. (1992), Hapishanenin Doğuşu, Çev.: M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yayınları.

Foucault, Michel (2000), 'Yönetimsellik', Foucault, Michel, Entellektüelin Siyasi İşlevi: Seçme Yapıtlar I, İstanbul: Ayrıntı Yay., içinde, 264-287.

Frase, P. ve Sullivan, B. (2003), The Future of Education Under the WTO, web:http://www.campusdemocracy.org/wtoed.html

Freeman, C. and Perez, C. (1988), 'Structural Crises of Adjustment, Business Cycles and Investment Behaviour', G. Dosi et al (eds.), Technical Change and Economic Theory, London: Pinter, içinde s.: 38-66.

French, W. L. (1987), The Personnel Management Process, Boston: Houghton Mifflin.

George, S. (1977), How the Other Half Dies. The Real Reason for World Hunger, Montclair, NJ: Allenheld, Osmun and Co.

George, S. (1988), A Fate Worst Than Debt: The World Financial Crisis And The Poor, New York: Grove Press.

Gereffi, G. (1994), 'The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How US Retailers Shape Overseas Production Networks'; Gereffi, G., and Korzeniewicz, M., (ed.) Commodity Chains and Global Capitalism, Westport, CT,: Praeger, Chapter 5.

Gereffi, G. (1999), 'A Commodity Chains Framework For Analyzing Global Industries,'; article submitted for *American Behavioral Scientist* Special Issue on 'Mapping the global web,' edited by Miguel Angel and Eszter Harigittai, Princeton University.

Gill, S. (1997), 'Finance, Production And Panopticism: Inequality, Risk And Resistance In An Era Of Disciplinary Neo-Liberalism'; Gill, S. (ed.), Globalization, Democratization and Multilateralism, New York: Macmillan and United Nations University Press, içinde, 19-49.

Goethe, Johann Wolfgang Von, (2004), Faust, Çev. Genç Osman Yavaş, İstanbul: Bordo-Siya Klasik Yayınlar.

Goldfrank, W., L. (2000), 'Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World System Method', *Journal of World-Sysrtem Research*, Vol.: XI/2, s. 150-195.

Gruening, G.,(2001), 'Origin and Theoratical Basis of New Public Management', *International Public Management Journal*, Vol. 4, s. 4-25.

Hackman, J. R. ve Oldham, G. R. (1976). 'Motivation Tjrough the Design of Work: Test Of the Theory', *Organizatinal Behavior and Human Performance*, 16.

Hackman, J. R. ve Oldham, G. R. (1980), Work Redesig, Massachusetts: Adison-Wesley.

Hamilton, R. F. ve Herwig, H. H. (2003)(ed.), The Origins of World War I, Cambridge: Cambridge University Press.

Heidegger, M. (1971), 'The Orijin of Work of Art'; Heidegger, M., Poetry, Language, Thought, Çev.: A. Hofstadter, New York: Harper & Row içinde.

Heidegger, M. (1977a), 'The Age of World Picture'; Heidegger, M., The Question Concerning Technology and Other Essays, Çev.: William Levitt, New York: Harper & Torcnbooks içinde.

Heidegger, M. (1977b), 'Science and Reflection'; Heidegger, M., The Question Concerning Technology and Other Essays, Çev.: William Levitt, New York: Harper & Torcnbooks içinde.

Heidegger, M. (1977c). 'The Qestion Concerning Technology,' The Qestion Concerning Technology And Other Essays, çev. William Leavitt, New York: Harper and Torcnbooks, içinde.

Heidegger, M. (1991), The Principle of Reason, Çev.: Reginal Lilly, Indianapolis: Indiana University Press.

Herzberg, F., Mausner, B. ve Synderman, B. (1959). The Motivation to Work, New York: John Wiley and Sons.

Herzberg, F. (1966), Work and the Nature of Man, Clevaland: World Publishing Company.

Herzberg, F. (Jan.-Feb. 1968). 'One More Time: How do you Motivate Employees?', *Harvard Business Review.*

Herzberg, F. (Sep.-Oct. 1974), 'The Wise Old Turk', *Harvard Business Review.*

Hesse, H. (2010), Bozkırkurdu, Çev. Kamuran Şipal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Heydebrand, W. (1989), 'New Organizational Forms', *Work and Occupations*, 16/3, 323-357.

Hitler, A. (2005), Kavgam, Çev. Ö. Kenan Yalıntaş, İstanbul: Emre Yayınları.

House, J. ve Wigdor, L. A. (1967), 'Herzberg's Dual-Factor Theory of Job Satisfaction and Motivation: A Review of the Evidence and a Critisizm', *Personel Psychology*, 20.

Hummel, D. (1999), 'Have International Transportation Costs Declined?', http://www.krannert.purdue.edu/faculty/hummelsd/research/decline/declined.pdf (erişim: 11.12.2012)

Idaszak, J. R. ve Drasgow, F. (1987). 'A Revision of Job Diagonistic Survey: Elimination of a Measurement Artifact', *Journal of Applied Psychology*, 72.

Ip, G. ve Whitehouse, M. (2006), 'How Milton Friedman Changed Economics, Policy and Markets', The Wall Street Journal, (http://online.wsj.com/article/SB116369744597625238.html erişim 03.02.2013)

Ishikawa, K. (1985), What Is Total Quality Control: The Japanese Way, London: Printece-Hall.

Jaffee, D. (1998), Levels of Socio-Economic Development Theory, 2nd edition, Westport, CT: Praeger.

James, L. R. ve Tetrick, L. E. (1986). 'Confirmatory Analytic Test of Three Casual Models Relating Job Perseption to Job Satisfaction', *Journal of Applied Psychology*, 71, 77-82.

Juran, J. M. (1989), Juran on Leadership For Quality: An Executive Handbook, New York: The Free Press.

Kayıran Dikmen, *M.* (2001), Eğitimin Büyüme Ve Kalkınma Üzerindeki Etkileri, Basılmamış *Doktora Tezi*, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Kayıran Dikmen, M. ve Dikmen, A. A. (2004), 'Her Derde Deva İksir: Toplam Kalite Yönetimi', *Toplum ve Hekim*, Cilt 19, Sayı: 3, 190-196

Kirzzner, I. (Eylül-Ekim 1994), 'Avusturya İktisat Okulu', Çev. Coşkun Can Aktan, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 30.

Korzeniewicz, M. (1994), 'Commodity Chains and Marketing Strategies: Nike and the Global Athletic Footwear Industry'; Gereffi, G. ve Korzeniewlcz, M., (ed.), Commodity Chains and Global Capitalism, Westport, CT: Praeger, 247-265.

Kuhn, T. S. (1970), The Structure of Scientific Revolutions, Chicago: The University of Chicago Press.

Landy, F. J. (1978), 'An Opponent Process Theory of Job Satisfaction', *Journal of Applied Psychology*, 63.

Laszlo, E. (1972), The Systems View of the World: The Natural Philosophy of the New Developments in the Sciences, New York: G. Braziller

Lewin, I. ve Stoken, J. P. (1989). 'Dispositional Approach to Job Satisfaction', *Journal of Applied Psychology*, 74.

Lynn, L. E. (1998), 'A Critical Analysis of the New Public Management', *International Public Management Journal*, 1(1), s. 107-123.

Magaziner, I. C. ve Patinkin, M. (1989), The Silent War: Inside The Global Business Battles Shaping America's Future, New York: Random House,.

March, J. G. ve Simon, H. A. (1975), Örgütler, Çev. Ömer Bozkurt ve Oğuz Onaran, Ankara: TODAİE Yay.

Marx, K. (1977), 'Critique of Hegel's 'Philosopy of Right' ', David McLellan (der.), *Selected Writings*, Oxford: Oxford University Press, 26-35.

Marx, K. (1986), Kapital, I. Cilt, Çev. Alaattin Bilgi, İstanbul: Sol Yayınları.

Maslow, A. H. (1954), Motivation and Personality, New York: Harper & Row.

McGregor, D. (1970), Örgütün İnsan İlişkileri Yönü, Çev. D. Energin, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Yay. No.: 16.

McMichael, P., (1996), Development And Social Change: A Global Perspective, California: Pine Forge Press.

Menger, C. (2009), İktisadın Prensipleri, Çev. A. Kemal Çelebi, İstanbul: Liberte.

Mincer, J. (1958), 'Investment in Human Capital and Personal Income Distribution', *Journal of Political Economy*, 66, 281-302.

Mouhammed, A. H. (2010), 'Globalized Monopoly Capitalism and Development', *International Research Journal of Finance and Economics*, issue:49, s. 104-115.

Mueller, D. C. (1989), Public Choice II, Cambridge: Cambridge University Press.

Mumford, L. (1934), Technics and Civilization, New York: Brace & World Inc.,

Musgrave, R. (1969), 'Provision of Social Goods'; Margolis ve Guitton (ed.), Public Economics, London: MacMillan Press, içinde, 124-144.

Nadesan,M. H. (2001), 'Post-Fordism, Political Economy, and Critical Organizationa Communication Studies', *Management Communication Quarterly*, Vol: 1/15, s. 259-267.

National Sporting Goods Association (1990), The Sporting Goods Market in 1990, Illinois: NSGA.

Nietzsche, F. (2006), Putların Alacakaranlığı, Çev.: Serpil Erfındık, İzmir: İlya Yayınları,.

Nietzsche, F. [2006(1883)], Thus Spoke Zaratustra: A Book for Everyone and No One (1883-5); Pearson, K. A. ve Large, D. (2006)(der.), The Nietzsche Reader, Maden, M.E : Blackwell içinde.

Noble, D. (1984), Forces of Production: A Social history of Industrial Automation, New York: Knopf.

O'Reilly, C. A. ve Caldwell, D. F. (1979). 'Informational Influence as a Determinant of Perceived Task Characteristics and Job Satisfaction', *Journal of Applied Psychology*, 64, 158-171.

Oldham, G. R. Hackman, J. R. ve Pearce, J. (1976). 'Conditions under which Employees Respond Positively to Enriched Work', *Journal of Applied Psychology*, 61, 395-403.

Onaran, O. (1981). Çalışma Yaşamında Güdülenme Kuramları. Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, No.: 470.

Orchant, L. ve Stretton, H. (1997), 'Critical Survey: Public Choice', *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 21, s. 409-430.

Ostrom, V., Ostrom, E., (1971 Mart/Nisan), 'Public Choice: A Different Approach to the Study of Public Administration', *Public Administration Review*, 31. Cilt, No: 2, s. 203-216

Piore, M. ve C. Sabel (1984), The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity, New York: Basic Books.

Platon (2006), Devlet, Çev.: Işık Soner, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Pourezzat, A. A., Attar, G. T. ve Sodagar, H. (2011), 'Tracing the Identity of Public Administration in Light of Minnowbrook's Echoes' *African Journal of Business Management*, Vol. 5(31), s. 12371-12380.

Pressman, S. (2004), 'What is Wrong with Public Choice', *Journal of Post Keynesian Economics*, 27/1, s. 3-17.

Pulakos, E. D. ve Schmitt, N. (1983), 'A Longitudinal Study of Valance Model Aproach fort he Prediction of Job Satisfaction of New Eployees', *Journal of Applied Psychology*, 68, 307-312.

Rifkin, J. (1995), The End Of Work: The Decline Of The Global Labor Force And The Dawn Of Post-Market Era, New York: Putnam Book.

Rikowski, G. (2002), Globalisation and Education, web: http://www.ieps.org.uk

Rizzi, B. (1985), The Bureaucratization of the World, New York: The Free Press.

Robinson, W. I. (2011), 'Globalization and the Sociology of Immanuel Wallerstein: A Critical Appraisal', *International Sociology*, Vol.: 26/6, s. 723-745.

Roobeek, A. (April 1987), 'The Crisis of Fordism and the Rise of a New Technological Paradigm', *Futures*, s. 129-154.

Ross, R. J. ve Trachte, K. C., (1990), Global Capitalism: The New Leviathan, New York: State University of New York Press.

Rumberger, R. W. (1995), 'Technological Change and the Demand for Educated Labor'; Cornoy, M. (ed), International Encyclopedia of Economics of Education, Second Edition, New York: Elsevier Science, içinde, 217-222.

Sagarika, S. (2012), 'Lensing Paul Baran's Contribution to the Development Economy of Growth', Indian Kournal of Innovations and Development, Vo.:1, No: 9, s. 691-695.

Salancik, G. ve Pfeffer, J. (1978). 'A Social Information Processing Approach to Job Attitudes and Task Design', *Administrative Science Quarterly*, 23, 224-253.

Salancik, G. ve Pfeffer, J. (1977). 'An Examination of Need Satisfaction Models of Job Attitudes', *Administrative Science Quarterly*, 22, 427-456.

Samuelson, P. A. (1954), 'The Pure Theory of Public Expenditure', *Review of Economics and Statistics, 36, 387-89.*

Schultz, T. W. (1960), 'Capital Formation by Education', *Journal of Political Economy*, 68.

Schumacher, E. F. (1973), Small İs Beautiful, London: Blond and Briggs.

Scott, W. G. (1966), 'Activation Theory and Task Design', *Organizational Behavior and Human Performance,* 1.

Sencer, M. (Mart 1982). ' Kamu Görevlilerinde İş Doyumu ve Moral', *Amme İdaresi Dergisi*, 15.

Sennett, R. (1996), The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism, New York: W. W. Norton & Company.

Sennett, R. (2002), Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri, Çev.: Barış Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Simon, H. A., Smithburg, D. W. ve Thompson, V. A. (1967), Kamu Yönetimi (İkinci Kitap), Çev. Cemal Mıhçıoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Sklair, L. (1994), 'Capitalism and Development in Global Perspective'; Sklair, L. (ed.), Capitalism and Development, London: Routledge, içinde.

Smith, A. (2006), Milletlerin Zenginliği, İstanbul: İş Bankası Yay.

Spector, F. E. ve Jex, S. M. (1991). 'Relations of Job Characteristics from Multiple Data Source with Employee Effect, Absence, Turnover Intentions, and Health', *Journal of Applied Psychology*, 76, 46-53.

Spenner, K. (1995), 'Technologizal Change and Deskilling', M. (ed), International Encyclopedia of Economics of Education, Second Edition, New York: Elsevier Science, içinde, s. 222-227

Staw, B. M. ve Ross, J. (1985). 'Stability in the Midst of Change: A Dispositional Approach to Job Attitudes', *Journal of Applied Psychology*, 70, 469-490.

Staw, B. M. Bell, N. E. ve Clausen, J. A. (1986). 'The Dispositional Approach to Job Attitudes: A Lifetime longitudinal Test', *Administrative Science Quarterly*, 31, 56-77.

Taylor, F.W. (1934), The Principles of Scientific Management, New York: Harper and Row.

Tosi, H. L. Rizzo, J. L. ve Carroll, S. J. (1990), Managing Organizational Behavior, New York: Harper & Row.

Troçki, L. (1998), Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor? İhanete Uğrayan Devrim, Çev. Ayla Ortaç, İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Türkcan, E. (2009), Dünya'da ve Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Politika, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Turner, A. N. ve Lawrance, P. R. (1965). Industrial Jobs and the Workers, Boston: Harvard Unievrsity Press.

Umstot, D., Bell, C. ve Mitchell, T. (1976). 'Effects of Job Enrichment and Task Goals on Satisfaction and Productivity: Implications for Job Design', *Journal of Aplied Psychology*, 61, 379-394.

Üstüner, Y. (2008), 'Kamu Yönetimi ve Ağ Yaklaşımları', Bekir Parlak (ed), Kamu Yönetiminde Yeni Vizyonlar, Ankara: Turhan Kitabevi, içinde s. 63-88.

Üstüner, Y. (2000), 'Kamu Yönetimi Kuramı ve Kamu İşletmeciliği Okulu', *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 3, s. 15-31.

Wahba, M. A. ve Bridwell, L. G. (1976), 'Maslow Reconsidered: A Review of Research on Need Hierarchy Theory', *Organizational Behavior and Human Performance*, 15, 213-214.

Waldo, D. (1948*),* The Administrative State, New York: The Ronald Press Company,

Waldo, D. (1955), The Study of Public Administration, New York: Doubleday and Company.

Waldo, D. (1963[1955]), The Study of Public Administration, New York: Random House,.

Waldo, D. (1968) 'Public Administration in a Time of Revolutions', *Public Administration Review*, 28/4, 362-368.

Waldo, D. (1971), 'Some Thoughts on Alternatives, Dilemmas, and Paradoxes in a Time of Turbulence'; Waldo, D. (ed.) Public Administration in a Time of Turbulence, Scranton: Chandler Publishing Company, içinde, s. 257-285

Waldo, D. (Mart 1965), 'The Administrative State Revisited', *Public Administration Review*, 25/1, 5-30.

Waldo, D., (1969), 'Reflections on Public Administration and National Development.' *International Social Science Journal,* 21, no. 2: 294-309

Walker, C. R. ve A. G. Walker (1962), Modern Technology and Civilization: An Introduction to Human problems in the Machine Age, New York: McGraw-Hill Book Company.

Walker, C. R. ve Walker, A. G. (1962), Modern Technology and Civilization: An Introduction to Human problems in the Machine Age, New York: McGraw-Hill Book Company.

Wallerstein, I. (2004), World-System Analysiz: An Introduction, Durham: Duke University Press.

Watson, D. ve Clark, L. A. (1984). 'Negative Affectivity: The Disposition to Experience Aversive Emotional States', *Psychological Bulletin*, 96.

Weber, M. (1996[1946]), Sosyoloji Yazıları, Çev.: Taha Parla, İstanbul: İletişim Yayınları.

Whitley, R. (1996), 'Business System and Global Commodity Chains: Competing or Complementary Forms of Economic Organizations?' *Competition & Change*, 1/4, 411-425.

Williams, K., T. Cutler, J Williams ve C. Haslam (1987), 'The End of Mass Production?' *Economy and Society*, 16/3, 415-417.

Wilson, W. (1961) 'İdarenin İncelenmesi'; W. Wilson, Seçme Parçalar, Çev.: Nermin Abadan, İstanbul: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 53-73.

Wittgenstein, L. (2010), Tractatus Logico-Philosophicus, Çeviren: C. K. Ogden, (Orijinal 1922 İngilizce baskısının ebook versiyonu, ebook # 5740) (http://www.gutenberg.org/files/5740/5740-pdf.pdf , erişim: 29/11/2012).

Wittgenstein, L. (1986), Philosophical Investigations, Çeviren: G. E. M. Anscombe, Oxford: Basil Blackwell.

Wong, Chi-Sum ve Campson, M. (1991).'Development and Test of a Task Level Model of Motivational Job Design', *Journal of Applied Psychology*, 76, 835-837.

Wood, S. (1982), The Degradation of Work? Skill, Deskilling and and the Labor Process, London: Hutchinson.

www.naomiklein.org/files/resources/pdfs/friedman-pinotchet-letters.pdf

Zengin, O. (2011), Verimlilik: Kuramsal Bir Çözümleme ve Kamu Yönetimi Disiplini, Basılmamış *Doktora Tezi*, Ankara: Ankara Üniversitesi.

"Günümüz bireyin körleştirilerek görmesi çağıdır. Gördüğümüz aydınlık gerçeği bizden saklar. Gözümüze neon ışıkları verilir, geçici bir körleşme yaratılır; bu körleşme sayesinde iktidarın araçları hayatımızın en kritik noktalarına yerleştirilir. Dolayısıyla yönetimi ve iktidarı birbirinden ayırmadan tartışmak gereklidir. Yönetimin teknik olarak sunulan gerçekliği bizim körleşme noktalarımızdan birisidir ve teknik olanın soğukluğunda baskın ideoloji ve iktidarın araçları gizlenir. Çağdaş yönetim yazını da kendisini tam bu noktada meşrulaştırır. Teknik doğrular, verimlilik ve etkinlik arayışları, şeffaflık, hesap verebilirlik vb. kavramlar teknik doğrular olarak bizlere sunulurken, daha sahici bir hikayenin bin bir surat militanları olduklarını görmemizi engellemeye çalışırlar"

(Kitaptan, s.18)

Elinizdeki çalışma yazarı tarafından "lisans öğrencileri için yönetim psikoloji alanında yazılmış bir kitap" olarak tasarlanmışsa da, bunun çok ötesine geçiyor. Platon'dan Nietzsche'ye, Heidegger'den Marx'a felsefe tarihini kat ederek iş, yabancılaşma, meta fetişizmi, tüketim çılgınlığı, kontrol ve iktidar gibi kavramları, ilkel manifaktür üretiminden günümüzün esnek üretim biçimlerine uzanan bir tarihsellikte tartışıyor. Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan, sadece lisans öğrencileri için değil, körleşmeden görmek isteyen herkes için yazılmış bir kitap!

9 786059 020459

Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan

Ahmet Alpay Dikmen